Anadolu'da Kadın

On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

A. Muhibbe Darga

YKY'de 4. baskı

ANADOLU'DA KADIN
On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe

Prof. A. Muhibbe Darga İÜ Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nde, 1943 yılında arkeoloji ve eskiçağ filolojisi eğitimini tamamladı. Bu süreçte, alanında öncü hocaların, Ord. Prof. Arif Müfid Mansel, Prof. Dr. H. Th. Bossert, Prof. Dr. E. Bosch'in derslerine devam etti, Region kazılarında çalıştı, hocalarıyla Anadolu keşif gezilerine katıldı. Lisans tezini Prof. Dr. Th. Bossert denetiminde tamamladıktan sonra aynı hocanın kürsüsünde lisans tezini ve doktorasını yaptı; 1947-1951 yılları arasında Bossert, Halet Çambel ve Bahadır Alkım'la Karatepe (Adana) kazılarına katıldı. Bir dönem Güneydoğu Anadolu'da Elazığ ve Muş'ta çeşitli liselerde hocalık yaptı. 1959 yılında ayrıldığı üniversitesine geri döndü. 1965'te doçent, 1973'te profesör oldu. Side dili üzerinde çalışmaları ve yorumlarıyla bu dilin çözümüne katkıda bulundu. Bölümünde Kültepe-Kaneş uygarlığı, Asur Koloni Çağı, Hitit sanatı ve Hitit dili ağırlıklı dersler verdi. Gedikli (Gaziantep), Değirmentepe (Elazığ) ve Eskiyapar (Çorum) kazılarına katıldı.
1978-1990 yılları arasında Karakaya baraj bölgesi kurtarma kazılarında Şemsiyetepe höyüğü (Elazığ) kazı başkanlığını üstlendi. 1985'de İÜ Edebiyat Fakültesi'nden kendi arzusuyla emekliliğini istedi.1986 yılında Eskişehir Anadolu Üniversitesi Rektörü Yılmaz Büyükerşen'in daveti üzerine Sinema ve Televizyon Bölümü'nün yüksek lisans öğrencilerine 'Anadolu Uygarlıkları' konulu dersler verdi. 1990-2004 arası Şarhöyük-Dorylaion (Eskişehir) kazılarının başkanlığını yaptı. Avrupa'da filolojik ve arkeolojik pek çok kongreye katıldı, bildiriler sundu. Yurtiçi ve yurtdışında (Floransa'da Aşağı Fırat Havzası Kazıları, Roma'da Hitit Sanatı hakkında) seri konferanslar verdi. Müzelerimizin düzenlediği Avrupa sergilerinin kataloglarında yazılarıyla bilimsel katkıda bulundu. *Kapadokya* kitabında yer alan 'Kanişli Beyler Asurlu Tüccarlar' isimli makalesinin yanı sıra *Karahna Şehri Kült Envanteri*, *Eski Anadolu'da Kadın* (profesörlük tezi), alanında önemli kaynakça olan *Hitit Mimarlığı Bir Yapı Sanatı Arkeolojik ve Filolojik Veriler ve Hitit Sanatı*, kazı anılarını içeren *Kazı Başkanının Karavanası* isimli kitapları yazdı. Büyükbabası Mehmed Emin Bey'in seyahatnamesini yayına hazırladı ve *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat* ismiyle kitaplaştırdı. 2008 yılında Taner Tarhan, Aksel Tibet ve Erkan Konyar'ın editörlüğünde Sadberk Hanım Müzesi Yayınları tarafından *Muhibbe Darga Armağanı* kitabı yayınlanmıştır. Prof. Darga, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün muhabir üyesi ve Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü şeref üyesidir. Halen Moda'daki evinde bilimsel çalışmalarını sürdürmektedir.

A. MUHİBBE DARGA

Anadolu'da Kadın

On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe

Yayına hazırlayan
Emine Çaykara

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 3779
Sanat - 195

Anadolu'da Kadın - On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe / A. Muhibbe Darga
Yayına hazırlayan: Emine Çaykara

Kitap editörü: Begüm Kovulmaz
Düzelti: Filiz Özkan

Kapak tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Hasan Fırat

Baskı: Mega Basım Yayın San. ve Tic. A.Ş.
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1 Baha İş Merkezi
A Blok Kat: 2 34310 Haramidere / İstanbul
Telefon: (0 212) 412 17 00
Sertifika No: 44452

1. baskı: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 2033, 1972
2. baskı: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 2033, 1984
YKY'de 1. baskı: İstanbul, Ocak 2013
4. baskı: İstanbul, Ocak 2020
ISBN 978-975-08-2426-5

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2018
Sertifika No: 44719

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
İstiklal Caddesi No: 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0212) 252 47 00 Faks: (0212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
facebook.com/YapiKrediKulturSanatYayincilik
twitter.com/YKYHaber
instagram.com/yapikrediyayinlari

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

İçindekiler

Önsöz • 11
YKY Baskısına Önsöz • 15
Başlarken • 19
Seçilmiş Bibliyografya - Dilbilgisine Ait ve Diğer Kısaltmalar • 27

I. BÖLÜM
TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA ANADOLU'DA KADIN

Mucizenin Kaynağı, Bereketli ve Her Şeye Hâkim (Şengül G. Aydıngün) • 43
Latmos Dağları Ana Tanrıçası • 50
İlk Tunç Çağı'nda Kadın (MÖ 3200-2000) • 52
İlk Tunç Çağı'nın Ana Tanrıça Kavramı: İdol • 60

II. BÖLÜM
ANADOLU TARİHİ ÇAĞLARINDA KADIN KÜLTEPE-KANİŞ

Asur Ticaret/Pazar yerleri - Koloni Çağı/
Erken Hitit Dönemi (MÖ 2000 -1750) • 71
Kaniš/Neša • 78
Acemhöyük • 82
Rubatum - "Beyçe/Şehir Kraliçeleri" • 85
Evlilik Müessesesi • 89
KARUM - Pazar Yerlerindeki Asurlu ve Yerli Anadolu
Kadınlarının İş Hayatları ve Mektupları • 94
Takı ve Kumaşlar • 117

III. BÖLÜM
HİTİT EGEMENLİĞİ (MÖ 1650-1190)

Hititçede Kadın ve Kadın Akrabalığını İfade Eden Kelimeler • 125
Eski ve Orta Hitit Devleti Çağında Kraliçeler • 128
Büyük İmparatorluk Çağı Kraliçeleri • 134
Šapinuva'nın Kraliçesi: Taduhepa (Aygül Süel) • 137
Kral Çocuğu, Büyük Kız, Egemen Kraliçe: Güçlü Kadınlar • 146
Büyük Kraliçe Puduhepa • 155
Puduhepa'nın Mühürleri • 166
Kraliçe ve Dini Görevleri • 170
Krali Evlenmeler • 180
Halk Kadını • 186
Evlilik Müessesesi, Boşanma, Zina, Veraset ve İş Hayatı • 188
Boşanma • 189
İş Hayatı • 191
Kült Törenlerinde Görevli Kadınlar • 197
Fal, Büyü ve Kehanet • 206
Şarkıcı Kadınlar • 207
Kraliçe ve Kadın Giysileri, Takıları • 209
Giysiler • 211
Takılar • 215
Hitit Erkeği ve Kadın • 218

IV. BÖLÜM
GEÇ HİTİT DÖNEMİ'NDE ERKEN BİZANS'A KADIN (MÖ 1190-MS 726)

Geç Hitit Döneminde Kadın (MÖ 1190-620/600) • 227
Maraş Stellerindeki Karı Koca Sevgisi • 233
Demir Çağında Anadolu Kadını: Urartu, Frig ve Lidya (Erkan Konyar) • 241
Urartu Kadını • 246
Frigler • 255
Lidya'nın Kadınları • 258

Efes'te Hellenistik Öncesi Dönemdeki Ünlü Kadınlar:
VII. Kleopatra ve IV. Arsinoe (Hilke Thür) • 268
IV. Arsinoe'nin Efes'teki Mezarı • 271
Yunan/Hellen Uygarlığında Kadın • 275
Hetreler • 280
Roma Uygarlığında Kadının Yeri • 284
Kadınlara Özel bir Bayram: Thesmophoria (Emine Çaykara) • 296
Roma Döneminde Efesli Kadınlar (Elisabeth Trinkl) • 318
Efesli Kadınların Şehirdeki Görünümleri • 318
Nekropollerin İzinde Efesli Kadınlar • 321
Erken Bizans Döneminde Kadın (Gülru Tanman) • 327
Hıristiyanlık, Kadın ve Montanizm • 331
Ebe, Hemşire, Çalışan Kadınlar • 333
Konstantinopolis'in Kadınları • 334
Theodora ve Anikia Iuliana • 338

Bitirirken • 341
Yazar Biyografileri • 349
Dizin • 353
Teşekkürler • 357

Yarım yüzyıllık meslek arkadaşım
Prof. Dr. Phil. Refik Duru'ya

Önsöz

Bizi, bu incelemede sunduğumuz eski Anadolu toplumunda kadının sosyal yerini araştırmaya yönelten, bir Türk bilim kadınının "Modern Toplumda Kadın" adlı konferansını içeren kitapçık oldu. Adı geçen eserin ilk satırlarında, "Sadece kadın konusunda konuşmak gerekliliğini duymak bile bir kadın problemi olduğunu göstermeye yeter..." cümlesinin anlamı tarihi çağlar için de geçerli değil miydi? Birçok tarih araştırması, geçmişin büyük simaları olan erkeklerin dünyasını ortaya çıkarmak amacıyla kaleme alınmıştır. Bu çeşit incelemelerde yer yer ortaya çıkan kadın figürü de esas konu olan erkeğin annesi, kızkardeşi, karısı, sevgilisi ya da kızıdır. Böylece kadın, yine erkeğe bağlı, onu şekillendiren veya tamamlayan bir yan figür niteliğinde tarih sahnesine yansımaktadır.

Nefertiti, Semiramis, Kleopatra, Theodora ve Hürrem Sultan hakkında pek çok popüler eser yazılmıştır. Fakat geçmişte isim yaparak iz bırakmış ünlü kadınları konu alan ilmi araştırmaların çok olduğunu söyleyemiyoruz. Her aydın, adı geçen bu hanımların kim olduğunu bilir de, MÖ XV. yüzyılda hüküm sürmüş Mısır kraliçesi Haçepsut'u, Palmira Kraliçesi (Tedmur) Zenobia'yı, Ölümsüz Barış Antlaşması'na (Kadeš antlaşması) eşi Hitit kralı III. Hattušili ile mührünü basan Puduhepa'yı neden tanımaz? Niçin tarihi çerçevesi içinde, kadının toplumdaki yeri bütün olarak ele alınmaz? Evet, genelinde tarihi ve tarihi eserleri malasef sevmiyoruz!

Bu sorunun bir bölümünü, uzmanlık alanımıza giren eski Anadolu kültür tarihi çerçevesi içinde, ilk tarihi çağlar ve Hitit toplumunda kadın teşkil ediyor. Bu nedenle Kültepe-Kaniš (Kayseri) kaynaklı eski Asurca belgelerle Hititlerin başkenti Hattuša "kral" arşivlerinin çok zengin çiviyazılı vesikalarının incelenmesi gereklidir. Mesleki çalışmalarımız boyunca bize çok ilgi çekici gelen ve henüz pek az değinilmiş bu konuyu araştırmaya böylece karar verdik. 1970 ve 1971 yılı kış aylarında Marburg, Altorientalisches Seminar ve Paris, College de France, Cabinet d'Assyriologie'de Anadolu kaynaklı eski Asurca belgelerin incelenmesiyle de çalışmamıza başladık.

Eski Anadolu'nun ilk tarihi çağlardaki sosyal yapısının bir yönünü tanıyabilmek amacıyla yürüttüğümüz araştırmalarda karşılaştığımız güçlüklerden biri, Kültepe-Kaniš Asur ticaret kolonisi çağını aydınlatacak binlerce tabletin kopyalarının henüz yapılamamasıydı. Bu arada, bu tarihi çağı içine alan bölümlerde sunulan bilgilerin, bir zaman sonra yeni tablet kopyalarının özüne göre değişebilmesi olasılığı da söz konusuydu.

Araştırmamızın Hititlerle ilgili kısmı Hattuša ve Ugarit arşivlerinin yazılı belgeleri ve gliptik (mühürcülük) malzemesinin incelenmesi sonucudur. Çalışmalarımızda konumuza değinen arkeolojik verilerden de faydalandık. Bu konuda yardımcı olacak genel literatürün yokluğunu belirtmeliyiz. Eski Mısır, Babil, İbrani, Girit-Miken, Grek ve Roma kadınları hakkında tanınmış bilginlerin kaleminden çıkmış bilimsel incelemelerde, eski Anadolu kadınına ayrılan bölüm son derece sınırlı olduğu gibi, verilerin ve kaynakların değerlendirilmesinin de yapılmadığı hemen görülür. (bkz. P. Grimal, *Histoire Mondiale* ve bibl.)

Burada, MÖ 2. binyılda, Anadolu kadının toplumdaki yerini ilk inceleyenin bir Türk kadın tarihçi, Prof. Dr. F. Kınal olduğunu belirtmek yerinde olur. Prof. Kınal, bu konuyu ana hatlarıyla çizmiş ve tarih çerçevesi içindeki yerini saptamıştır.

Anadolu Hitit toplumunda krallık müessesesinde kraliçelerin özel durumu, tarihi belgelere paralel olarak hukuki nitelikteki yazıtların okunması, yorumlanması ve çeşitli incelemeler sayesinde kısmen ortaya çıkarılmış ve böylece Hititlerin üst tabaka kadınları, kraliçeleri hakkında az da olsa bilgi sahibi olabilmiştik. Bu konuyu yeniden ayrıntılarıyla işlerken Hitit kraliçeleri arasında önemli bir yeri olan Büyük Kraliçe Puduhepa'nın kuvvetli kişiliğini zengin dil, gliptik ve arkeolojik verilerinin ışığı altında şekillendirdik ve kraliçeler bölümünde ayrı bir başlık altında sunmayı uygun bulduk. Hitit halk kadınının toplum ve aile içindeki yerini, sahip olduğu sosyal hakları saptamak için daha çok Hitit kanunlarının verdiği bilgilerden faydalandık. Boğazköy-Hattuša kökenli çiviyazılı kaynaklarda özel belgelerin yokluğu, halk kadınını ayrıntılarıyla tanımamıza olanak vermez. Hitit başkentinin çeşitli arşiv yapılarında ele geçen ritüel ve bayram tarifi veren törenlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi, Hitit din ve kült çevresinde kadının çok yaygın işlevlerini ortaya koyuyor. Uzmanlık alanımıza giren bu belgelerin incelenmesi sonucu, kadınların çeşitli unvanlarla tapınak hizmetlerine verilerek sosyo ekonomik bir düzen içinde örgütlendirilmiş oldukları ve Hitit dininde rahibelerin, kadın memurların büyük bir rol oynadıkları açıkça beliriyor.

Hitit kadınının "giysi ve takıları" bölümü de, dil verileriyle arkeolojik malzemenin karşılaştırılması sonucu şekillendi. Hitit toplumunda erkeğin kadına karşı davranışı ve tutumu, kadın erkek ilişkileri hakkında yine pek az bilgi sahibiyiz. Sınırlı belgelerden elde ettiklerimizi kitabımızın son bölümünde verdik.

Konuyu ağırlaştırmamak ve okumanın akışını kesmemek için gerekli metin kayıtlarını verdik. Yeni kazı buluntularının ve yeni yayımların bilim alanına geçmesi, yakın gelecekte bu konuya kuşkusuz önemli katkılarda bulunacak.

Bu araştırmanın hazırlık evresinde, yakın ilgileri ile bizi destekleyen kıymetli meslek arkadaşlarım ve de zaman zaman hoca olarak algıladığım Prof. Dr. Uluğ Bahadır Alkım, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ve Prof. Dr. E. Laroche'a içtenlikle teşekkür ederim. Ayrıca manüskrimizin daktilosunu titizlik ve dikkatle yapan, levhaların düzeninde payı olan Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Asistanı Ebru Parman'a yardımlarından dolayı müteşekkirim. Ve kitabımızın basımında emeği geçen fakültemiz Basımevi Müdürü Önder Orhan ve Dizgi Operatörü Adnan Atsız ile teknik elemanlarına candan teşekkür ederim.

İstanbul, 1984

YKY Baskısına Önsöz

Kitabımızı yeniden basmak lütfunda bulunan Yapı Kredi Yayın Kurulu'na yürekten teşekkür ediyorum ve yaptığım yeni ilavelere değinirken İkinci Önsöz'ü yazmak beni sonsuz mutlu ediyor.

Kitabımızın bu baskısında meslek arkadaşlarım olan genç arkeologlar, sanat tarihçileri kendi çalışma alanlarında inceledikleri kadın konularını da bu yapıta koyma önerimize içtenlikle katıldılar. Konumuzu biraz daha genişleterek, zenginleştirdiğimiz kanısındayız. Ve böylece tarih öncesi dönemden erken Bizans'a kadar uzanan bir zaman diliminde bu topraklarda yaşamış kadınları belgeler, yazıtlar, özetle arkeolojik verilerle anlatmaya çalışan bu kitap ortaya çıktı.

Hititler bahsinde Sümerce ve Akadca ideogramları kullanma zorunluluğumuzla ilgili okuyucularımızın dikkatine sunmak istediğim bir olgu var. Öncelikle bunların bir kısmının Hititçe karşılığı bilinmiyor. Hitit yazıcılar, örneğin "Kraliçe" sözcüğünü, Sümerce SAL.LUGAL çiviyazısı şeklinde yazmışlardır. Hititçe karşılığını, Hititlerin yazılarında kullandığı hece sistemiyle yazılışı olan ha-aš-šu-ša-ra sözcüğünü pek az kullanmış ve kadın sözcüğünü Sümerce SAL olarak kaydetmişlerdir. Bildiğime göre SAL'ın Hititçesi kesin olarak hâlâ saptanamadı, Hititçe fonetik tamamlayıcıları biliniyor; örneğin SAL-ni gibi. Hitit yazıcılar tarafından bazı sözcükler devamlı ideogram olarak yazılmıştır ve Hititçe fonetik değerleri belirtilmemiştir. İdeogramla yazılış kısa bir yazılıştır: Hititçe karşılığını hece sistemiyle ve çiviyazısı tek bir şekille ifade etmektir. Metinlerin çeviri yazısı yapılırken bu ideogramlar büyük harflerle yazılıyordu (son yılların araştırmalarında ideogramlar Latince veriliyor, örneğin, LUGAL yerine "rex" yazılıyor. Biz eski transkripsiyon sistemini kullandık).

Birkaç örnek verelim... DUMU - oğul, DİNGİR - tanrı, URU - şehir, LUGAL - kral, SAL.LUGAL - kraliçe, GİŠ - ağaç/tahta, KUR - ülke/memleket, EN - bey. Birkaç örnek de maden isimlerinden verelim: KU.BABBAR - gümüş, GUŠKİN - altın, URUDU - bronz, AN.BAR - demir (daha çok meteor demiri kastedilmiştir). Hititlerin ülkelerinin ideografik yazılışı KUR URU

KU.BABBAR-ti, yani Hatti ülkesidir. Çiviyazılı tabletleri okuyanlar bu ideogramların anlamlarını bildiklerinden sözcükler kısa olarak yazılmış oluyordu. Hititçe sözcüklerin hece sistemiyle yazıldığını bir kez daha bu vesileyle dile getirmiş olalım.

Hitit kadınları hakkında pek çok yeni bilgiyi, son otuz yılda Anadolu'da gerçekleştirilmiş olan ve başta Hatti ülkesinin başkenti Hattuša olmak üzere büyük Hitit şehirleri (Çorum Ortaköy/Šapinuva, Sivas Kuşaklı/Šarišša, Çorum/Hüseyindede Höyüğü) kazılarında ortaya çıkarılan arkeolojik ve filolojik bulgularla elde ettik.

Birinci binyıla ait dönemde geç Hititlerin dışında Frig ve Lidya kadınları için "epichoristik" yazılı kaynaklar kısıtlı, çift dilli yazıtlar yok, ancak antik tarih yazarlarından dolaylı bilgiler edinebiliyoruz. Başlıca kaynaklarımızsa, Herodotos ve Strabon'un yapıtlarıyla arkeolojik buluntular. Bu konuda Urartu kadınına ışık tutan belgeler açısından daha şanslıyız. Urartu yazıtlarından çok, arkelojik buluntular, özellikle de madeni eşyalardaki görsel betimlerde kadınlar karşımıza çıkıyor ve bize çok yeni, el değmemiş bilgiler sunuyor (bkz. E. Konyar yazısı).

Son otuz yılda Anadolu Hellen/Yunan ve Roma şehirlerinde gerçekleştirilen Türk ve yabancı kazıların sonuçları bize, yaşadıkları çağın kadınları hakkında beklenmedik ve son derece ilginç bilgiler veriyor. Bu kitaba 1993 yılında "Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın" sergisi için kaleme aldığım bu döneme ait makalemi de ekledik, çünkü malum, sergi kataloglarını pek kimse okumuyor! Aşağıdaki bahislerde okuyacağınız Anadolu'nun Hellen, Roma ve Bizans kültürlerinde yer alan, sadece kadınlara özgü bazı kült törenleri, dini bayramlar hep çok ilgimi çekmiştir, kuşkusuz okuyucularımın da ilgisini çekecektir. Bunlardan biri olan Thesmophoria, 5. yüzyılda Atina'da yetişen komedya yazarlarının en yetkini olan Aristophanes'in "Thesmophoria şenliğinde kadınlar" adlı eserine de konu olmuştur (tabii yazarın Türkçemize de çevrilmiş olan *Lysistrata*'sını bilmeyen erkek/kadın entelektüel yoktur!).

Konumuz olan hasat zamanında yapılan bu bayram şenliklerinde tek bir erkek yer almaz! Kadınların emzirdikleri erkek bebekler hariç! Şenlik ve kült törenleri "Bereket Tanrıçası Demeter" için yapılmaktadır. Bir örnek verirsem, bir sahil kenti olan Kaunos kazılarında, kara kesimindeki bir teras ve orada bulunan mağarada, Kaunos kazı başkanı değerli arkeolog Prof. Dr. Cengiz Işık ve ekibinin coşkulu çalışmalarıyla bu bayramın zengin arkeolojik bulguları gün ışığına çıkarılmıştır (bkz. Işık 2010: 88-96).

Kadınların kurduğu bir başka ilginç oluşum, bir Hıristiyan mezhebi olan "Montanizm"dir. Montanistler, MS 2. yüzyıl ortalarında, paganist çoktanrılı

dinin egemen olduğu, Roma hâkimiyetindeki Küçük Asya'da ortaya çıkmıştır. Montanizm, rahip Montanus (Latince dağ) ve iki ruhani kadın –muhtemelen sonradan rahibe olan soylu iki kadın–, Maximilia ve Priscilla tarafından Frigya'da kurulmuştur. Antik kaynaklarda anılan bu mezhebin varlığı Frigya'da bulunmuş, halen müzelerimizde korunan yazıtlarla da kanıtlanmıştır. Montanizmde önemli farklılık kadınların liderlik vasfıyla Montanizm mezhebinde ön sıraları işgal etmesidir. Montanist kadın rahibe, vasıfları oranında "Piskopos" dahi olabilmektedir.

Montanistlerin yeni bir mezhep oluşturması, kadınlara haklar ve mevki verilmesi Hristiyan kilise camiasında benimsenmemiş, sapkınlık, heretizm olarak algılanmış ve 6. yüzyılda Bizans İmparatoru Ioustinianos tarafından yasaklanmıştır.

Bu dini ve bence felsefi akımın arkasında, Anadolu'daki Kibele kültü ve Hititlerdeki lider kadınların, yani kraliçelerin dini/ruhani ve sosyal alanlardaki egemen güçlerinin varlığı bulunmaktadır. Yüzyılımızın başlarından itibaren Montanizm mezhebinin doğduğu Frigya ve civar bölgelerde çeşitli üniversitelere mensup konunun uzmanları tarafından araştırmalar sürdürülmüştür. Bunlar arasında öne çıkan iki teolog, Alman Prof. Dr. P. Lampe ve Amerikalı W. Tabemme, Montanistlerin kiliselerinin yerlerini ortaya çıkardıklarını ve merkezleri olan Pepuza şehrini (Uşak ili, Karahallı ilçesi, Karayakuplu köyü civarı) bulduklarını iddia etmektedir.

Anadolumuzun geçmişindeki uygarlıkların seviyesine dikkat çekmek, çok renkli, özgün ve yer yer de eklektik olan sosyo-kültürel tarihine ışık tutmak kitabımızın amacıdır. Araştırmacı okuyucularımız içinden kitabımızda ilgilerini çeken başlıkları daha ayrıntılı incelemek isteyenler çıkacaktır. Bizim çalışmalarımız onlar için bir nüve oluşturacaktır (bkz. Bibliografya). Amacımıza ulaşabilirsek, başka deyimle "Eski Anadolu Tarihinde Kadınlar" konusunda okuyucularımızın dikkatini çekerek ilgi ve bilimsel merak uyandırabilirsek kendimizi sonsuz mutlu hissedeceğiz.

Bu konularda benimle çalışmak nezaketini gösteren ve bilimsel iş birliğine katılan araştırmacı arkadaşlarıma, Yrd. Doç. Şengül Aydıngün'e, Prof. Dr. Aygül Süer'e, aramıza katılan eskiçağ tarihçisi Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar'a, Efesos kazıları misyonunun değerli bilim insanı kadın arkeologları Doç. Dr. Hilke Thür ve Elisabeth Trinkl'a, kitaplıklarımızda güç bulunan Aristophanes'in piyesi "Thesmophoria bayramları"nın Fransızca çevirisini bize ulaştıran öğrencim, değerli bilim insanı Prof. Dr. Vedat Çelgin'e, Kültepe arşivini cömertçe bizimle paylaşan değerli kazı başkanı Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu'na, Bizans sanatı uzmanı Ebru Parman ve Gülru Tanman'a ve de öğrencim, editörüm, sevgili

dostum, arkeolog, araştırmacı Emine Çaykara'ya yürekten teşekkürlerimi sunarım. Kültepe arşivleriyle ilgili yayınları için P. Garelli'nin talebesi Assiriolog Cecile Michel'e tüm bilim dünyası gibi ben de müteşekkirim. Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi'nde görevli öğrencim Ali Akkaya'ya da fotokopileri bana ulaştırdığı için teşekkür ederim. Ayrıca evimde bana çok rahat bir çalışma ortamı sunmak için ellerinden gelen hiçbir şeyi esirgemeyen oğlum Emir Sarıer ve bütün sağlık sorunlarımda yanımda olan gelinim Nihal Sarıer'e derin sevgi ve şükranlarımı dile getirmek isterim. Sevgili torunlarım Ozan ve Ayşenur'a, bilgisayarımda takıldığım ve halledemediğim teknik arızaları anında çözümledikleri için –ne de olsa bilgisayar çağının çocukları!– minnettarım.

Kitabımızı yayımlamak lütfunda bulunan Yapı Kredi Yayınları Yönetim Kurulu Başkanı değerli dostum Ömer Koç'a, yapım işlevini gerçekleştiren, yapım/yayım elemanları piramidinin bütün birimlerine şükranlarımı sunmayı da zevkli bir görev addediyorum.

Her meslekten yeni ve genç okuyucularımız, öğrencilerimiz ilaveler katılmış, özellikle onlar için kaleme alınmış kitabımızı merak ve zevkle okur, Anadolumuzun zengin uygarlığını, ilgi çekici sosyal tarihini ve insan ilişkilerini biraz olsun algılayabilirlerse, bana meslek hayatımın son baharında, sonsuz bir mutluluk vermiş olacaklardır. Bu kitap onlar için tekrar yazıldı!

Umberto Eco'nun ifade ettiği gibi: "Kitaplardan kurtulabileceğinizi sanmayın!"

A. Muhibbe Darga
Moda, 2012

Başlarken

Tarih, sadece geçmiş olayların araştırılması ve tarifi değildir. Eski uygarlıkların, savaşların, isyanların, kralların tahta çıkış ve inişlerinin, doğal veya politik felaketlerin, fikir ve sanat akımlarının oluşturduğu renkli bir kitap olmayıp, söz konusu olayların sentezinden doğan canlı ve tüm bir sonuçtur. Bugünün tarih yazarı ve bilinçli tarih okuyucusu, araştırılan kaynaklarda başrolü oynayan yönetici sınıftan çok, geçmişin sosyal yapısında halkın payını iyi bilmektedir. Uygarlıkların yaratıcısı insanı hedef tutan incelemelerde olayların cereyan ettiği toplumların sosyal yapısı önemlidir. Bunların en az yarısını kadınların meydana getirdiğini görmemeye imkân yoktur. Böylece eski çağda kadının gerçek rolünü, insanın ve toplumun oluşumundaki payını ortaya çıkartmak, modern tarihçinin ödevlerinden biri olmaktadır.

Eski Anadolu halklarının bize bıraktığı tarihi miras, kronolojik sıraya göre incelenecek olursa, kadının önemli bir yer işgal ettiği sadece arkeolojik malzemeye dayanarak belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Asurlu tüccarların kil tabletlere yazdıkları eski Asurca metinler, kayıtlar, yazılı belgelerin başlangıcı olup, Anadolu'da kurdukları ticaret kolonileri ile MÖ 2. binyılda Anadolu'da tarihi çağlar başlamaktadır. Bunları Hititlerin krallık, devlet arşivlerinin çok zengin, çiviyazısıyla kaydedilmiş resmi belgeleri izlemektedir. Yazılı kaynakların hayli zengin olduğu MÖ 2. binyılda Anadolu kadınının toplumda işgal ettiği yeri, sahip olduğu hakları araştırmak ve kişiliğini çizmek konumuzun amacıdır. Esas konumuza girmeden, en eski çağlardan MÖ 2. binyıl başlarına kadar geçen prehistorik devirlerde arkeolojik verilerin ışığı altında Anadolu kadını hakkında bilinenleri özetleyelim:

Paleolitik çağlardaki Anadolu kadınını hemen hemen hiç tanımıyoruz. Arkeolojik malzemenin sadece taş ve pek az kemik aletlerden ibaret olduğu bu devirde kadının mağaralarda domestik işlerle uğraştığı ve çocuklarına baktığı tahmin edilmektedir. Anadolu paleolitiğinde kadınlara ait eşya ve aletler sınırlı-

dır. Avrupa paleolitik çağlarında görülen kâhin rölyefleri ve figürinleri bir hayli zengindir (Müller-Karpe 1971: 206 vd.) Anadolu'da bu tip malzeme henüz ele geçmemiştir. Bunların bütün Avrupa ve Avrasya'da yaygın olan varlığı, çağının ilkel toplumunda kadına özel bir yer verildiğine delil sayılabilir.

Anadolu'nun çok renkli, zengin bir neolitik merkezini etkileyici ve ilginç buluntularla belgeleyen Çatalhöyük (Mellaart 1967) ve sonra Hacılar (Mellaart 1970), Can Hasan (French 1962-68) kazı malzemesi, Çatalhöyük'te ilkel mimaride konutların iç duvar fresklerinde görülen kadın figürlü kompozisyonlar, steatopik kadın heykelcikleri, bunların erkek eşli ve çocuklu grupları neolitik ve onu izleyen kalkolitik toplumda kadına verilen önemi, dini alanda olduğu gibi çağının ilkel cemiyetinde de en önde gelen yerini belli etmektedir (Mellaart 2003: 215-240). Büyük bir olasılıkla bu toplumda anaerkil bir aile düzeni ve geleneği egemendi.

Bu konuda, yıllarca İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde aynı bölümde çalıştığımız Prof. Dr. Refik Duru'nun araştırmaları, Anadolu Göller Bölgesi'nde gerçekleştirdiği kazıların buluntuları ve çok değerli kazı raporlarını içeren kitapları büyük önem teşkil eder.

Eski Bronz çağlarda Anadolulu kadın hakkındaki bilgimiz yine de azdır. Kadına ait mezar buluntuları, dini amuletler, süs, ziynet eşyası ve birtakım çeşitli malzemeden (maden, kemik, taş türleri) kutsal anlam taşıyan figürinlere dayanmaktadır (Duru 1970: 13-20). Yazılı belgelerin olmadığı bu çağlarda da yine kadının Anadolu toplumunda ön planda yer aldığı sonucuna varıyoruz.

Anadolu'da MÖ 2. binyılın, özellikle Kültepe-Kaniš çiviyazılı zengin belgeleri, Hattuša Hitit başkentinin kral arşivleri ve Ortaköy saray arşivleri sayesinde, çeşitli sosyal sınıflara mensup kadının işgal ettiği sosyal, politik ve dini mevkiyi şekillendirmek olanağına sahip olabiliyoruz. Aşağıda sunduğumuz bölümlerin özü en çok yazılı kaynaklardan elde edilen sonuçları vermektedir. Böylece aşağı yukarı bin senelik bir zaman süresince soylu veya halktan yetişmiş Anadolulu kadının çağdaş Ön Asya kavimleri arasında kapsadığı kendine özgü mevkii dil verilerinin değer kazanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Anadolu çiviyazılı tablet arşivleri yeni Hitit kazılarıyla zenginleştikçe, tabletlerin yayınları kısa sürede yapıldıkça, kadın konusunda bizim de bilgilerimiz zenginleşecektir.

Kitabımızın bu yeni versiyonunda en ilgi çekici bölümlerden biri kuşkusuz "prehistorik çağlarda kadın figürleri/imajları" olacaktır. Son otuz beş yıl içinde Anadolumuzda gerçekleştirilen prehistorik dönem kazılarının bulguları, özellikle Neolitik Devrim'in/yerleşik düzenin her safhasını oluşturan toplumların/insan topluluklarının kadına bakışını çok belirgin bir şekilde ortaya koymak-

tadır. Bu çağlara ait çıplak kadın figürinleri, heykelcik ve idolleri, genelinde "tanrısal" bir öge olarak yorumlanmasına karşın, o toplumun kadın imajına ışık tutmaktadır. Adı geçen bu buluntularla beraber ele geçen kadınlara ait eşyalar da toplumunun üretken, anne ve koket (!) kadını hakkında bilgilerimizi zenginleştirmektedir.

Anadolu'da son on yılın en önemli arkeolojik keşfi, kuşkusuz, Ege Bölgesi'nde Latmos dağlarında bulunan ve uzmanlarınca Geç Neolitik/Kalkolitik Çağ'a tarihlenen kaya resimleridir. Bu resimlerde ön plana çıkan kadın figürü, toplumunun kadınını, yanında yer alan –büyük olasılıkla– "paredre"i, erkeklerle göstermiştir. Olası ritüel bir törenin akışı içinde betimlenen "Kutsal evlenme/ Hieros Gamos" olgusunun bir hayli ayrıntılı resmedildiği sahnelerde, kadınlar çıplak betimlenmemiş, giysi ve hatta takılarıyla yansıtılmıştır. Anadolu Neolitik Çağı'nın plastik ve görsel malzemesi içinde, o çağın toplumundaki kadın imajı, bir aile anlayışının da ortaya konulduğu, Latmos kaya resimlerindeki kadar belirgin, hareketli, canlı ifade edilmemiştir. Aşağıdaki bölümlerde bu konuya, özellikle erkek figürleri de yorumlanarak geniş bir şekilde yer verilecektir (bkz. A. Pecshlow–Bindokat 2006 ve Ş. Aydıngün bahsi ve yorumları).

Son yıllarda Anadolu'nun güneydoğusunda yapılan kazılardan çıkan malzemeler, yalnız kadın ögesini vurgulamıyor, aynı zamanda erkeğin de varlığını gün ışığına çıkarıyor. Orta Anadolu ve Göller Bölgesi'ndeki çok önemli kazılarda, Neolitik çağlara tarihlenen küçük buluntular arasında hep çıplak kadın/ Ana Tanrıça betimleri, kadın eşyaları, takılar ağırlık kazanmıştı. Çayönü (Diyarbakır), Göbekli Tepe ve Nevali Çori (Urfa) kazılarının zengin buluntuları arasında erkek figürlerinin, erkek imajının baskın olması, çıplak kadın figürlerinin yorumunda yeni anlamlandırmalar ve bakış açılarını zorunlu kılacaktır. Her çıplak kadın heykelciği bir tanrısal öğeyi mi temsil ediyordu? Yeni yanıtlar kuşkusuz gelecektir. Kalkolitik ve Tunç çağlarındaki toplumların kadınını tüm vasıflarıyla izlemek o kadar kolay olmuyor. Bu çağlarda, özellikle Göller Bölgesi'nde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış dolgun, steatopik bedenli (hamile) kadın figürinleri, heykelcikleri ve kadına değinen, çoğu dinsel amaçla şekillendirilmiş olduğu tahmin edilen arkeolojik malzemenin yorumuyla kadını betimleyebiliyoruz. Neolitik Çağ'ın steatopik kadın figürinleri gibi, söz konusu heykelciklerin de bir "Ana Tanrıça/Magna Mater"i çeşitli yönden betimlediği yorumu, kolay anlaşılır, kolay inandırıcı ve popüler bir kavramı oluşturmaktadır. Ve halen bu kavram arkeologlar, antropologlar, eski çağ tarihçileri, sanat tarihçileri ve aydınlar tarafından rahatça benimsenmektedir. Daha inandırıcı belgeler halen elimizde yoktur, malum Kalkolitik ve Tunç çağı insanları bize yazılı belgeler bırakmamıştır!

Tarih öncesi buluntuların, çoğu kez sadece çıplak kadın/doğurgan "Ana Tanrıça" betimlerini ifade ettiği ve erkek betimlerinin azlığı söz konusu edilmiş, o çağda genellikle "anaerkil" bir toplumun varlığı dile getirilmiştir. Bu saptamanın, daha doğrusu bu varsayımın pek doğru olmadığı –kanımızca tabii–, son yılların Göller Bölgesi, Orta Anadolu Çatalhöyük, Ege Bölgesi Latmos dağları kaya resimleri ve Urfa ilimizdeki kazılarda muhteşem erkek figürlerinin (BLM Kalsruhe 2007: 287, res. 93) ortaya çıkmasıyla kanıtlanmıştır (Kitabımızın Birinci Bölüm'ünde ayrıntılarıyla bu konuda bilgi verilecektir). Yine tanrısal, dini amaçlı bulgulardan bilgi ve ışık alarak, çağının fani kadınına ulaşmak, anlayabilmek yolu açılıyor.

Kalkolitik çağın fani kadın imajının en belirgin örneklerini Göller Bölgesi kazı bulguları, özellikle Hacılar, Kuruçay, Höyücek, Bademağacı'ndaki çıplak kadın heykelcikleri, pişmiş toprak, boyalı kadın biçimindeki kaplar ve vazoların verdiği kanısındayız. Kalkolitik Çağ'da Ana Tanrıça kültünün yanında erkek betimleri de çok belirgin olarak ortaya çıkmaktadır; Hacılar kazısında bulunan ikili, erotik figürler, kadın erkek birlikteliğini açıkça ortaya koymaktadır. Plastik ve görsel sanat yapıtlarında görülen boğa betimlerinin de erkeği ve erkeğin gücünü simgelediği anlaşılmaktadır. Elimize ulaşan arkeolojik bulgular, Kalkolitik Çağ'ın köy ve kasaba yerleşmelerinde kadının doğurganlığının ve yeni bir insan yaratmasının, erkeğin fiziksel gücüyle başardığı işlerin öneminin topluluklar tarafından farkına varıldığını göstermektedir. Yaşadığı çağda, ev ekonomisi dışında, toplumun ekonomik işlevlerinde de kadınların aktivitesini kanıtlayan arkeolojik bulguların başında dokumacılık gereçleri büyük yer tutmaktadır. Anadolu neolitik yerleşmelerinde somut örneklerini tanıdığımız, örneğin Çatalhöyük yünlü dokuma kalıntılarıyla, bu zanaatın Anadolu'da MÖ 7. binyılda bilindiği gün ışığına kavuşmuştur.

MÖ 4. binyılın sonlarında Anadolu insanı artık tunç yapımını keşfeder ve seri üretime geçmesiyle Tunç çağları başlar. Tarih öncesi çağları Anadolu insanının maden yataklarını keşfi bir hayli erken dönemlere rastlar. Özetle değinecek olursak, bunun Akeramik (çanak çömleksiz) neolitik çağların insanlarının becerisi ve eşsiz keşfi olduğunu söyleyebiliriz.

Anadolu'nun en eski maden buluntuları oksitli bakır filizi malahitten ve doğal bakırdan üretilmiş küçük boncuk, iğne, bız gibi küçük objelerdir. Anadolu'da doğal bakır kaynaklarının pek zengin olmadığı saptanmıştır. Diyarbakır Çayönü kazılarında malahit ve bakır küçük objeler, boncuklar bulunmuştur. Çayönü kazılarında Akeramik (çanak çömleksiz) neolitik tabakalarından başlayarak, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Keramikli (çanak çömlekli) Neolitik, Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı katlarında çeşitli maden buluntular ortaya çıkarılmıştır.

Orta Anadolu Akeramik Neolitik yerleşmelerinde malahit ve bakır buluntular, yapılar arasındaki işlik olarak kullanılmış boş alanlarda (örneğin Aşıklı Höyük, Esin 2007: 519-522) toplu halde gün ışığına çıkarılmıştır. Ayrıca iskeletlerle az miktarda bakır ve malahit boncuk bulunmuştur. Bildiğimize göre, söz konusu iskelet kalıntılarından cinsiyet saptanamamıştır. Bakır ve malahit boncuklar çok sayıda ve çok çeşitli örnekler vermektedir. Süs eşyası ve olası "talisman" (tılsım, nazarlık) niteliğindeki bu boncukların kadınlara mahsus olmayıp, bunları erkeklerin de taktığı olasıdır. Demir Çağı/Erken Urartu mezar buluntularında, kadın ve erkek iskeletlerinin üzerinde, çeşitli boncuk kolye parçaları ve halhallar bulunmuştur. Örneğin, Karagündüz (Van) mezarlığı buluntuları (Sevin-Kavaklı 1996: 31, res. 32).

Anadolu'nun her bölgesinde Neolitik insanın, en ilkel koşullar altında maden, özellikle de malahit ve saf bakır yataklarını keşfetmiş ve nesneler üretmiş olduğunu son on yılların kazıları kanıtlamaktadır. Urfa ilimizde 20. yüzyılın son yıllarında yapılan kazıların en çarpıcıları olan Nevali Çori ve Göbekli Tepe'nin akeramik katlarında maden/doğal bakırdan birkaç boncuk bulunmuştur.

Çatalhöyük J. Mellart dönemi kazılarında (1962-1965) maden objeler de gün ışığına çıkarılmıştı. Bu kazılarda çok sayıda bakır ve kurşun filizinden boncuk, küçük levha, bakır cevheri par-

25-30 yaşlarında kadına ait, malahit ve etrafında delinmiş geyik dişleri olan Aşıklı Höyük kolyesi. Aşıklı Höyük Projesi Arşivi

Boncuktan yapılmış bir başka takı. Aşıklı Höyük Projesi Arşivi

çacıkları ve bakır cürufu en erken yerleşme katlarından (MÖ 7000) itibaren ele geçmişti. Çatalhöyük bakır cürufu analizlerinin sonucu, bakırın ergitildiği anlaşılmıştır. Aşıklıhöyük'te kadın gömülerinde bulunan boncukların, bakır cevherinin eritilmesiyle değil, cevherin dövülerek levha haline getirildikten, levhaların rulo yapıldıktan sonra küçük parçalar halinde kesilerek boncuk şekline sokulduğu anlaşılmıştır (Esin 1993: 179-183).

Son yıllarda yapılan Neolitik Dönem kazıları, Anadolu'da maden teknolojisinin MÖ 9. binyılda başlamış olduğunu kanıtlamıştır. Bugünkü bulgulara göre Anadolu'da hem Neolitik Devrim, yani "yerleşik düzene geçiş" hem de uygarlık tarihinde "metalurji"nin ilk çıkış noktası olduğu anlaşılmaktadır. Tarih öncesi çağlarda yaşamış olan kadınlar hakkında, bir hayli zengin bilgiler edinebiliyoruz. Bu konuyu, Yard. Doç. Dr. Şengül Aydıngün'ün kaleminden okuyacaksınız, konuya giriş olarak Orta Anadolu ve Göller Bölgesi Neolitik Çağ buluntularını –maden de dahil–, özellikle de plastik betimlerin anlam ve yorumlarını kısaca dile getirmeye çalışalım.

Çatalhöyük arkeolojik malzemesi içinde kadın imajı, yalnız tanrısal çıplak kadın/Ana Tanrıça betimleriyle değil, fani kadın betimleri, erkekli/ikili kompozisyonlarıyla ve özellikle duvar resimleriyle ortaya çıkar. Ege Bölgesi neolitiğinin en yetkin temsilini, Latmos Bafa Gölü doğu bölgesi dağları (Gavur Dağı) yüzeyindeki kaya resimlerinde görürüz. Ayrıca ünlü arkeolog, değerli hoca Prof. Dr. Refik Duru ve seçkin ekibinin gün ışığına çıkardığı Kuruçay, Badem Ağacı ve Hacılar höyüklerindeki kadın imajları Kalkolitik Çağ'ın sosyal yapısına ışık tutan aydınlatıcı, önemli öğelerdir.

Eski Tunç Çağı'nda, MÖ 4. binyılın son yüzyıllarında, maden yatakları çok zengin olan Anadolu'da, bakır, arsenikli bakır ve kalay alaşımlı bakırdan alet ve bazı eşyaların üretimiyle madencilik gelişir. Anadolu'nun çeşitli bölgeleri arasında ve komşu ülkelerle değiş tokuşla yapılan alışverişin, başka deyişle ticaretin varlığına arkeolojik bulgular tanıklık eder. Tunç Çağı'nın maden üretim endüstrisinde, tunç yapımında kullanılan kalay dış ülkelerden getirilmiştir. Madencilik sanatı (bence sanattır) veya zanaatının hızla gelişmesiyle, iş grupları ve işbölümü ortaya çıkmış ve bunun sonucu, kentlerin kurulması başlamış ve doğal olarak kentsel otonominin oluşması belirginleşmiştir. Ve böylece Anadolu'nun ilk yerel beylikleri kurulmuş olur. Eski Tunç Çağı toplumlarında, etkin erkek varlığının bir hayli ön planda görülmesi, madeni araç gereç üretiminde kuvvet ve beceriye dayanan işbölümünün sonucudur. Yazılı belgelerin olmadığı bu çağlarda da konumuzu, zengin arkeolojik veriler aydınlatır. Genelinde bilim insanlarının kabul ettiği gerçek şudur: Toplumda ve ailede erkek "reis" olarak ön plana çıkar. Bu çağlardaki erkek betimleri de, erkeğin toplumdaki yerini gösterir. Kadın,

35-40 yaşlarında bir kadına ait boncuklu bilezik. Aşıklı Höyük Projesi Arşivi

evde çocuklarla ve olasılıkla tarımda faal olarak yer alırken ayrıca çağının önemli bir üretim dalı olan dokumacılıkla uğraşmaktadır. Bu çağa ait yeni bulgular keşfedilinceye kadar, dile getirdiğimiz tahmin ve varsayımlar geçerli olmalıdır.

Bu çağlarda da aslında tanrısal, "Ana Tanrıça" figürü yerini korumaktadır. Yazılı belgeler olmamasına karşın Eski Tunç Çağı III, yani son evrede, çağının panteonunda "Erkek Baştanrı"nın varlığı, tanrısal ikili ve üçlü (Trias) kompozisyonlarla çok belirgin olarak karşımıza çıkar.

Fani algılanan kadın betimleri olmamasına karşın, Eski Tunç Çağı'nın üst düzey ve zengin kadınlarına ait mezar (örneğin, Alacahöyük kadın mezarları M 22 ve İkiztepe, Resuloğlu köyündeki [Çorum] Hatti mezarlığı, son yılların en sansasyonel buluntularıdır; bkz. bibl.) armağanları arasında, kadınlara özgü takı ve eşyalar ortaya çıkarıldı. Bu da çağının kadın figürünün somutlaşmasına büyük katkıda bulundu. Yetkin araştırmacı gazeteci Özgen Acar'ın dediği gibi "Kadının tarihini takı anlatır!"

Eski Anadolu'da Kadın kitabımın ilk yayım tarihi olan 1976 yılından sonra da, beni çok cezbeden kadın konusunda araştırmalarımı sürdürdüm, hem de büyük bir zevk ve tecessüsle. Aradan tam tamına otuz altı yıl geçmiş ve ben dosyama, fişlerime baktığımda birçok yeni ve ilginç bilgi biriktirdiğimi görüyorum. Özellikle Anadolu Kültepe-Kaniš Asur Ticaret Koloni Çağı, daha anlaşılır ifadeyle Erken Hitit Çağı'na ait (MÖ 1950-1750/1700-1650) Anadolu kadınının yer aldığı pek çok belge toplamışım. Anadolu'nun en zengin, özel, kişisel, büyük çoğunluğu ekonomik içerikli zengin tarih hazinesi, Eski Asurca çiviyazısıyla kil tabletlere kaydedilmiş. Bu belgelerde Asurlu tüccar ailelerinin Sami kökenli kadınları ve yerli Anadolulu, çoğu Hitit adlı kadınlar ne çok yer almış, anımsanmış ve ne ilginç işlevler yüklenmişler! Bu arada daha evvel de, kitabımın ilk iki nüshasında, makalelerimde ve konferanslarımda onlardan bahsettiğimi not düşeyim.

Seçilmiş Bibliyografya ve Kısaltmalar

ABoT	K. Balkan, Ankara Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Boğazköy Tabletleri, İstanbul, 1948.
İnan (A.)	Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, Atatürk Serisi, No. 10, İstanbul, 1968.
AfO	Archiv für Orientforschung, Berlin-Graz, 1945 vd.
AHDO	Archives d'Histoire du Droit Oriental, Wetteren, 1937-1951.
Akurgal, SHB	E. Akurgal, Späthethitische Bildkunst, Ankara, 1949.
Akurgal, KH	E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter, Münih, 1961.
Akurgal (E.)	Orient und Okzident, Baden-Baden, 1966.
Alp, BN	S. Alp, Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitisc hen Festzeremoniell, Leipzig, 1940.
Alp (S.)	"La désignation de Lituus en Hittite", JCS 1, s. 164-175, 1947.
Alp (S.)	Hitit hiyeroglif mühür ve kitabelerindeki bazı şahıs adlarının okunuşları hakkında, Ankara, 1950.
Alp, Körperteil.	S. Alp, "Zu den Körperteilnamen im hethitischen", Anatolia II, s. 1-47, 1957.
Alp (S.)	"Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneş/Neşa'da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu", Archivum Anatolicum 3, Emin Bilgiç Anı Kitabı, s. 1-17, 1997.
Alp (S.)	Hititlerin Mektuplaşmaları, Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları: 9, İstanbul 2001.
Alp (S.)	Hitit Çağında Anadolu, Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2001.
Alp (S.)- Erkut (S.)	Hitit kralı III. Hattušili ile Kraliçe Puduhepa'nın *Gümüş tablet üzerindeki Mühürleri*, TÜBA-AR 5, s. 1-8, Ankara, 2002.
Alp (S.)	Hitit Güneşi, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2003.
Albayrak (İ.)	"Koloni Çağında Yerli bir Bayan Madawada", III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, 1996, s. 1-11, Ankara 1998.
Alexiou (S.)	Minos Uygarlığı, Türkçesi: Dr. Elif Tül Tulunay, İstanbul 1991.
Archi (A.)	"II rillevo Ittito di Hamide", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, Fasc. XIV, 1971.

Anatolia	Anatolia. Revue annuelle de l'Institut d'Archéologie de l'Université d'Ankara. Ankara, 1956 vd.
An St	Anatolian Studies: Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara, Londra, 1950 vd.
Ar Or	Archiv Orientalni, Prag, 1929 vd.
Balkan (K.)	"Eti Hukukunda İçgüveylik", DTCF Dergisi, VI, s. 147-152, 1948.
Balkan (K.)	Kronoloji K. Balkan, Kaniš Karum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler, Ankara, 1955.
Balkan (K.), Mektup	K. Balkan, Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniš Kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup, Ankara, 1957.
Balkan (K.), İnandık	İnandık'ta 1966 yılında bulunan eski Hitit çağma ait bir bağış belgesi, AMAVY No. 1, Ankara 1973.
Barber (E.W)	Womens Work, New York, 1994.
Baydur (N.)	Kültepe (Kaniš) ve Kayseri tarihi üzerine araştırmalar, İÜ Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1970.
Bayram (S.)-Çeçen (S.)	"6 Neue Urkunden über Heirat und Scheidung aus Kaniš", Archivum Anatolicum 1, s. 1-12, 1995.
Barnett-Wooley	Carchemish III, C.L. Woolley - R.D. Barnett, Carchemish Part III. Londra, 1952.
Beckman (G.)	Hittite Birth Rituals, StBoT 29, 1983.
Bell.	Belleten. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1937 vd.
Beran, Boğ. III	K. Biltel - R. Naumann - T. Beran, Boğazköy III. Berlin, 1957.
Beran, HG	Th. Beran, Die Hethitische Glyptik von Boğazköy, Berlin, 1967.
Bilgiç (E.)	"Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Anahatlarıyla Rekonstrüksiyonu", DTCF Dergisi VI, s. 489-516, 1948.
Bilgiç (E.)	"Hititlerden Önceki Anadolu Halkının Evlilik Hukukunun Orijinal Tarafları", DTCF Dergisi IX/3, s. 227-238, Ankara, 1951.
Bilgiç (E.)	Kapadokya metinlerinde geçen yerli Appellatifler ve bunların Eski Anadolu Dilleri içerisinde yeri, Ankara 1953.
Bilgiç (E.)	Anı Kitabı, Archivum Anatolicum, sayı: 3, Anadolu Arşivleri, A.Ü. DTCF, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Yayın no. 381, Ankara 1997.
Bin-Nun (S. R.)	The Tawananna in the Hittite Kingdom, Texte der Hethiter 5, Heidelberg, 1975.
BIN	Babylonian Inscriptions in the Collection of James B. Nies, New Haven, 1917 vd.
	Bin Tanrılı Halk: Hititler, Sergi Kataloğu, 2002
Bittel ve bşk., Yazılıkaya	K. Bittel - R. Naumann - H. Otto, Yazılıkaya (WVDOG 61), Leipzig 1941.
Bittel (K.)	Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1968, MDOG 101, s. 5-13, 1969.

Bittel, Weickert Festschrift
K. Bittel, "Die hethitischen Reliefvasen", Festschrift für Carl Weickert. Berlin, s. 23 vd., 1955.

Bossert, Alt. H. Th. Bossert, Altanatolien, Berlin, 1942.

Bossert, KS H. Th. Bossert, Ein hethitisches Königssiegel, (Istanbuler Forschungen), Berlin, 1944.

Bottéro (J.) apud P. Grimal ve bşk. Histoire Mondiale de la Femme, Préhistoire et Antiquité. Livre 3: "La femme dans la Mésopotamie ancienne", s. 158-223, Paris, 1965.

Breasted, Aegyp. J. H. Breasted, Geschichte Aegyptens, New York, 1908 (Yenibasım 1954).

Bryce (T.) Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Ankara 2003.

CAD The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago-Glückstadt, 1956 vd.

CAH The Cambridge Ancient History, Cambridge, 1923 vd.

Calder (W.M.) "The New Jerusalem of Montanizm", s. 421-425, Byz. VI (1931).

Calder (W.M.) "The Phrygian Ortodox and Heretics 400-800 A.D." ByZ. 6: s. 1-35.

CCT Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum, C I-V, Londra.

CHD The Hittite Dictonary of the Oriental Institute of the University of Chicago, 1983.

Cebesoy (S.S.) "Kapadokya tabletlerinde geçen dokuma ürünleri", Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı, Ankara, 1994.

Collon (D.) "Bull-leaping in Syria", "Cylindre représentant une tauromachie", Syria XXXIII, s. 69-74.

CRAI Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 1957 vd.

CTH E. Laroche, Catalogue des textes Hittites, Paris, 1971.

Çambel (H.)- Özyar (A.)
Karatepe-Aslantaş: Azatiwataya, Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2003.

Danmanville (J.) "Un roi Hittite honore Ishtar de Samuha", RHA 59, 1956.

Danmanville (J.) "Aperçue sur l'art hittite a propos de l'iconographie d'Ištar-Sousga", RHA XX/70, f. 37 vd.,1962.

Danmanville (J.) ve bşk. P. Grimal, *Histoire Mondiale de la Femme. Prehistoire et Antiquite*, Livre 3: "Anatolie Hittite" s. 245-266, Paris, 1965.

Darga (M.) "Hitit Bayram ritueli metinlerinde geçen 'E tarnu' hakkında bir araştırma" (körümen bitkisi hakkında), Tarih Enstitüsü Dergisi III, n. 27, s. 327, İstanbul, 1973.

Darga (M.) Eski Anadolu'da Kadın, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976 (1.basım), 1984 (2. basım).

Darga (M.) "Puduhepa: An Anatolian Queen of the Thirteenth Century B.C.", Arif Müfid Mansel Armağanı 1, s. 939-961, Ankara, 1974.

Darga (M.) "Eski Yakın Doğu'nun Ticaret Merkezi Kültepe-Kaniš'ten Çiviyazılı Kadın Mektupları", *Tarih Toplum*, İletişim Yayınları Aylık Ansiklopedik Dergi, İstanbul, 1986.

Darga (M.) "Les figurines en terre cuite de Şemsiyetepe", Festschrift für Heinrich Otten, s. 77-85, Wiesbaden, 1988.

Darga (M.) "MÖ II. Binyıl - Orta ve Son Tunç Çağı", Kapadokya, Ayhan Şahenk Vakfı, Editör: Metin Sözen, s. 124-169, İstanbul, 1998.

Darga (M.) Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın, Anadolu'da Kadının 9000 Yılı, 1993 (Sergi Kataloğu).

Darga (M.) Hitit Sanatı, Akbank Kültür ve Sanat Hizmetleri, İstanbul 1992.

Darga (M.) "Geç Hitit Dönemi Maraş Stellerinden üç örnek ve Gözlemler", *H. Çambel'e Armağan*, İstanbul, 1998.

Darga (M.) Mothers, Goddesses and Sultanas - Women inTurkey, from prehistory to the end of the Otoman Empire, Brüksel, 2004 (Sergi Kataloğu).

Deimel SL, Sumerisches Lexikon, Roma, 1928 vd.
Die Hethiter und ihr Reich, das Volk der 1000 Götter, Berlin, 2002 (Sergi Kataloğu).

Dinçol (A.M.) Hititler, Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi 1, s. 17-137, 1982.

Dinçol (A.M.) Ein hurro-hethitischen Festritual (h)išuvas-1-, Belleten LIII/209, s. 3 vd., Ankara, 1989.

Dinçol (A.) - Dinçol (B.)
"Die Prinzen-und Beamtansiegel aus der Oberstadt von Boğazköy-Hattuša vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Grossreichszeit, Mainz, 2008.

Donbaz (V.) "Some remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe Tablets II", Nimet Özgüç'e Armağan, s. 131-154, Ankara, 1993.

Donbaz (V.) "Three court proccedings concerning Walaliašu'e, an Anatolian woman", Muhibbe Darga Armağanı, Sadberk Hanım Müzesi yayını, s. 209-223, İstanbul, 2008.

DTCF Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1942 vd.

Duru (R.) "Süs takıları", *Türkiyemiz*, Sayı II, s. 13-20, 1970.

Duru (R.) *MÖ* 8000'den MÖ 2000'e Burdur Antalya Bölgesinin Altıbin Yılı, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2008.

Duruel (N.) Cumhuriyetin Çocukları Arkeolojinin Büyükleri, Nimet Özgüç - Tahsin Özgüç, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), Ankara, 2011.

Edel (E.) "Neue Keilschriftliche Umschreibungen Aegyptischer Namen aus den Boğazköytexten", s. 11 vd., JNES VII (1948).

Edel (E.) "Die Rolle der Königinnen in der aegyptisch-hethitischen Kor respondenz von Boğazköy", s. 72-85, IF LX/1, 1949.

Edel (E.) "Agyptische Arzte und agyptische Medizin am hethitischen Königshof " Rheinish-Westfalischen Akademie der Wissenschaften, Göttingen, 1976.

Edel, (E.) Die Aegyptisch- Hethitische Korrespondenz, I-II, Opladen, 1994.

G. Eisser - J. Lewy	Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe, MVAeG 33 ve 35/3, I-II, Leipzig, 1928-1935.
Esin (U.)	"Copper beads of Aşıklı", Nimet Özgüç Armağanı, s. 179-183, 1993.
French (D.)	"Excavations at Can Hasan", AnSt. XII-XVIII (1962-68).
Friedrich (J.)	Das Siegel des hethitischen Königs Hattušili III nach der ägyptischen Fassung seines Verträges mit Ramzes II., Artibus Asiae VI, 1937.
Friedrich, (J.)	J. Friedrich, Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache I, II. (MVAG 31/1, 34/1), Leipzig, 1926.
Friedrich, HW	J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch. Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter, Heidelberg, 1952.
Friedrich, HW 1.	Erg. J. Friedrich, 1. Ergänzungsheft zu HW, Heidelberg, 1957.
Friedrich, HW 2.	Erg. J. Friedrich, 2. Ergänzungsheft zu HW, Heidelberg, 1961.
Friedrich, HW 3.	Erg. J. Friedrich, 3. Ergänzungsheft zu HW, Heidelberg, 1966.
Friedrich, HG^2	J. Friedrich, Die Hethitischen Gesetze. Nachdruck mit einer Vormerkung von A. Kammenhuber, Leiden, 1971.
Gardiner, Geschichte	Sir A. Gardiner, Geschichte des alten Aegypten, Stuttgart, 1965.
Garelli, Assy.	P. Garelli, Les Assyriens en Cappadoce, Paris, 1963.
Garelli (P.)	"Tablettes Cappadociennes de Collections diverses (suite)", RA LIX-LX, s. 149-188, 1965.
Garelli (P.)	Le Proche - Orient Asiatique, des origines aux invansions des peuples de la mer, Paris, 1969.
Gelb, HHM	Hittite Hieroglyphic Monuments, Chicago, 1939.
Götze, Hatt.	A. Goetze, Hattušili. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten, Leipzig, 1925.
Goetze, AM	A. Goetze, Die Annalen des Muršiliš, Leipzig, 1933.
Goetze, Hitt. Dress.	A. Goetze, "Hittite Dress", Corolla Linguistica. Festschrift F. Sommer, Wiesbaden, 1955.
Goetze, KI^2	A. Goetze, Kleinasien. 2. Auflage (Handbuch der Altertumswissenschaft), Münih, 1957.
Grimal, Histoire Mondiale	P. Grimal ve bşk., Histoire Mondiale de la Femme, Préhistoire et Antiquité, Paris, 1965.
Gröndahl, PNU	F. Gröndahl, Die Personnennamen der Texte aus Ugarit, Roma, 1967.
Gurney, Hitt.	O. Gurney, The Hitites, Londra – Harmondworth, 1961.
Gurney (O.R.)	"Anatolia, ca. 1750-1600 B.C.", CAH, II, Chapter VI, Cambridge, 1962.
Günbattı (C.)	Kültepe'den Akadlı Sargon'a ait bir tablet, Emin Bilgiç Anı Kitabı, Archivum Anatolicum, Sayı 3, s. 131-155, Ankara, 1997.
Güterbock SBo.I-II,	Güterbock (H.G), Sigel aus Boğazköy, Berlin, 1940-1942 (Yeni basım 1967).
Güterbock (H.G.)	"Authority and Law in the Hittite Kingdom", JAOS, Suppl. 17, s. 16 vd., 1954.
Güterbock (H.G.)	"An outline of the Hittite AN.TAH-SUM Festival", JNES XIX, s. 80 vd., 1960.

Güterbock (H.G.)	Historia, Einzelschriften VII, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964.
Güterbock, Actes	H.G. Güterbock, "Some aspects of Hittite Festivals". Actes de la XVII Rencontre Assyriologique Internationale, Brüksel, , s. 173-180, 1970.
Güterbock (H.G.)	Festschrift Sommer, s. 64, s. 23, 1955.
Güterbock (H.G.)	"Ist das hethitische wort für 'Frau' gefunden?", Historische Sprachforschung 105/1, s. 1-3, 1992.
Haas KN	V. Haas, Der Kült von Nerik, Roma, 1970.
Hagenbuchner (A.)	Die Korrespondenz der Hethiter, I-II. Heidelberg, 1989.
Haspels (C.H.E.)	The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments, I-II. Princeton, 1971.
Hawkins (J.D.)	"Building Inscriptions of Carchemish. The Long Wall of Sculpture and Great Staircase", Anatolian Studies XXII, , s. 87-114, 1972.
Hecker (K.)	Grammatik der Kültepe Texte, Roma, 1968.
Hecker (K.)	Über den Euphrat, Ortsbezogenen Restriksionen in aA Kaufurkunden, Emin Bilgiç Anı Kitabı, Archivum Anatolicum, Sayı 3, Ankara 1997.
Helck (W.)	Die Beziehungen Aegyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. Wiesbaden, 1962. Düzeltilmiş 2. basım, Wiesbaden, 1971.
Hirsch Altassy. Rel.	H. Hirsch, Untersuchungen zur altassyrischen Religion, Graz, 1961 (AfO Beiheft 13/14).
Hoffner Jr. (H.A.)	"An English-Hittite Glossary", RHA XXV, s. 7-99, 1967.
Houwink ten Cate, Muršiliš II	Ph. Houwink ten Cate, Muršiliš II, den Brounen voor een karakterschets, Leiden, 1966.
Hrozny, Sym. Kos.	Symbolae ad iura Orientis Antiqui Pertinentes Paula Koschaker Dedicatae, Leiden, 1939.
HUCA	Hebrew Union College Annual, Cincinnati, 1924, vd.
ICK I, II	Inscriptions Cunéiformes du Kultepe I (1952) II (1962), Prag, 1981.
IF	Indogermanische Forschungen. Strassburg-Leipzig-Berlin, 1892 vd.
Imparati (F.)	Le Leggi Ittite, Roma, 1964.
Imparati (F.)	Une reine de Hatti venere la Déesse NİN.GAL, Florilegium Anatolicum, Mélanges offerts a Emmanuel Laroche, Paris, 1979.
Imparati (F.)	Hitit Yasaları, İtalyan Kültür Heyeti, Çev: Prof. Dr. Erendiz Özbayoğlu, Ankara 1992
Işık (C.)	"Kaunos'un Bereket Tanrıçası Demeter'in İzinde", Bütün Dünya, Başkent Üniversitesi Kültür Yayını, s. 88-96, 2010/02.
İBoT	İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Boğazköy Tabletlerinden seçme metinler I-III. İstanbul, 1944-1954.
İçhisar (M.)	Les archives Cappadociennes du Marchand İmdilum, Paris, 1981.
İnan (A.)	Atatürk ve Türk kadın haklarının kazanılması, Atatürk serisi, no. 10, İstanbul, 1968.
JAOS	Journal of the American Oriental Society, New Haven, 1849 vd.
JCS	Journal of Cuneiform Studies. New Haven, 1947 vd.

Jena	Texte und Materialen der Frau Professor Hilprecht Collections of Babylonian Antiquities im Eigentum der Universität Jena.
JKF	Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung, Heidelberg, 1950 vd.
JNES	Journal of Near Eastern Studies, Chicago, 1942 vd.
Kammenhuber, (A.)	Die Arier im Vorderen Orient, Heidelberg, 1968.
Kammenhuber, Alt. Klein.	A.Kammenhuber ve bşk., Altkleinasiatische Sprachen (Handbuch der Orientalistik, 1. Abteilung, II. Band, 1. und 2. Abschnitt, Lieferung 2), Leiden, 1969.
KBo	Keilschrifttexte aus Boğazköi, (C. I-XX), Leipzig-Berlin, 1916-1971.
Karaduman (A.)	"Acemhöyük Sarıkaya sarayında bulunmuş etiketlerden bir grup", Muhibbe Darga Armağanı, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul 2008.
Karasu(C.)	"Hattuša-Boğazköy Arşiv-Kitaplık sistemleri üzerinde bazı yorumlar", Archivum Anatolicum, Sayı 3, Emin Bilgiç Anı Kitabı s. 228, Ankara 1997.
Karauğuz (G.)	Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, Konya, 2002.
KBo	Keilschrifttexte aus Boğazköy.
Klein (H.)	ZA 73, s. 255-284, 1983-1984.
Kınal, Bell.	F. Kınal, "Eski Anadolu'da kadının mevkii", Belleten XX s. 355 vd., 1956.
Kınal, Anadolu	F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, Ankara, 1962.
Kienast, ATHE	B. Kienast, Altassyrische Texte des Orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer, Basel-Berlin, 1960.
Kornemann (E.)	Die Stellung der Frau in der Vorgriechischen Mittelmeerkultur, Orient und Antike 4, 1927.
Kronasser, EHS	H. Kronasser, Etymologie der Hethitischen Sprache, Wiesbaden, 1966.
Kronasser, Umsiedlung	H. Kronasser, Die Umsiedlung der Schwarzen Gottheit, Viyana, 1963.
KTS	J. Lewy, Keilschrifttexte in den Antiken Museen zu Istanbul, İstanbul, 1926.
KUB	Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, 1926-1971 (C. I-LXII).
Kulakoğlu (F.)	A Hittite God from Kültepe, Old Assyrian Studies in Memory of Paul Garelli, s. 13-19, Paris 2008.
Kühne (C.)-Otten (H.)	Der Saušgamuwa -Vertrag, StBoT 16, 1971.
Kümmel (H.M.)	Orientalia 37, s. 153 vd., 1968.
Labat, Manuel	R. Labat, Manuel d'Epigraphie Akkadienne (Signes, Syllabaire, Idéogramme), Paris, 1959.
Labat-Malbran	Manuel d'Epigraphie Akkadienne (Signes, Syllabaire, Idéogramme), Nouvelle édition, revue et corrigé, par F. Malbran-Labat, Paris, 1976.
Laroche, Pud.	E. Laroche, "Le voeu de Puduhepa", RA XLIII, s. 55-78, 1949.

Laroche, DLL	E. Laroche, Dictionnaire de la langue Louvite. Bibliotheque Archéologique et Historique de L'Institut Français d'Istanbul, Paris, 1959.
Laroche, HH	E. Laroche, Les Hiéroglyphes Hittites, Paris, 1960.
Laroche, FHG	E. Laroche, Fragments Hittites de Geneve, (RA 45, 1951, 131-138, 184-194; 46, 1952, 42-50), 1951-52.
Laroche, (E.)	Recherches sur les noms des dieux Hittites, Paris, 1947.
Laroche, NH	E. Laroche, Les Noms des Hittites, Paris, 1966.
Laroche, NH Supp.	"Les Noms des Hittites: Supplément", Hethitica IV, s. 3-58, Louvain-La-Neuve, 1981.
Laroche (E.)	"Documents hiéroglyphiques Hittites du palais d'Ugarit", Ugaritica III, s. 97-160, Paris, 1956.
Laroche (E.)	"Textes de Ras Schamra en langue Hittites", Ugaritica V, s. 769-784, Paris, 1968.
Laroche (E.)	"Nişantaş", Anatolica III, s. 93-98, 1969-70.
Laroche (E.)	Les Dieux de Yazılıkaya, Revue Hittite et Asianique, XXVII, Paris, 1969.
Laroche (E.)	"Bibliotheque de Hattusa", ArOr XVII/2, 1949.
OACP	M.T. Larsen, Old Assyrian Caravan Procedures, İstanbul, 1967.
Lawlor (H.J)	"Montanizm", Encyclopedia of Religion and Ethics, c.8, s. 828.
Lewy (H.)	"Anatolia in the Old Assyrian Period", CAH I, Chapter XXIV, VII-X, Cambridge, 1965.
MAH	Musee d'Art et d'Histoire de Geneve'in envanter numarası.
Matous (L.)	Zur korrespondenz des İmdi-ilum mit Taram-kubi, Fr. R. Kraus Festshrift, s. 268-270.
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft. Berlin, 1898 vd.
Mellaart, (J.)	Çatalhöyük, Stadt aus der Steinzeit, Bergisch Gladbach, 1967.
Mellaart, (J.)	Excavations at Hacılar Vol. II., Edinburg, 1970.
Mellaart,(J.)	Çatalhöyük, Anadolu'da bir Neolitik Kent, Yapı Kredi Yayınları, 759, Sanat-96, İstanbul, 2003.
Meriggi, Glossar^2	P. Meriggi, Hieroglyphisch - Hethitisches Glossar, Wiesbaden, 1962.
Michel (C.)	Durhumid, son Commerce et ses Marchands, Mélanges Paul Garelli, Paris, 1991.
Michel (C.)-Garrelli (P.)	Tablettes Paleo-Assyriennes de Kültepe Vol.1 (Kt 90/k), Paris, 1997.
Michel (C.)	"Les malheurs de Kunnaniya, Femme de marchand", Emin Bilgiç Anı Kitabı, f. 239-253, Archivum Anatolicum, Ankara, 1997.
Michel (C.)	Correspondence des marchands de Kanish, Les editions du Cerf, Paris, 2001.
Michel (C)	"Lire et compter chez les marchands assyriens du début du II. millenaire avant J.C.", Muhibbe Darga Armağanı, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul 2008.
Mitchell (S.)	Anatolia, Land, Man and Gods in Asia Minor, I-II, Oxford, 1993.
MİO	Mitteilungen der Orientforschung, Berlin, 1953 vd.

MSS	Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Münih, 1952 vd.
MVAeG	Mitteilungen der vorderasiatisch-aegyptischen Gesellschaft, Leipzig, 1896-1944.
Müller-Karpe (H.)	Handbuch, H. Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte, Band I, Münih, 1971.
Nauman (R.)	Architektur^2 R. Naumann, Architektur Kieinasiens von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit, Tübingen, 1971.
Neu (E.)	Ein althethitisches Gewitterritual, StBoT 12, 1970.
Neu EHS 2	Ausfhürliche Indices zu Band 1 zusammen gestellt von E. Neu, Weisbaden, 1987.
Neu (E.)	Das Hethitische Wort für "Frau", HS 103, s. 208-217, 1990.
Neumann (G.)	"Anadolu'da Büyük Komşu Hititler", Düş ve Gerçek: Troia, 2001, Homer Kitabevi, İstanbul.
Neve (P.)	Hattusa - Stadt der Götter und Tempel, Mainz, 1996.
NPN	I. J. Gelb ve bşk., Nuzi Personal Names, Chicago, 1943.
OIP	Oriental Institute Publications, Chicago, 1924 vd.
OIP 27	I. Gelb, Inscriptions from Alishar and Vicinity, University of Chicago, Oriental Institute Publications Vol. 27, Chicago, 1935.
OLZ	Orientalistische Literaturzeitung, Leipzig-Berlin, 1898 vd.
Oriens	Oriens. Zeitschrift der Internationalen Gesellschaft für Orientforschung, Leiden, 1946 vd.
Orientalia	Orientalia. Commentarii 1 -55, Roma, 1920-1930.
Orlin, ACC	L. L. Orlin, Assyrian Colonies in Cappadocia, The Hague, 1970.
Or NS	Orientalia. Nova Series, Roma, 1930 vd.
Orthmann (W.)	Untersuchungen zur späthethitischen Kunst, Bonn, 1971.
Otten, Tot.	H. Otten, Hethitische Totenrituale, Berlin, 1958.
Otten-Soucek	H. Otten-Vl. Soucek, Das Gelübde der Königin Puduhepa an die Götün Lelwani, StBoT 1, 1965.
Otten- Fischer	H. Otten, "Hethiter, Hurriter und Mitanni" (Fischer Weltgeschichte III, Die Altorientalischen Reiche II), Frankfurt/Main, 1966.
Otten (H.)	Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse, 1968, Nr. 3.
Otten (H.)	"Sororat im alten Kleinasien", Saeculum XXI, s. 162-165, 1970.
Otten (H.)	Puduhepa Eine hethitishe Königin in ihren Textzeugnissen, Mainz, 1975.
Otten (H.)	Ein hethitiches Festritual, StBoT 13, 1971.
Otten (H.)	Die hethitische Grosskönigin Henti in ihrem Siegeln, ZA 84, s. 253-261, 1994.
Otten (H.)	"Bibliotheken im Alten Orient", Das Altertum I, s. 67 vd., 1955
Otten-Schmökel	Geschichte des alten Vorderasiens, 1957.
Oxford Dictionary of Byzantium	
Özgüç (N.)	Nimet Özgüç Armağanı, Ankara, 1993.

Özgüç (N.) apud. E. Paroda, Ancient Art in Seals, 1965, Princeton, 1980.

Özgüç (T.) Kültepe- Kaniş II, Eski Yakındoğu'nun ticaret merkezinde yeni araştırmalar, TTKY V. Dizi, s. 41, Ankara, 1986.

Özgüç (T.) İnandıktepe, Eski Hitit çağında önemli bir Kült Merkezi, TTKY V. Dizi, s. 43, Ankara, 1988.

Özgüç (T.) "The Bitik Vase", Anatolia II, s. 57 vd., 1957.

Özgüç (T.) Kültepe- Kaniš/Neša Sarayları ve Mabetleri, TTK, Ankara, 1999.

Özgüç (T.) Kültepe Kaniš/Neşa. The earliest international trade center and the oldest capital city of the Hittites, The Middle Eastern Culture Center in Japan, İstanbul, 2003.

Ösgüç (T.) Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar, TTK Yayınları, Ankara, 1978.

Özgüç (T.) Maşat Höyük II Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi, TTK Yayınları, Ankara 1982.

Parman (E.) Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No.1347, Eskişehir, 2002.

Pecchioli Daddi (F.) Mestieri, Professioni E Dignita Nell'Anatolia Ittita, Roma,1982.

Peker (H.) "Kargamış Krallığı", Arkeo Atlas, s. 394-411, İstanbul, 2001.

Pelon (O.) "Crete et Anatolie: Le prolongement a l'age du Bronze du Phénome Néolithique Anatolien?", Anotolia Antiqua/Eski Anadolu XVII, s. 13-18, Paris, 2009.

Peschlow-Bindokat (A.) Tarihöncesi İnsan Resimleri, Latmos dağlarındaki Prehistorik Kaya resimleri, Çeviri: Işıl Işıklıkaya, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul, 2006.

Poetto (M.)- Salvatori (S.) La collezione Anatolica di E.Borowski, Pavia, 1981.

Puhvel (J.) Hittite Etymological Dictionary, Berlin-New York, 1991.

PRU IV J. Nougayrol, Le Palais Royal d'Ugarit, Textes Accadiens des Archives Sud., Paris, 1956.

RA Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale, Paris 1886 vd.

RAI Rencontre Assyriologique Internationale.

RAI VI Rencontre Assyriologique Internationale. Paris 1956: "La femme dans l'Ancient Orient".

Ramsay (W.M) "Phrygian Orthodoks and Haretics 400-800 A.D." Byz. 6:193.

Re Ass Reallexikon der Assyriologie I-III. Berlin, 1932 vd.

RHA Revue Hittite et Asianique. Paris, 1930 vd.

Riemschneider, LSU K. Riemschneider, "Die hethitischen Landschenkung surkunden", MIO 6, s. 321-381, 1958.

Riemschneider (K.) Die Thronfolgeordnung im althethitischen Reich (H. Klengel [Editör], Beitrage zur Sozialen Struktur des alten Vorderasien, Berlin, 1971.

RS	Ugarit kaynaklı Ras-Şamra tabletleri.
Saeculum	Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte, Freiburg, 1950 vd.
Scharf-Kamil,	A. Scharf- M.Kamil, Geschichte Aegyptens von der Vorzeit bis zur Grundung Alexandria, 1960
Schmökel (H.)	Kulturgeschichte des alten Orient. Stuttgart, 1961.
Siegelova (J.)	Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts - und Inventardokumente, Prag 1986.
Sipahi (T.)	"Eine althethitische Reliefvase vom Hüseyindede Tepesi", Istanbuler Mitteilungen, 63-65, 2000.
Sipahi (T.)	"New Evidence from Anatolia Regarding Bull-Leaping Scenes in the Art of the Aegean and the Near East", Anatolica Annuaire International Pour Les Civilisations De'l Asie Anterieure, No: XXVII, 107-125, 2001.
Sipahi (T.)	"Hüseyindede'den Hitit Tasvir Sanatı İçin Yeni Bir Sahne", V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, 661-678, 2005.
SMEA	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Roma, 1967 vd.
Sommer, HAB	F. Sommer-A. Falkenstein, Die hethitisch-akkadische Bilingue des Hattušili I (Labarna II). Münih, 1938.
StBoT	Studien zu den Boğazköy-Texten. Wiesbaden, 1965 vd.
Scheppelers (W)	Der Montanismus und die Phrygischen Külte, 1929.
Strobel (A.)	Das heilige Land der Montanisten, Berlin-New York, 1980.
Süel (A.)	"Şapinuwa'daki Kraliçe hakkında", Anatolia Antica, Studi in Memoriam Fiorella İmparati, Eothen 11, s. 811-826, 2004.
Stephens, PNC	F. J. Stephens, Personal Names of Cappadocia, New Haven, 1928.
Szabó (G.)	Ein hethitisches Entsühnungsritual für das Königspaar Tuthalia und Nikalmati. (Texte der Hethiter, 1), Heidelberg, 1971.
Taş (İ.)	IV. Tudhaliya, Asur devleti ve Suriye'deki Vassal Krallıklara Yönelik Politikası, İstanbul, 2008.
Tarsus II	H. Goldman, Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II, Princeton, 1956.
TC	J. Lewy, Tablettes Cappadociennes, Paris, 1937.
TCL	Textes Cunéiformes. Musee du Louvre, Paris, 1910 vd.
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1970 vd.
Tischler HDW	Hethisches-Deutsches Wörterverzeichnis, Innscbruck, 1982.
TTC	G. Contenau, Trentes tablettes cappadociennes, Paris, 1919.
Tunca (Ö)	Des Inscriptions de sceaux-cylindres diverces provenant d'Acemhöyük, Nimet Özgüç'e Armağan, Ankara, 1993.
Türkoğlu (S.)	Tarih boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam, İstanbul, 2002.
Ünal (A.)	Hattušili III, T.I-TII, Tder H 3, Heidelberg, 1974.
Ünal (A.)	Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70 = Bo2011), Ankara, 1983.
Ünal (A.)	Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar, Emin Bilgiç Anı Kitabı, Archivum Anatolicum, sayı: 3, s. 341-356, Ankara 1997.

Ünal (A.)	Hitit Devrinde Anadolu, I, II, İstanbul, 2002.
Ünal (A.)	Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen, A Concise Multilingual Hittite Dictionary – Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, Verlag Dr. Kovac, Bände, LVI, Hamburg, 2007.
Ugaritica III	Cl. F.A. Schaeffer, Ugaritica III. Paris, 1956 (MRS VIII).
Veenhof, Aspects	K.R. Veenhof, Aspects of old Assyrian trade and its terminology, Leiden, 1972.
Veenhof (K.R.)	Two Marriage Documents from Kültepe, Emin Bilgiç Anı Kitabı (s. 357-381), Archivum Anatolicum sayı 3, Ankara, 1997.
von Schuler, HD	E. von Schuler, Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof-und Staatsbeamte, Graz, 1957 (AfO-Beiheft).
von Schuler, Kaškäer	E. von Schuler, Die Kaškäer, Berlin, 1965.
von Soden, AHw	W. von Soden, Akkadisches Handwörterbuch, Wiesbaden, 1965 vd.
VAT	Tontafel, der Vorderasiatischen Abteilung, Berlin.
VBoT	A. Goetze, Verstreute Boghazköi-Texte, Marburg, 1930.
Yener (A.)	Alalah'tan bir Krater Parçası: Boğa Üzerinde Atlama Sahnesi, Muhibbe Darga Armağanı, s. 535-537, Sadberk Hanım Müzesi yayını, İstanbul, 2008.
Yıldırım (T.)	Hüseyindede Kabartmalı Vazosunda Betimlenen Dans Eden Bir Hititli, A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 41, 1, s. 1-7, 2001.
Weidner, PD	E. F. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien, Die Staatsverträge in Akkadischer Sprache aus dem Archiv von Boghazköi, Leipzig, 1923 (yenibasım 1970).
Werner, HG	R. Werner, Hethitische Gerichtsprotokolle, StBoT 4, 1967.
Woolley (L.)	Carchemish Part I-II, Londra, 1914.
WVDOG	Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Geseilschaft, Leipzig, 1900 vd.
ZA	Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete-Vorderasiatische Archäologie, Berlin, 1886 vd.
Ziegler (N.)	Le Harem de Zimri-Lim, Paris 1999 (Florilegium marianum IV).

Dilbilgisine Ait ve Diğer Kısaltmalar

a.e.	aynı eser
Ak.	Akadca
Akk.	akkusatif
Ag	gümüş
Au	altın
a.y.	arka yüz
ay.	aynı yayın
bibl.	bibliyografya
bkz.	bakınız
cg	communis generis
Dupl.	Duplikat
ed.	editör
H.	Hititçe
h.	hükümdarlık yılı
kol.	kolon
krş.	karşılaştırınız
L.n.	Laroche, numara
Lev.	levha
MÖ	Milattan Önce
no.	numara
nom.	nominatif
nom. ac.	nomina actoris
ö.y.	ön yüz
part.	partisip
res.	resim
S.	sayı
s.	sayfa
vd.	ve devamı

I. BÖLÜM
TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARDA ANADOLU'DA KADIN

Mucizenin Kaynağı, Bereketli ve Her Şeye Hâkim

Şengül G. Aydıngün

İlk insan toplulukları yerleşik yaşama geçmeden önce oldukça zor bir yaşam mücadelesi içindeydi. Sürekli yer değiştirip besin toplamak, başka bir canlıyı öldürerek karnını doyurmak hayatta kalmasının en temel olgusuydu. Öldürmek için alet ve silah, örtünmek için öldürdüğü hayvanın postu, ısınmak ve yemeğini pişirmek için ateş, korunmak için barınak şarttı. Bunları sağlamak ve yaşamını kolaylaştırmak için milyonlarca yıl boyunca zekâsını kullanıp yeni yöntemler keşfetti. Her bir keşifte zekâsı ve duyguları daha fazla gelişti, çevresinde olanları ayırt ettikçe hayat standardı yükseldi. Doğa olaylarını takip ediyor, böylece hayatın döngüsünü fark edip yaşamını biçimlendiriyordu. Her canlı için geçerli olan doğum ile ölüm arasındaki farkı da görüyor ve kendi nesli için yaratılış konusunu sorguluyordu.

Başlangıçta kendi neslini "yaratan" olarak en yakınındaki kadını kutsadı. Kadın yani "ana" olan doğuran dişi cins, hem yeni nesle can veriyor, hem de her türlü besin kaynağının son derece zor elde edildiği yaşam şartlarında göğüslerinden akan süt ile mucizevi bir şekilde hazır besin üretebiliyor, bununla dünyaya getirdiği insanı besleyip büyütebiliyordu. Kadın bedeninin genişleyip tekrar küçülebilmesi, yeni bir bedeni içinden çıkarabilmesi, belirli dönemlerde kanayan bedeninin ölmemesi, aksine sürekli yenilenmesi mucizeviydi. Kadının doğuştan gelen bedensel farklılıkları, erkek bedeninin yalın özellikleri karşısında daha üstün olduğunu gösteriyordu. İnsanlığı yaratanın "ana" yani doğuran kadın olarak görülmesi çok normaldi. Ana Tanrıça kültüyle ilgili ilk inanç sistemi böylece ortaya çıktı.

İnsanın yaratıcılık düzeyine eriştiği ilk dönemlerden itibaren ürettiği sanat eserlerinin ağırlıklı olarak kadınları konu alması bu konudaki yorumları destekler niteliktedir. Anadolu'da Paleolitik Çağ sonundan itibaren (MÖ 10 binler) Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ'da görülmeye başlayan sanat eserleri

arasında da kadın betimlerinin çoklukla yer alması ve bu betimlerin özellikle Neolitik Çağ ortalarında artması dikkat çekicidir.

Neolitik Çağ'da (MÖ 9750-5500) Anadolu'da yaşayan insan toplulukları mağara yaşantısından yeni çıkmış, küçük köyler kurmuş ve avcılık ile besin toplayıcılığı yerine, kendisini besleyecek sulu tarıma henüz geçmiştir. Milyonlarca yıl süren bu evrim insanın modernleşmesinin en büyük ilerlemesi olarak kabul ediliyor. Antropologlara göre tarımsal faaliyetleri başlatanlar kadınlardır. Tarım öncesinin bu "ilkel" toplulukları yiyecek üretimiyle bağlantılı bir kategoriye göre "avcı-toplayıcı" olarak adlandırılırlar. Yaygın kanıya göre, bu aşamayı yaşayan topluluklarda, cinsiyetleri temel alan basit bir işbölümü söz konusuydu. Bu durumda erkeğe, daha fazla fiziksel güç gerektiren avlanma ve vahşi hayvanlardan topluluğu koruma görevi düşüyordu. Av için uzaklaşıp çevrede koşturan erkek yerine, doğurduğu çocukla bu eyleme fazla destek veremeyen kadın doğada toplayıcı görevini üstlenmişti. Bu insanlar yabani meyve, sebze, bitki kökleri ve mantar gibi yenebilir yiyecekleri köy diye adlandırılamayacak göçebe yerleşim merkezlerine taşıyorlardı. Oldukça uzun sürdüğü anlaşılan bu eski yaşam biçiminde, erkeklerin av etkinliğinden elleri boş dönmesinin sık rastlanan bir durum olduğu sanılıyor. Bu durumda, muhtemelen kadınların topladığı yenilebilir bitkiler çok değerli olmalı (Eliade 2003: 258-259). Antropologlarca geliştirilen bu son derece şematik toplumsal düzen prototipinin ne derece gerçeği yansıttığından emin değiliz ama bazı arkeolojik verilere bakarak, bitkilerle ve toprakla daha düzenli ilişki kuran toplulukların günün birinde tohumun gücünü fark edip tarımı keşfettiğini söyleyebiliriz. Bu sayede av hayvanları azalıp çevreden toplanan bitki ve meyveler tükense bile başka yere göçme zorunluluğu ortadan kalkmış oluyordu.

İlk insanların tarımsal faaliyetlere başladıklarında bile avcı ve toplayıcılıklarını uzun süre devam ettirdiğini biliyoruz. Tarımsal üretimi başlatan kadınlar, bereket kültüyle ilgili bir inanç kavramının da ortaya çıkmasına neden olmuş olabilirler. Düşünüldüğü gibi bitkisel besin ihtiyacını sağlayanlar kadınlarsa, bitkileri incelerken tohumun varlığının yaşamın ve üremenin sürekliğini sağladığını da keşfetmiş olmaları normaldir. Neolitik Çağ toplumu, kadının doğurganlığında önceki dönemlerin "yaratan ana" inancına üretim ve bereket kavramını da eklemiş olabilir. Çünkü kadın bedeni de tıpkı toprak gibidir; doğurur ve kendi soyunu yaratır; sürekli yeni bitkiler, sebzeler ve meyvelerle kendini yeniler. Bu yüzden bereketi sağlayan, besleyen ve doğuran kadının toplumdaki şükran duygusundan kaynaklanan saygın ve önemli bir yeri olmalıdır. Arkeolojik kazılarda ele geçen Neolitik Dönem kadın heykelciklerinin üretiminin bu çağda çoğalmış olması bu nedene bağlanır. Neolitik Çağ'ın şişman, etli butlu, iri göğüslü, büyük karınlı, geniş kalçalı, büyük ve çeşitli biçimlerde betimlenmiş

cinsel organlı kadınları, cinsel açıdan güçlü, doğurgan ve bereket veren "Ana Tanrıça"nın simgesi sayılırlar. Çatalhöyük'te 2002 yılında ele geçmiş olan topraktan şişman bir kadın heykelciğinin karnında tohum tanesinin tespit edilmesi (Hodder 2003:129-140), kadınların toprak-tohum-bereket üçgeninde yüceltildiği ve sembolik olarak tanrılaştırıldığına dair düşünceleri kanıtlar niteliktedir.

Yine de "anaerkil" olarak tanımlanan Neolitik Çağ toplumları, kadın erkek hayatı birlikte omuzlayan, yükünü ve getirilerini paylaşan, ortak çıkarları gözeten bir yaşam biçimine sahip olmalıdırlar. Çünkü bu çağlar boyunca planlı ve ortaklaşa bir üretim yapılmış, böylece toplumun yaşam kalitesi ve bilgi birikimi artmış, tüm bunlar günlük deneyimlere yansıtılarak zanaatlar ortaya çıkmıştır. İnsanlığın ilk büyük toplumsal deneyimi olan bu "anaerkil" düzende, üretime katılma biçimi ve aldığı role bağlı olarak bir maddi çıkar ve statü farklılığının, yani cinsiyetler arası bir "efendi-köle" ilişkisinin olmadığı sanılıyor. Kadınla erkek arasında, "birbirine üstün gelme" mücadelesi değil, koşulların gerektirdiği bir dayanışma olmalıdır. Neolitik çağların bütün "anaerkil" toplumlarının inanç merkezinde yer alan "Ana Tanrıça" ile insanlar arasındaki ilişkinin, "kulluk" mantığından değil, sevgi ve şükran duygusundan kaynaklandığı düşünülüyor (Eliade 2003: 258-259).

Son zamanlarda yapılan arkeolojik çalışmalar tarih öncesi çağlarda ilkel yaşam şartlarına sahip insan topluluklarının birbiriyle sanıldığından daha fazla yakın ilişki içinde olduğunu ortaya koyuyor. Tarih öncesi çağların toplumları olasılıkla, eski dünyada ortak bir din kavramını ilk kez kadının çıplak bedeni üzerinden yaratmış ve onu kabartma, oyma ve resim olarak betimlemişlerdir.

Kadınlık simgelerinin ilk betimi otuz bin yıl öncesine kadar uzanır. Fransa, Dordone'da mağara duvarlarına yapılmış oldukça büyük boyutlu yuvarlak ve üçgenimsi, alt tarafı noktalı bezemeler, ilk kez Leroi-Gourhan tarafından kadınlık simgeleri olarak yorumlanır (Leroi-Gourhan 1967), M. Gimbutas ise aynı bezemeler için "kozmik güçle dolu rahimler" ve "yaşam suyunun kaynağı" yorumlarını yapar (Gimbutas 1989: 99-113).

Kadınlık simgelerinin yanında yine Paleolitik dönemde üretilmiş elli kadar kadın heykelciği, Avrupa'nın güneyinde, özellikle İtalya-Fransa-İspanya-Almanya-Avusturya arasındaki mağaralarda bulunmuştur. Başlıca örnekleri Willendorf, Lespugues ve Brassempouy gibi buluntu yerlerinden tanınan ve Venüs sıfatıyla adlandırılan tarihin en eski sanat eserlerinden bu kıymetli heykelcikler, "Ana Tanrıça" inancının üretime dayalı günlerden çok daha önceleri başladığını gösterir (McCoid, McDermott 1996: 319-326; Mc Dermott 1996: 227-275).

Anadolu'da yakın zamana kadar Paleolitik döneme ait herhangi bir insan heykelciği bulunamamıştır. Yalçınkaya, bunun nedenini Paleolitik dönemi

J. Mellaart'ın kazılarından çıkmış Çatalhöyük erkek betimi. Fotoğraf: Haldun Aydıngün

kapsayan kazıların azlığına bağlar (Yalçınkaya 1973: 203-208). 2007 yılında Kahramanmaraş Direkli Mağarası'nda başlayan kazılarda, 2009 yılı sezonunda üç cm'lik bir heykelcik (MÖ 16.000-12.000) bulunması bu görüşü destekler (Erek 2009:13) niteliktedir. Elle şekillendirildikten sonra ısıtılarak sertleştirilmiş olan bu heykelciğin sivri bir başı ve yuvarlak bir gövdesi, çıkıntılı göğüs uçları ve gözleri belirgindir.

Arkeolojik kazılar sonucunda Anadolu'da bulunan en eski insan betimlerinin yoğun olduğu bölge Güneydoğu Anadolu bölgesi olarak tespit edildi. Bu eserler Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a, 12 binyıl öncesine tarihleniyor. Bu döneme ilişkin en eski kadın ve erkek betimlerine, ilk tarımcı köy topluluklarının çekirdek bölgesi kabul edilen Şanlıurfa ve çevresinde; Göbekli Tepe, Nevali Çori, Mezraa Teleilat, Hallan Çemi ve Çayönü gibi arkeolojik yerleşimlerde rastlandı.

Bu yerleşmelerden Göbeklitepe'de ele geçen 40,5 cm'lik abartılı bir erkeklik organına sahip heykelcik (Hauptmann 2003: 623-636), gözleri bu bölgeye çevirdi ve "Baba Tanrı" inancının varlığını sorgulamamıza neden oldu. Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinde bulunan Mezraa Teleilat'ta, bu soruyu destekleyen bir grup erkek heykelciği daha ortaya çıkarıldı (Özdoğan 2003: 511-524). Mezraa Teleilat'ın MÖ 8. binyıla tarihlenen, tahtında ya da arkalıklı bir iskemlede arkaya doğru gerilerek oturan kireç taşı heykelciklerin bir kısmının erkeklik organlarının özellikle belirginleştirildiği dikkat çekiyordu. Bu heykelciklerin yanında, ortaya çıkarılan yine kireç taşından yontulmuş erkeklik organı biçimli pek çok betim (fallus), "Baba Tanrı" inancını destekleyen buluntular olarak tanımlanabilir nitelikteydi. Yine aynı bölgede, Şanlıurfa il merkezindeki bir yol çalışması sırasında, 12 binyıl öncesine tarihlenen görkemli bir erkek heykeli bulundu, ilaveten Nevali Çori'de tapınak içinde ortaya çıkan stel üzerindeki erkek kabartması (Hauptmann 2003: 623-636) bölgedeki erkek egemen kültün yansıması olarak yorumlandı. Ancak, bölgede kadın betimlerinin varlığını da unutmamak gerekir.

Bütün bu yeni veriler, Orta Anadolu'nun en önemli Neolitik merkezlerinden biri olan Çatalhöyük'te yıllar önce bulunan erkek heykelciklerine birdenbire ayrı bir önem kazandırdı. 1960-1965 yılları arasında yapılan ilk dönem Çatalhöyük kazılarında ortaya çıkarılan az sayıdaki erkek heykelciği MÖ 6000'li yıllara aittir ve yakın zamana kadar en eski erkek betimleri olarak tanınıyorlardı (Mellaart 1967). Son yıllarda Güneydoğu Anadolu'da yapılan kazılarla bu bölgede ele geçirilen erkek heykelcikleriyse MÖ 9000'li yıllara tarihleniyor. Arada üç bin yıllık bir fark olmasına rağmen her iki bölgenin erkek betimleri Anadolu'da binlerce yıldır "Baba Tanrı" inancının da süregelmiş olabileceğini düşündürüyor. Aslında Çatalhöyük'te hem erkek hem de kadın figürinlerinden oluşan heykelciklerin bulunmasına rağmen onlarca yıl neden yalnızca "Çatalhöyük'ün Ana Tanrıçası"ndan söz edilmiş, "Çatalhöyük Baba Tanrıları" görmezlikten gelinmiştir? Üstelik erkekler neden çoğunlukla mermer ve taştan yapılmışlardır? Pek çok kişiye göre kilden, yani topraktan yapılma figürinler, "bereket ve toprak arasında bir bağlantı kuruyordu." Papathanassopoulos (1981) ve P. J. Ucko (1968) gibi bazı bilim insanları kili, ucuz ve kolay bir malzeme olarak görürler. Bu durumun tanrı yorumuna ters düştüğünü belirterek, kil yerine ulaşılması ve işlenmesi zor, sert, dayanıklı, kalıcı, sade ve şeffaf bir malzeme olan mermerin kullanılmasını tanrısallığa yakıştırırlar. Hem mermer sanki bir başka dünyadanmış gibi sonsuzluk ve ölümsüzlük hissi verebilmektedir. Burada karşımıza bir başka örnek çıkar: Kayseri Müzesi'nde korunan Neolitik döneme ait iki mermer kadın heykelciği de bu tanıma tıpatıp uyar.

MÖ 6.000 yılına ait en eski erkek betimi, Çatalhöyük. Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Mermer kadın heykelciği, Kayseri Müzesi.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

M. Özdoğan, Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da taş heykelciklerin daha özenli ve taştan yapılmalarına karşın kadın heykelciklerinin daha basit ve acemice şekillendirilmesini sosyal sisteme bağlar (Özdoğan 2003:511-524). Ona göre, erkek heykelcikleri ustalar tarafından işlikte yapılırken kadın heykelcikleri ev içi üretime girmektedir.

Orta Anadolu'da Çatalhöyük dışında taş veya mermerden yapılma "Baba Tanrı" olarak yorumlanabilecek erkek betimleri henüz karşımıza çıkmadı. Ayrıca Neolitik Çağ'dan sonra Kalkolitik Çağ'da erkek betimlerinin birdenbire üretimden kalktığını unutmamalıyız. Bu çağa ait bilinen tek örnek Can Hasan'dan soyut bir mermer idoldür (French 1962, 1963, 1966, 1968). Bu durumda Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Çağ'da Güneydoğu'da yoğunlaşan erkek betimlerinin, Anadolu'dan çok Mezopotamya kültürlerini etkisi altına alan ve Sümer'de, Fırat ve Dicle'nin Baba-Kral Enlil'ine kadar uzanan bir kültün ataları olabileceği söylenebilir (Acar 2003: 89: 125).

Arkeolojik veriler, tarih öncesi çağlarda yaşamış insanların neslin devamının kadın ile erkeğin birleşmesi sonucunda gelen doğumla gerçekleştiğini gayet iyi bildiğini ortaya koyuyor. Nevali Çori'de ele geçen Neolitik Çağ'a ait bir kap parçası üzerindeki kadın, erkek ve çocuk betimiyle Çatalhöyük'te üretilmiş erotik sahneler (Mellaart 1967: Taf.83) içeren betimlemeler ve son yıllarda Bafa gölündeki kaya sığınaklarında tespit edilen kadınlı erkekli düğün sahnelerindeki görüntüler bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Latmoslu dönem sanatçıları kaya resimlerinde erkek, kadın ve çocuktan oluşan yaşam döngüsünü de, ailenin sürekliliğini sağlayan her iki cinse ait bedeni de değişik biçimlerde defalarca betimlemişlerdir (Peschlow-Bindokat 2006).

Kadın bedeni, doğurganlığından olsa gerek, daha fazla ilgi görmüş olmalı. İnsan neslinin sürekliliğini, doğurduğu bebeğini göğüslerindeki sütle besleyip hayata katan kadın, sağlar, bu yüzden daha fazla kutsallaştırılmayı hak etmesi de normal sayılmalı kanımızca. Tıpkı kendi içinden, bedeninden çıkardıklarıyla doğadaki tüm canlıları besleyen toprak gibi...

Hacılar ana tanrıçası.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Çıplaklıklarından ötürü bazı kadın heykellerini fetiş objeleri ya da çocuk oyuncakları olarak yorumlayanlar da vardır[1] ama yanında aslan ya da leoparlarla veya kucağında emzirir gibi çocukla görülen, otoriter ve besleyici görünümde örnekler bu görüşlere ters düşer. Ayrıca bu heykelcikler fetiş objeleri olsalar bile oldukça büyük betimlenmiş cinsel organlarıyla çocuk oyuncağı olamazlar. Dönem heykelcikleri ya da pişmiş topraktan kadın biçimli şişman gövdeli kaplar daha çok "besleyen ve her şeye hâkim", yaşam ve ölüm üzerinde egemen ve bütün yaratıkların koruyucusu kimliği altındaki kutsal "Ana Tanrıça"yı düşündürür.

Çatalhöyük'te ana tanrıça.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Anadolu'da Neolitik Çağ başlarında, özellikle Güneydoğu'da Mezraa Teleilat, Nevali Çori, Çayönü, Gritille, Cafer Höyük gibi

1 Bazı bilim adamları Paleolitik ve Neolitik dönemde Avrupa'da üretilmiş kadın heykelciklerinin çokluğunun, kadının kutsal sayılmasını tam olarak kanıtlamadığını ileri sürerler. Söz konusu bilim adamları, kadının toplum içinde daha sıradan bir statüye sahip olabileceğini, bu heykelciklerin günümüzdeki çıplak kadın imajları gibi cinsel fetiş objeleri ya da büyüsel içerikli olabileceğini belirtir (Bailey 2005; Haaland ve Haaland 1995; Haaland 1984; McCoid ve McDermott 1996; McDermott 1996).

yerleşmelerde ortaya çıkarılan heykelciklerin bir kısmı karnı burnunda, adeta doğum sancısı çeken kadınları işler. Bu bölgenin kadın betimlerinin işçiliği Orta ve Güneybatı Anadolu örneklerine göre daha basit formlarda, hatta soyuta yakın biçimdedir. Orta ve Güneybatı Anadolu'daki örneklerse sanki süt dolu göğüslerini tutar biçimli pozisyonları ve şişkin karınlarıyla çok doğaldırlar. Sayısal ve sanatsal oranları da Güneydoğu örneklerine göre daha başarılıdır. Orta ve Batı Anadolu'da Neolitik Çağ'a ait yerleşmelerde bulunan heykelcikler genel olarak birbirine benzese de ayrıntılarda yerel farklılıklar vardır, kendi sanat okullarını oluşturmuş görüntüsü verirler.

Çatalhöyük'te, oldukça az sayıda ele geçen taş ve mermerden erkek heykelciklerinin delikanlı ve olgun erkekleri yansıttığı düşünülüyor. Bunlar kadın betimlerine göre daha zayıf olarak işlenmişler. Kadın heykelcikleriyse, yine, şişman, etli butlu, iri göğüslü, göbekli, geniş kalçalı, büyük ve çeşitli biçimlerde betimlenmiş cinsel organlarıyla, güçlü, doğuran ve besleyen görünümdedirler ve pişmiş topraktan üretilmişlerdir (Kulaçoğlu 1992).

Kadın ve erkek kemikleri üzerinde yapılan duraylı izotop analizlerine bakarsak iki cinsin beslenme alışkanlıkları arasında fark olmadığını görürüz (Hodder 2003: 134). Aslında şişman kadın figürlerine dikkatle bakıldığında hepsinin birbirine çok benzemesi, sanki tek bir bireyin hamile, doğuran, besleyen, hükmeden gibi değişik şekillerde betimlendiğini de akla getirir. Bu da tanrı olarak kabul edilen kadın bireyin özel olarak beslenmiş olabileceğini düşündürür.

Halen Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenen Çatalhöyük'ün V. tabakasında 1 no'lu kült odasının duvarında yer alan bir panoda görülen boğa avı sahnesi de sanki bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Sahnede ava katılan pek çok erkek görünmesine rağmen, yalnızca şişman bir kadının bulunması ilginçtir. Tüm erkekler ince ve atletik bir görüntüde avlanmak için sağa sola koşuştururken, şişman kadın ellerini beline dayamış, olayı uzaktan izler gibi durur ve bu sahne, "Çatalhöyük Ana Tanrıçası'nın avı izlemesi" yorumuna yol açar. Bu durum Çatalhöyük'ün Ana Tanrıçası'nın tekliğini kanıtlamasa da heykelciklerin tamamında aynı kadının betimlenmesi ilginçtir.

Latmos Dağları Ana Tanrıçası

Anadolu'nun batısındaki Bafa Gölü civarında Beşparmak-Latmos Dağları'nda Geç Neolitik sonu, Kalkolitik başına tarihlenen yer üstü mağara resimlerinde karşımıza çıkan benzer "Ana Tanrıça" betimleri de dikkat çekicidir. Benzersiz

tasvir dili ve kendi içinde bütünlük gösteren sahneleriyle bu resimler, yerleşik düzene geçmiş tarihöncesi dönem toplumlarının düşün dünyasına ışık tutar. Bu resimlerde de kadın betimleri birbirine benzer. T biçimli başlara sahip kadınların üst gövdeleri ince, alt gövdeleriyse arkaya doğru çıkıntılıdır, geniş kalçaları vardır (Peschlow-Bindokat 2006). Latmos kaya resimlerinde çok sayıda insan figürininin çiftler ya da gruplar halinde betimlenmesini, Peschlow, bereketlilik ve ilkbahar törenleri, geçiş ritüelleri ya da evlilik gibi düğün törenleri olarak yorumlar (Peschlow 2006: 95-96).

Latmos sahnelerinde kadın hep ön planda, tek başına değil kalabalık bir topluluğun parçası olarak betimlenir. Bu sahnelerde Neolitik Çağ'ın toplum hayatı da, dini inançlar da, yerleşik düzene geçişe bağlı değişiklikler de karşımıza çıkar. Yerleşik düzene geçişle birlikte ailenin önem kazanması ve ailede öne çıkan kimlik olarak da kadının belirginleştiğini izleriz. Aileyle birlikte insanların yaşam biçimlerinde meydana gelen değişiklik ilk kez bu örneklerle kaya resim sanatında işlenmiştir. Şimdiye kadar tespit edilen yüz kadar kaya resmi, ilk kez konu ve betimleme biçimi açısından homojen bir grup oluşturur. Van yakınlarındaki "Kızların Mağarası"nda bulunan kadın betimli resimlerin ne Ön Asya'da ne de Akdeniz Havzası'nda benzerlerine rastlanılmaz. Latmos resimlerinde kadın ön plandadır ve aile kavramı oldukça belirgindir.

Bölgedeki Balıktaş Mağarası'ndaki bir diğer sahnede kucaklaşan belki de ilişkiye giren bir çiftin yanındaki karede bir çocuğun annesiyle oynadığı görülür. Burada da kadın, yerleşik düzene geçen insan topluluğunun, ailenin içindeki sürekliliğin garantisi konumundadır.

Neolitik Çağ'ın ortalarından sonlarına kadar Orta ve Güney Anadolu'da Köşk Höyük, Hacılar, Höyücek ve Bademağacı gibi pek çok yerleşmede, Güneybatı Anadolu'daysa Çukurkent, Düden ve Alıçlı Höyük ile Kuzeybatı Anadolu'da Pendik Temenye Höyüğü'nde tamamı kadınları temsil eden şişman, genellikle kollarını göğüsleri üzerine doğru bükmüş, tahtta oturur, ayakta durur ya da uzanır şekilde betimlenen heykelcikler de aynı kadın tipinin devamı gibi görünür (Aydıngün 200: 23). Ancak, yerel sanatçılar kendilerine has üsluplarını da ortaya koyduklarından her bölgenin kendine has bir modeli ortaya çıkar. Burdur'un Kuruçay, Höyücek ve Bademağacı kazılarından tanınan ve "sokma başlı" olarak tanımlanan (Duru 1993: 153-157), yine şişman görünümlü, ancak plastik özelliklerden arınmış ve yassılaşmış gövdelere sahip kadın betimlerinin başlarının kemik ya da başka bir malzemeden yapılarak gövde içerisine açılan bir oyuğa eklenmesi tipik bölgesel özellikler olarak görülebilir.

Anadolu'da ne geçmiş ne de son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda Kalkolitik Çağ'a, (yaklaşık MÖ 5500-3200) ait bir iki örnek dışında erkek betimi

Kadın figürini, Afyon Müzesi.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

ele geçti. Dolayısıyla bu çağda da kadının gücünün doğuran ve besleyen "Ana Tanrıça" olarak baskın bir şekilde devam ettiğini düşünebiliriz. Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da üretilen kadın heykelciklerinde üç boyutlu plastik görünümden uzaklaşılmakta olduğu gözlenir. Heykelciklerde ayrıntılar azalır, baş ve boyunlarda uzamalar, gövdelerde yassılaşmalar başlar, yani üç boyutlu plastik görünümden yassı ve soyut bir görünüme doğru geçiş yapılır. Bu döneme ilişkin kadın figürinleri örnekleri daha çok Orta Anadolu'nun güneyinde Hacılar, Can Hasan, İç Batı Anadolu'da Orman Fidanlığı, Küllüoba Marmara'da Ilıpınar, Trakya'da Aşağı Pınar, Güneydoğu Anadolu'da Tell Kurdu, Hacınebitepe, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Tülintepe ve Norşuntepe höyüklerinde ortaya çıkarılmıştır.

İlk Tunç Çağı'nda Kadın (MÖ 3200-2000)

Henüz yazının keşfedilmediği ve de Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya getirilmediği tarih öncesi çağlar boyunca Anadolu ve çevresindeki coğrafyalarda kadının toplumda oldukça önemli bir rol üstlendiği arkeolojik belgelerden anlaşılıyor. Bu çağlarda pişmiş toprak, taş ve kemik gibi malzemelerden üretilmiş kadın betimlerinin dikkat çekecek kadar çok sayıda olması nedeniyle "Ana Tanrıça" kültünün varlığı kabul ediliyor.

Anadolu'nun Neolitik (MÖ 9750-5500) ve Kalkolitik (MÖ 5500-3300) merkezlerinde yapılan kazılarda ele geçen duvar resimleri, kadın figürinleri, kadın biçimli kaplar incelendiğinde, güçlü ve şişman bedensel yapılarıyla bazı kadınlar, sosyal yaşam içinde otoriter durumları, doğurganlıkları, besleyicilikleri ve üreticilikleriyle yine ön plana çıkıyor. Hatta bu kadınların, doğum ile ölüm

arasındaki sembolik çizgide yer aldığı bile gözlemleniyor. Bu durumu destekleyen bir veri 2005 yılında Çatalhöyük'te ortaya çıkarıldı. Şişman bir kadın figürini önden bakıldığında hamile bir kadını canlandırırken arkadan adeta ölü bir bedene sahip gibidir. Kadının kollarıyla arkasındaki kürek kemiklerinin, omurgası ve sakrum gibi kalça kemiklerinin tüm ayrıntısıyla işlendiği iskelet yapısı, akla doğum ve ölüm ilişkisini getirdi ve böyle yorumlandı (Hodder 2005).

Anadolu'da tuncun keşfedildiği M.Ö 4. bin yılın sonlarında köyler yerine büyük kentler kurulur, siyasal örgütlenme gelişir ve maden sayesinde erkeğin savaşçı gücü daha da çok ortaya çıkar. Bütün bu değişimle birlikte erkeğin toplumdaki yerinin kuvvetlendiğini bilimsel kazılar sonucu ortaya çıkan silahlar, aletler ve diğer veriler bize göstermektedir.

Arkeolojik bulgular MÖ 6 binden itibaren madenin keşfedildiğini ortaya koyar. Ancak, metalurji alanındaki asıl en büyük keşif, MÖ 3300'lerden itibaren yüksek ısı karşısında maden cevherinin biçim değiştirme özelliğinin anlaşılmasıdır. Böylece taşlar ve madenler başka biçimlere dönüştürülür, yumuşak ve sert madenler karıştırılarak yeni alaşımlar elde edilir. Bu sayede obsidyen ve çakmak taşı aletler yerine çok dayanıklı ve işlevsel aletler üretilir. Maden aletler sayesinde tarımda üretkenlik ve verimlilik artar, değişen yaşam kalitesi ve artan nüfusla birlikte Neolitik ve Kalkolitik dönemlerin köy yerleşimleri yetmez olur.

MÖ 3000'lerden itibaren köyler yerine daha planlı ve büyük kasabalar hatta kentler ortaya çıkar. Tunç Çağı olarak tanımlanan insanlık tarihinin ikinci önemli değişiminin yaşandığı bu dönemde gözlenen aşırı büyümenin doğal sonuçlarından biri, üretimin artı ürüne çıkmasıdır. Ancak bu gelişmeler bütün toplumlarda aynı anda gerçekleşmez, bu yüzden ihtiyaç fazlası ürün ilerisi için saklanıp depolanır ya da çevredeki ihtiyacı olan diğer toplumlarla paylaşılır. Paylaşma farklı ürünlerin karşılıklı takas edilmesi yoluyla olur. Takas işinin kimi göçebe toplumlarca üstlenildiği, böylece köyler ve kentler arası gidip gelen bu göçebe toplumların ilk tüccarlar sınıfını oluşturduğu sanılmaktadır.

Kadın figürini, Afyon Müzesi.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Verimli topraklarda akıllıca çalışan toplumların yaşam kalitesinin yükselmesi ve "mal varlığı" farklı insan toplulukları arasında bir kıskançlık duygusu ya da sahip olma hırsını da beraberinde getirmiş olmalıdır (Gimbutas 1986, 1996). Belki de ilk kez yağmacı topluluklarla göçebe kabilelerin yerleşik tarım kentlerine saldırılar düzenlemesiyle şiddet ve kaba güçle tanışılır. Bu tehditle yerleşik toplumlar savunma önlemleri almaya başlar, böylece savaşçı bir güç ortaya çıkar. Bu da yerleşim alanında erkeklerin belli bir yaştan sonra savaş için hazırlanmasına neden olur. Madenden üretilen kama, bıçak, balta ve ok ucu gibi öldürücü savaş aletlerinin hemen hemen tüm eski dünya Tunç Çağı yerleşmelerinde sıkça ele geçmesi bunun göstergesi olarak yorumlanıyor.

İlk asker sınıfının ortaya çıktığı İlk Tunç Çağı'nda erkek, toplumun koruyan gücü olarak güçlü bir rol ve meslek sahibi haline gelir. Tunç Çağı'nda, erkeğin askerliğinin ve fiziksel gücünün toplumun varlığını sürdürebilmesindeki temel gereksinimlerden biri olduğunun kabul edilmesiyle birlikte doğal olarak kültürel değerler sistemi de farklılaşmaya başlar. Fiziksel gücün toplumdaki değeri artar, kamusal alanda erkekler, kadınların ellerinde bulundurdukları ruhsal ve dünyevi güce de egemen olurlar. Hatta kas gücünü gerektiren gelişmeler yoğunlaştıkça ağır tarım işleri ve birçok toplumsal görev "erkek işi" haline gelir ve böylece aile yapısı da yavaş yavaş erkek lehine değişir (Lerner 1987: 44-46). Yazının hâlâ tanınmadığı Anadolu'nun MÖ 3 binli yıllarında kadının toplumdaki sosyal gücü devam etse de Tunç Çağı'nın sonuna doğru, yani MÖ 2000'li yıllardan itibaren gittikçe artan siyasi faaliyetler, savaşlar ve ekonomik olaylar nedeniyle kadının gücünün giderek kaybolduğu ve "babaerkil" inanç sistemine geçildiği görülür.

Anadolu Tunç Çağı merkezlerinde yapılan kazılarda kadın iskeletleriyle birlikte kama ve bıçak gibi silahların[2] ele geçmiş olması kadının koruyucu gücünü hâlâ elinde tutmaya çalıştığının ipuçları olabilir. Tunç Çağı merkezlerinde ele geçen kadına ait veriler ağırlıklı olarak figürin ve idoller, çeşitli süs eşyaları, kadın biçimli kültsel kaplar ve kadın iskeletleridir. Tümü beraber incelendiğinde kadınının özellikle doğurgan[3] bedeninin binlerce yıldan beri önemini yitirmediği, Tunç Çağı'nda da yaşamın devamı ve bereketin simgesi olarak kutsanmış görevinin farklı biçimlerde sürdüğü anlaşılır. Özellikle, MÖ 3. binyıl boyunca Anadolu'nun batısından doğusuna kadar hemen her merkezde soyut ya da plastik biçimde oldukça küçük boyutlu kadın betimlerinin üretilmiş olması, kadının toplumda farklı bir konumda olduğunun göstergesidir. İlk Tunç Çağı'nda kadın

2 İkiztepe ve Alacahöyük mezarlarında kadın iskeletleri yanında silahlar ele geçmiştir.

3 Anadolu'da İlk Tunç Çağı'na ait merkezlerde ele geçen kadın iskeletlerinde görülen doğurganlık izleri oldukça fazla. Hatta pek çok kadının doğum anında öldüğü sanılıyor.

betimlerinin çokluğunun aksine birkaç örnek dışında erkek betimi yok denilecek kadar azdır (Aydıngün 2005: 29-74).

İlk Tunç Çağı'nda üretilmiş kadın betimli figürin ve idollerde genellikle çıplak tasvirler göze çarpar. Çıplak beden üzerinde cinsiyet, abartılı bir şekilde belirtilmiştir; her betimde göğüs, göbek ve cinsel organlar işleniş açısından oldukça ayrıntılıdır. Figürin ve idoller üzerinde teknik bilgilerin yanında içeriksel betimlemeye baktığımızda, kabartma, oyukçuk ve kazıma gibi tekniklerin açıkça cinsel bölgeleri belirtmek için vurgulandığını görürüz. Göğüsler, genellikle kabartma ve uçları deliklerle belirlenmiş şekilde ifade edilir.

Kadın figürini, Afyon Müzesi. Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Cinselliği belirten bir diğer uzuv olan göbekler, nokta ve yuvarlaklardan oluşan doğal görünümlerin yanında, ortadaki yuvarlak etrafında görülen delgiler, çapraz ve artı kazımalar ile noktalardan oluşan çiçek ya da güneş tarzı betimlemelerle de bezelidir. Bu grup bezemeler kadın bedenleri üzerine yapılmış dövme gibi süslemeleri gösteriyor ya da tanrıçanın güneş ve doğaya hâkimiyetini simgeliyor olabilir.

Genellikle dıştan kazıma bir çizgi ile çerçevelenmiş dörtgen, üçgen, ters üçgen ve dairelerden oluşan kadın cinsel organlarının pek çoğunun içinde noktalı batırmalarla ve kazımalarla cinsel bölge tüyleri belirtilmiştir. Bazı betimlerdeyse vulva ve vajina deliklerin de işlendiği görülür (Aydıngün 2003: 15-31) Bu da bize dönem sanatçılarının realistlik yaklaşımlarını gösterir.

Cins ayrımını sağlayan bu uzuvların, figürin ve idoller üzerinde hem tasvir edilmesi hem de tasvir edilmemesi sembolik anlamlar içeriyor olmalı diye düşünüyoruz. Göğüsler, cinsel organ ve vajina deliği gibi cinsiyet ayrıntılarının tasviri figürinlerin, yalnızca kadın olduğunu ortaya koymayıp aynı zamanda cinsel yaşama ve üreme işlevine çağırışım yapıyor. Burada, normal ve hayati açıdan önemli yaşam verici olgular söz konusu olduğundan, tanrısal bir statü çıkarmak ve figürinlere dini bir anlam vermek zorunlu değil. Diğer taraftan, tüm bu çağlar boyunca neden aynı çağrışımı sağlayabilecek erkek figürinlerin sıkça yapılmadığı sorusu akla geliyor. Buradan da, kadının cinselliğinden doğan gü-

Alacahöyüklü genç kadın.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

cünün tarih öncesi çağ insanı üzerinde tanrılaştırılacak kadar önemli olduğu sonucuna varmak pek de yanlış olmaz kanısındayız.

İlk Tunç Çağı'na tarihlenen pek çok höyükte başta pişmiş toprak olmak üzere, taş, mermer, maden ve kemik gibi malzemelerden üretilmiş plastik biçimli figürin ya da idol adıyla tanınan soyut görünümlü iki tür kadın betimi sürekli olarak karşımıza çıkar. Bu aşamada önemli bir sorunla karşılaşılır. Sorun her iki biçimde de kadının temsil gücünün aynı olup olmadığıyla ilgilidir.

İlk Tunç Çağı'nda, kadın bedenlerinin, tarih öncesinin Neolitik ve Kalkolitik çağlarının şişman kadınları yerine, yassı ancak ince bedenli figürin ve soyut idolden oluşan iki farklı biçim alması plastik sanatın üç boyuttan iki boyuta indirgenmesi olarak yorumlanabilir ve büyük bir başarı olarak kabul edilebilir.

Bir başka açıdan bakıldığında ve iki gruptan oluşan örnekler incelendiğindeyse idol ve figürin arasındaki ince, içeriksel ayrımın giderek belirginleştiği görülür. İlk Tunç Çağı'nın kadın figürinlerinin İkiztepe, Demircihüyük, Çıkrık, Kaklık, Afyon, Nurda, Horoztepe, Alacahöyük figürünlerinde olduğu gibi günümüzde gözde olan ideal kadın tipinde, küçük göğüslü ve zayıf, hatta mankenleri anımsatan biçimde üretilmeleri dikkat çeker. Belki de sanatçılar, tıpkı kendilerinden iki bin sene sonra Antik Yunan klasik heykel sanatında uygulanacak olan ideal tiplerin model olarak kullanılması tarzında bir uygulamaya gitmişlerdir. Yani, dik ve küçük göğüslü, fındık göbekli, ince belli, geniş kalçalı, iri kadınlık organlı, düzgün bacaklı dönemin güzel kadınlarını, ana tanrıçaların modeli olarak kullanmayı tercih etmişlerdir. Bir başka olasılık da, İlk Tunç Çağı'nın başından ortalarına kadar Anadolu'da görülen birkaç yüz yıllık iklim değişikliğiyle (Ökse 1998: 299-335) üretim ve besin kaynaklarının azalması olabilir, belki de böylece ortaya çıkan incelmiş bedenlerdir tasvir edilenler.[4] Belki de figürinler, tanrı kavramından uzaklaşmayı ve içerik değiştirmeyi anlatmaktadır.

4 Anadolu İlk Tunç Çağı iskeletleri üzerinde ayrıntılı çalışmalar yapılmamıştır. Ancak Samsun İkiztepe kadın iskeletlerinin çoğunun ince yapılı oldukları anlaşılmıştır (Witter-Backofen 1987: 175-190).

Afyon-Eskişehir civarında bulunmuş kadın heykelcikleri.
Afyon Müzesi. Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Ellerini yüzüne kapamış kadın.
Afyon Müzesi.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Bu dönemde figürinlerin pozisyonları ve yüz ifadeleri içerik değişikliğini açıkça ortaya koyar. Çoğunlukla ya ellerini dizlerinin üstüne koymuş oturuyor ya da ayakta ellerini yukarı doğru kaldırmış olan bu kadınlar önceki dönemdekilerden çok farklıdırlar. Özellikle İç Batı Anadolu Bölgesi'nde Afyon-Eskişehir civarında bulunan oturur durumdaki kadın heykelcikleri, ellerini dizlerine koymuş, uzun boyunlarını bir kenara bükerek sakin, suskun ve topluluğu dinleyen ya da ellerini yüzüne kapamış pişman, üzgün bir şekilde ifade edilmişlerdir.[5]

Aynı duygusal ifadeyi Orta Karadeniz'de Samsun yakınlarındaki İkiztepe'de ayakta duran heykelciklerde de görürüz. Kollarını yukarı kaldırıp dua eder gibi duran bu kadınlar, artık tanrıdan çok, ondan yardım dileyen bir faniyi andırırlar. Bu da bize Tunç Çağı kadınlarının güçlü ve her şeye hâkim bir ana tanrıçadan çok, adeta daha insani bir kişiliğe bürünmüş olduğunu gösterir. Kadınlar tanrıdan yardım isterken sanki bir tapınak içinde dinsel törenlere katılanların aldığı suskun dinleyici ve yakaran pozisyonlardadır. Samsun'un Bafra ilçesinde, Önder Bilgi tarafından İkiztepe'de yapılan kazılarda tepe

5 Bu duruş biçimi Demircihüyük figürinleri üzerinde çalışan Obladen-Kauder'in de dikkatini çekmiş ve figürinlerinin işlevinin tanrısallıktan farklı bir boyutta geçmiş olabileceğini düşündürmüştür (Obladen-Kauder 1996: 257-259).

III'te etrafı ağaç gövdeleriyle çevrili bir sundurmada yer alan fırının bitişiğinde kilden yapılma yarım daire biçimli sunak ile belirli aralıklarla yerleştirilmiş pek çok kadın figürini bu görüşümüzü doğrular. İkiztepe kadın figürinleri ellerini yukarı kaldırarak ayakta dururlar ve yuvarlak oyukçuk şeklindeki açık ağızlarıyla adeta bir şeyler fısıldar gibi görünürler. İkiztepe kazılarını yürüten Ö. Bilgi'ye göre bu düzenleme, büyük bir olasılıkla kutsal bir alan içinde yapılmış dinsel bir töreni canlandırmaktadır (Bilgi 1998: 334). Bu türde bir düzenlemeye Balkanlarda Erken Cucuteni ya da Tripolye kültüründe, Moldova'nın Güney Bug vadisinde Sabatinovka'da rastlanılmıştır. Sabatinovka'daki yerleşme içinde büyük bir ocak ve sunak bölümü bulunan bir kült odasında toplam otuz iki adet çıplak kadın figürinine rastlanmış ve bunların çoğunun sunak üzerine ve fırın çevresine bırakılmış olduğu görülmüştür (Gimbutas 1996:72-73).

Tablo. Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Üzerinde yorum yapabileceğimiz bir başka grup Tunç Çağı kadın figüriniyse Orta Anadolu'dan, Alacahöyük'teki tunçtan kadın figürinleridir (Koşay 1934: 3-101; 1938,1951). Özellikle Alacahöyük kral mezarlarında ele geçmiş bronzdan bu genç kadın betimleri, İlk Tunç Çağı sonundaki biçimsel ve kavramsal değişmeyi gösterir. Alacahöyüklü genç kadınlar saçsız ama küçük göğüslü ve üçgen biçimli cinsel organlarının yanında, bir tanesi elinde testi tutarken, diğeriyse ellerini ileri doğru uzatmış sanki bir şey sunar gibi betimlenmiştir. Orta Anadolu'da Hititlerin öncüsü Hatti uygarlığına ait Alacahöyüklü bu iki genç kadın betimi adeta Hitit metinlerinde anlatılan, dini tö-

renlerde sakilik yapan ya da kral ve kraliçe çiftinin tapınağa girmeden evvel ellerini yıkayıp kuruladıkları sahnenin görevlileri gibidir (Martino 2002: 446). Bu kanımızı destekleyecek görüş Arıkan tarafından ortaya atılmıştır. Arıkan'a göre, Hititlerde düzenli olarak kutlanan dört büyük bayramın üçünde tanrıça Teteshapi/NİN.DİNGİR onuruna düzenlenen kutlamalarda Zintuhi adı verilen kült görevlisi kadınlar yer almaktadır. Hatti kökenli bu bayramlarda görevli olan Zintuhi kadınlarının kökenlerinin İlk Tunç Çağı sonundaki Anadolu'daki uygarlıklardan Hatti kültüründe aranmasının gerekli olduğu ve Zintuhi kadınlarının Hatti kentlerinden toplanarak törenlere katıldıkları ifade edilir. Ayrıca, bu görevlilerin kökenini belirleyecek şehirlerin Hatti etkisinin mevcut olduğu coğrafi yörelerde (Orta Anadolu'nun kuzeyinde) aranması gerektiği de belirtilir. Zintuhi kadınları, kral ve kraliçe çiftinin katıldığı bayramlarda onların huzurunda bulunduklarından önemli mevkiye sahiptirler ve bayramlarda Hattice şarkı söylerler. Bu kadınların görevi sadece şarkı söylemek de değildir. Tapınaklara girmek, merasimlerde bazı objeleri tutmak, tanrılara içecek sunmak, kralın ayaklarının dibine sunu maddelerini dökmek ve dans etmek de görevleri arasındadır.

Kültepe idollerinden bir örnek. Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Yukarıdaki benzerlikleri dikkate alarak, İlk Tunç Çağı figürinlerinin, kavramsal olarak insani boyutlara indirgenmiş kimlikler olabileceğini düşünüyorum. Ancak, yine de içinde bulunduğu toplumda bir takım dinsel görevleri üstlenmiş, yaratan ile yaşadığı toplum ve aile arasında aracılık etmiş, tapınan kadın ya da kutsal rahibe gibi bir sınıfı temsil etmiş olmalılar.

Kültepe idollerinden bir örnek.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

Kültepe idollerinden bir örnek.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

İlk Tunç Çağı'nın Ana Tanrıça Kavramı: İdol

İlk Tunç Çağı plastik figürinleri, Neolitik ve Kalkolitik çağların ünlü şişman Ana Tanrıça'sı yerine, rahibe gibi bir sınıfı temsil ediyorsa, o zaman tanrıçalara ne olduğu sorusu akla geliyor. Soyut insan betimleri özellikle Batı, Güneybatı ve Orta Anadolu'da yoğun olarak üretilmiştir. Ağırlıklı olarak mermer ve kilden üretilen heykelcikler baş, boyun ve gövdeden oluşan en basit insan yorumlarıdır. Üzerinde bazen göz ve iri bir cinsel organ, bazen de hiçbir ayrıntının yer almadığı, oldukça ince ve yassı biçimler, aynı çağın rahibeleri diye yorumladığımız plastik biçimli kadın figürinlerinden ayrı anlamlar taşıyor olmalı. Çünkü aynı anda iki farklı insan tipini kullanmaları çok da gerekli değil diye düşünüyorum.

İdoller dikkatle incelendiğinde aslında çoğunlukla bağdaş kurarak oturan kadın heykelciklerinin ayrıntılardan arındırılarak sadece dış çizgileriyle soyut ve inceltilmiş biçimlerde verildiğini görürüz. İnsan betimli bu idoller, Anadolu'da İlk Neolitik Çağ'dan beri tanınan, otoriter, her şeye hâkim, tahtında oturan, hamile, doğuran ya da bağdaş kurarak göğüslerini tutan şişman "Ana Tanrıça"nın binlerce yıl içinde soyut bir biçim almış imajları olabilirler. Belki de artık günümüzdeki gibi görünmezliğe ulaşabilmiş tanrının imajlarıdır.

Bu görüşü Orta Anadolu'da MÖ 3. binyılın sonuna yaklaşırken üretilen Kültepe'nin alabaster idolleri de destekler. Tek gövdede tek, çift ya da daha çok üçgen biçimli başlara sahip, uzun boyunlu, disk biçimli yuvarlak idollerin üzerinde bazen kabartma olarak

yine kendisine benzeyen daha küçük bir idol vardır. Bazen de tıpkı Neolitik, Kalkolitik çağların Ana Tanrıça'sını anımsatan aslan gibi vahşi hayvanlarla betimlenmiştir (Özgüç 1941: 852-885; Aydıngün 2005: 68-69).

İdoller, Ana Tanrıça imajını devam ettiren semboller olmanın yanında İlk Tunç Çağı sanatçılarının insan bedenini üç boyuttan iki boyuta indirgemeyi başardığı, beş bin yıl öncesinde günümüz modern sanatının temelini oluşturan nesneler olarak kabul edilirler. İlk Tunç Çağı'nda plastikten soyut şekilli insan formlarına geçiş, tıpkı ilk kez kullanılan resim yazısı hiyeroglifin sonradan daha da şematize edilerek çiviyazısına dönüştürülmesine benzetilir (O. Höckmann 1976: 174).

Kültepe idollerinden bir örnek.
Fotoğraf: Haldun Aydıngün

İdollerin figürinlere göre daha küçük ve de çok sayıda üretilmesiyse taşınabilir olduklarının belirtisidir kanımızca. Düz, ince biçimleri nedeniyle rahatlıkla her yere konulması, uzun boyunları sayesinde amulet gibi bir iple bağlanarak boyunda taşınması da mümkündür. Amuletler, bu nedenle çok çabuk kırılmış da olabilirler. İdollerin, daha çok baş ve boyun kısımlarından kırık oldukları görülür. M. Mellink, Karataş-Semayük Mezarlığı'nda pithoslar içinde ele geçirdiği mermerden idollerin başlarının kırık olmasını ölümle ilgili bir büyünün ritüeli olarak tanımlar (Mellink 1964: 271-277; 1967: 253-254). Obladen-Kauder ise idollerin Demircihüyük'te ev ve avlularda, yani yaşam alanında ele geçmesine rağmen kırık parçalar halinde bulunmalarını, daha çok günlük yaşam sırasında nazarlık gibi sıkça kullanılmış olmalarına bağlar (Obladen-Kauder 1996: 257-259). Her ne şekilde olursa olsun Anadolu'da Tunç Çağı'nda kadın kimliğinin güçlü bir otoritesinin olduğunu kabul etmek gerekir.

İlk Tunç Çağı'nda tüm Anadolu'da üretilmiş yüzlerce kadın betimine karşılık, üç adedi Troia'da, diğerleri Ulutepe ve Babaköy'de olmak üzere erkek heykelciklerin sayısı sınırlıdır. Bu heykelciklerden özellikle Babaköy örneği ayakta duran başsız bir erkektir. Bu heykelciğin erkek olduğunu bacakların

üstündeki kabartma ayrıntısından anlarız. Bunun yanında omuzları üstünden gelen ve bele kadar uzanan çapraz bant dikkat çeker. Bu bant ile erkek figür, günümüzde tören ve davetlerde hâlâ devam eden, sünnet, damatlık gibi bir erkeğin hayatındaki önemli bir geçiş dönemini yaşayan birisini ya da yönetici ve asil (kral-prens-general-dük-baron gibi) sınıfı çağrıştırır. Ulutepe erkek figürininin de üzerinde pelerin tarzı özel bir giysi vardır (Dönmez 2000: 56, lev.30,6).

Anadolu'da Neolitik Çağ'dan sonra birden kesilen "baba tanrı"ların fallus, koç, boğa ve geyik gibi bazı sembollerle devam ettirildiği sanılıyor. Bunların erkek üretkenliğinin sembolü olduğunu kabul etsek bile, Anadolu'da karşımıza çıkan kadın heykelcikleri kadar otoriter ve güçlü Tanrı şeklinde kutsallaştırılmadıkları görülür.

Günümüzde Anadolu'da hâlâ bazı köylerde "Ana" olarak tanımlanan, şifacılığı ile dertlerden arındırdığına, sağlık ve şans verdiğine inanılan kadınlar vardır; tarih öncesi yerleşmelerinde de böylesi "tek" bir otoriteye sahip kadın varlığının olduğunu düşünebiliriz. Bu düşüncemiz, her bölgede ele geçen kadın betimlerinin Neolitik dönemden itibaren kendi içinde çok stilistik özellikler taşımasından kaynaklanıyor. Kadın betimleri, baş ve gövde biçimleri ve bunlar üzerindeki süslenmeyle ilgili ayrıntılarla (saç biçimleri, başlarındaki polos ya da topuzları, kulak delikleri, göz sürmeleri, kolye, küpe, kemer, bilezikleri ve giysileri) oldukça keskin hatlarla bölgesel olarak ayrılmışlardır. Bu durum bize her bir yerleşmede ele geçen tüm heykelcik ve idollerin sanki o bölgede yaşamış aynı kadının değişik dönemlerini ya da duruşlarını gösteriyor olabileceğini düşündürmekte... Bu tür kültsel görevi olan önemli kadın kimliğine de mutlaka hizmet etmek gerekmektedir. Böylece bir hizmet sınıfı ortaya çıkmış olmalıdır. Tunç Çağı'nda "Ana Tanrıça"ya hizmet sınıfının rahibe olarak tanımlayabileceğimiz genç kadınlardan oluştuğunu sanmakta ve figürin olarak tanımladığımız üçboyutlu plastik betimli genç kadın figürlerinin bu görüşümüzü destekleyen arkeolojik kanıtlar olduğunu düşünmekteyiz. Hizmet sınıfının, zamanla çeşitlenmiş değişik görevlerin ortaya çıkmasıyla sadece kültsel değil, giderek idari sınıflara ayrılmış olabileceğini de sanmaktayız.

Ancak verdiğimiz bu örneklere dayalı olarak Anadolu'daki her yerleşim içindeki tüm kadınları tanrıçalaştırmak ya da kültsel görevli olarak kabul etmek veya yönetici sınıfa ait bireyler olarak düşünmek mümkün değildir. Anadolu Tunç Çağı kadınının pek çoğu normal ev kadını olmalıdır. Onlar, yaşadıkları dönemlerde günümüzdeki gibi günlük ev işleri, çocuk bakımı, yemek hazırlığı, dokumacılık, kümes hayvancılığı ve bahçecilik gibi tarımsal faaliyetlerle uğraşan sıradan kadınlardır. Tunç Çağı'na ait kadın iskeletleri incelemelerine

bakınca kemiklerde görülen kireçlenmeler, bize daha çok bedensel olarak ağır işlerde çalıştıklarını gösterir. Hatta bazı kadınların savaşlarda erkeklerle beraber mücadele ettikleri sırada ağır yaralandığı da tespit edilmiştir (Erdal 2008).

MÖ 2. binyılın başından itibaren Asur'la yapılan ticaret sayesinde Anadolu'ya yazının girmesi ve yazının kullanılmaya başlanmasıyla birlikte yazılı belgelerden Tunç Çağı sonrası yaşamı ve kadının toplumdaki yerini anlamak daha mümkün hale gelir. Yazılı belgeler sayesinde MÖ 2 binlerin başında Anadolulu yerel beyliklerin yerini Hititlere bıraktığı ve yönetim ile inanç sistemindeki tanrısal hiyerarşinin giderek erkeklerin eline geçtiği anlaşılır. Ancak bu geçiş döneminde inanç sisteminde başrolde hâlâ Arrina kentinin Güneş Tanrıçası vardır. Güneş tanrıçası zamanla Hepat ile bütünleşecek, Hepat ise ilerleyen zaman içinde gücünü eşi Fırtına Tanrısı ile paylaşacaktır.

Bibliyografya

Acar (Ö.) "Anatolia The Land of the 'Father God'" Kendirci, Kadıoğlu and Miroğlu (ed.) *The History of Male-Female Sexuality and Fertility in Asia Minor (Today's Turkey)*, Turkish Society of Andrology Publication, İstanbul, 2003.

Alkım (U.B.)-Alkım (H.)-Bilgi (Ö.) *İkiztepe I*, TTK, Ankara, 1988.

Arık (R.O.) "Les Fouilles D'Alaca Höyük Rapport Prèliminaire sur les Travaux en 1935", TTK 1, Ankara, 1937.

Arıkan (Y.) Hitit Metinlerinde Geçen Munus Zintuhi ve Lu Zinhuri Görevileri, Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri, 5, 2002.

Aydıngün (Ş.) "The Deification of Female Sexuality Before Written History (9000-2000 B.C.)" Kendirci, Kadıoğlu and Miroğlu (ed.) *The History of Male-Female Sexuality and Fertility in Asia Minor (Today's Turkey)*, Turkish Society of Andrology Publication, İstanbul, 2003.

Aydıngün Gündoğan (Ş.) "Kültepe Tipi İki Mermer İdol" Arkeoloji ve Sanat, 77, 1997.

Aydıngün Gündoğan (Ş.)-Ekinci (H.A.) "Burdur Müzesinde Korunan Çaykenar Tipi İdollerin Öncüsü Pişmiş Toprak Bir İdol" Arkeoloji ve Sanat, 90, 1999.

Aydıngün (Ş.), Tunç Çağının Gizemli kadınları/Mysterious Women of the Bronz Age, YKB, İstanbul, 2005.

Bailey (D.W.) Prehistoric Figurines Representation and Corporeality in the Neolithic, Londra-New York, 2005.

Black (J.)-Green (A.) Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, Londra, (ilk baskı 1992) 1998.

Bilgi (Ö.) Development and Distribution of Anthropomorphic Figures in Anatolia from the Neolithic to the End of the Early Bronz Age, Yayınlanmamış

Doktora Tezi, The University of London, Faculty of Arts, Institute of Archaeology, Londra, 1972.

Bilgi (Ö.) "Kültepe Kazılarında Bulunmuş Olan İnsan Figürinleri" *Belleten,* XXXIX, 154, lev.I-IV, 1975.

Bilgi (Ö.) "İkiztepe Kazılarında Ele Geçirilen Antropomorfik Figürinler Hakkında Genel Gözlemler" *IX. Türk Tarih Kongresi*, lev. 75-85, Ankara, 1986.

Bilgi (Ö.) "İkiztepe Kazılarının 1996 Dönemi Sonuçları" *KST,* XIX- I, 1998.

Bilgi (Ö.) *Protohistorik Çağda Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri*, İstanbul, 2001.

Cauvin (J.) "La Stratigraphie de Cafer Höyük-Est (Turquie) et les Origines du PPNB du Taurus", *Paléorient,* 15, 1, 1989.

Contenau (G.) "Idols en pierre provenant de l'Asie Mineure" *Syria*, 8, 1927.

Dales (G.) "Neclaces, Bands and Belts on Mesopotamian Figurines" *RAss*, 57, 1963.

Darga (M.) "Şemsiyetepe Kazıları 1981 Yılı Çalışmaları" *KST,* IV, 1982.

Darga (M.) "Şemsiyetepe Kazıları 1985 Sezonu Sonuçları" *KST,* VIII-I, 1987, "Les figurines en tere cuite de Şemsiyetepe."

Darga (M.) *H.Otten Festschrift 175. Geburtstage,* Weisbaden 1988.

Darga (M.) Hitit Sanatı, Akbank Kültür ve Sanat Hizmetleri, İstanbul 1992.

Darga (M.)-Sivas(T.)-Sivas (H.) "2000 Yılı Şarhöyük/Dorylaion Kazısı" *KST,* 23-2, 2002.

Desmond (M.) *The Art öf Ancient Cyprus*, Oxford, 1985.

Dinç (R.) "Kulaksızlar Mermer İdol Atölyesi ve Çevre Araştırmaları" AST, XIV-I, Ankara, 1997.

Duru (R.) "Kuruçay Höyüğü Kazıları 1978/79 Çalışma Raporu" Anadolu Araşıtırmaları, ek yayın 2, 1980.

Duru (R.) "Tarih Öncesi Çağlarına Ait Dini Bir Tören" Anadolu Araştırmaları, X, 1986c.

Duru (R.) "Höyücek Kazıları-1991" *KST,* XIV-I, 1993a.

Duru (R.) "Burdur Bölgesinden Yeni bir İdol Tipi Kemik Başlı İdoller", Nimet Özgüç'e Armağan, Ankara, 1993.

Dönmez (Ş.) *İlk Tunç Çağı Öncesi Orta Karadeniz Bölgesinin Kültürel* Gelişimi (*İkiztepe Çanak-Çömleği ile Küçük Eserleri* Işığında), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, İstanbul, 2000.

Efe (T.) Demircihüyük III, 2, Die Keramik 2, Mainz, 1988.

Efe (T.) "Early Bronze Age III Pottery From Bahçehisar: The Signifiance of the Pre-Hittite Sequence in the Eskişehir Plain, Nortwestern Anatolia" *AJA,* 98, 1994.

Efe (T.) "Orman Fidanlığında 1992-1994 Yılları Arasında Yapılan Kurtarma Kazıları", *KST,* XVII-I, 1996.

Efe (T.) The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı A Calcholithic Site in Inland Northwestern Anatolia, İstanbul, 2000.

Eliade (M.) Dinler Tarihine Giriş, İstanbul, 2003.

Erdal (D.Ö.) Plaster Basin Burial in Titriş Höyük: An Early case of Massacre in Anatolia, 6 International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, Rome 5-10 May, 2008.

Erdem (B.) Fraternis, İstanbul, İnkilap Yayınları, 2006.
Erek (C.M.) "18 Bin Yaşında Bir Toprak Ana", NTV Tarih Dergisi, sayı 8, s. 13.
French (D.H.) "Can Hasan, Karaman 1962" *TAD*, XII-I, s. 21-22, 1962.
French (D.H.) "Excavations at Can Hasan Second Preliminary Report, 1962" *AS*, XIII, s. 29-42, 1963.
French (D.H.) "Excavations at Can Hasan 1965 Fifth Preliminary Report," *AS*, XVI, s. 113-124, 1966.
French (D.H.) "Excavations at Can Hasan 1967 Seventh Preliminary Report" *AS*, XVI-II, s. 45-54, 1968.
Gimbutas (M.) The Language of The Goddess, Londra, 1989.
Gimbutas (M.) The Goddesses and Gods of Old Europe 6500-3500 BC, Hampshire, 1996.
Gündoğan (Ş.) "Çatalhöyük Kült Odalarında Duvar Resimleri" Turizm Yıllığı 1985, Ankara, s. 219-240, 1986.
Gündoğan (Ş.) MÖ 3 binde Anadolu'da Mermer İdoller, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.
Haaland (G.)-Haaland (R.) "Who Speaks the Goddess's Language? Imaginationand Method in Archaelogical resarch," Norwegian Archaeologial Review 28(2), s. 105-21, 1996.
Hauptmann (H.) "Die Grabungen auf dem Norsuntepe 1972 Bericht über die 5 Kampagne" *TAD*, XXI-I, s. 59-73, 1974.
Hauptmann (H.) "The Urfa Region" Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization, (ed. Özdoğan, M., Başgelen, N.) İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 65-86, 1999.
Hauptmann (H.) "Eine Frühneolithische Kultfigur aus Urfa" M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen (ed.) *Ufuk Esin'e Armağan Köyden Kente Yakındoğu'da ilk Yerleşimler-From Village to Cities Early Villages in the Near East,* İstanbul, s. 623-636, 2003.
Hermann (P.) "Ewerbungen der Antikensammlungen in Deutschland Dresden 1892" *AA. IX-1894*, s. 23-36, 1895.
Hodder (I.) "The Lady and The Seed: Some Thoughts on The Role of Agriculture in The Neolithic Revolution" M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen (ed.) Ufuk Esin'e Armağan-Köyden Kente Yakındoğu'da ilk Yerleşimler-From Village to Cities Early Villages in the Near East, s. 129-140, İstanbul, 2003.
Höckmann (O.) "The Neolithic and Early Bronze Age Idols of Anatolia" Art and Culture of The Cyclades, s. 173-185, kat. 553-573, 1976.
Hüryılmaz (H.) "Eine Gruppe Frühbronzezeitlıcher Menschenfigurinen aus Yenibademli Höyük auf Gökçeada (Imbros)," Studia Troica 9, s. 475-488, 1999.
Kansu (Ş.A.) 1940 Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Etiyokuşu Hafriyatı Raporu (1937). TTK. V. 3. Ankara, 1940.
Kamil (T.) Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolian, Oxford, BAR International Series 145, 1982.
Karamete (K.) "Idoles du Kültepe au Lycée et au Musée de Kayseri" *RHA*, 18, s. 64-66, 1935.
Karamete (K.) "Nouvelles Idolles du Kültepe au Musée de Kayseri" *RHA*, 24, 1936.

Karamete (K.) "Idoles Recenment Découvertes au Kültepe" *RHA*, 29, s. 205-207, 1938.

Korfmann (M.) Olaf Höckman. "Zwei Frühanatolische Marmorfiguren, D.Metzler (Ed)." *Antidoren: Festschrift J. Thimme*, Karlsruhe, 1983.

Koşay (H.Z.) "Ahlatlıbel Hafriyatı" *TTAED II*, s. 3-101, 1934.

Koşay (H.Z.) Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alacahöyük Hafriyatı 1936'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, Ankara, TTK yayınları 2, 1938.

Koşay (H.Z.) Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTK Yayınları V.5, Ankara, 1951.

Koşay (H.Z.)-Akok (M.)
Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı 1963-1967 Çalışmaları ve Keşiflere Ait İlk Rapor, TTK

König (M.E.P.) "Die Frau im Kult der Eiszeit" Weib und Macht Fünf Millionen Jahre Urgeschichte der Frau, R.Fester, M.E.P.König, D.F.Jonas., A.D. Jonas, Frankfurt,1979:107-156.

Krusina- Cerny (L.J.) "Three New Circular Alabaster Idols from Kültepe" *AO*, XX, 601-604, 1952.

Kulaçoğlu (B.) Tanrılar Tanrıçalar, Ankara, 1992.

Lerner (G.) "The Introduction of Patriarchy" Oxford University Press, 1987

Leroi-Gourhan (A.) Threasures of Prehistoric Art, New York, 1967.

Lloyd (.)- Melaart (J.) Beycesultan I, Londra, 1962. Beycesultan II, Londra, 1965.

Marinescu-Bilcu (S.) Cultura Precucuteni Pe Teritoriul României Bükcureşti, 1974.

Martino (S.) "I Hittit İmparatorluğunda Kült ve Bayram Kutlamaları," Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 2002.

McCoid (C.H.)- McDermott (L.)
"Towards decolonizing gender: Female vision in the European Upper Palaeolithic" American Anthropologist 98(2), s. 319-326, 1996.

McDermott (L.) "Self-representation in Upper Palaeolithic female figurines" Current Anthropology 37(2), s. 227-275, 1996.

Mellaart (J.) Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia, Londra, 1967.

Mellaart (J.) Excavations at Hacılar I, Edinburg, 1970.

Mellink (M.J.) "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1963" *AJA*, 68, 1964a.

Mellink (M.J.) "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia 1966" *AJA*, 71, lev. 77- 84, 1967.

Mellink (M.J.)-Strahan (D.)
" The Bronze Figurine From Troia Level VIIa " Studia Troica, 8, 1999.

MILOJČIČ (V.) Samos I, Die Prähistorische Siedlung unter dem Heraion, Grabung 1953 und 1955, Bonn, 1961.

Nikolov (B.) Gradeşnitsa, Sofia, Nauka i İstkustvo, 1974.

Obladen-Kauder (J.) Demircihüyük IV: Die Kleinfunde. B, Mainz am Rhein, 1996.

Olmstead (A.T.) "Two Stone Idols From Asia Minor at the University of Illinois" *Syria*, 10, 1929.

Ortmann (W.) "Keramik der Yortan Kultur in den Berliner Museen" Ist. Mitt, 16, 1966.

Ökse (T.) "Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demirçağ Yerleşim Tarihi" Belleten, LXII, 234, 1998.

Özdoğan (M.) "A Group of Neolithic Stone Figurines From Mezra-Teleilat" M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen (ed.) Ufuk Esin'e Armağan Köyden Kente Yakındoğu'da ilk Yerleşimler- From Village to Cities Early Villages in the Near East, İstanbul, 2003.

Özgüç (T.)-Özgüç (N.) "Kültepe Kazılarında Bulunan Mermer İdol ve Heykelcikler" *Belleten*, XXI, 1957.

Özgüç (T.) "Kurs Vücutlu Kültepe İdolleri" *Arkeoloji Araştırmaları*, 41, 1941.

Özgüç (T.) "Ön tarihte Anadolu İdollerinin Anlamı" *AÜ DTCF*, 5, 1943.

Özgüç (T.) "Alabaster Idols and Statuettes from Kültepe" *Between the Rivers and over the Mountains*, Roma, 1993.

Özgüç (T.) "Dini Halk Sanatının Erken Örnekleri" *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk*, Bonn, 2002.

Özgüç (T.)-Akok (M.) Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri, Ankara, 1958.

Papathanassopoulos (G.) Neolitichic and Cycladic Civilization, Atina, 1981.

Renda G. (Haz.) Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın, Anadolu Kadınının 9000 Yılı, İstanbul, Kültür Yayınları, 1993 (Sergi Kataloğu).

Renfrew (C.) "The Development and Chronology of the Early Cycladic Figurines" *AJA*, 73, 1969.

Renfrew (C.) The Emergence of Civilisation The Cyclades end the Aegean in the Third Millenium B.C., Londra,1974.

Sazcı (G.) "Muhtemelen Tapınma Amaçlı Bir Yapı G 6 Karesindeki Megaron", *Troia Düş ve Gerçek*, (Sergi Kataloğu) İstanbul, 2001.

Schliemann (H.) Bericht über die Ausgrabungen in Troja in den Jahren 1871 bis 1873, Leipzig, 1874.

Schliemann (H.) Troy and Its Remains, Londra, 1875.

Schliemann (H.) Illios, The City and Country of The Trojans, Londra, 1880.

Schliemann (H.) Ilios, Stadt und Land der Trojaner, Leipzig, 1881.

Silistreli (U.) "Köşk Höyük Figürin ve Heykelcikleri" Belleten, LIII, 1989.

Thimme (J.) (ed.), P. Getz-Preziosi (T.ed.), B. Otto (A.ed.) Art and Culture of the Cyclades in the Third Millenium B.C., Chicago, Londra. 1976.

Ucko (J.P.) Anthropomorphic Figurines of Predynastic Egypt and Neolitich Crete with Comparative Material From The Prehistoric Near East and Mainland Greece, Londra, 1968.

Uzunoğlu (E.) "Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'da Kadın," 1993.

Witter-Backofen (U.) "Antropological Study of the Skeleton Material From Lidar" Araştırma Sonuçları Toplantısı V, 1987.

Yalçınkaya (I.) "Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri" AÜ. DTCF Antropoloji Dergisi, 6, 1973.

II. BÖLÜM

ANADOLU TARİHİ ÇAĞLARINDA KADIN KÜLTEPE-KANİŠ

Asur Ticaret/Pazar Yerleri - Koloni Çağı/ Erken Hitit Dönemi (MÖ 2000-1750)

Anadolu'da tarihi çağlar, 2. binyılın başlarında Eski Asur dilinde yazılmış, Kültepe Höyüğü (Kayseri)-Kaniš kökenli tabletlerin bulunması ve okunup anlaşılmasıyla algılandı. Kayseri'nin 21 km kuzeydoğusunda, 21 m yüksekliğindeki Kültepe-Kaniš'te bulunmuş ve eski Asurca ile yazılmış tabletler/belgeler Anadolu'nun ilk yazılı kaynaklarıdır. Bunların içeriğinden "Asur Ticaret Kolonileri" olarak adlandırılan bu çağın yaklaşık üç/dört nesil, aşağı yukarı 180-200 sene sürdüğü anlaşıldı. Değerli bilim insanları Prof. Dr. Özgüç'ler (Tahsin ve Nimet Özgüç), mesai arkadaşları arkeologlar ve Prof. Dr. F. Kulakoğlu başkanlığında bu höyük ve çevresinde yapılan kazılar (1948-2011) ve eski Asur dilinde, çiviyazısıyla yazılmış binlerce tabletin (30 bin) bir kısmının sistemli ve bilimsel yayımıyla daha çok bilgi sahibi olduk.

Hitit belgelerinde (resmi krallık arşivlerindeki tabletlerde) Kaniš şehri, Neša olarak geçer. Hititler kendi dillerini *našili* veya *nešumnili* (="Nešaca") olarak ifade ederler. En erken dönemlerinde başkentleri Neša'dır, Hititçe yazılmış en eski tarih belgesi, ilk kralları "Anitta metninde" Neša adıyla kaydedilmiştir. Hititlerin Büyük Krallık çağlarında, dini ritüel metinlerde, Tanrılar için şarkı söyleyen "Kanišli kadınlara" birçok kez rastlanır. Ve şarkılarının veya litanilerinin (bir tür ilahi) dili Hititçedir.

Filologlar bu tabletler üzerinde yüz yılı aşkın bir süre boyunca incelemeler yaptı. Kültepe tabletleri, Ankara'da oluşturulan Yayım Komisyonu'nun çalışmaları ve Ankara çiviyazısı uzmanlarının yayımlarıyla –özellikle yerli kadınlara değinen belgeler ve tablet kopyaları–, konumuza ilişkin son derece ilgi çekici bilgiler sunmakta. Fransız meslektaşlarımızdan değerli Asiriolog Madam Cécile Michel'in yayımladığı Asurlu tüccar ailelerine mensup kadınların mektupları, her türlü ekonomik, ticari belge ve evlilik anlaşmaları aracılığıyla Anadolu'da

Asurlu tüccar evi. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi

MÖ 2. binyılda Kaniš ve Asur'da yaşamış kadınları tanıyabiliyoruz.

Aziz meslektaşım, İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi Tablet Arşivi çiviyazısı başuzmanı –şimdi çalışkan bir emeritus– Veysel Donbaz'ın özel müzelerde ve koleksiyonlarda yer alan Asur Koloni Çağı yazılı malzemesini titizlikle yayımlaması, konumuza ilişkin yeni bilgiler katmasıyla da, o dönem kadınlarının kişisel, bağımsız portreleri ortaya çıktı. Bu konuda Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi öğretim üyeleri, değerli Asiriolog Prof. Dr. E. Bilgiç ve Prof. Dr. K. Balkan ekolünden yetişen Türk Asiriologların katkıları da kuşkusuz tartışılmaz (bkz. Bibl.). Kanımca eski Anadolu tarihinin en ilgi çekici parlak dönemi "Asur Ticaret Kolonileri Çağı", daha açık ifadeyle "Erken Hitit Çağı"dır (MÖ 2000-1750). Son yılların Kaniš kazılarının arkeolojik buluntuları da, aşağıda değineceğimiz Prof. S. Alp'ın filolojik bulgularıyla tam bir uyum içindedir.

Prof. Dr. S. Alp'ın kanıtlarını dile getirdiği gibi, Asur Ticaret Kolonileri Çağı, Erken Hitit Çağı'dır. Alp'ın ortaya koyduğu Asurca tabletlerde geçen Hititçe sözcüklere, şahıs, yer ve tanrı adlarına baktığımızda Hititler'in Kültepe-Kaniš'te oturanlar arasında çoğunluğu oluşturduklarını görüyoruz (Alp 1997: 7 vd.). Ayrıca arkeolojik buluntular da, maddesel kanıtların somut örneklerini oluşturuyor kanımca (bkz. Darga 1998: 124-162) (Kulakoğlu 2008: 14, fig.1).

Eski Asurcayla yazılmış kil tabletler, Karum'larda/ticaret merkezlerinde ticaretle geçinen şahıslara, yani Asurlu ve yerli Anadolulu tüccarlara ait çoğu ekonomik içerikli kişisel belgelerdir. Bu tabletleri kaleme alanların kâtipler, bunları okuyan ve rakamları hesaplayanlarınsa Asurlu tüccarların en büyük oğulları olduğu saptanmış durumda (Michel 2008: 345-369).

Ticaret hayatının anlamını sunan belgelerin büyük bir kısmı mektuplardan oluşur. Asurlu tüccarların birbirleriyle veya yerli Anadolulu iş ortakları ve yakınlarıyla yazışmalarının içeriğine baktığımızda ticaret ve ekonomik konuların yanı sıra ticari ilişkilerin etkilediği, günlük hayata yansıyan her konu bu mektuplarda görülür. Bu mektupların başında zarif selam sözcükleri yer almaz, konuya hemen girilir, ifadeler sade, hatta kuru denilebilecek tarzdadır. Zarf tabletlerinin üzerine mektubun özetinin yazılması geleneği vardır. Zarfların üzerinde mektupta anımsanan kişilere ait daha çok silindir mühürlerin baskıları yer alır.

Anadolu'nun yerli beylerinin/krallarının Asurca *rubaum* (Asurca anlamı "büyük"; çevirilerde genelde kral olarak kullanılıyor) belgeleri de kişisel özellik gösterir. Bu tabletlerde, kendini yücelten, güdümlü, resmi bir tarih yazımı yoktur. Tabletlerden tüccarlarla daimi irtibat içinde olduklarını anlarız. Kaniš'te yaşayan insanların kişiliği, zenginliği, yoksulluğu, ruh halleriyle bir portre gibi ve de her sorunuyla ortaya çıkar.

Yerel krallar arasında geçen bazı yazışmalar da bulunmuştur. Örneğin Mama kralı Anum-hirbi'nin Kaniš kralı Varšama/Varšuma'ya mektubu (bkz. Bibl. Balkan 1957) gibi. Asur büyük krallarına ait resmi ve politik bazı mektuplar da Özgüç'lerin kazılarında keşfedilmiştir (Günbattı 1997: 131-148 Türkçe kısım). Genelinde resmi bir amaçla, resmi tarih olgusu vurgulanmamış, ticari bağlam içinde tarihi bilgiler yer alır. Kaniš Asur tabletleri arasında, Hititler'de olduğu gibi bir tarih yazıcılığını kanıtlayan belgeler görülmez. Ekonomik içerikli mektuplar ve her çeşit ticari akitler,

Šuppiaḫšu evinin bir odasında bulunmuş içinde tabletlerle ocak.
Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi

Eski Asur diliyle yazılmış bir zarf, bir evlilik anlaşması biçiminde olmasına rağmen zarfta evden bahsedilir. Evlenen çiftle birlikte üç tanığın mühürleri olan zarfta şunlar yazılı: "Zabarašna Kulziya'yı karılığa aldı. Ev her ikisinin ortak malıdır. Zenginlikte ve fakirlikte aralarında ortak maldır (dayanaktır). Zabarašna Kulziya'yı boşarsa, ev aralarında bölüşülecek. Öldüklerinde Hištahšušar ve Peruwa evi alacaklar." İstanbul Arkeoloji Müzeleri

evlilik anlaşmaları niteliğindeki belgelerde, Kaniš insanını her türlü hasletiyle görür ve yaşadıkları toplumun beşeri ve içtimai yapısını algılayabiliriz. Bu nedenle Anadolumuzun sosyal tarihi açısından da, müzelerimizde korunan binlerce Eski Asurca belge (tablet) büyük önem taşır. Bu tabletleri okuyup değerlendirecek genç çiviyazısı uzmanlarının yetiştirilmesiyle ülkemizin sosyo-kültürel tarihi zenginleşecek ve evrensel bilim dünyasında özgün yerini alacaktır.

İkinci binyılın başlarında ticaret amacıyla, ekonomik koşulların dinamiğiyle Anadolu'ya gelen bu Asurlu tüccarlar, kendi yurtlarında kullanılan yazı sistemini, çiviyazısını getirdiler. Kızılırmak kavsinin hemen dışında, nehrin kuzeydoğusunda, Kayseri'ye 8 km uzaklıkta, Kültepe (Karaev) mevkiindeki Kaniš şehrine gelip bir "karum", pazar yeri/mahallesi kurdular (karum, Asurca "nehir kıyısındaki liman" anlamındadır). Kıyı limanları da ticaretin geliştiği, yoğunlaştığı mahallerdir malum. Asurlu tüccarlar Kültepe höyüğünün eteklerinde yerleştikleri ve oluşturdukları mahalleler kesimini karum (pazar yeri) anlamında kullandılar. Höyüğün zirvesindeki yerel kralların saraylarının inşa edildiği mevkii ve karum surlarla korunuyordu. Karumun bütün resmi ve hukuki işlemlerinin gerçekleştirildiği Asurca bit-karim henüz bulunamadı.

Sivil bir ticaret kolonisi oluşturan Asurlu tüccarlar, genelinde ekonomik içerikli yazışmalarında kendi yazı sistemlerini, yani üçüncü Ur dönemi yazıcılarının kullandığı çiviyazısı stilini kullanmışlardır. O tarihlerde bağımsız, merkezi

bir krallık olan Asur devletinin ilk kralları Asur şehri ile Anadolu şehirleri arasında, başta Kaniš olmak üzere ticaretin gelişmesini de desteklemişlerdir.

Bu çağı aydınlatan yazılı belgeler, 1880'li yıllarda Kayseri'de, İstanbul'da ve yurt dışı ülkelerde antika tüccarlarından satın alınan kil tabletlerin, Avrupa müzelerinde fark edilmesi ve çiviyazısı uzmanları tarafından okunmasıyla arkeoloji ve tarih literatürüne girdi. Eski Asur dilinde yazılmış bu tabletler "Kapadokya Tabletleri" olarak adlandırıldı uzun zaman. Bu niteleme bugün de Batı ülkelerinde zaman zaman kullanılmakta.

Çek bilgini B. Hrozny (çiviyazısı Hititçesini çözen filolog), 1925 yılında Kültepe'de gerçekleştirdiği kazılarda tabletlerin yerini bulamamış ve kazıların son günlerinde, köylülerin gösterdiği yerden –Mehmet Ağa'nın tarlasından– topladığı ve köylülerden satın aldıklarıyla 1000 tabletlik bir koleksiyon elde etmişti. 1925 Kültepe kazılarından evvel de 2500 tabletin varlığı, Avrupa müzelerinden ve özel koleksiyonlardan biliniyordu. T. Özgüç ve K. Emre ile ekiplerinin 1948-2003 arasında sürdürdükleri kazılarda Kaniš-Karum II. katı (pazar yerinin erken evresi) evleri ve arşivlerinden 19.000 tablet elde edildi. Karum Ib katındaysa 520 tablet bulundu. Kültepe tabletlerini geçen asrın ilk yarısında (1924) inceleyen büyük dilbilimci B. Landsberger, Kültepe höyüğünde gizli şehrin, Kapadokya tabletlerinde çok sık geçen şehrin "Karum" (pazar yeri) ile anımsanan Kaniš olduğunu tahmin etti (Özgüç T. 2003: 25 ve n.17) ve B. Hrozny'nin 1925 yılı kazılarında bulunan Eski Asurca tabletleri de bu tahmini doğruladı.

Orta Anadolu'da Eski Asurca tabletlerin ortaya çıkarıldığı üç merkez/şehir vardır: Hattuša-Boğazköy'de 64, Alişar'da (-Ankuva?) 70 tablet bulunmuştur. Son yıllarda S. Omura başkanlığındaki Japon ekibin Kalekö (Kaman-Kırşehir) kazılarında da Eski Asurca ile yazılmış tabletler ortaya çıkarılmıştır. Adı geçen şehirlerde bulunan bu yazılı belgeler, Kaniš-Karum Ib katı tabletleriyle çağdaş, başka deyişle Karum'un geç evresine tarihlenmektedir. Ne yazık ki, çok sınırlı, pek az adet Eski Asurca yazılmış tablet, Mezopotamya'da Asur'da (Kal'at Şergat-Musul), Nuzi (Yorgantepe), Mari (Tell-Hariri, Orta Fırat) ve Tell-Leilan'da (Suriye) bulunmuştur (Michel C. 2001: 30-34; Özgüç T. 2003: 25-29, n.18-24).

İlk Asur krallarına ait yazılı belgeler Kültepe-Kaniš'te ortaya çıkarıldı, ki bunlardan biri kral Erišum'a ait, zarf tableti mühür baskılı mektuptur (MÖ 1940-1900; Balkan 1955: 18 vd.). Bu kral mektubu, Kültepe-Kaniš'teki ilk yazılı belgelerin tarihlenmesinde en doğru kanıt oldu. Konumuzun uzmanı Prof. K. Balkan, Kültepe tabletleri hakkında yaptığı titiz incelemeler sonucu, Kaniš'te ticaret hayatının yüz elli sene, üç nesil kadar (bazı filologlara göre dört nesil) sürdüğünü saptadı. Ve bu ticari faaliyetleri gerçekleştiren Asurlu tüccar ailelerin yıllarca Anadolu'da ticaret yaptıkları, ticaretin onların tekelinde olduğu anlaşıldı.

Bu dönemde Anadolu'nun politik yapısını da yine Kültepe tabletleri ortaya koyar. Anadolu'da, yedi tane memleket (Asurca matum), "yerel krallık" devleti vardır.

Birer ticaret merkezi olan yerel krallıklar:

Kaniš krallığı-mat Kaniš, Kuššara krallığı-mat Kuššara, Hattuš veya Hatim krallığı-mat Hattuš veya Hattim, Zalpa krallığı-mat Zalpa, Taviniya krallığı-mat Taviniya, Burušhattum krallığı-mat B/Purušhattum (Acemhöyük), hükümdarı Asurca šarrum-"kral" sözcüğüyle kaydedilmiştir tabletlere ve Vahšušana krallığı-mat Vahšušana olarak... Ayrıca çok önemli bir krallık devleti olan Mama, matum "memleket krallığı" olarak yazılı belgelerde anımsanmıyor. Tabletlerin verdiği bilgilere göre bu krallıkta halk Hurrilerden oluşuyordu. Hükümdarının adı Anum-hirbi de Hurri özel adıdır. Unvanıysa "rubaum" (Asurca büyük anlamında ve çevirilerde kral olarak kullanılıyor) sözcüğü ile ifade ediliyor, yukarıda saydığımız yerel krallıklarda olduğu gibi. Adı geçen krallıkların başında zaman zaman yönetimde bir "rubatum" (Asurca anlamı büyük kadın, genelinde kraliçe sözcüğü kulanılıyor) bulunuyordu. Örneğin mat-Kaniš'te, mat-Vahšušana, Luhuzattiya şehrinde ve şehir adı henüz kesin saptanamayan Alişar Höyük'teki (Ankuva?) Asur tüccarların yerleşmesinde (Alişar III katında)...

Asur Koloni Çağı'nda, daha doğru tarihsel ifadeyle Erken Hitit Çağı'nda Anadolu'da adı geçen "matum-memleket" ve yerel "şehir krallıklarında" hangi kavimler etnik yapıyı oluşturuyordu?

Kültepe/Kaniš tabletlerinde anımsanan yer, şahıs, tanrı adlarından ve Asur dilinden olmayan, çoğu Hititçe yabancı sözcüklerden (nomen ve pronomen), Kaniš krallığında Hititlerin yerli halkı oluşturduğu anlaşılmıştır (Alp 1997: 9 vd.). Kaniš rubaum-krallarının adı da, aşağıda dile getireceğimiz (Hint-Avrupa dil ailesinden) Hititçe şahıs adlarıdır. Ayrıca, Hitit diline akraba Luvice, Palaca ve daha az Asianik bir dil olan Hurrice adlar da bu tabletlerde saptanmıştır.

Yazılı belgelere göre, Kaniš Karumu'nun genel demografik yapısı, Hititlerin ağır bastığı kozmopolit bir yapı sunar. Daha 1922 yılında Asurca tabletlerin ışığında E. Forrer, Kaniš'te Hititlerin varlığını saptamıştı. O günler için bilim çevrelerine bu saptama pek inandırıcı gelmemişti ama E. Bilgiç ve S. Alp'in araştırmalarıyla doğruluğu kanıtlandı (bkz. Bibl.). S. Alp, Eski Asurca belgelerde anımsanan Hititçe sözcükleri bir araya getirdi. Kırk adedi geçen bu sözcüklerin içinden bazı örnekler verelim: *ašu*-iyi, *hakli*-tahıl/buğday, *haššu*-kral, *haššušar*-kraliçe, *kunna*-sağ/doğru, *šuppi*-temiz, *nig/ka*-kızkardeş, *niva*-yeni, *utne*-memleket, *šiva/šivana*-tanrı, *naki*-ağır, güç(lü), *Tarhu* fırtına/hava tanrısı, *vatar*-su, *šittar*-güneş kursu, *nakki*-ağır (Alp 1997: 9-11).

Verdiğimiz bu sözcüklerden oluşturulmuş özel adların yanında, Kaniš tabletlerinde Hititçe birçok şahıs adı da geçer. Örneğin: Nakkilit, Šivašmi, Tarhu-

ala, Vatarmi, Vatar. *Vatar* Hititçe su demektir, mi- zamir ekiyle anlamı "benim suyum" olarak çevrilebilir. Erkek adlarından Tuthali (dağ adı) Hitit metinlerinden çok iyi tanınan bir addır; Hitit metinlerinde Hitit krallarının adı (Tuthaliya) ve dağ adı vardır (Erciyes dağı?). Ayrıca Kunnanniya, Maganika, Šupianiga, Šupiahšušar gibi kadın adlarına ve daha başkalarına da metinlerde rastlanır (Alp 1997: 9-11; adı geçen yerli Hitit şahıs adlarının bir kısmı, E. Laroche'un NH 1966 ve NH: supplément 1981 tarihli kitabında bulunmaktadır.)

Ayrıca Kaniš tabletlerinde geçen şehir adları, örneğin, Taviniya, Vahšušana, Vašhaniya, Turhumit/Durmitta, B/Purušhattum/Purušhanda ve başka toponimler Hitit metinlerinden de bilinir (bkz. del Monte-Tischler passsim ve Supplément). Kültepe/Kaniš belgelerinde yer alan Tarhu-fırtına/hava tanrısı, İyaya, Kubaba(t) da Hitit panteonunun tanrıçalarındandır. Kültepe/Kaniš zengin mühürcülük malzemesinin Anadolu grubu ikonografisinde bu tanrılıklar pek iyi tanımlanmaktadır.

Mühürlerdeki "hayvanlar hâkimesi" betimi (Özgüç N. 1965; bkz. Darga 1998: 156, tablet zarfı üzerindeki silindir mühür baskısı), Hitit Çağı'ndaki Arinna'nın (şehrinin) Güneş tanrıçası ikonografisine çok yakındır. Kaniš şehrinin Hititli insanları kuşkusuz kendi tanrılarını, Kaniš sitadelindeki tapınaklarda, kendilerine özgü ritüellerle kutsamışlardır.

Kaniš rubaum/bey ve krallarının da adları Hititçedir, örneğin oldukça iyi tanıdığımız Varšama'nın (Asiriolog Donbaz, Varšuma okuyor) babası İnar, bir Hitit adıdır ve Hitit panteonunda da tanrı adı olarak belgelenmiştir. Hititçe innara- kuvvet, güç, kudret, innaravatar ve bir tanrı adı olan İnnarašmi- sözcüklerinde aynı *innar(a)*- kökünü buluyoruz (HW s. 82-83).Varšama, Hititçe *varš*- biçmek, düzeltmek fiil stammm/gövdesinden, -ama ekiyle türetilmiş erkek adıdır.

Kaniš rubaum'ları/kralları da, üç grup olarak saptanmış. Evvela baba, oğul olan Pithana, Anitta ve Peruva; sonra Varpa ve Halkiašu, nihayet İnar ve Varšama/Varšuma birer Hitit adı taşımakta (Garelli 1965: 63; Alp 1997: 11 ve n.10). Bu adları, hukuki nitelikli birçok *iqqâti*- tasdik belgelerinde görüyoruz. Ayrıca Anitta, "Kral ve Büyük kral" unvanıyla Eski Hitit Krallığı'nın en erkene tarihlenen tabletini yazdıran Kuššara kralıdır ve Zalpa ile Hattuš'u da ele geçirmiştir (Neu 1974, passim). Sonuçta Kaniš/Neša şehir devletinin hükümdarı olmuştur, bu Hitit baba oğul (Garelli 1965: 149-188; Neu 1974). Ayrıca Anitta'nın, krallığı sırasında Orta Anadolu'yu –Toros dağları alt sınır olmak üzere Hattuš-Boğazköy'e kadar olan toprakları– hükümranlığı altında topladığı ve birleştirdiği kabul edilebilir.

Kaniš/Neša

Güterbock, Kaniš ile Hitit metinlerinde geçen Neša şehrinin aynı olduğu tezini ileri sürmüştür ve H. Otten'in yayımladığı Kaniš kraliçesi hakkındaki masalsı bir metinde, Kaniš kraliçesinin Neša şehrinde oturduğu dile getirildiğinden, Kaniš ile Neša'nın aynı şehir olduğu açıkça ortaya çıkmıştır (Otten StBoT 17, 1973). S. Alp de, Yunan ve Roma Çağı yazıtlarında geçen Anişa şehrinin Kaniš/Neša ile aynı olduğunu kanıtlamıştır.

Kaniš'te Karum'un eski evresi K.II ve geç evresi K.Ib döneminde yaşayanların çoğunun dilinin Hititçe (Hitit belgelerinde Našili diye geçer) olduğu genelinde filologlar ve tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Kaniš ticaret kolonileri çağı "Erken Hitit Çağı" nitelendirilmesine katılıyoruz. Arkeolojik buluntular, özellikle mimarlık, gliptik (mühürcülük) sanatı ve küçük buluntular, bu saptamayı tamamen destekler. Kaniš'in ünlü hafiri T. Özgüç de, 2003'te yayımladığı son kitabı *Kültepe/Kaniš/Neša*'da aynı görüşü dile getirir.

Kaniš kazılarının şimdiki başkanı Prof. Dr. F. Kulakoğlu'nun ve genç ekibinin flaş buluntusu Hitit ikonografisi ve betimini gözler önüne seren altından safiha üzerindeki tanrı kabartması da yukarıdaki görüşleri pekiştirir (bkz. Kulakoğlu 2008: s. 14, res. 1).

Zengin Asurlu ve yerli Hitit tüccarlar toplumunun bu rafine buluntuları, Kaniš insanının ince zevk anlayışını yansıtmaktadır. Tıpkı Avrupa'daki zengin Rönesans şehirlerinde çiçek açan sanat dalları gibi Kaniš de, Erken Hitit Çağı'nda muhteşem kültür ve sanatını yaratmış, Erciyes Dağı'nın himayesindeki bu şehrin insanları, bugün dahi imrenilecek bir hareketlilik ve zarafetle yaşamışlardır.

Eski Asurca yazılmış tabletlerin çoğunluğu, baş ticaret üssü Kaniš'in "Karum-pazar yeri" arşivlerinde ve Kaniš sitadelinde (Karum'da 49 tablet, bugün için 30.000 tablet) bulundu. Kadınların adının geçtiği pek çok belge de, bu arşivlerin ciddi yayımları sayesinde bilinmektedir. Ortaya çıkan genel tabloda, en çok Asurlu tüccarların ailelerine mensup, Asurlu kadınlara ait bilgiler ağırlık kazanmaktadır.

Kaniš tabletlerinin verdiği bilgiye göre, Anadolu'nun başka yerlerinde de karum'dan daha küçük çapta "pazar yerleri" vardı ve bunlara "*vabartum*" adı veriliyordu. Hattuša ve Alişar höyüklerinde bulunmuş Eski Asurca tabletlerden anladığımıza göre bu iki şehirde de Asurlu tüccarlar vabartumlar kurmuşlardı. Bu vabartumlardan biri, Hititlerin ünlü kutsal dini merkezi Šamuha'daydı (Michel-Garelli 1997: 245). Kizzuvatna'da (Çukurova ve çevresi) olduğu kabul edilen Šamuha'nın baştanrıçası İštar, Hitit Büyük Kralı Hattušili ve eşi ünlü Büyük Kraliçe Puduhepa'nın patronu, hami tanrısıdır.

Kaniš şehrinde çoğunluk olarak, kendi kültürleri, özgün gelenekleriyle Anadolu halkından Hititler yaşıyordu. Ve şehrin başında da, yönetici yerli bir *rubaum*/kral-bey (sözcük anlamı "büyük") veya bazen de "büyük kadın" *rubatum*/kraliçe-beyçe bulunuyordu... Şehirde ayrı bir kesim olan tüccarlar mahallesinde, yani Karum'da Asurlu tüccarların zengin evlerinin ve yerli/Anadolulu tüccarların evlerinin çoğunluğu oluşturduğu, Özgüç'lerin 1948 yılından beri devam eden kazıları sayesinde anlaşılmıştır. Burada, bildiğimize göre birçok tüccar eviyle evin bir odasında bulunan tablet arşivi ortaya çıkarıldı (Darga 1998: 133 ve resim; Özgüç 1986). Bu arşivlerdeki tabletlerin çoğunluğu mektuplardı. Bu mektuplar, Asurlu tüccarların Asurlu ve Anadolulu yerli eşleriyle yazışmalarını içerdiği gibi hem ticari hem de ailevi ilişkilerini sergiler. Yayımlanan belgelerden Asurlu kadınlara ve aktivitelerine ait türlü türlü bilgiler ediniyoruz ama ne yazık ki yerli/Anadolulu tüccarların arşivleri daha az biliniyor.

Ünlü Asiriolog Larsen, Asurlu tüccarı şu betimlerle niteler: "tacir, diplomat ve imparator." Asurlu tüccar Anadolu'da Kaniš'te oturduğu zaman, yerli bir kadınla resmen evlenme hakkına sahipti (çoğu Anadolulu/Hititli tanık adlarını kayıt etmiş iqqâti/tasdik belgelerinden öğrenip bu konuda bilgi ediniyoruz). Asurlu tüccarların Anadolulu/Hititli eşleriyle mektuplaşmaları, Asur'da oturan ve Asurlu tüccar eşlerine emtia, satılacak mallar hazırlayan Asurlu eşlere kıyasla çok daha az. Bildiğimize göre yerli bir tüccarın arşivi henüz tam olarak yayımlanmadı. Özetle, Kaniš yazılı belgelerinde daha çok Asurlu kadınlar geçmekte. Tüccarların, kendileri gibi Asurlu olan karıları, aynı zamanda Asur şehrinde oturmakta olan ticari ortaklarıydı. Ticari mallar ve para değeri olan gümüş birimleri, Anadolu'dan Asur'daki evlerinde iş gören veya iş bitiren Asurlu eşlere yollanıyordu.

Asurlu tüccarlar tarafından kadınlara, yani karılarına ya da yetişkin kızlarına gönderilen mektuplardan oluşan koleksiyonda, Asurlu ve yerli Anadolulu pek çok kadın adı geçer (bkz. Michel 2001: 419-511).

Kaniš Karumu'ndaki Anadolulu yerli tüccar arşivleri henüz tümüyle yayımlanmadı. Bunların içinde Peruva'nın evindeki arşivdeki tablet sayısı 40-70 ka-

Kültepe Ib katından çıkmış tunç makara veya toka. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi
Fotoğraf: Reyhan Ekşi

dardır. Bana verdiği sözlü bilgilerle C. Michel bu arşivin tabletlerini tümüyle incelemiş ve bazı nedenlerden yayımlayamamıştır.

Anadolulu tüccar Galulu, Šaktanuva, Šarpunuva, Šuppiahšu arşivlerinin tabletleri henüz tam saptanamadı (Biz bu satırları yazarken yayımlanmak üzere yeni buluntuların da ortaya çıkarılmış olması olası...). Samî Asur adı taşıyan, Pušu-ken ailesine mensup kadınlardan, eşi Lamassi'ye ait on üç mektup yayımlandı. Kızı Ahaha'nın dört mektubu var. Ayrıca *vaqqurtum*- "rahibe"ye hitaben

yazılmış dört mektup daha biliniyor. Bu rahibenin tüccarın kızı Ahaha olduğunu sanıyoruz. Konunun uzmanlarına göre, Ahaha *vaqqurtum*-rahibe unvanıyla bazı yazışmalarda geçtiği için, adı geçen dört mektubun da Ahaha'ya yazılmış olduğu anlaşıldı. Ayrıca Pušu-ken'in kızkardeşi Tariš-matum'a ait 8 mektup var. Tariš-matum, Asurlu ünlü tüccar Aššur-Malik'in karısı; Belatum ve Hattitum adlı iki kızı olduğu biliniyor. Aššur-rabi'yle evli olan Hattitum'a ait de altı mektup var ve bunlar da yayımlanmış durumda. Hattitum'un kızının adı Maganika (NHI no.717), yerli/Hitit adı. Babası Aššur-rabi'nin kızına yollamış olduğu çok ilgi çekici mektubu aşağıda okuyacaksınız.

Asurlu Samî bir ad taşıyan Ab-šalim, *gubabtum*- rahibe sınıfından... Ve Tariš-matum'un oğlu Enlil-bani ile evli olduğu yazışmalarından anlaşılıyor. Bu kadına ait 8 ticari ve ailevi içerikli mektup biliniyor. Yayımlanmış olan mektuplar erkekler tarafından yazılmış. Bunların içinden 4 tanesi kocası Enlil-bani tarafından, kısmen aile işlerini söz konusu eden yazışmalardan oluşuyor (Michel 2001: 459-464).

Acemhöyük

Kültepe-Kaniš kadar önemli bir ticaret merkezi olan Acemhöyük, Aksaray'ın 18 km kuzeybatısında, Tuz Gölü'nün güneyindeki Yeşilova kasabasında, ticaret yollarının kavşak noktasında bulunuyor. Yerleşme yeri ve zengin buluntularıyla arkeoloji dünyasında yerini alan Acemhöyük'te çok değerli arkeolog Prof. Dr. Nimet Özgüç tarafından 1962-1988 yılları arasında kazılar yürütüldü ve sonraki yıllardan günümüze kadar kazıları, Acemhöyük kazı misyonunun üyesi, yetiştirdiği değerli öğrencisi Prof. Dr. Aliye Öztan devam

Acemhöyük saray buluntularından pişmiş toprak banyo kabı parçaları.
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

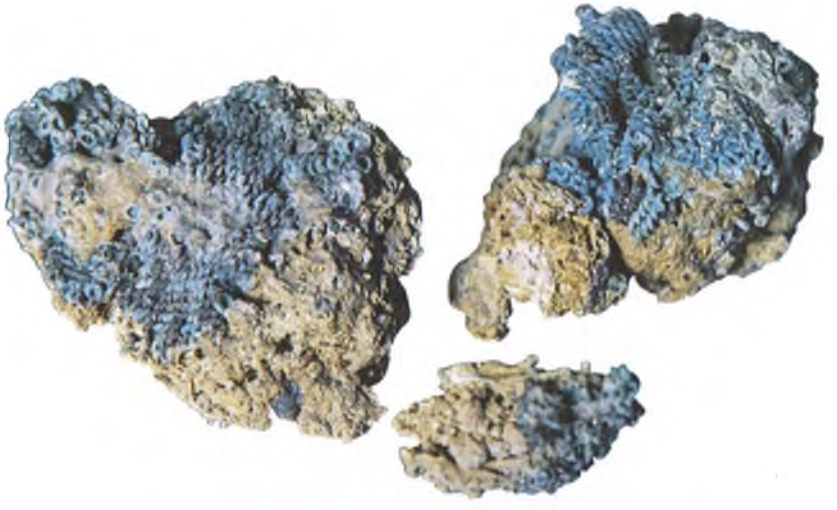

Acemhöyük Sarıkaya Sarayı enkazında bulunmuş kumaş parçası/cürufu. Yangından kurtulabilmiş bu parçada açık mavi altın iplikle işlenmiş boncuklar dikkat çekiyor. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

ettiriyor (N. Özgüç 1962-1989, A. Öztan, 1990-2011). Kaniš yazılı belgelerinde anımsanan büyük Karum merkezlerinden biri olan B/Purušhattum konunun uzmanlarınca Acemhöyük'tür; Hitit tabletlerinde Purušhanda şehri olarak zikredilir.

Acemhöyük saraylarının bulunduğu III. kültür katı, Kaniš-Karum II-I b katı ile çağdaş olup, Acemhöyük'ün en parlak devrini oluşturur. Höyükte bir aşağı şehir de ortaya çıkarılmıştır. Buradaki sivil mimari örnekleri, özel evler, şehir halkının varlığını ve yaşamlarını bize anlatır.

Yukarı şehirde, çok görkemli yerel krallığa ait Sarıkaya (höyüğün güneyinde, zemin katında 50 odası olan) ve Hatipler (höyüğün kuzeyinde 75 odası olan) adı verilen mevkilerdeki saraylar görkemli mimarlık buluntularının yanı sıra çok zengin küçük buluntularla doludur. Bunlar arasında yer alan gliptik/mühürcülük malzemesi, küçük kil etiketler, yazılı belge olarak çağına ve çağının ticaret ilişkilerine büyük katkıda bulunduğu gibi şehrin sosyal hayatına da ışık tutar. Sarayın çiviyazılı tablet arşivi henüz bulunamadı. Her iki sarayda ortaya çıkarılan bullaların ve dağınık olarak bulunanların çoğunun baskıları da Sarıkaya sarayının bullarının baskılarıyla aynıdır.

Burada ulaşılan malzemeler şehrin zenginliğinin ve sosyal yapısının seviyesini gözler önüne serer. Bugün olduğu gibi o zamanlarda da kadınların kumaş-giysi ilişkileri ve hatta tutkuları arkeolojik belgelerden anlaşılmaktadır. Kuşkusuz krallar ve sarayın ileri gelenleri de pek görkemli giyinir –özellikle de Babil

dokuma ve giysileri tercih sebebiydi belli ki–, böylece kapitalin zenginliğini göstermiş olurlardı. Her çağda olduğu gibi!

Sarıkaya sarayında, beyaz kumaş, olasılıkla keten üzerine, altın tel ile mavi fayans boncuk işlemeli görkemli kumaş parçasının cüruf halinde buluntuları gün ışığına çıkarıldı (Darga 2003: 166). Brokar diyebileceğimiz bu kumaşların menşei bilinmiyor ama Babil menşeili olmaları muhtemel ve ithal mamuller içinde oldukları akla geliyor. Kaniš tabletlerinde ithal kumaşların çok revaçta olduğu kaydedilmiş durumda. Ayrıca, Acemhöyük'te gün ışığına çıkarılan, kumaş cinslerini belirten küçük kil tablet etiketleri de, bilgi veren son derece değerli belgeler olarak dikkat çeker (Karaduman 2008: 283 vd. res. 290).

Sarıkaya sarayında keşfedilen lüks malzemeler, krallığın ihtişam ve zenginliğinin somut kanıtlarıdır. Doğu Afganistan'daki Hindikuş dağlarında bugünkü Badakhistan bölgesinden getirilen lapis lazuli, Asurlu tüccarların kara eşek (Asurca emaru şalamu) kervanlarıyla bu muhteşem saraya satılan metaılardandı. Bugün artık Baykal Gölü civarındaki lapis lazuli yatakları çok iyi bilinmekte. Buluntu yerlerine göre, Anadolu'da ortaya çıkarılan lapis lazuli Afganistan kökenlidir.

Lapis lazuli (metinlerde Sümerce ^{NA}4 ZA.GÍN/mavitaş, Asurca *hušarum*) mücevherlerde, sarayın lüks eşyalarında ve olası depo odalarında işlenmemiş bloklar/külçe halinde ortaya çıkarıldı. Lapis lazuli, arkeolojik belge olarak Ön Asya'da MÖ 6. bin yıllarından beri görülür. Daha sonraki yüzyıllarda mühür matrisi yapımında da kullanılmıştır (Michel 2001: 341-357).

Acemhöyük'teki yazılı belge niteliğini taşıyan bullalardan söz edersek bunların üzerinde Kanišli adlar ve komşu ülke adları, Asur, Mari ticari ve siyasi ilişkileri somut olarak karşımıza çıkar. Örneğin bir bullada Kargamiš kralı Aplahanda'nın adı okunur.

Kadın konusu açısından çok ilgi çekici bir yazılı belge ise, ünlü Asur Kralı Šamši-Adad (1809-1776) ile çağdaşı Mari ve Šimal ülkesi kralı Yahdun-lim'in kızı, prenses Nagiha(num) adına yazılmış bulladır (Öztan 2000: 249-253; Özgüç N. 2002: 103-108; bulla için Tunca Ö. 1993).

İlgimi çeken, merak ettiğim bir husus var: B/Purušhandalılar çok yakınlarındaki gölden tuz (Sümerce MUN) temin ediyorlar mıydı acaba? Ürettikleri tuzu ticaret amacıyla satıyorlar mıydı? Sarayların arşivleri keşfedildiğinde bu soruya yanıt bulunabileceği kanısındayım.

Rubatum-"Beyçe/Şehir Kraliçeleri"

Orta Anadolu'da Kaniš-Kültepe, Alişar ve Hattuša-Boğazköy gibi büyük arkeolojik merkezlerde bulunan eski Asur dilinde yazılmış belgeler, tüccar arşivlerinde korunarak bize ulaştı. Ticari ve ekonomik konuları kapsayan, daha ziyade kişisel nitelikte, on bin tableti geçen bu belgelerin az bir kısmı neşredildi (Garelli, Assy. 1963: 391-393), büyük bir kısmı da Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde korunuyor. Bugüne dek neşredilmiş ve iyice incelenmiş bu belgeler, MÖ 2. binyıl başlarında, Asur kolonistleri çağında, Orta Anadolu toplumunu ve bu toplumdaki kadınların kişiliklerini ve faaliyetlerini, sosyal mevkileriyle tanımamıza imkân veriyor. Önce bir genel durum değerendirmesi yapalım. MÖ 2. binyıl başlarında Orta Anadolu'nun siyasi taksimatı ve idaresi şu manzarayı gösteriyordu: Memleket, geniş toprağa ve insan topluluklarına sahip, "küçük krallık" veya "beylikler"e bölünmüştü. Bu krallıklar, Karum-pazar yerleri ile çok faal bir ticaret toplumunu aksettiren "şehir devletleri" niteliğindeydi ve başındaki egemen yöneticilere rubaum-"kral" (Balkan, Mektup 1957: 26, 31-32, 55-57; Garelli Assy. 1963: 207-213), "bey" unvanı veriliyordu. Bu rubaum'lar, yerli Anadolulu özel adlara sahip yerel krallardı (Laroche, NH 1966: 32, 34, 55, 61, 79, 105, 148, 148, 190, 205; Balkan, Mektup 1957: 37 vd.; Garelli, Assy.: 215). Rubaum-"kral"ların yanında, rubatum-"kraliçe" veya "beyce" unvanının varlığı birçok kereler belgelenir. Rubatum (Balkan, Mektup 1957: 55-56, 66; krş. Garelli, ay.: 214 vd.)- "kraliçe" unvanının özellikle rubaum'un, yani "kral"ın karısına verildiği görülüyor (Garelli, ay.: 214 ve n.2). Metinlerde rubatum "kraliçe" unvanı ile kralın kızkardeşinin veya annesinin zikredildiği görülmüyor. Yazılı belgeler, rubatum'ların-"kraliçelerin" çağının ticari işlemlerine ve devlet yönetimine de katıldıklarını bildiriyor. Büyük bir olasılıkla yerli şehir aristokrasisine mensup rubatum'ların- "kraliçelerin" aktiviteleri hakkında bilinenleri teker teker ele alarak, bu hanımların toplumdaki yerlerini belirtelim.

Bütün Karum pazar yerlerinin bağlı bulunduğu en büyük, baş Karum'un yeri Kaniš-Kültepe'de, yerli adlarıyla (bkz. Garelli, ay.: 79, ve n. 3) bildiğimiz

yerel rubaum'lardan başka, bir rubatum'un varlığı Heidelberg'de korunan bir belgeye (Kienast, ATHE 1960: 86-89; Garelli, ay.: 73-113 vd.) göre saptanmış durumda. Bu kraliçenin özel adı zikredilmez ama bu kraliçe, bir iş mektubundan anlaşıldığı üzere Kaniš-Karum'unun II. kat yazılı belgelerinden çok iyi tanıdığımız tüccar Pušu-ken'i hapse attırıp tutuklatmıştır (Kienast ATHE 62, 1960: 87-88). Birçok ticari belgede adı geçen Asurlu tüccar Pušu-ken'in devamlı olarak oturduğu ev Kaniš şehrinin tüccarlar mıntıkası Karum'dadır, aynı zamanda ofisi de burada bulunur. Bu ev T. Özgüç tarafından ortaya çıkarılmıştır. Böylece Heidelberg'deki belgeye göre, söz konusu rubatum, Kaniš kraliçesi olmalıdır. Kaniš'teki rubatum'un hüküm sürdüğü seneler kesinlikle bilinmiyor. Adı geçen belgeyi değerlendiren, Fransız Asiriolog Prof. P. Garelli, Kaniš kraliçesini, Asur kralı Sargon (II) ile çağdaş, aşağı yukarı MÖ 1880 yıllarına, Kaniš rubaum'u İnar'dan evvele tarihler (Garelli, ay.: 73 ve n.1).

Bu belgeye göre, Pušu-ken "kaçak bir malı" (pazzurtum) kabul ettiği için rubatum tarafından tutuklanıp hapse attırılır. Memleketine kaçak mal sokulduğunu, Kaniš kraliçesinin, diğer Karum merkezleri olan Luhuzattia, Hurama, Salahšua şehirlerine haber verdiği, Karum yetkililerinin gözlerini açıp tetikte bulunmalarını bildirdiği de ifade edilmiştir (ATHE 62/ 28-34; Garelli, ay.: 186, 326). Mektup bu kritik durumu, Pušu-ken'in ortağına haber vermektedir. Bu olay karşısında rubatum'un/kraliçenin alelade bir kral eşi olmayıp şehrinin başında bulunan rubaum/kral gibi, devlet reisi olarak hareket ettiğini ve yetkilerini kullandığını gösterir. Ayrıca belgeden, adı geçen Luhuzattia şehrinde de bir rubatum'un/kraliçenin varlığını öğreniyoruz (bkz. n.9; Garelli, ay.: 206 ve n.1). Prof. Dr. K. Balkan'ın araştırmalarında incelediği, Kaniš-Karum'u I b katı ile çağdaş Alişar kaynaklı bir belgeye göre, o çağda Alişar Höyük'teki Asur koloni çağı şehrinin (11 T katı) başında bir rubatum/kraliçe bulunuyordu (OIP 27/5 1935; Balkan, Mektup: 54-56; Garelli ay.: 71). Aynı belgede, kraliçenin yanında veliaht, *rabi- šimiltim* "merdiven büyüğü" (Balkan, Mektup: 46, n.60 ve s. 47) unvanıyla zikredilir. Nabi-Enlil (Balkan ay.: 54-55; Balkan, Kronoloji 1955: 2 vd.) yazışmaları arasında bir mektup olan bu belgede (OİP 27/5), *Ankuva rubatum*'undan ve *rabi- šimiltim*'den "veliahttan tutuklanmış olan Hapiru'ların serbest bırakılmaları için emir vermeleri" talep edilmektedir. Mektubun ifadesi resmidir. Böyle bir iş için *rubaum*'a/krala başvurulmaması hayret uyandırır. Mukavele-anlaşma türü *iqqâti (*Balkan, Mektup: 49 vd.; Garelli ay: 68-71, n.2) belgelerinde *rubaum* ve *rabi šimiltim*/merdiven büyüğü (unvan)-"veliaht" yanyana şahit olarak zikredilmektedir. Bu belgede, *rubaum* "kral" yerine *rubatum* "kraliçe"nin ve "veliaht" *rabi šimiltim*'in onu izleyerek zikredilmesi, mektubun yazıldığı zaman Ankuva (Alişar?) şehrinin başında hükümdar olarak bir kadının bulunduğuna kuvvetli bir delildir.

Kültepe evleri genel planı, 2008 açması. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi. Fotoğraf: Murat Ertuğrul Gülyaz

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Eski Şark Eserleri koleksiyonlarında bulunan, J. Lewy tarafından neşredilen bir belgede de (KTS, 50c/1) "*Vahšušana*'lı *rubatum* geldiği zaman" ifadesi geçmektedir (Garelli ay.: 355 ve n.1). Bu rubatum "kraliçe"nin işlevleri hakkında bilgimiz yoktur.

Rubatum'ların çağlarının çok hareketli ticaret faaliyetlerinde yer aldıklarını açıklayan belgelerden birkaç tanesini tanıyoruz. Kaniš-Kültepe *Karum*'unun iyi tanınan taciri Puzur-Aššur bir mektubunda (BİN IV, 93/4-6), bizzat iş ortaklarına talimat verir: "*rubatum*'a gümüşünün ödenmesini" ister. Hesap pusulası niteliğinde diğer bir belgede, Timelkia şehri kralına ve annesine ödenen altın miktarının kaydedilmiş olduğunu görürüz (Yena 442/1-4; Garelli ay.: 356 ve not. 1). Bir başka vesika, bir cins hesap veya muhasebe makbuzunda da (TCL XXI, 211/44-45; Garelli ay.: 356 ve n.2) yine Timelkia şehrinde yapılan ödemeler sayılırken "saraya" ve *rubatum*'un maiyetine verilen kalay miktarı kaydedilmiştir (*rubatum* ve *rubaum*'un annesi ayrı kelimelerle ifade edilmiştir).

Söz konusu bu belgeler şöyle bir sonucu yansıtıyor kanısındayız: MÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarında, Anadolu'nun çok canlı bir ticari faaliyeti aksettiren bu şehirlerinde saray mensupları, *rubaum* gibi *rubatum* da bizzat etken olarak bu işlemlerde yer alıyor, katılıyor ve herhalde bir hayli de kâr ederek servet sahibi oluyordu. Aynı paralel duruma, halk kadınını incelerken tekrar değineceğiz.

Anadolu'nun Asur koloni çağına tesadüf eden bu devresine ait resmi belgeler oldukça az, bu yüzden bazı şehirlerin başındaki *rubatum*'ların statükosunu saptamak henüz mümkün değil. Yukarıda saydığımız belgelerdeki *rubatum*'larla ilgili kayıtlar, bazı sorunların doğmasına sebep olmakta... Acaba *rubatum* unvanı, sadece yerli kralların eşlerini belirten bir ad mıdır? Yoksa *Karum*'lara sahip şehir devletlerini müstakilen yöneten kadın hükümdarlar mıdır? Acaba *rubatum* mevkiini ve makamını alan kadınlar, egemenlik hakkına sahip miydi? Yoksa bunlar sadece kral naibi (régente) kraliçeler midir? Bugün için bu sorulara belirgin bir cevap veremiyoruz. *Rubatum*'ların hapis cezası vermesi, otorite ve yetkisini kullanarak Asurlu tüccarların mallarına el koyması ve bunun nedenlerini bizzat açıklaması; *rubatum*'la beraber veliaht *rabi šimiltim*'in zikredildiği belgeler, gerektiği zaman bu şehir devletlerinin kadın hükümdarlar tarafından yönetildiğine delil sayılabilecek belgelerdir.

Konumuza değinen ilginç bir belge de eksik, kırık bir tablet; içinde şöyle bir bilgi veriliyor: "Sizler benim kardeşlerimsiniz, onları (tabletleri) mühürleyin... (kırık yer), tabletin saklanması için *rubatum*/kraliçeye itimat ederek verin, büyük bir iyilik olacaktır" (Michel- Garelli 1997: 98 Kt 90/ k. 332). Ne yazık ki *Karum*'un kraliçesinin kim olduğu anlaşılmıyor. Tüccarların kraliçeye güvendiklerinin kaydedildiği bu tablet, ticaretteki aktif rolünün de kanıtlandığını gösterir.

Rubatum'ların hükümdarlık mevkilerine nasıl ve hangi yolla geçtiklerini belgelerde izleyemiyoruz. Evlilik, veraset veya seçimle mi?

Yukarıda zikrettiğimiz belgelere göre, MÖ 2. binyıl başlarında, şu şehirlerde, matum Kaniš (memleket Kaniš-Kültepe), matum Vahšušana (memleket Vahšušana), Luhuzattia, Ankuva (Alişar?) ve Timelkia'da *rubatum*/kraliçelerin varlığı anlaşılıyor. Böylece üst tabaka kadını temsil eden *rubatum*'ların şehirlerin başında, hükümdarlık makamında otorite ve egemenliğe sahip oldukları, aynı zamanda ticari alanda da etken rol aldıklarını kuvvetlendiren bu delilleri kabul etmeliyiz. Kesin olan, bu çağda kadın imtiyazlarının hükümdarlık konusunda bir hayli geniş olduğudur. İlgi çekici bir diğer husus, söz konusu *rubatum*'ların akislerinin eski Hitit çağı yazılı belgelerinde de görülmesidir (Garelli ay.: 214, n.3). Telepinu buyrultusunda (CTH 19 ve bibl.), birçok kavgaya neden olan Şugazziya şehri kraliçesi olayından bahsedilir. Eski Hitit çağı yazı üslubunda yazılmış, masalsı bir metindir bu ve "Kaniš kraliçesinin macerası"nı anlatır (Bo 70/10). Bu Hitit kraliçelerinin her ikisinin de yerel kadın hükümdarların egemenliğini, bağımsızlığını, bu müessesenin devamlılığını temsil ettikleri kanısındayız. Daha sonraki bölümlerde göreceğimiz Hitit kraliçelerinin bağımsız, egemen mevki ve otoriteleri, Anadolu'da varolan "kadının hükümdar olması" kavramı ve geleneğinin Hitit toplumunda da kabul edilmesinin doğal sonucudur.

Evlilik Müessesesi

Bu çağın kadınının iş hayatını, bilinenler oranında izledik. Peki acaba bu kadınların medeni hali hakkında bu belgelerden neler öğreniyoruz?

Kültepe kaynaklı aile hukukuna değinen vesika adedi az, ayrıca ifadeleri de kalıplaşmış ve monoton karakterde... Bildiğimize göre, evlenme ve boşanmaya dair 10-15 vesika tanınıyor (bugün için *iqqâti*/tasdik belgeleri bildiğime göre çok zenginleşti). Bunlar ilk kez Prof. Dr. E. Bilgiç ile Prof. Dr. K. Balkan tarafından toplu olarak işlendi ve yorumlandı (Bilgiç, DTCF Dergisi IX, 1951: 227-238; Balkan, Mektup: 48-50). Evlilik kurumunu ayrıntılarıyla aydınlatacak yayımlanmış belgelerin yeterli olmaması, evlilik akdi safhalarını ve ayrıntılarını saptamayı güçleştiriyor. Aynı durum, boşanma vesikaları için de söz konusu, belgelerde boşanmanın sebepleri bildirilmiyor. Bu vesikalarda saptanan husus, evlilik müessesesinde eşlerin tamamen eşit haklara sahip oldukları, ayrılma halinde var olan ve kazanılan malları eşit bölüşecekleridir (Bilgiç ay.: 230).

Belgelere baktığımızda Asur koloni çağında Anadolu toplumunda monogami olduğu anlaşılır. Hür Anadolulu kadının Asurlu tüccarla evlenmesi veya iki Asurlunun evlenmesine değinen vesikalarda "başka bir eş alamaz" şartı, bu durumu açıkça belli eder (Bilgiç ay.: 230; ICK I 3 ve EL 1; Kınal, Bell. XX, 1957: 347). Anadolu'da yerli bir kadının Asurlu kocasına, ikinci bir kadınla meşru bir evlenme hakkı tanınmaz, ancak kendi memleketi Asur'a gittiği zaman bir hierodul (*qadištum*) veya cariye almasına izin verilir (Bilgiç ay.: 231; Kınal ay.: 360). Bir vesikada "başka bir zevce alamaz; eğer iki yıl içinde karısı ona çocuklar vermezse, o kadın kocası için bir esir kadın satın alacak, fakat bir erkek çocuk elde eder etmez bu esir kadını istediği yere satacak" denir (ICK I 3). Bu vesikadan, çocuksuz kadını boşamanın düşünülmediği sonucuna varılmaktadır. Daha ziyade, aileye bir çocuk temini amacıyla bir "ikinci kadın" alabilmek hususu, meşru eşe kabul ettirilmesi hedef tutulmuştur. Meşru eşin çocuğu olma ümidi kaybedildikten sonra onun izni ve şahsen temini yoluyla kocası, çocuk elde etmek için

Evlilik anlaşmasını gösteren, üzerinde evlenen çift ve şahitlerin adının yazılı olduğu zarf.
İstanbul Arkeoloji Müzeleri

bir esir kadın ile bir arada kalabiliyor. Ayrıca bu kadın bir erkek çocuk dünyaya getirir getirmez satılıyor. Çok önemli olan bu kayıt, o çağda Anadolu'da meşru eşin hukuk yönünden üstün ve erkeğe eşit bir konuma sahip olduğunu açıkça ifade ediyor.

Söz konusu belgeler arasında yer alan "boşanma vesikaları" Anadolulu erkeklerle evli yerli kadınlara (ICK I 32) ve Asurlu tüccar erkekle evlenmiş Anadolulu yerli kadınlara ait (Bilgiç ay.: 233; EL 3, 189; TC III, 214). *iqqâti* "tasdik formülü", Kültepe kaynaklı bu vesikalarda zikrediliyor; bu vesikaların üçünde, aynı şahıs adları ve şahit yerinde de aynı isimler geçiyor. Bu belgeler boşanma akitlerini gösteriyor ve ödenecek tazminatı tespit ediyor: 5 *mina* gümüş (EL 3/ö.y.4). "i-tap-ru-šu onlar ayrıldılar (a.y. 7-8); 5 MA. NA KUBABBAR i-da-

an; 5 *mina* gümüş verir." Bu üç vesika da Kaniš şehrinin kralı ve veliahtı tarafından –tanık sıfatıyla– tasdik ediliyor (Balkan, Mektup: 49-51). *iqqâti*-tasdik formülü görülen belgelerden iki örnek de Alişar'da bulundu (Balkan ay.: 49, 55-56; OIP 27/18 ve OIP 27/49).

İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde saklanan bir zarfın (Darga 1998: 161) üzeri eski Asurca yazılı ve mühürlüdür. Zarf kırılmamıştır, yani mektubu yazanın evinin içindeki arşivinde saklanan bir kopyasıdır. Zarfın üzerinde evlilik hakkında bilgiden çok müşterek evleri söz konusu. Yani kimin olacak? Kadının mı erkeğin mi? Kısa ifadeyle şöyledir: "... ev ikisinin ortak malıdır, çift boşanırsa ev aralarında bölüşülecek." Zarfın üzerinde evlenen çift ve şahitlerin adı kaydedilmiş.

Boşanma akdini içeren *iqqâti*/tasdik belgelerinin çoğu dikkat çekici bilgiler de sunar.

"İda'nın oğlu Amur-İštar karısı İštar-basti'yi boşadı. İštar-basti aldığı boşanma parasından (nafaka) tatmin oldu. İštar-basti her ne için olursa olsun, Ennasuen'in oğlu İlli-asranni, Aššur-malik'in oğlu Laqepum şahitliğinde 50? *mina* bakır ile ilgili olarak Amur-İštar, İštar-basti'ye talepte bulunmayacaktır." (Kt f/k 151; Dr. Leyla Umur çevirisi, T. Özgüç, s. 313, 2003).

Boşanma vesikalarının özü olan hükümlerin analizi ve bunların bir arada incelenmesi aşağıdaki sonuçları ortaya koyuyor (Bilgiç ay.: 236-237): Boşanma belgelerinde "ayrılma nedeni" zikredilmiyor. Boşanma yetkisi her iki tarafa kadın ve erkeğe tanınıyor; ayrıldığı takdirde koca, mal ve mülkünü karısıyla eşit bölüşüyor. "Koca ve karısı birbirlerini bırakırlarsa beşer *mina* gümüş tartacaklar" (ICK I 3) cümlesi, Anadolu'da evlilik müessesesinde eşlerin aynı haklara sahip bir aile kurduklarını belgeliyor. Erkeğe olduğu gibi kadına da boşanma veya boşama eşit bir hak olarak tanındığı, her iki tarafa tazminat bedelinin (gümüş tartarak) cezai müeyyide olarak konduğu ortaya çıkıyor. Çocukların vesayetini anne alabiliyor ve gerektiği zaman bu çocukların bakımı için bir miktar gümüşün nafaka olarak erkek tarafından kadına ödenmesi şart koşuluyor (Bilgiç ay.: 236; EL 6).

Boşanma *iqqâti*/tasdik belgelerinden anladığımıza göre bir Asurlu veya yerli/Hitit kadınla evlilik sona erdiğinde, kadın ve erkek aynı haklara sahip olup, cezai koşullar da aynen ve eşit uygulanıyor. Bu durum, çağının sosyal yapısının özünü oluşturan aile hayatında ve hukukunda, zamanla gelişen karşılıklı anlaşma ve eşitlik fikrinin ortaya çıkmasından kaynaklanıyor olmalı.

Anadolu'da gelişen bu eşitlik olgusu, o çağdaki Babil ve Asur kanunlarındaki aile kavramından çok farklı ve uygar. Söz konusu bu kavimlerde erkek, kadının efendisi olup, ailede egemen ve üstün haklara sahip pozisyonu, her alanda belirgin bir şekilde vurgulanıyor. Samî ırktan toplumlarda karakteristik olan bu evlenme sistemi, daha sonra Hitit toplumunda kendini gösteriyor.

Kültepe'de bulunmuş bir ocak.
Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi
Fotoğraf: Reyhan Ekşi

Bütün bu belgeler bir gerçeği de ortaya koyuyor: MÖ 2. binyılının ilk çeyreğinde Anadolu'da var olan gelenek ve âdetlerin doğurduğu hukuki-sosyal düzene göre, kadın evlenirken bazı durumlarda erkeğe gümüş karşılığı satılabiliyordu (bkz Kaufehe, s. 91). Kadına boşanma hakkı tanındığı gibi çocuklar da ona veriliyordu (bkz. Bilgiç ay.: 236; EL 276). Bu durumun, Anadolu'nun en eski toplumlarının öz kavramı anaerkil aile geleneğinin devamlılığı ve izleri olduğu kanısındayız. Asur tüccar kolonistleri döneminde kadın, erkekten aşağı, ikinci sınıf bir yaratık olarak görülmüyor. O, erkeğin haklarına tam eşit sahip olmamakla beraber kendine özgü kişiliğini kavramış, bazı temel hak ve özgürlüğüne kavuşmuştur. Çağının toplumunda özgür kadının, sadece ana ve ev kadını olmayıp tek başına veya ortaklarıyla ticarete girişen ve özellikle soylu kadının, krallığının başında, memleketini yöneten, devlet otorite ve iktidarını yüklenmiş kişiliği ile erkeğe paralel bir yeri kapsadığını görüyoruz.

Böylece Asurlu tüccarların ticari alanda çok aktif olduğu bu parlak dönemde, Anadolu kadınının, çağdaş Ön Asya'da görülmeyen geniş yetkileriyle önemli, sosyal bir yeri olduğu ortaya çıkıyor. Bunu da, Hitit kökenli kadınların ekonomik alanda aktif yer alması, modern anlayışla ekonomik özgürlüklerine sahip olmalarıyla açıklayabiliriz kanısındayım.

Şimdi biraz da çok önemli gördüğüm A. Ünal'ın dikkat çekici saptamalarına kısaca yer vermek istiyorum (bkz. Bibl. Ünal 1997). Hititler kendi uygarlıklarının doruğu olan Kaniš (Neša) Asur ticaret koloni dönemini acaba ne kadar tanıyorlardı? Yazılı belgelerinde bu zengin ve parlak dönem nasıl yer alıyordu?

Ünal, ticaretin çok yoğun olduğu bu en parlak (Erken Hitit Çağı) dönem kayıtlarıyla ilgili Hitit krallık arşivinde hak ettiği kadar kaynağın bulunmadığına dikkat çeker. Oysa Hitit insanı, bu dönemde sanatı ve zenginliğiyle rafine bir yaşam sürmektedir. A. Ünal bazı ritüel metinlere dikkat çeker ve aslında bu dönemin bilindiğini kanıtlar. Örneğin, bir metinde Kaniš tüccarları, Šalativara tüccarları, Ta(viniya) tüccarlarından söz edilir. Bu üç şehrin "karum/pazar yeri" merkezleri olduğu Kültepe metinlerinden de bilinmektedir. İmparatorluk çağında yaşamış Hititler eski "karum"ların varlığını ve kültürünü biliyorlar ve bu olasılıkla üst tabaka insanları tarafından da önemseniyordu. Elbette yeni tablet buluntuları bu konuya şeffaflık getirecektir (geniş bilgi için bkz. Bibl. A.Ünal 1997: 341-356).

Burada konumuzun dışında kalmasına karşın çok dikkat çekici tarihi ve mitik içerikli bir belge (Kt.j/k 97) hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır kanısındayım (Günbattı 1997: 131-157). Bu belge, kuvvetle muhtemel sonraki yılların kazılarında ortaya çıkarılan Asurlu tüccar Ah-šalim arşivine ait tabletlerden. Tarihi içeriğine göre de mitik sayılabilecek altmış satırlık bu tablet eski Asurca ile yazılmış. Akad devletinin kurucusu Sargon'un (MÖ 2334-2279), Asurca adı Šarru-kin (anlamı "kral gerçektir") icraatı oldukça abartılı ve taraflı bir üslupla anlatılıyor.

Sargon, Fırat kıyısındaki Azupiranu (bugünkü Safran) şehrinde, bir rahibenin oğlu olarak doğar, annesi onu içi ziftle kaplanmış bir sepetin içine koyarak nehre atar. Nehrin akıntısına kapılan bebeği bir bahçıvan bulur, onu çocuğu gibi büyütür. Genç adam İštar'ın himayesinde Kiš kralı Ur-Zababa'nın hizmetine girer, yüksek mevkilere gelince krala başkaldırır, ondan ayrılarak yeni bir başkent kurar, büyük olasılıkla Šarru-kin adını da o zaman alır. Tarihi bilgileri de dile getiren belgenin, mitik ifadelerini böylece öğrenmiş oluyoruz. Bu anlatımın, Kaniš kraliçesinin de ilk doğurduğu otuz erkek çocuğu sepetlere koyarak nehre veya ırmağa atmasını anlatan mitik metinle ve yine nehre bırakılan Musa'nın efsanesiyle benzerliği dikkat çekicidir.

Bu tableti yayımlayan ve önemini vurgulayan C. Günbattı, Akad krallarına ait bilgileri, Hititlerin Asur ticaret kolonileri devri yazışmalarından öğrendiğini vurguluyor (Günbattı 1997: 148). Anadolu'da Asurlu tüccarın evindeki arşivde bulunmuş, beklenmeyen bir metindir bu. Tüccar Ah-šalim, Šarru-kin icraatını abartılı ve mitik olaylarla anlatan eski Asurca kopyayı neden evindeki arşivinde saklamıştır acaba? Yoksa Asurlu tüccarlar ailelerine efsanevi, masal gibi bu ünlü ve o kadar da gaddar Šarru-kin'in icraatlarını mı anlatıyordu? Neden olmasın... Her dönemde, her kültürde ve bugün de Şehrazat, Leylâ ve Mecnun vb. hikâyelerde anlatıldığı gibi!

KARUM - Pazar Yerlerindeki Asurlu ve Yerli Anadolu Kadınlarının İş Hayatları

Krallıkların sosyal yapısında üç sınıfın varlığı dikkat çeker: Soylular, beyliklerin hür insanları, köleler/esirler. Soylu sınıfın en iyi kadın temsilcisi olarak yukarıda söz ettiğimiz *rubatum*'ları/kraliçe/beyçeleri sayabiliriz. Resmi belgelerin noksanlığından bu sınıfın kadınını, adı geçen kraliçelerle ilgili birkaç belgenin dışında, hemen hiç takip edemiyoruz. Krallıkların halkı olan kadınlara değinen özel bilgileri içeren mektuplar ve belgelerse, o çağın kadını hakkında bizi bir hayli bilgi sahibi etmekte (EL, no.104-223: s. 86-214). Orta Anadolu'da Asur ticaret kolonisi çağında hür kadınların yalnız ev kadını olmayıp çeşitli alanlarda, özellikle ticaret işlerinde erkek gibi çalıştıklarını öğreniyoruz. Çoğu zaman bu işler Asurlu tüccarlardan alman altın ve gümüş borcuna karşı yapılmakta (EL 81; TC II 66; Kınal, Bell. XX 1957: 357 vd.). Bu toplumda hür olan halk kadınının, zamanı geldiği halde ödeyemediği borçları nedeniyle bazen esirliğe düştüğü anlaşılıyor (ICK I 24; TC III 252). Alınan gümüş borcuna karşı evli çiftlerin, kadın ve genç kızların rehin olarak tutulduğu da görülüyor (EL 86, 87). Asurlu zengin tüccarların çok küçük bir para karşılığı, yerli adlar taşıyan genç kızları satın aldıklarını gösteren makbuz diyebileceğimiz yazıtlar, bu toplumda insanların satıldığını da belgelemiş oluyor (EL, no. 105-109, s. 87-95). Çeşitli nedenlerle satılan kızın, sonradan çok yüksek bir miktar ödenerek geri alındığı da görülmekte (EL 214; krş. Bilgiç, Sümeroloji Araştırmaları I 1940-41: 918). Borca karşı satılığa çıkarılan esir kadınların fiyatları çok farklı, bunların gümüşe karşı verildiği saptanmış durumda. Bu tip bir genç kadının fiyatı 1/2 *mina* ile 7 1/2 šekel gümüş arasında değişiyor (EL 189, krş. EL 105). Esirlik müessesesinde kadın ile erkek arasında fark gözetilmiyor, sadece iş yapma gücü daha zayıf olan kadınların fiyatı ucuz (Kınal, Bell. XX 1957: 357).

Kendileri için borç para alan kadınların, bu borca karşı yapacakları işi taahhüt eden senetlere de tesadüf ediliyor. Halk kadınının da *rubatum* "kraliçeler" gibi tica-

ret hayatına katkısı var, kocalarına veya erkek kardeşlerine yardımcı oluyorlar, bizzat ortak olarak etken rol oynuyorlar.

Asurlu tüccarlarla evli yerli Anadolulu ve Samî kadınların, büyük *Karum* merkezi Kaniš'ten ve Asur'dan iş mektupları yazarak eşleri tüccarlara bilgi verdikleri biliniyor (TC III 112). İş mektuplarıyla tanınmış Samî Asur isimli iki hanımın biri Pušu-ken'in eşi Lamassi, diğeri Hattitum. Hattitum, Pušu-ken'in kızkardeşi Tariš-matum'la yine ünlü bir tüccar olan Aššur-malik'in kızı, Enlil-bani'nin kızkardeşidir. Ve Asurlu tüccar Aššur-rabi'nin karısıdır (BİN 6,126). Diğeri de meşhur tüccar Pušu-ken'in karısı Asurlu Samî Lamassi'dir (Michel 2001: 426). Bu Asurlu hanımların yanına Pušu-ken ailesine gelin olan Hitit adlı Kunaniya, son yılların araştırmalarıyla çok iyi tanınıyor. Bu Hitit kadınına ait 16 mektup ve 4 anlaşma belgesi biliniyor.

Banyo kabı. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi. Fotoğraf: Hadiye Cangökçe

Yine son yıllarda yapılan araştırmalarla, Karum-Kaniš'in en meşhur tüccarı Pušu-ken'in ailesi de tanınıyor. Resmi eşi (=*aššatum*) Lamassi'ye ait 13 mektup (Landsberger, Ar Or 18, 1950: 347 vd.), yeğeni olan Hattitum'a ait altı mektup biliniyor (Michel 2001: 425 vd., 454 vd.). Prof. Dr. B. Landsberger'e göre, Hattitum, "Hititli" anlamına gelen ve köken memleketini gösteren özel bir addır (KTS 74). Kaniš'te oturan bu kadın, erkek kardeşi meşhur tüccar Enlil-bani ile çok aktif bir ticari faaliyete karışmıştır. Hattitum'un beraber yaşadığı ve mektuplaştığı insanlar, yerli/Hitit adları taşır: Suppiahšušar, Sašama(š), Sikriilka (Landsberger ay.: 347 ve n. 85, 86 ve 87).

Hattitum, Asurlu tüccar Aššur-rabi'nin resmi birinci eşi, bir *aššatum*'dur; ikinci eş *amtum* (-kuma?) değildir. Kaniš-Karum'unda oturan bu kadının yakını olan kadınlar yerli adlar taşırlar (Laroche, NH no.1082). Bu veriler de, Anadolu kökenli olduğunun somut işaretleridir.

Erkek iş ortağı olmadan kendi adına bağımsızca iş yapan kadınlar da vardır. Bu tüccar kadınlar kendi adlarına kumaş, elbise gibi siparişler verirler (KTS 5, 6, 7).

Kültepe Kaniš II katı evinde ev eşyası arasında bulunan insan başı biçimli pişmiş toprak içki kabı. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi. Fotoğraf: Hadiye Cangökçe

Birçok belge Asurlu tüccar Pušu-ken'in karısı Lamassi'nin işleri hakkında bilgi edinmemizi sağlar. O, Asur'da evinde kumaş imal eder ve Anadolu'da Kaniš'te oturan kocasının bu kumaşlar hakkındaki ikazlarına cevap verir (Veenhof, Aspects 1972: 111). Mektuplarından birinde bu konuda şu şekilde bir cevabı vardır:

"...onlar çok küçük, iyi değil diyorsun; senin kendi arzun üzerine değil midir ki ben ölçüleri küçülttüm? Ve şimdi tekrar yazıp 'kumaşlarında yarım mina daha fazla yün işle' diyorsun. Pekâlâ, öyle yaptım." Bu mektubun özü, zaman zaman kocasının isteklerinin değiştiğini –herhalde taleplere uygun olarak– ve Lamassi'nin de belki pek istememekle beraber iyi bir iş ortağı olarak talimatlara uyduğunu açıkça belgelemektedir.

Lamassi'nin, kocası ile ortak veya ayrı bir kasaya sahip olup olmadığı açık değildir. Ticarette ve yasalar söz konusu olunca kadın kocasının temsilcisi olarak hareket etmektedir. Lamassi'nin mektuplarında kocası Pušu-ken'e her çeşit olay hakkında bilgi verdiği görülür. Özellikle Geneve mektubunda Asurlu vergi memurlarına karşı tutumu müstakilen karar verip hareket ettiğini açıklar. Lamassi, Anadolu'ya Asur'dan "yarım eşek" (Asurca tabletlerde eşekler 'kara eşek' olarak yazılır ve ortalama 75 kg ağırlık taşıyabilir, günde 20-24 km yol alabilir) yükü kalay ve kumaş göndermektedir. Lamassi'nin mektuplarından, bu kadının bizzat kumaşları en iyi şekilde dokuduğu, başka işçi kadınlarla bir ekip olarak çalıştığı anlaşılır (Veenhof ay.: 123). Asur şehrinde pek çok kadının büyük ölçüde kumaş çeşidi imal ettikleri yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu çeşitler arasında kutanum da (Son araştırmalara göre elbise-giysi, klasik hiton tipinde) yer almaktadır (Garelli ay. 284-294, Veenhof ay.: 145 vd.). MÖ 2. binyılın başında Anadolu'nun ithal ettiği başlıca malzemeler arasında Asurlu kadınların emeği zarif kumaş çeşitleri gelir. Asur-Anadolu ticaretinde tekstilin önemli bir yer kapladığı çoktan beri bilinmektedir.

Pušu-ken'in karısı Lamassi'ye ait son derece ilgi çeken bir mektup halen Geneve Sanat ve Tarih Müzesi'nde bulunmaktadır. Mektubun özü, bir kadının

zekâsını, anlayışını, ifadesini ve içtenliğini yansıtan karakterdedir. Çağımız koşullarına bir hayli uyduğu için bu ilginç belgeyi buraya aynen alıyoruz:

1. Lamassi'nin mektubu (MAH 16.209)
"Pušu-ken'e yazar, şöyle konuşur Lamassi:

> *Biliyor musun, insanlık ne kötüleşti. Kardeş kardeşi yiyecek. Herkes komşusunu yutmaya çalışıyor. Buraya (Asur şehrine) gelme şerefini bize lütfet. İş mecburiyetlerini kopar (kes). Küçük kızı, Tanrı Asur'un kucağına yerleştir. Ah! Şehirde (Asur'da) yün çok pahalı. Parayı (gümüş) bana tahsis edeceğiniz zaman, 1* mina *gümüşü yünün içine yerleştir. Vergi için bana yolladığın 1* mina *gümüşü, kontrolörler (MAH 16.209, krş. Garelli, R 59-60 1965: 156-160) istediler. Ben senin için korkuyorum, fakat ben onu daha vermedim. Onlara şöyle dedim:* limu *("eponim", seneye adını veren yüksek devlet adamı) benim evime gelsin, gerekirse evi götürsün. Kızkardeşin, hizmetçi kızlardan birini satışa çıkardı. Onu ben, 14 šekel'e aldım. Kızkardeşin Sallim-ahum, sen gittiğinden beri iki ev inşa ettirdi. Acaba biz ne zaman bunu yapacağız? Hiç mi? Aššur-malik'in sana daha evvelce getirdiği kumaşlara gelince, parasını niye bana yollamıyorsun?"*

Bu kadın mektubu son derece ilgi çekicidir. Ticari gayelerle yazılmasına rağmen içinde ufak özel haberler, dedikodular, kadın kurnazlığıyla vergi kaçakçılığı; Pušu-ken'in kızkardeşine gıpta etmesi açıkça belli olmaktadır. Mektubun içindeki özel haberler ve ifadeden Lamassi'nin Asurlu tüccar Pušu-ken'in karısı olduğuna kesinlikle emin olabiliriz (Garelli ay.: 160).

Ticari ilişkilere gelince Lamassi, şehirde (Asur'da) oturmakta ve baş pazar yeri *Karum* Kaniš ile Anadolu'nun diğer *Karum*'larına gönderilen malların ticaretini Asur'dan yönetmekteydi. Böylece Lamassi'nin, Pušu-ken'in hem karısı hem de Asur şehrindeki ortağı olduğu anlaşılıyor. Bu kadının, aynı zamanda Asur şehrindeki *limu*'lara ihraç edilen mallara karşı gereken vergileri (Garelli Assy. 193 vd.) ödemekle de yükümlü olduğu görülüyor.

Lamassi'nin zikredildiği diğer bir belgeden (BIN VI, 222/9), bu kadının *qadištum* (Hierodul?) rahibe sınıfından olduğu anlaşılıyor. Geçen ifade şu şekilde: "karısı Lamassi'ye, rahibeye..." (ay.: 3-6). Böylece Pušu-ken'le evlenmiş bir *qadištum*/rahibe Lamassi'nin, kocasının ortağı olarak ticarete çok etkin bir şekilde karıştığını izliyoruz. Acaba bu hanımın evlendikten sonra kült görevleri nasıl devam ediyordu?

Lamassi ve Pušu-ken'in kızları hakkında da bu mektuplardan ilginç bilgiler elde ediyoruz. Ahaha (bkz. Stephens, Personal Names, s. 9) isimli Pušu-ken'in kızı *gubabtum* (bkz. aş. N.55) NİN.DİNGİR "tanrının hanımı" unvanını taşıyan yüksek bir rahibe sınıfına mensuptur. Bu hanıma ait bir iş mektubu (KTS

7), kardeşi ve aynı zamanda vekili Aššur-Muttabil'e gönderilmiştir. Böylece bu kadının yüksek rahibe unvanı ve mevkiinin, ticari işlere karışmasına engel olmadığı anlaşılmaktadır. Samî bir ailenin kızının bu durumu acaba çağının yerli kadınları için de geçerli olabilir mi? Acaba Anadolulu kadınlar hem rahibe hem de tüccar olabiliyorlar mıydı? Bu soruların cevabını yeni belgelerin özünde bulabileceğimizi umut ediyoruz.

Kaniš'in tanınmış tüccarlarından Pušu-ken'in kızı Ahaha'nın *gubabtum* (Tanrının hanımı) rahibe sınıfına dahil olduğunu görmüştük. Geneve mektubunun (MAH 16.209) en ilginç tarafı, annesi Lamassi'nin, kızının erginleştiğini babası Pušu-ken'e haber vermesi ve artık onun rahibe (*gubabtum*) olacak yaşa geldiğini belirtmesi ve bunun bir an evvel yerine getirilmesini istemesidir. Lamassi'nin diğer bir mektubunda da (CCT III 20, bkz. n.42) aynı durumdan bahsedilir. Pušu-ken'in kızının *gubabtum* (rahibe) olduğu, diğer belgelerden de (EL 11/9,16, 22 ve EL 130/20) bilinmektedir. Bu vesikalarda dini vecibelerin yerine getirilmesinden söz edilir. Merasim şöyle özetlenebilir: Genç kız, Tanrı Asur'a takdim edilir ve tanrıya adanır, böylece kendisi "tanrının hanımı, *gubabtum*" olmaktadır. Metinlerden rahibe fonksiyonlarının hakikaten cinsel bir ilişkiye bağlı olup olmadığı anlaşılmıyor. Genellikle âlimler, sembolik bir merasimi ve *gubabtum* nitelemesinin "tanrının hanımı" anlamına gelen bir rahibe unvanını belirttiğini kabul etmektedirler (Garelli, RA 59-60, 1965: 157).

Kaniš belgelerinde yer alan Pušu-ken'in kızına ait bir diğer tablet de, halen Heidelberg'de (Kienast, ATHE 24: Gerichtsprokoll) bulunan mahkeme zaptı niteliğinde olandır. Burada Pušu-ken'in kızı Ahaha, *gubabtum* rahibesi sıfatıyla zikredilmekte, ayrıca kendisinin vekilleri olan erkek kardeşleri de durumla ilgili olarak geçmektedir. Yazıtın özüne göre, iki tüccar ailesinin vârislerinin durumunun saptanması için bu belge yazdırılmıştır (Kienast ay.: 30-32). Bu yazıtta adı geçen diğer bir kadın, Pušu-ken'in iş ortağı ve vekili tüccar Amur-İštar'ın kızı Ab-šalim'dir. Bu hanım da bir *gubabtum* (rahibe) olup, bu sıfatla zikredilmektedir. Vârislerin hisselerinden söz edilen bu vesikanın, Pušu-ken ve ortağı Amur-İštar öldükten sonra düzenlendiği belirgindir. Burada, Kaniš'in iki büyük firmasının vârisleri hesaplaşarak, her iki tarafın borçsuz olarak işi tasfiye ettiği görülüyor. Tarafların arzusu ile kanun huzurunda, ortak çalışmaya son verildiği, çocukların, babalarının işini devam ettirmediği anlaşılıyor.

Tüccar Pušu-ken ile kızkardeşinin mektuplaşması da bilinmekte (Garelli, RA 59, 1955: 160-161). Prof. P. Garelli'nin yayımladığı vesika (MAH 19.601), bu tüccarın kızkardeşi Sallim-ahum'un erkek kardeşi Pušu-ken ve ortaklarından Asurlu tüccar Aššur-ištibal'e hitap etmektedir. Burada "kalay ile kumaş balyala-

rının gönderilmesinden" söz ediliyor. Böylece Pušu-ken adlı tüccarın ailesine mensup kadınların –karısı, kızı, kızkardeşi–, çok faal birer iş kadını olarak Kaniš ile Asur arasında mal alıp verdikleri ortaya çıkıyor.

Diğer bir Asurlu kadın da namlı tüccar İna'nın karısı, ticari işlevlerinde ortağı olup, gerektiğinde kocasının borçlarını, vergilerini ödemiş ve kendi parasını "evi" için kullanmıştır (CCT 3, 23b 7 vd.; CCT 24, 34 vd.).

Banyo kabı. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi. Fotoğraf: Hadiye Cangökçe

Taram-kubi'nin çok ilginç bir mektubu Kültepe'de 1925 yılında B. Hrozny'nin sistemsiz kazılarında ele geçmişti (Matous (L.): 268-270, Prof. Fr. R. Kraus Festschrift 1970). Bu mektup zengin Asurlu tüccar İmdi-ilum'a hitap eden, sitem dolu ve aynı zamanda tehdit ifadeleriyle yazılmış, daha doğrusu katib'e/yazıcıya dikte ettirilmiştir. Mektupta iki kadın Taram-kubi ve iş ortağı Šimat-Aššur ile ürettikleri rafine dokumaların karşılığı bedeli gümüşlerin ödenmediği konusu dile getirilmektedir, mealen şöyle yazılmıştır:

Yukarıda adı geçen iki kadın yolladıkları kumaşların karşılığı gümüşleri istemektedir. İmdi-ilum borcunu ihmal etmiş ve yollamamıştır. İki kadın Taram-kubi ve Šimat-Aššur, İmdi-ilum'u tehdit ediyorlar, lanetliyorlar şu ifadeyle: "kâhin-büyücü (majisyen) rahibe, sana 'ölü ruhları' (Asurca *etemmu*) yollasın, onların gazabına uğra... Çünkü sen gümüşü hayatından çok seviyorsun!.."

Tüccarın arşivinde bulunan, kocasına yazılmış, Taram-kubi mektupları da hiç iç açıcı değildir, konu Asur'dan Kaniš'te oturan İna'ya, yolladıkları dokumaların ücreti gümüşü ödemediği için serzenişli, zaman zaman tehdit edici yazışmalar... Bunlardan birinde dikkat çekici şu cümleler yer alıyor "... ücretim olan ne šekel gümüşü, ne de bir çuval buğday yolladın, Asur'da açlık (Asurca *danutum*) var." Sonra kızgın ifadeyle devam ediyor: "bilezikler, yüzükler nereye gitti? Onlar beslenmemiz için kullanılmalıdır." Mektupta kıskançlık da hissediliyor. Kaniš'te yaşayan İna yerli bir kadınla evli olmalıydı... Ve bilezikler, yüzükler ona

Banyo kabı. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi. Fotoğraf: Hadiye Cangökçe

mı verilmişti acaba? Kocasından uzak (1300 km), Asur'daki evinin bütün yükünü taşıyan ve dokumalar, kumaşlar üreterek, kocasının ekonomik işlevlerinde katkı payı olup evinin de sorumluluğunu yüklenmiş, yalnız eş Taram-kubi'nin yukarıdaki sözlerine hak vermemek elde değil! Sanki 4000 yıl evvelki kadınla günümüzü yaşıyoruz! Anadolu'nun bu çağdaki kadınları bugün olduğu gibi sömürülüyormuş! (Ayrıntılı bilgi için bkz. Bibl. M. İçhisar 1981)

Puŝu-ken ailesinin kadınlarının mektupları son derece ilgi çekici ve insani duyguları dile getirir. Ailenin kadınlarından bazıları yerli/Hitit kadın adı taşır. Puŝu-ken ailesinin erkekleri Kaniš'te yerli kadınlarla evlenmiş, Asur'daki eşleri ve oradaki ailenin kadınları, köleleri de onların ticari işlerini yürütmüşler, evlerinde çoğu satış için dokuma ürünleri üretmişlerdir. Bu bahiste sunduğumuz mektuplarda ticari söyleşiler ve *iqqâti* (tasdik) belgelerindeki, evlenme ve boşanma akitleri, yaşam süreçlerinin en açık kanıtlarıdır...

Yerli Hitit kadın adı taşıyan Maganika, Puŝu-ken ailesine mensuptur. Babası, Puŝu-ken'in kızkardeşi Tariš-matum'un kızı Hattitum'un kocası Aššurrabi'dir. Kızı Maganika'ya yolladığı bilinen tek mektup, içeriği açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Asurlu bir çiftin kızının neden bir Hitit adı taşıdığı sorulabilir. Annesinin adı Hatitum da Asur diline uygulanmış bir Hitit adı olarak yorumlanıyor (anlamı "Hititli"). Genelinde Asurlu tüccarlarla evlenmiş yerli kadınların çocuklarından birine Hitit adı veriliyordu.

2. Uçarı Maganika'ya, babası Aššur-rabi'nin yolladığı mektup (BIN 6,20)
Maganika, Maga-ve nik(g)a-kızkardeş sözcüklerinden oluşturulmuş yerli, Hitit/Luvi bir kadın adıdır (NH no. 717). Asurlu tüccar Aššur-rabi ile yerli bir kadın ismi taşıyan Hattitum'un kızı Maganika.Ve Pušu-ken'in kızkardeşi Tarišmatum'un da torunu.

Babası kızına şunları yazmıştır:

"Şöyle konuşur (yazar) Aššur-rabi, Maganika'ya söyler:

> *Niçin bana böyle yazdın: 'Mühürlü odayı açacağım ve biranın (mayalı bira) ekmeğini satacağım.' Evin zemin katı ve üst katı benim mührümle mühürlü değil mi? Rica ediyorum, ben gelinceye kadar, evin üzerindeki hiçbir mührü açma ve dikkat et ki, mühürlerim el değmemiş kalsın.*
>
> Emiqtum-*kadını (bakıcı, hasta bakıcı?) benim yanımdan kaçtı. Bugüne kadar gelmeye de geciktim.*
>
> *Senden rica ediyorum, şimdiye kadar dikkatle gözettiğin gibi (evi), dikkatle gözetmeye devam et, benim şahsımı/bizzat görünceye kadar.*
>
> *Birçok kere sana kalay yolladığım halde, sana onu teslim etmemişler, bunun için sana hiçbir şey yollamıyorum. Bunlardan (kalayı) sana İkunum'un hizmetkârı ile yollayacağım.*
>
> *Neden evde bir yabancının (erkek) oturmasına izin veriyorsun? Sen ki başka bir erkekle yaşamak için (evden) gittin. Eğer benim kızımsan, evi dikkatle gözetle, on gün içinde biz geliyoruz.*
>
> *Senin haberlerin, bütün öğrenmiş oldukların hakkında haberlerin, bana Kenna-Aššur vasıtasıyla gelsin. Hediyeyi mühürle ve bir çift ayakkabı tokalarını da ve onları bana Kenna-Aššur'la yolla."*

Mektubun içeriğinden Aššur-rabi'nin kızının karakterini anlıyoruz. Başına buyruk, uçarı, erkeklerle ilişki kuran, oldukça sorumsuz bir genç kadın figürü ortaya çıkıyor. Babasının Kaniš'teki evi, aynı zamanda ofisidir. Alt kattaki depo odalarının mühürlerini kırıyor, malları bira ekmeklerini (bira ile mayalanmış) satacağını söylüyor. Baba evini dikkatle gözetlemiyor, eve yabancı erkek alıyor, istediği zaman da başka bir erkeğin evine gidiyor! Maganika'nın evli olmadığı, erkeklere düşkün bir genç kadın olduğu anlaşılıyor. Babası bu duruma pek kızmıyor, sadece sorguluyor. Onun için malları, ticari emtiası önemli; onlar çalınmamalı, elden gitmemeli. Evinin ofis odaları, depoları mühürlü kalmalı, bir servet saklı olan evinin mühürlü odalarına tecavüz edilmemeli, kızı baba evini iyi gözetmeli! Mektubun ana fikri bu... Kızının erkeklerle düşüp kalkması ikinci planda kalıyor... Babası bir hayli hoşgörülü, kızının ahlakından çok, malları ve evinin dokunmazlığı önemli! Bu ticari mektubun içeriği, bu baba ile kızın ilişkisini, ruh halini de pek güzel yansıtıyor!

Mektupta geçen *emiqtum* sözcüğünün tam anlamı anlaşılmıyor. Hizmetçi mi? Hasta bakıcı mı? Tüccar baba bakıma muhtaç hastalıklı bir kişi mi? Babası mektubunda "on gün içinde geliyoruz" yazıyor; kiminle geliyor ve kaç kişiler? Kaniš Karum'una on günlük uzaklıkta bir şehirden mi bu mektubu yazdırmış? Bu şehir, olası bir Pazar Yeri (Karum) veya bir *vabartum* (küçük pazar yeri), olabilir mi? Veya *Kaniš*'e yakın bir şehirde on gün daha kaldıktan sonra evine dönecek. Şöyle bir tahmin, öneri yürütülebilir:

On günlük kara merkep (*emaru ṣalamu*) kervanı ile katedilen yol 250 km.'dir, eğer hayvanların yükü yoksa ve boş dönüyorlarsa... Kervanın yüklü bir merkebi ise günde 17 km gidebilir (Garelli 1965: 149-188; Darga 1998: 159-160), bugün de olduğu gibi...

Aššur-rabi eğer bir Karum merkezinde kalıyorsa, *Kaniš* kadar önemli on günlük uzaklıkta Purušhattum-Acemhöyük (Aksaray) akla geliyor. Daha küçük yakın bir yerde on gün daha oturacaksa, *Kaniš*'e yakın Vašhaniya düşünülebilir (Uzmanların tahminine göre *Kaniš*'in güneyinde bir günlük kervan yolunda). Uçarı/çapkın Maganika'nın babası Aššur-rabi'nin, Anadolu'nun hangi yerinde bulunduğu ve bu mektubu yazdığı anlaşılamıyor.

3. Kunnaniya'nın mektubu

Kaniš'in en meşhur tüccarı Pušu-ken ailesine gelin olarak giren, yerli bir Hitit kadını Kunnaniya'nın (NH no.628) zaman zaman mutlu, kocası öldükten sonraysa bedbaht ve çaresiz görünen portresini çizecek bilgiye, değerli Asiriolog C. Michel'in titiz yayımları sayesinde ulaşıyoruz (Michel 1997: 239-253; Michel 200: 492-499). Bu hanımın adı Hititçe iki sözcükten oluşuyor; *kunna-* doğru, sağ (HW s. 21) ve *anna-* anne (HW s. 21 ve Luvice *anni*-anne DL s. 2). Sunulan bilgilere göre, bu adın kadın adı olduğu kesin. Kunnaniya, Pušu-ken'in oğlu Aššur-muttabil'in *Kaniš* şehrinde evlendiği yerli karısıdır. Aššur-muttabil'in büyük olasılıkla Asur'da da bir karısı var, ordaki evine bakan ve ticaret işlerini yürüten kadın hakkında bugüne kadar bildiğime göre kesin belgemiz yok. Kunnaniya'nın Hititli ailesiniyse kısmen tanıyabiliyoruz: Valhišna (NH no. 1477) adlı bir kızkardeşi ve Ašu(v)elka (NH'de yok; Hititçe *aššu-* iyi ve -e/ilka ekinden oluşmuş bir kadın adı) adlı bir ablası var. Bu kadının kocası da Hitit erkeği İšpunuman (TC 3; 254, 5 ve NH no. 472). Mektuplarda adı geçen kız çocuğu Šat-Aššur, Kunnaniya'nın Asurlu kocasından olma kızı. Kunnaniya'nın kocası öldükten sonraki mektuplarında Šat-Aššur, Kunnaniya'nın yanında yer alıyor ve babasının mirasından pay istiyor. Kocası Aššur-muttabil'in ona yolladığı saptanan 5 mektubundan Kaniš'te yerleşmiş tüccarların karıları gibi davrandığını, evinin işlerini yürüttüğü gibi ticari aktivitelere de katıldığını anlıyoruz.

Kocası Aššur-muttabil Kaniš'te otursa da Anadolu içinde çok seyahat ediyor ve Asur'a da gidiyor. Karısına yolladığı mektuplarda bilgi ve talimat vererek ne yapması gerektiğini ona söylüyor.

> *"On çuval hububat satın al, yarısı buğday olsun, ben geldiğimde elime geçsin."*

Veya Asur'dan ona kalay, gümüş (para yerine), kumaşlar, şallar, yün, ayna ve çeşitli objeler yolluyor (Bunların bir kısmının ne olduğu saptanamamıştır). Bu eşyaları Asur'dan getirenler, çiftin taşımacılığını yapanlar ve hizmetkârları tarafından Karum merkezi Kaniš'e güvenli bir şekilde sevkediliyor. Bunların karşılığında Aššur-muttabil, karısından Asur'a yollaması için, yerel hububat ve en kaliteli zeytinyağı talep ediyor. Kocasının yokluğunda evini idare ettiği gibi, birçok faaliyeti arasında, çok değişik bir işi de sürdürüyor Kunnaniya: Domuz yetiştiriyor. Kocası bu konuda da ona talimatlar veriyor, Kunnaniya'yı yönlendiriyor:

> *"Eğer domuzlar şişmanlamaz, yağlanmazlarsa, sat onları. Besili, yağlı olurlarsa elde kalsın; yedekte tut."*

Kaniš'te domuz yetiştirildiği başka kayıtlardan da belgelenmiş bulunuyor (Michel 1997: 247 ve n.29). Ayrıca Kunnaniya hizmetkârlarının idaresini ve yiyeceklerin satın alma işlemlerini de, yine kocasının direktifleriyle yerine getiriyor. Yine kocasının mektuplarından anlaşıldığı gibi, çiftin Kaniš'teki evlerinde Aššur-muttabil'in özel arşivi korunuyordu ve kocası karısına, evlerinde yerleştirmesi ve saklaması için Asur'dan belgeler/tabletler yolluyordu. Aššur-muttabil, iki kızkardeşe, Valhišna ve Kunnaniya'ya yolladığı bir mektupta (CTMMA 1, 78: a.e.: 248 n.34) şöyle demektedir:

> *"Evin mühürlerini dikkatle koru. Durmadan sokağa çıkmaktan vazgeç. Eve dikkat et. Beni şahsen görünceye kadar, cesaretini topla ve koru."*

Aššur-muttabil'in korkuları, Kaniš'te ayaklanmaların olması, zengin tüccarların evlerinin yağmalanmasına dayanıyor ve karısına gezmeyip evde oturmasını tembih ediyor. Ayrıca şehirden de Karum-Kaniš'te çıkan ayaklanmalardan dolayı, Kunnaniya'nın şehirden ayrılmaması gerektiğini dile getiriyor.

> *"Karum sükûnet bulduğu, ortam normale döndüğü zaman yola koyul ve gel. Šamaštaklaku kapıda uyumalıdır"* (a.e. : 249 n.35).

Kadınların kullandığı banyo kaplarından. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi. Fotoğraf: Reyhan Ekşi

Bu Asurlunun, tüccarın evinin bekçiliğini yapıp evindeki malları ve arşivini korumak için görevlendirilmiş bir koruma/uşak olduğu anlaşılıyor.

Anlaşıldığına göre Kunnaniya Anadolu'da seyahat ediyor ve Asur'a da gidiyordu. O şehirde de şahsi eşyası ve malı bulunuyordu. Bu çiftin mektuplarında adı geçen kız çocuğu Šat-Aššur'un aileyle ilişkisi çok net olmamasına karşın, Kunnaniya'nın son zamanlarına ait, kocası Aššur-muttabil öldükten sonra yazılmış bir belgede Šat-Aššur'un babasının mirasından pay istediği yazılı. Böylece bu kızın çiftin çocuğu olduğu anlaşılmaktadır.

Kunnaniya'nın kocası ve ticarette ortağı Aššur-muttabil öldükten sonra, Pušu-ken ailesinin vârisleriyle miras payında anlaşamadığı, ciddi sorunları olduğu birkaç mektupta açığa çıkıyor (a.e. : 250 n.37, mahkeme kayıtları ve kararları). Bu dönemde Šat-Aššur ve Aššur-malik adlı bir erkek, büyük olasılıkla da oğlu, ortaya çıkıyor. Yazışmalardan anlaşıldığına göre, Kunnaniya iş icabı, ölmüş kocasının işlerinin tasfiyesi ve borçlarının ödenmesi için Anadolu içinde seyahat ediyor. Belki de Asur'daki kocasının evine, aynı zamanda ofisi olan bu mekâna, yarım kalmış işleri sonuçlandırmak için gidiyor.

Kunnaniya'ya ait son dört mektuptan, bu kadının ve çocuklarının Pušu-ken ailesinin güçlü vârisleri tarafından dışlandığı ve birçok haksızlıklara uğradığı gerçeği ortaya çıkıyor. Kaniš'teki evi, mobilyaları, ev eşyası ve şahsi malları gaspediliyor. Bunları yapan da Pušu-ken'in oğlu, kocasının kardeşi Buzazu. Baba mirasından mahrum bırakılan kızı Šat-Aššur'un da, şikâyet dolu hüzünlü bir mektubu var. Uzun zamandan beri bilinen, TTC 26'da kayıtlı bu mektupta Šat-Aššur çaresizliğini dile getiriyor:

> *"Adue'ye söyler, şöyle konuşur Šat-Aššur, ben seni annem gibi görmekten hiç vazgeçmedim, işte şimdi sana söyleyeceklerim: Kaniš'te bulunan ev eşyasından başka da,*

sen, ayrıca bu eşyayı korumak için bekçiydin, sen ne yaptın? Beni sefalete düşürdün. Neden? Çok genç olduğum, babamın ailesine dava/açamayacağım için mi? Halbuki benim çivim duvardadır." (Ne demek istiyor acaba?)

Mektubu yönelttiği kadın, Adue, annesinin erkek kardeşinin olası karısı (a.e. : 252). Asur'da ölmüş kocasının işlerini tasfiye ederken Kunnaniya'nın, Kaniš'teki evini, eşyasını ve genç kızını, bakması ve koruması için Adue'ye emanet ettiği anlaşıyor. Adue ise kendi çıkarına hareket etmiş, yukarıda verdiğimiz pasajlardan anlaşıldığına göre, görevlerini yerine getirmemiş, reşit olmamış küçük Šat-Aššur'un elinden servetini almıştır. Bunun üzerine, olası başka bir yakınının yardımı ile Adue'ye bu yakaran mektubu yollamıştır.

3800 yıl evvel yazılmış bu mektup, çağımızda da çok rastlanan bir aile içi kavgayı bize anlatıyor, sanki bugün yazılmış gibi... Sanki bir varsıl ailenin kadın ve erkek fertleri arasında medyaya yansıyan miras kavgası gibi! Sanki bir Anadolu kasabasında, dul kadın ve kızına miras hakkı tanınmaması, evinden kapı dışarı edilmesi gibi... Hemen her gün benzer olaylar yazılı ve görsel medyada karşımıza çıkıyor. Asırlarca kadına karşı sürdürülen bu haksızlıklara üzülüyoruz sadece, üzülüyoruz çok, çok...

Diğer taraftan terk edilmiş, serveti elinden alınmış, ümidini kaybetmiş anne Kunnaniya, büyük kızkardeşi Ašuvelka'ya, son derece hüzünlü bir mektup (KTH 5) yolluyor:

"Eğer benim kızkardeşimsen, eğer beni gerçekten seviyorsan, beni dinle! Artık dayanamıyorum, öleceğim! Çıkış yolu göremiyorum. Bundan evvel mesajım sana ulaşmamıştı, fakat bugün mektubum sana ulaştı. İşte, sen, bir tek kelime söyle ve yanına geleceğim" (a.e. :253, n. 47).

Burada kısaca sunduğumuz belgeler, zengin bir Asurlu tüccar ailesine, kudretli Pušu-ken'e gelin verilmiş, oğul Aššur-muttabil'in karısı olmuş, Anadolulu Hitit kadının hayatından bir kesiti, daha doğrusu evlilik hayatının özetini veriyor. Ayrıca bu yazışmalardan kızına ait bilgiler de ediniyoruz. Evlilik hayatının başında mutlu, kocasının işlerine ortak, onun talimatları doğrultusunda çalışan faal bir kadın. Belgelere göre Aššur-malik adında bir oğlu ve ondan küçük kızı Šat-Aššur olmak üzere iki çocuğu var. Asurlu kocası öldükten sonra, Kaniš'in en kudretli tüccar ailesi Pušu-ken'in vârisleriyle çatışan, haksızlıklara uğramış, hayatı alt üst olmuş, serveti gasp edilmiş, manen ve maddeten iflas etmiş bir kadın portresi ortaya çıkıyor.

4. Madavada'nın hikâyesi

Bir başka Anadolu yerli/Hitit kadını olan Madavada'nın (NH no.788, EL 82, 4) ticari aktiviteleri de çok dikkat çekici, Madavada'ya ait sekiz adet tablet/belge bulunmuş durumda (Albayrak 1998: 1 vd.). Bu yerli kadına ait ilk tablet, 30'lu yıllarda yayımlanmıştı (El 82). Diğer yedi tabletse 1963 yılı Kültepe-Kaniš kazılarında gün ışığına çıkarılmıştı. Bu tabletlerde ayrıca, ilk kez yerli/Hitit kadın adları geçtiğinden Hitit onomastiğine de yeni adlar katılmıştı.

Yerli/Hititli tüccar kadın Madavada'nın adı, Madamada adıyla aynıysa eğer, Hititçe'de v/m değişimi düşünülmelidir (bkz. Friedrich, Gram). Bu yerli kadının Kaniš'te yaşayan varlıklı bir kişi olduğu tabletlerden anlaşılıyor. Madavada adı, Kültepe-Kaniš tabletlerinde geçen Duviduvi, Kulakula, Kulkul(i), Zibebe, Valavala, Valivali, Katakata (Donbaz 1993: 145,146) gibi ilk iki hecenin tekrar edilmesiyle oluşturulmuş bir kadın adıdır (modern Batı dillerindeki tek hecenin tekrarından oluşan Bibi, Nana, Jojo, Toto vb kısaltılmış adlar örnek gösterilebilir. Aynı kompozisyonu gösteren şahıs adları için (bkz. Laroche 1966: 242).

Madavada adlı bu kadın, borç gümüş/para veriyor, borçlarım ödemeyenleri rehin alıyor veya alacaklarını belli zamanlarda gümüş veya tahıl ile tahsil ediyor. Bu tüccar ve aynı zamanda tefeci kadın Madavada, Kaniš dışındaki şehirlerle de ticaret yapıyor. Çok ilginçtir, borç olarak verdiklerini ve alacaklarını –gümüş ve tahıl– kendi özel ölçü kabıyla geri alıyor (Albayrak ay.: 11). Ona tahılla yapılan ödemeler hasat zamanında veriliyor.

Belgelerden anladığımıza göre Madavada'nın ortağı Asurlu tüccar İddim-Aššur... Kocası olabilir mi acaba? Bu bağı açıklayan, bildiğimize göre henüz hiçbir belge yok. Bu kadınla ilgili bir mektupta (Kt 93/k 145), *rubaum* ve *rubatum*/ kral ve kraliçenin bir arada anımsanması, devlet yönetimi alanında *rubatum*'un/ kraliçenin yetkilerini de dile getirmiş oluyor (Albayrak ay.: 1 n.1).

5. İštar-ummi mektubu (RA 51,6)

Bu mektup (tablet) Kaniš'te, zarfının içinde açılmamış olarak bulundu. Mühürlü zarf tabletinin kırılmamış olması, Asur'a yollanmış mektubun bir kopyası olduğunu veya bu mektubun, yazan tarafından belki de Asur'a hiç yollanmadığını akla getiriyor. Mektup, Rouen (Fransa) Müzesi'nde saklanmakta (TC 3, 207, 17).

Tabletin zarfında mektubu yazanın mührü ve adı kayıtlı:

Aššur-idi'nin oğlu Aššur-taklaku.

Ve şu yazılar:

İštar-ummi'ye, eşine (*amtum*'a) ve Ša-Aššur-mada'ya (eşinin babası). Israrla rica ediyorum, bana isyan etme sakın... (zarfın gerisi kırık).

"Şöyle konuşur (yazar) Aššur-taklaku, İštar-ummiye ve Ša-Aššur-mada'ya söyler: İštar-ummi'ye de ki: Neden bana ateşli sözcükler yazmayı kestin? Senden başka neyim var benim? Ödünç aldığım her mina senin isteğine göredir (senin emrindedir) ki, bunlar beni, borçlarımı ödeme zamanına yaklaştırıyor (iflasın eşiğindeyim?)! Niçin beni, hep senin istediğin duruma sokuyorsun? Gökler kadar büyük meseleler sırtıma yüklenmedi sadece, bir de sen bana ateşli sözler yazmayı kestin!

Sana 10 mina *gümüş veya 20 şekel gümüş göndermiştim. Yeter, bunlar benim gümüşüm (param). Babanın bana vermiş olduğu kumaş (meselesi) nedir?*

Sana rica ediyorum, lütfen ilk gelen kervanla yola koyul. Veya Ša-Aššur-mada ile olsun, kalk gel! Küçük oğlanı orada bırakma ve eğer gümüşe ihtiyacın varsa, Aššur-taklaku'dan sana vermesi için 1 veya 2 şekel gümüş iste. Bana verdiğin üzüntüden bitkinim.

Gerçekten eğer beni seviyorsan yola koyul, gel.

Burada (Kaniš'te) evlenmiş olduğum kadın, burada sana karşı entrikalar çeviriyor, burada hiçbir şeyin kalmayacak (malın elden gidecek). İyi cins bir çift ayakkabı getir. Hemen yola çıkmakta gecikme ve buraya yukarıya çık (Kaniš'e çık). Beni mahvetme! Hemen yola koyul ve ilk kervanla gel!"

Mektupta ticaret de var... Ama daha çok sevgi, tutku, sitem, hesap sorma, çocuk sevgisi! Birinci eşin, Asurlu tüccar kocanın yanında Kaniš'te oturduğu anlaşılıyor açıkça. Yerli mi? Asurlu kadın mı? Olası yerli, tam anlaşılmıyor... Aššur-taklaku'nun Asur'daki Samî Asurlu ikinci eşini (*amtum*) ve ondan olan oğlunu sevdiği ve tercih ettiği, ticaret ilişkilerinin de söz konusu olduğu bu mektuptan açıkça anlaşılıyor. Sevilen, özlenen, oldukça hayırsız bir kadına sanki bugün yazılmış gibi... Yüzyıllar evvel de kadın erkek ilişkilerinin, bugünkünden farksız olduğuna tanık bu içli erkek mektubu!

Anadolulu yerli ve Samî Asurlu kadınların yazdığı mektuplar kadar, Asurlu erkeklerin kadınlara yolladığı mektuplar da insan ilişkileri açısından son derece ilgi çekici ve çağımıza uygun içerikte... Puzur-Aššur adlı tüccarın Nuhšatum adlı Samî kökenli kadına yazdığı mektup, bunlara bir örnek teşkil ediyor. Puzur-Aššur adı Kültepe tabletlerinde pek çok kere geçen bir ad. Aşağıda verdiğimiz mektuptan anlaşılacağı üzere zengin Kaniš'in tüccarlarından biri olmalı kendisi. Nuhšatum adlı birçok kadın da Kültepe tabletlerinde geçer. Burada söz konusu olan kişi olası bir genç kız veya kadın; kim olduğu, hangi aileyle ilişkili olduğu anlaşılmıyor.

6. Nuhšatum'a yazılan mektup (BIN 6,104)

Ünlü ve zengin tüccar Pušu-ken ile yakın ticari ilişkisi olan Puzur-Aššur'un Nuhšatum isimli Asurlu bir kadına yolladığı mektup, o dönemin kadın-erkek ilişkilerini ortaya koyan, ilginç bir belge.

"Şöyle konuşur (yazar) Puzur-Aššur, Nuhšatum'a söyler: Baban bana yazdı senin hakkında, seninle evlenmem için. Bunun üzerine ben, hizmetkârlarımı ve benim mektubumu, senin hakkında yazdıklarımı yolladım. Seni yollamasına izin versin diye. Sana rica ediyorum, benim tabletimden (mektubumdan) haberdar olduğun gün babana doğru dön (izin versin/razı olsun) ve hizmetkârlarımla yola koyul (kervanla yola çık).
Burada (Kaniš?) yalnızım, bana hizmet edecek kimsem yok, benim için sofra kuracak kimsem yok. Eğer hizmetkârlarımla gelmeyecek olursan, Vahšušana'da, Vahšušanalı bir genç kız ile evleneceğim. Buna dikkat et! Ve sen ve hizmetkârlarım gecikmeyin, hemen yola çıkın." (krş. Michel 2001: 507-508).

Mektubu yollayan Puzur-Aššur adlı Asurlu, herhalde Kaniš'te oturuyor, olası birinci karısı (Asurca *asitum*) Asur'daki evinde veya karısı ölmüş dul bir tüccar... Ayrıca hizmetkârları olan varlıklı bir kişi. Kendine hizmet sunacak genç bir kız istiyor, herhalde ikinci eş olarak (Asurca *amtum*) Samî bir ad taşıyan Nuhšatum'a talip. Kızın babası da bu evliliğe razı. Kıza talip olan Puzur- Aššur, kız razı olmazsa, yerli, Karum merkezi olan Vahšušana şehrinden bir kızla evleneceğini dile getirerek adeta bir de tehdit yolluyor! Günümüz koşullarına ne kadar uygun... Yüzyıllar geçmiş, erkekler aynı! Kadınlar onlara hizmet sunacak ve hoşça vakit geçirtecek... Ve tabii çocuk da verecek.

Puzur-Aššur adında birçok tüccar tanınıyor. Bu acaba hangisi?

7. Bir evlilik anlaşması (Donbaz, Ka 165)

"(Mühürleri) Hanu'nun, İnah-ili'nin, Aššur-malik'in, Zaparašna'nın, Kulzia'nm.

Zaparašna Kulzia ile evlenir. Ev onların ikisine de aittir. Zengin veya fakir olsalar da (ev) onların ortak malıdır. Zaparašna, Kulzia'yı terk edecek olursa, evi ikisi taksim eder. Eğer ikisi de ölürlerse, evi Hištahšušar ve Peruva alacaklardır." Belgede yazılı bu son iki ad da Hitit asıllı olduklarını kanıtlamaktadır.

Anadolulu yerli, Hitit adı taşıyan Zaparašna ve Kulzia çiftinin evlilik mukavelesindeki şahitleri Samî Asurlu üç erkektir. Kaniš halkı arasında bir ayrımcılık olmadığını göstermektedir bu kayıtlar. Bu olguya işaret eden, birçok farklı konulardaki belgeler Kaniš arşivlerinde yer almaktadır. Kaniš'te oturanlar, birbirleriyle kaynaşmış bir toplumu oluşturuyordu o çağda. Bu kısa ve öz evlilik anlaşması, ayrıca bir vasiyet maddesini de içeriyor. Bu evlilik mukavelesi yaşlı bir çift için mi düzenlenmiştir? Öldüklerinde, Hitit adları taşıyan Hištahšušar (-šar(a) fem. takısı; NH no 375) ile Peruva'ya (NH no. 1017, Kaniš tabletlerinden tanınan erkek adı) evlerini miras olarak bırakıyorlar. Adı geçenlerin aralarındaki akrabalık burada anlaşılmıyor. Karı koca veya kardeşler mi? Ayrıca evlenen çiftle yakınlıkları da ifade edilmemiş. Burada evlenen kadına tanınan

hakkın, evin paylaşılması olgusunun, bizim 'Medeni Hukuk'umuza ne kadar geç girdiğini hatırlatmak isteriz. Kanişliler bizden daha mı uygardılar?

(Donbaz 1989: 10, 21. Zarf kısmı açılmamış bu tablet, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndedir ve tablet arşivine satın alma yoluyla girmiştir.)

8. Bir boşanma iqqâti tasdik vesikası/belgesi
(TC III 214. Paris Louvre Müzesi tablet arşivinde, 1986 yılında V. Donbaz tarafından incelenmiştir).

> *"Nikkilit ve Šašalika karı koca resmen ayrıldılar. Šašalika (kralın) özel himayesine girecek, erkek (ise) canının istediği yere gidecek. Günün birinde tusinnum veya herhangi bir* ubadinum *(krala iş gören emlakçı, arsa tüccarı gibi bir grup görevli veya tüccar) Šašalika üzerinde hak iddia edecek olursa, 5* mina *gümüş verecek ve (aynı zamanda) o, öldürülecek. Kral Pitana'nın tasdikiyle ve Merdiven büyüğü (veliahta verilen unvan) Anitta ile. Nikkilit suçludur bu boşanmada."* (Donbaz 1989: 84 ve n.13,14, 86 ve n.18; Donbaz 1993: 150,151)

Bu boşanma belgesinde Anadolulu Hitit karı koca boşanmakta. Kadın ve erkek Hitit adları taşıyor. Kadın adı Šašalika (NH no.1133) başka belgelerden de anımsanmakta. Kaniš'in önemli kadınlarından biri olduğu anlaşılıyor, Kaniš kralının ve veliahtının tasdikiyle bu boşanma akdi gerçekleşiyor, kocanın suçlu olduğu açıkça dile getiriliyor. Boşanmış kadın Šašalika'nın kral ailesi tarafından himaye edildiği de anlaşılıyor. Bu belgede saptanan kararlara uyulmadığı takdirde verilecek ölüm cezası da, çok ağır bir caydırıcı hükmü içeriyor.

Yerli Hitit erkek adı Nikilit, Kaniš tabletlerinde Nakilit olarak da geçer. Hititçe *nakki-* ağır, vahim, önemli (HW 148) sıfatından türetilmiş bir addır. Kültepe belgelerinden çok kez anımsanan bu ad, Hitit yazıtlarından da tanınıyor (NH no. 850/2). Saki/içki sunucusu unvanlı Nakkilit, Eski Hitit Çağı'nın ünlü kralı I. Hattušili (MÖ 1565-1540/kısa kronoloji) dönemine ait bir saray kroniğinde geçiyor. Bildiğimize göre, sonraki Büyük Hitit Krallığı'nda bu ad kullanılmıyor.

9. Başlık parası içeren bir evlilik anlaşması (Kt 90/k 108; Bayram-Çeçen 1995: 4)
Erkek, eş olarak seçilen kız/kadın için bir bedel ödüyor (başlık parası) ve anlaşma, şahitler huzurunda kaleme alınıyordu. Zarfın üzerindeki mühürler, evlilik mukavelesinin tanıklarına ait, adları yazılı. Böylece satın alma olgusu sağlama bağlanmış, resmileşmiş oluyordu.

Zarf açılmamış, üzerinde Kimarniman, Ašur-DU, Elalia'nın ve yerli Hitit kadını Šupilka'nın (evlendirilecek kızın annesi) mühürleri bulunuyor.

"15 šekel gümüş, <Ha>mananika'nın fiyatı (başlık parası) için Aššur-malik, annesi Šupilka'ya saydı. Hiç kimse, ne annesi ne de erkek kardeşi Aššur-malik'ten bir şey istemeyecektir. Ve Aššur-malik ne Burušhattum'da ne de Vahšušana'da, Turhumit veya Kaniš'te başka bir eş/zevce almayacaktır. (Fakat) eşini, kendisiyle beraber istediği yere götürecektir."

Bu son tümceden anlaşılan Asurlu koca, karısını Asur şehrine de götürebilecek, ailesinden izin almadan. Kadını artık kendi malıdır!

Bu evlilik mukavelesinde kaydedilen *ašatum* sözcüğüyle, erkeğin kendine resmi bir eş aldığı vurgulanıyor. Başlık parası vererek evlendiği kız yerlidir. Annesi Šupilka (*šuppi-* temiz, kutsal, HW s. 199; Hititçe, -ilka ekiyle türetilmiş kadın adı) ve gelin kız Hamananika (Hititçe hame/ina – 'Kammerer', HW s. 49-50 ve -ni/ega) Hititçe kızkardeş sözcüğüyle türetilmiş, Hitit kadın adlarındandır. Konumuzda anımsanan Maganika, Šupianiga (NH no. 1182) adlı kadınlar da Hitit adları taşımakta.

Aynı evlilik mukavelesi başka bir tablette de (Kt 90/k 108a) kayıtlıdır. Yukarıda verdiğimiz mukavelede buradaki tamam kalmış ada göre Hamananika adı tamamlanmıştır. Bu evlilik mukavelesinin bu duplikatında 18-20. satırlarda, tanık adları kaydedilmişti: Tarikuda'nın önünde/huzurunda, Aššur-nada'nın önünde/huzurunda, İdi-Ašur'un önünde/huzurunda. Bu tabletteki tanık adları, Kt 90/ 108 kayıtlı tabletin tanık adlarından farklı kişilere aittir.

Bir anlaşma içeren bu mektup 1996 yılında, zarfı açıldıktan sonra yayımlandı (Michel 1997: 220). (Bu tabletin yayımında, Kt/90 108a kayıtlı aynı içerikli anlaşmadan söz edilmiyor.) Ayrıca dikkat çekici unsur, her iki tablette de anımsanan Burušhattum, Vahšušana, D/Turhumit, Kaniš şehirlerinin birer Karum (Pazar yeri) merkezleri olmasıdır. Acaba tek eş almak yalnız Karum merkezlerinde mi geçerliydi? Evlilik mukavelesinde anımsanan dört şehir de Anadolu'da bilinen birer Karum merkezi. Anlaşıldığına göre, bu şehirlerde evlilikte esas olan monogami/tek eşlilik geçerli olup çağının Samî toplumlarında rastlanmayan bir olgu ortaya çıkmaktadır. Erkek Samî Asurlu Aššur-malik, çağının Anadolu'sunda geçerli olan evlilik esasına uymaktadır.

Bu evlilik mukavelelerinde ortaya çıkan en önemli olgu, evlilik müessesesinde eş olarak seçilen kızın veya kadının bir bedel, başlık parası karşılığı alınacağının kayıtlı olması... Böylece bu belge, birçok kez doğru bir öğreti olarak bilinen "eşi satın alma" geleneğinin Asur Koloni Çağı'nda 'var olmadığı' (Bilgiç 1951: 249) kanaatini çürütmektedir.

Aşağıda sunacağımız mektup kayıtlarında Asurlu kızların da, saptanan bedelin ailelerine ödenmesiyle, basit ifadeyle eş olarak "satın alındığı" görülmektedir.

10. Üç kızkardeşin başlık parası (Kt 84 / k 281 kayıtlı tablet; Bayram-Çeçen 1995: 5)

Banyo kabı. Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi. Fotoğraf: Reyhan Ekşi

Bu tablet, Asurlu kızlar için de evlilik bedeli/başlık parasının söz konusu edildiğini gösteren bir yazışma. Bu belgede Asurlu bir ailenin üç büyük kızının başlık paralarının tespiti söz konusu. Ailede söz sahibi, karar veren büyük erkek kardeş, Asurlu Ah-šalim adını taşıyor. Bundan babalarının ölmüş olduğu anlaşılıyor. Üç kızkardeşin başlık parası, oldukça yüksek (2 *Mina*, 8,5 šekel) gümüş birimleri olarak talep edilmekte. En küçük kızkardeş evlenmeyecektir. Beklenecek ki yaşı büyüsün... İlginç olan kızkardeşlerden birinin adının Haštahšušar olması, bir Hitit adı taşımasıdır (NH no. 327 ve bkz. s. 302-304; Hasusar kadın adına koşut, Hititçe - šara, fem. takısı ile türetilmiş kadın adı. Hititçe fem. ekleri -šar, -hšušar, - šara için bkz. ay.: 303). Annenin, yerli bir Hititli kadın olduğu anlaşılıyor. Genelinde, yerli annelerin çocuklarına Anadolu/Hitit adları verdiği birçok örnekte görülür. Bu genç kızı da Belanum adlı Asurlu bir erkek alıyor, başlık parasını vererek. Bu belgenin içeriği, Asurlu ve Anadolulu yerlilerin yalnız ticari alanda değil, insani ilişkiler ve toplumunun sosyal yapısı içinde de iç içe yaşadığı, kaynaştığı olgusunu açıkça ortaya koyuyor. Karum'un arkeolojik bulguları da aynı kanıtları sunar.

11. Çok kısa yazılmış boşanma kararı (Kt 78/k 176 kayıtlı belge)
Boşanma kararı Kaniš Karumu'ndan çıkmış resmi bir boşanma akdi ve şöyle deniyor:

> *"Karum Kaniš, büyük ve küçük, aşağıdaki hukuki kararı verir: Hunana bu günden itibaren, kendi kızı Alina'yı, Aššur-malik'in eski karısı/eşini, onun (kızının) seçimine göre (bir erkekle) evlendirebilir."*

Adı geçen baba kız yerli Hitit/Luvili olabilir mi? Alina, Ali ön hecesi olan Hitit adlarını çağrıştırıyor (krş. NH no.31-36: Ali- ön heceli erkek adları, örneğin Ali-ziti; kadın adı 32a *Alihuntarri*<eş>.)

İlginç olan, Kaniš şehrinin en yüce meclisinin, Karum Meclisi'nin boşanma söz konusu olunca da, ticari işlerde olduğu gibi, mahkeme gibi hukuk açısından da karar vermesi... Ve kadının hiçbir taraftan, ailesinden/babasından baskı görmeden, seçtiği adamla ikinci evliliğini yapmasına izin verilmesi hususunda hukuk kuralları içinde bir karar verilmesi...

Çağının Samî toplumlarında görülmeyen bu hak ve özgürlük, kadına Anadolu'da tanınıyor, boşanmış bir kadın özgür iradesiyle, kendi seçeceği erkekle evlenme hakkına sahip olabiliyor (Bilgiç 1951: 235 vd.; Bayram-Çeçen 1995: 4, 12).

12. Evinde kocasının yokluğunda yalnız kalan yerli kadına erzak, yakacak, giysi temini kararının resmi belgesi (Kt 88/k 269; Bayram-Çeçen 1995: 11-12)

> *"Vahšušana Karum'unun aldığı hukuki karara göre:*
> *Pilah-İštar'ın karısı, Agiya'nın (krş. NH no.15) kızı Tatana (olası Hitit kadın adı, Kültepe metinlerinde geçen Tatali erkek adı gibi, krş. NH no. 1302) burada (Vahšušana'da) oturacaktır. Memleket içinde seyahat etmeyecektir. Kocası Pilah-İštar, Kaniš'e gittiğinde babasının evini, eşyalarını, mektuplarını (*tuppi-šu *tabletlerini) düzenlediği müddetçe, Pilah-İštar karısı Tatana'ya 8* Mina *iyi cins bakır verecektir. Onun yiyeceği, yağı ve yakacak odunu için (bunların bedeli için). Her sene de ona bir giysi verecektir."*

Tabletin son satırlarında şu kayıt vardır: Bu tablet/belge, bir zarf tabletinin kopyasıdır, Karum'un kararını açıklayan. Bir kopya da Vahšušana'da tablet zarflarının yanında bırakılmıştır. (Başka deyimle Karum'un arşivine girmiş olduğu bildirilmektedir.)

Büyük bir Karum üssü olan Vahšušana'da oturması zorunlu kılınan Asurlu tüccarın karısının kocası tarafından bakımının, hukuki bir kararla güvence altına alındığı ifade ediliyor. Karum'un resmi kararı, taraflara bir kopya tabletle bildirilmiş, ayrıca bir kopyasının da Vahšušana Karum'unun arşivinde saklandığı resmi belgeye kaydedilmiş. İş icabı kocasının yokluğunda, aylarca yalnız kalabilecek evli bir kadının, sosyal güvence altına alınması koşulunun burada resmen ifade edilmesi, toplumunun ne denli modern bir sosyal yapıya sahip olduğunun bir göstergesi. Anadolu'ya has bu tür hukuki kararlar Alum/Şehir Asur'da da geçerli miydi? Bilemiyoruz, belge yok...

13. Ticaret kervanı için profesyonel kara merkep (emaru šalamu, Garelli 1965: 199) sürücüsü tutan yerli kadın Supianika'nın anlaşma belgesi (Kt 90/k 354a; Michel 1997: 214-215)

Merkep sürücüsü kervanların vazgeçilmez bir personelidir (Merkep sürücüsü Asurca *šarridum*, a.e. : 300). Ayrıca Kaniš-Asur-Kaniš güzergâhında kara merkep kervanlarının emniyeti, korumalarla (Asurca *radi'um*, a.e. 302) sağlanıyor ve bu uzun yolculuk (1300 km, kuş uçuşu 800 km), iki-iki buçuk ay sürüyordu (Veenhof'a göre). Olası silahlı bu kişiler yerli/Anadolulu şehir devletlerinin halkındandı. Kara merkepler, büyük ve küçük kervanların (5-25 merkep küçük kervan, 259 merkep büyük kervan) taşımacılığını yapan esas unsurlarıydı ve her biri en fazla 75-90 kg yük taşıyabiliyordu. Yüklü hayvanlar günde ancak 17 km yol alabiliyorlardı. Boş olunca da en çok 25 km.

Kaniš belgelerinde kara merkeplerin fiyatları da kayıtlı olup buradan öğrendiğimize göre fiyatları 20 ile 30 šekel gümüş arasında değişiyordu (a.e.: 299).

1 šekel 8,03 gr'dır ve 20 šekel, yani en düşük fiyatlı merkebin bedeliyse 160,60 gr gümüşe eşittir. Günümüzün parasıyla hesap edersek 1 gr gümüş 50 kuruş olursa 160 gr gümüş 80.500 kuruş, 80,5 TL eder bugünün parasıyla. Bildiğime göre, Anadolu'da bir merkep 80-100 TL'ye alınabiliyor (saptadığım 1990'larda Eskişehir'in yoksul dağ köylerindeki fiyatıdır).

Kültepe tabletlerinde tüccar eşlerinden, *amtum-* ikinci eş statüsündeki kadınların fiyatları açık, değişmez şekilde belgeleniyor. İlginç olan, bu kadınların fiyatları da 20 šekel, yani kervanların kara merkep fiyatına eşit! (a.e.: 163, 315) Bugün de ne yazık ki, Anadolu'muzun eğitimden yoksun kalmış birçok yerinde, sığırlar ve ineklerin para değeri kadınların başlık parasıyla aynıdır! Kültepe tabletlerinde erkeklerin de fiyatları bellidir ve kadınlardan daha pahalıdırlar. En düşük fiyat 20 šekel olup kadınlara eşittir ve erkek fiyatları 30-45 šekel'e kadar yükselir (a.e.: 316). Burada söz konusu kadın ve erkeğin "köle" sınıfından olmadığı dikkate alınmalıdır.

3700 sene evvelki, söz konusu anlaşmanın koşullarına bakalım:

> *"Aššur-reši'nin karısı Šupianika, Enam-Aššur'un oğlu Enna-Sin'i götürdü (kefil olarak) yerli bir adamın yanına, onu 1/3* mina *6,1/3 šekel'e, gümüşle/parayla tuttu (merkep sürücüsünü kiraladı), 5 sene onun hizmetinde kalacaktır. Eğer vadesi gelmeden (beş sene dolmadan), anlaşmayı bozar ve çekip giderse, 1* mina *gümüş ödeyecektir. Eğer başka bir yere giderse, kadın (yani karısı Šupianika) başka birisini (merkep sürücüsü) bu iş için kiralayabilir az bir šekel'e ve Enna-Sin (kefil) merkep sürücüsünün ücretinin tümünü tamamlayacaktır (ödeyecektir)."*

Profesyonel merkep sürücüsünü kiralayan, oldukça tanınmış Kaniš tüccarlarından Aššur-reši'nin karısı yerli kadın Šupianika (NH no.1182) iki belgede de geçer. Hititçe adının anlamı "Kutsal kızkardeş"tir. Bu iş verme anlaşması, şahit olarak Asur adları taşıyan Kaniš'in tanınmış tüccarlarının huzurunda düzenlenmiştir (Michel a.e. 215; Kt 90/ k, 354 b no. zarfın üzerinde de aynı anlaşma kayıtlı ve mühürlüdür).

14. Yerli Hitit kadını ile yapılan "kira anlaşması" (Sadberk Hanım Müzesi Çiviyazılı belgeler, no.28: H.K.1005-5534; Donbaz 1999: 47-48)

> *"İliš-tikal'ın kızı İlabrat-bani'nin karısı Musa, Puzur-İštar'ın oğlu Aššur-malik'in evinde hayatı boyunca yaşayacak. Aššur-malik'e ait evde hayatını noktalayacak. Aššur-malik ve çocukları onu evden kovmayacaklar. Evi, 6 mašuztu-direği, kapıları ve ev eşyasını satmayacak, onları yenilemeyecek.*
> *Şahit (tablette boş, isim yok)*
> *Şahit Ataa*
> *Şahit İdi-Ašur*
> *Şahit Amur-Ašur*
> *Şahit Maši-ili"*

Anlaşmanın içeriğinden Asurlu kocadan dul kalan ve çocuğu olmadığı anlaşılan yerli Hitit kadını Musa'nın, Asurlu tüccar Aššur-malik'in evinde ölünceye kadar oturacağını, ev sahibinin çocuklarının da onu evden kovamayacaklarını anlıyoruz. Kendisi de evin eşyasına ve aksamına dokunmayacak, değiştirmeyecek. Beş şahit düşünülmüşse de, dört şahidin adı yazılmış. Şahitlerden Maši-ili, Hitit adı taşıyan bir erkektir. Kiracı kadının adı Musa/Muza, Kültepe tabletlerinde belgelenmiştir (NH no. 841, Geneve Müzesi tabletlerinden MAH 16205,15, 39, bkz. Garelli 1956).

Maši-ili Hitit erkek adı, Kültepe tabletlerinde Mašhili yazılışıyla da belgelenmiştir (NH no. 778). Bu erkek adı -ili- aidiyet ekiyle türetilmiş bir addır (a.e.278). Maš(i)- kökü ne ifade ediyor saptanması gerekiyor. Hitit dilinde maši-/ne kadar (HW s. 138) anlamına gelir (maši- sözcüğünden türetilmiş bir ad olabilir mi?). Maši-ili adı eponim (seneye adını veren yüksek memur) olarak bir evlilik belgesinde de geçmektedir (Veenhof 1997: s. 360).

Burada kiracı kadın Musa, olası orta yaşlı, himayeye muhtaç akraba bir kadın olmalı. Bu belgede kira bedeli, kira karşılığının kaydının olmaması dikkat çekiyor.

Sunduğumuz bütün bu belgeler, ticaret alanında da birbirinin eşi olan çiftlerin parasının ayrı kasaları oluşturduğu fikrini akla getiriyorsa da bunu desteklemeye yetmiyor. Kadın esasında kocasının "evi", yani ticaret firmasının kâr

etmesi için çalışmış. Bu durum Lamassi'nin çeşitli yazışmalarından da (BİN 6, II, 2-20) anlaşılıyor (Veenhof ay.: 123).

Yeni tablet yayımları, bunun gibi birçok Kaniš'li tüccar ailesinin tüm fertleriyle birlikte sosyal ve ekonomik durumlarını göz önüne sermeye ve dolayısıyla o çağın insanını tanımamıza imkân verecek. Böylece Anadolu kaynaklı bu yazılı belgelerden Asurlu Samî kadınların yaşantılarını da kısmen izliyoruz. Lamassi gibi *qadištum*- rahibe (bkz. Hirsch, altassy. Rel., s. 58 ve n. 299), ve kızı Ahaha, *gubabtum* (bkz. Hirsch ay.: s. 56 vd.; Nougayrol, JNES 9, 1950: 51-52; RA 44/1-2, 1950: 27 vd.; bkz. RA 44: 27 vd.). NİN.DİNGİR/tanrının hanımı (krş. Michel 2001: 439 n. 412) unvanlı, yine *gubabtum* olan Abšalim adlı kadınlar dinsel, rahibelik görevlerinin yanında pekâlâ ticaret de yapabiliyorlardı. *Qadištum*-rahibe sınıfından olan Lamassi, tüccar Pušu-ken ile evlenmişti. Diğer kadının evli olup olmadığı bu belgelerden anlaşılmıyor. Pušu-ken ile Lamassi'nin kızı Ahaha'nın ticari işlerde vekili erkek kardeşidir (bkz. Lewy, Ar Or 18/3, 1950: 372, n. 37; Kienast, ATHE 8: 10; ATHE 24 A, 24 B: 28, 31 ve 32). Bildiğimiz vesikalarda kocasından söz edilmiyor.

Bu özel durumu, Kaniš şehri halkının, yerli kadınları için de geçerli sayabilir miyiz? Kadınlara tanınan imtiyazların bir hayli geniş olduğu bu toplumda, yerli kadınların da Samî hemcinslerinden farklı olmayacaklarını kabul etmeliyiz kanısındayım. Ne yazık ki bu çağa ait Anadolulu rahibe sınıfları hakkında bilgimiz yok. Yukarıda sözünü ettiğimiz *qadištum* ve *gubabtum* sıfatlı rahibeler, Kaniš'te oturan Asurlu tüccarların eş veya kızlarının dini unvan ve görevlerini açıklıyor. Böylece MÖ 2. binyılın başında Asur dinine ışık tutan bu belgelerde, rahibeler hakkında da bilgi ediniyor, bir sınıf rahibenin eşanlamda isimlerle ifade edildiğini öğreniyoruz. Kaniš-Kültepe kaynaklı yazılı belgelerde tespit edilen ve Samî kadın adlarına bir "unvan-vasıf" olarak eklenen *gubabtum* "tanrının hanımı" anlamındaki rahibe sınıfı birkaç kere belgelenmiştir. Kienast'ın yayımladığı iki küçük koleksiyonun tabletleri arasında, bir hesap pusulasında da (ATHE 8/3) *gubabtum* geçmektedir. Bu belgede, "2/3 šekel çekirdek (şeklinde) gümüşün *gubabtum*'a ödendiği" kaydedilmiştir. Bu kayıttan, özel adı bilinmeyen (bildirilmeyen) *gubabtum* ile gümüşü ödeyen kişinin ilişkisi anlaşılmıyor (Kienast ay.: 10).

Dini görevlerini tam anlayamadığımız, daima kadın adı ile zikredilen *waqqurtum* da (bkz. Hirsch ay.: 57 ve n.296) bir rahibe sınıfını belli etmekte. İki belgede (EL 11, s. 13 ve EL 130, s. 113), tüccar Pušu-ken'in kızı *waqqurtum* olarak gösterildiğine göre bu hanımın sıfatı *gubabtum* "tanrının hanımı" ifadesinin bir sinonimi olduğu anlaşılıyor. Louvre Müzesi'nde bulunan Kültepe tabletlerinde (TTC 5, 8, 9), Kašia adlı bir kimsenin kızı Inaa, *waqqurtum* sıfatıyla zikredili-

yor. Yine bu belgede ticaret söz konusu olup *waqqurtum* unvanlı bir rahibe olan İnaa'ya "büyük kadın ayakkabılarının tahsis edilmesinden" bahsediliyor. Kašia ve İnaa, yerli, Anadolulu adlar arasında görülmüyor (krş. CAH V. I, 25, s. 50). Bilinen bütün belgeler, bu üç rahibe adının (*qadištum, gubabtum, waqqurtum*) yabancı Samî kadın adlarıyla geçtiğini gösteriyor. Böylece, gayet ihtiyatlı olarak ve daima yeni neşredilecek metinleri düşünerek Asur koloni çağında, Anadolu yerli kültlerinde "hierodul"lerin varlığını tahmin etmediğimizi söyleyeceğiz. Bu, Anadolu'ya özgü bir olgu olarak ortaya çıkıyor. O çağlarda Anadolu'da kadının bağımsız kişiliği, bizce toplumunda kabul görmüştür.

Zikrettiğimiz bu belgeler iş, ticaret konusunda kadınların faaliyetlerini (EL 180, s. 172-173), ortakları ve tüccarlarla hesaplaşmalarını açıklayan metinler. Bu çağda Anadolu'da yaşayan kadınlar, kendi başlarına iş hayatına atılıyor, kendi adlarına ticari anlaşmalar tanzim ediyordu. Kendi namına borçlanıyor veya ödünç para veriyor, özetle her çeşit hukuki işte yer alıyordu (EL 58, 60 ve 292). Yazılı belgeler üzerinde kadın adlarını gösteren mühür baskılar (EL 11, 15, 36, 86 ve 106), kadının kişisel sahip olma hakkını da, yetkilerini de belirgin olarak ortaya koyuyor. Mülkiyet hakkına sahip olan kadın mahkeme huzurunda tanık gösterildiği gibi dava konusu da ediliyordu (EL 245, s. 256-257).

15. Asurlu tüccarın Anadolulu Hitit kadını Valaliašu ile yapılan mahkeme tutanağı
(Darga Armağanı 2008: Donbaz: 209; Kt 88 / 970, 971, 972).
Hitit kadını Valaliašu (*valla*-li-aššu Hititçe *valla/valli* - şan, şöhret) tipik bir Hitit kadın adıdır (Tischler 1982: 100). *Aššu* -iyi, hoş (a.y. 10) ve buradan adının anlamını "şöhretli/ünlü iyi/hoş kadın" olarak anlıyoruz (Laroche NH 1966, *Vala*- elemanlı Kültepe adları var). Valaliašu, Asurlu tüccar (ayrıca Tanrıça İštar'ın *kumrum?* rahibi) Şu-İštar ile Kaniš'te evlenmiş ve dört oğlu olmuş. Oğullarının hepsinin adı, babalarının soyundan Samî adları: Abiya, Aššur-imitti, Nimar-İštar ve Aššur-rabi.

Kaniš ticaret hayatındaki anlaşmazlıklar için kurulan mahkemeye ilişkin kararları içeren tutanakta kadın suçlu durumda gösteriliyor ve tutanak kadının mahkeme huzurunda temsilcisi aracısıyla ifade ve savunmasını içeriyor.

Takı ve Kumaşlar

Her çağda olduğu gibi, bu çağın kadını da giyime, kumaşlara, takılara meraklı. Bu konuda Kaniš zengin buluntularıyla birlikte Acemhöyük-Purušhattum (Hitit tabletlerinde Purušhanda şehri olarak geçer) saraylarında ortaya çıkarılmış mavi boncuk işlemeli kumaş parçalarını anımsayalım (Darga 1988: 166).

Kaniš evlerinin içinde ve evlerin altındaki mezarlarda gün ışığına çıkarılanlar arasında kadınların vazgeçilmez süsü olan takılar da var. Bu takılar küpe, bilezik, yüzük, kolye ve gerdançelerden oluşuyor; altından olup yarı kıymetli taşlarla, örneğin akik, dağ kristali, topaz ve en sevileni "mavi taş" lapis lazuliyle süsleniyor bu takılar. Karum-Durhumit kalay ve kumaş ticareti merkeziydi. Doğudan gelen, özellikle Afganistan kökenli bu taşlar, büyük olasılıkla muhteşem Mari üzerinden Doğu Anadolu'da büyük alışveriş merkezi, bakır ve kalay metasının depolandığı karum - Durhumit'ten Kaniš karumuna/pazarına ulaştırılıyor. Kıymetli madenlerden altın, gümüş ve meteorit demir, kalay ve kumaş kadar değerliydi. Bunlara karşılık ödemelerde kullanılan (para gibi) en başta gümüş ve çok daha sınırlı oranda altın alımıysa, sermaye için Anadolu'dan Asur'a sevkediliyordu (Michel 1991).

Kaniš takıları yerli ustalar tarafından işlenmiş olmalıdır kanımızca. Tahsin Özgüç'ün kanaati de bunu destekliyor olmalı (Özgüç 1986).

Kısaca Kaniš takılarında çok revaçta, çok kullanılmış olan yarı kıymetli taş lapis lazuliyle ilgili bilgi vermek istiyorum. İran'ın doğusundan ve Afganistan'dan Anadolu'ya satılmak için sevkedilen yarı kıymetli taşların başında lapis lazuli/mavi taş, kornalin, kaya kristali gelir. Acemhöyük Sarıkaya mevkiinde, kralın oturduğu sarayda da ithal, yukarıda adı geçen taşlar, obsidiyen, fil ve gergedan/su aygırı dişlerinden yapılmış lüks küçük buluntular gün ışığına çıkartıldı, bunlar krallığın, sarayın ihtişamının ve zenginliğinin kanıtlarıdır.

Büyük bir kısmı gün ışığına kavuşturulan, olasılıkla Mari (Suriye Orta Fırat Bölgesi, Tel-Hariri höyüğü) muhteşem sarayına öykünen, mimarisi çağma

Kültepe Ib katındaki sanduka mezardan çıkmış altın mühür. Dört köşeli bir tahtta oturan tanrıça ve önünde, üzerinde altı sıra pide bulunan meyvelik.
Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi
Fotoğaf: Reyhan Ekşi

göre çok itinalı inşa edilmiş Sarıkaya sarayında en önemli buluntular depo odalarında ve civar odalarda bulundu. Bunlar arasında arasında en dikkat çekici olanları bullalar (kil üzerine mühür baskısı). Bullalar üzerinde komşu ülke krallarının ve saray yüksek memurlarının adları da yazılı ve bu bullalar Acemhöyük krallarının, Asur, Kargamiš, Mari devletleriyle ekonomik ve politik ilişkilerinin de kanıtlarını oluşturuyor.

Bu bullalardan biri, Mari kralı Yahdum-Lim'in kızı Nagiha(num) adının yazılmış olduğu silindir mühür baskılı bulla (Tunca 1993: 631-632, lev.121/8-9). Komşu krallara ait bullalar, Acemhöyük kral ailesine gönderilen hediye balyalarını damgalamak için kullanılmışlar. Ayrıca birçok bulla üzerinde Asurlu tüccarların çiviyazısıyla yazılmış adları okunuyor. Bu belgeler krallıklar arası ticaretin ve emtianın Asurlu tüccarlar tarafından yapıldığının somut kanıtları.

Acemhöyük bullaları, yazışmalarda Asur çiviyazısının kullanıldığını gösterdiği gibi ticaret ağının Asurluların ellerinde olduğunu belgeliyor. Ayrıca önemli bir ticaret merkezi Acemhöyük'te (büyük olasılıkla karum merkezlerinden biri olan B/Purušhattum) gün ışığına çıkarılmış kumaş balyalarına veya paketlerine bağlanan kilden, küçük etiketlerin verdiği bilgiler de çok ilgi çekici belgeler arasında... Bu etiketler dikdörtgen prizması formunda, ip delikli, en çok 2 cm x 1,9-8 cm x 0,8 cm ölçülerinde, bir yüzünde kısa bir metin içeren ticari amaçlı nesneler; üzerlerinde kumaşın cinsi, gönderenin veya alıcının adı yazılı. Kalın veya kaba bir kumaş, gönderenin veya alıcının adı Samî/Asurlu olarak kaydediliyor. İnce kumaş, elbise, elbise parçasına daha az rastlanıyor, tabii şimdiye kadar. Adlar arasında kadın adı yok. En ilginç etiketlerden ikisinin üzerinde, birinde "Kaniš Kİ/Kaniš ülkesi/memleketi" ve diğerinde de yalnız "Kaniš" yazılı. Acemhöyük-B/Purušhattum, Kaniš arasındaki kumaş sevkıyatını, başka deyimle dokuma ticaretini kanıtlayan belgeler bunlar (Karaduman 2008: 285, 288).

İyi, makbul kumaşla ilgili bir belgeye bakalım:

"Daha önce kervanına bir ağır elbise teslim ettim. Ancak hâlâ karşılığı olan gümüşü (parayı) getirmediler. Gümüşü (parayı) göndereceğin zaman, yükün içine biraz yün koy, şehirde (Asur'da) yün iyi para ediyor" (Türkoğlu 2002: 24; Barber 1994: 41-53).

Altın, akik ve fayanstan yapılma boncuk/gerdanlık taneleri.
Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi
Fotoğraf: Reyhan Ekşi

Asurlu tüccarların Anadolu'dan satın aldıkları bakırın yanında hayvan postları/deri, yün ve yünlü mamuller de çok makbuldü Asur şehrinde. Verdiğimiz bu yazışma da bu ticaretin kanıtlarından bir örnek.

Kadınların kullandığı kumaşları en çok Kültepe Kanis, Hitit metinlerinden tanıyoruz. Burada kısaca Hititlerden satın alınan kaba ve ince yünle dokunan kumaşlardan birkaç örnek verelim, Sümerolog genç araştırmacıların çalışmalarından yola çıkarak (Cebesoy 1995: 166).

pirikannu Asurca bir sözcük ve bir Anadolu dokuma ürünü. Bir torbada eşeklerle taşınıyor, kaba bir kumaş ve bundan giysi yapılıyor. Bir metinde "hizmetçilerin elbisesi için *pirikannu*" isteniyor ki bunun kırmızı renkte olanının makbul olduğunu anlıyoruz. Asur dokumaları ile karşılaştırıldığında ucuz bir dokuma türü bu. Asurlu bir tüccarın öldüğünde evinde 70 *pirikannu* bulunduğunu, satışını yaptığını bir tabletteki kayıt sayesinde öğreniyoruz. Kayıtlardan anladığımıza göre fakirlerin, hizmetkârların, kölelerin giysileri için dokuma tüccarı Asurlular Anadolu'dan mal ithal ediyor.

kutanum, metinlerde en fazla zikredilen dokuma çeşidi ve araştırmacılar tarafından çeşitli yorumlara konu olmuştur. Makbul ve çeşitli kalitede olduğu, yün ile dokunduğu kayıtlardan biliniyor. Daha çok bir giysi türü olduğu kabul ediliyor; kaba ve ince yünden dokunmuş çeşitleri var, kesilip biçiliyor, parçalar haline getirilebiliyor, giysi de yapılıyor, yani genel anlamda kumaş için kullanıldığı anlaşılıyor. Kesin olan *kutanum*un keten veya kenevir türü olmadığı... Bu sözcüğün Anadolu'dan, yerli bir sözcük olduğu da öne sürülüyor (bkz. Bilgiç 1953: 47).

raq(q)utum ince, zarif, hafif bir kumaş ve Asur'dan ihraç edilen pahalı kumaş türlerinden... Kayıtlardan Anadolulu yüksek idarecilere hediye olarak da

Kültepe Kazı Başkanlığı Arşivi. Fotoğraf: Reyhan Ekşi

sunulduğunu anlıyoruz. Satın alma ve satış fiyatları arasındaki farkın kaydedildiği metinlerden, bu kumaşın ticaretinin ne kadar kârlı olduğu görülüyor.

šurum, siyah renkte, kaliteli bir kumaş. Yerel Anadolulu *rubatum*/beyçe/kraliçeye verilen hediyeler arasında yer alıyor.

abarnum, Asur'dan Anadolu'ya taşınan kumaşlar arasında ve metinlerde çok geçiyor.

kuš̌itum, Asur'dan ithal kaliteli kumaşlardan... Törenler gibi özel durumlarda, tanrılar ve krallar tarafından kullanılıyor, kenarları bağlanarak vücudu saran, zamanı için lüks bir giysi türü bu. Metinlerde beyaz ve ince *kuš̌itum* türleri geçiyor. Anadolulu yerel yöneticilere sunulan hediyeler arasında *kuš̌itum* da yer alıyor.

lubuš̌um, eski Asur metinlerinde de geçen ve daha çok giysi anlamında TUG determinatifi (anlam belirleyici Sümerce işaret) ile yazılan bir kumaş; metinlerde "çocukların giyeceği elbise için kumaş" ifadesiyle kayıtlar var. Ayrıca "hizmetkârların giymesi için kumaş/giysi" ifadesi de yer alıyor. Metinlerden beyaz, sarı ve yeşil renginin bulunduğunu anlıyoruz ama beyaz renkte olanı mak-

bul. Kaniš'teki yerel idareciye (*limu-* seneye adını veren yüksek memur) ve prens Peruva'ya bu kumaştan hediye olarak veriliyor (bu konuya ilgi duyan okuyucularımıza S. S. Cebersoy'un makalesini tavsiye ediyorum, bkz. Bibliyografya).

Biraz da Anadolu kökenli dokuma, kumaşlara bakalım...

makuhum TUG giysi determinatifi ile yazılan bir kumaş türü ve Bilgiç'e göre Protohatti kökenli bir sözcük. Hangi dokuma türüne ait olduğuna baktığımızda "yünlü giyecek" olarak kullanıldığını görüyoruz.

šaptinnum genelinde Anadolu üretimi "yünlü giyecek, giysi" olarak niteleniyor ve ince sıfatı ile geçen metinlerden de çeşitli kalitelerinin olduğu anlaşılıyor.

menunianum da Anadolu dokumalarından biri. TUG elbise determinatifi ile de anılıyor. Asur'a ihraç edilen kumaş ve giysi ama aynı zamanda bu türün geçtiği metinlerde, Anadolu içindeki yünlü ticaret emtiası arasında da yer aldığını görüyoruz.

buraum, son bir örnek olarak konumuza girsin. Tüccarların kişisel giysilerini ifade eden bir giysi türü olarak tanımlanan *buraum* (bkz. CAD, *burum* kelimesine) ticareti yapılmayan, metin kayıtlarından anlaşıldığına göre, Asur'dan Anadolu'ya getirilen bir giysi ve giysi kumaşı. Tabletlerdeki bütün bu kayıtlarla Anadolu'nun yünü, yünlü dokumaları ve Asurlu tüccarların ticaretindeki yeri ve önemini öğrenmiş oluyoruz.

III. BÖLÜM

HİTİT EGEMENLİĞİ (MÖ 1700-1100)

Hititçede Kadın ve Kadın Akrabalığını İfade Eden Kelimeler

Hititler çiviyazılı belgelerinde "kadını" ifade etmek için Sümerlerin kullandıkları SAL ideogramını benimsemişlerdir. SAL-Mİ ideogramının Hititçe hangi isimle söylendiği bugüne dek saptanamadı. SAL-'ın aldığı Hititçe fonetik komplemanlar, Friedrich, HE I2 s. 53 ve HW s. 290-291'de verilmiştir. Bu eklere göre nom. tekilde SAL-za; akk. SAL-an ve SAL-nan; gen. SAL-aš ve SAL-naš; dat.-l. SAL-ni ve çoğulda $SAL^{MEŠ}$-uš ve $SAL^{MEŠ}$-aš gibi formları belgelenmiştir. Nom. tekil olarak görülen SAL-nanza şekli *SAL-an-s gövdesini kanıtlar (bkz. Kammenhuber, Alt. Klein, s. 289).

Neu bir araştırmasıyla SAL /Mİ'nin Hititçe karşılığının, Hint-Avrupa dillerindeki kadın sözcüğünün kökeni *gvena*'yı örnek göstererek mitolojik konulu tek bir tablet kaydında okunan ku-in-na-(aš)-ša-an olduğunu dile getirirse de (bkz. Neu 1990: 208-209) Hitit bilim dünyasında tatmin edici bulunmamıştır (Güterbock 1992: 1- 3).

Hitit gramerinde bir feminen (fem.), dişil ek görülmemektedir. İsim, sıfat ve zamirlerde de sıfatlar dışında dişil türevine dair iz yoktur. Kadın cinsi ve çeşitli kadın varlıklar gramer yönünden "genus comm." olarak, -šara ekiyle bazı isimlerin fem. şeklini belirtir. Yazıtlarda kadına ilişkin akrabalık ve sosyal mevkilerini gösteren sözcükler çoğu kez Sümerogramlarla yazılır. Bunların bazılarının Hititçe karşılıkları her zaman saptanamamıştır.

Akrabalık ifadeleri:
(bu Hititçe sözlükler için bkz. Tischler, HW 1982).

anna- AMA (Sümerce)	anne, ana
ḫanna-, Sümerce yazılışı AMA.AMA	büyükanne
annaš attaš	ana baba, ebeveyn
annauanna-	üveyanne
anninniyami-	yeğen, kuzen
anniyatar-	annelik
antiyant-	damat, iç güveysi
ayavala-	oğlan evlat (anlamı kesin değil; yazıtlarda Sümerce DUMU sözcüğü kullanılıyor.)
atta-	baba
dan atta-	büyükbaba
hammaša-	küçük çocuk
hamenk-	bağlanmak (nişanlanmak, evlenmek karşılığında kullanılıyor.)
hašša hanzašša-	torunun torunu (kız/erkek için=)
hardu-	torunun oğlu
hartuva-, hartuvai-	birbirini izleyen zürriyet
hašana-	ailevi
hašnupalla-	ebe (doğum yaptıran kadın hekim)
huhha-, huhhant-	büyükbaba
išhanatalla-	kan akrabalığı
gaena-	akraba
genu-	soy
kusa-	damat
latti-	soy sop
neka, nika-	kızkardeş (bkz. StBoT 17, s. 74)
pankur-	nesep
purpuriyama-	akrabalık bağı
^{SAL}ḫaruant-, ^{SAL}UM.ME.DA	sütnine (ebeveyn)
DUMU.SAL	kız evlat
^{SAL}DUMU	kız çocuk
^{SAL}Kİ.SİKİL	genç kız, genç kadın (bazen de hafif meşrep kadın için kullanılıyor.)

^{SAL}annanega-, ^{SAL}NİN	kızkardeş? (yeğen ve kuen için kullanılmış olabilir, bkz. HW 3 Erg. s. 10; Laroche, NH, s. 308)
DAM	eş, zevce, karı
DAM-atar	eşlik, karılık
DAM-anni da-	eşliğe almak, karılığa almak
ŠA LU MU-Dİ DAM *aššiyatar*	karı koca sevgisi
^{SAL}udati-	dul kadın
^{SAL}ara-	kadın arkadaş, refika
^{SAL}É.GE$_4$-aš	gelin (h. karşılığı şüpheli)

-šara- ekiyle oluşmuş kadınlık ifadeleri:

išhaššara-	hanım, sahibe
šuppiššara-	bakire, saf kız
šuppeššarant-	bakire (sıfat)
*haššušša-ra-/SAL.LUGAL-raš	kraliçe
GEME-aššara-	esir kadın, köle uva-oğul??
vannummiya-	çocuksuz, ana babası olmayan
varvatnant-	zürriyet
ivaru-	miras, cehiz

Orta Anadolu, antik Kapadokya bölgesinde gün ışığına çıkarılmış eski Asurca belgelerde *-šar* ekli, oldukça çok kadın adının varlığı Hititçede *-šara-* son ekinin kökeni sorununu ortaya atar. Ve bugüne dek sürdürülen filolojik tartışmalar kesin bir sonuca bağlanmamış, yani *-šara* ekinin Hint-Avrupa vb ya da eski Anadolu dillerine aidiyeti kanıtlanamamıştır (bkz. Laroche, NH, s. 305 vd.; Kronasser, EHS, s. 106 vd., 109-112; Kammenhuber, Alt. Klein, s. 189, 261, 269; Laroche, RHA XXVIII (1970), 50 vd.).

Kral ailesine mensup soylu kadınlara sosyal katlarını bildiren ifadeler daha çok Sümerogramlarla belirtilmiştir: SAL.LUGAL/haššušara-Kraliçe; SAL. LUGAL.GAL-Büyük Kraliçe; DUMU.LUGAL-Prenses/Prens; DUMU. SAL.GAL-Büyük Kız; *tavananna-* Egemen Kraliçe.

Eski ve Orta Hitit Devleti Çağında Kraliçeler

Eski Hitit devletinin tarihini yeniden kurmak, çizmek bugün için bir hayli zor. Hititlerin ilk devirlerini teşkil eden bu çağa (MÖ 1700-1450) ait kaynakların (CTH 1-39) eksikliğine rağmen, belgelerin çoğunun tarihi olması Hitit krallarının kimliklerini, askeri ve politik faaliyetlerini izlemeye olanak veriyor. Bu belgelere göre, hükümdarların sırasını, adlarını, unvanlarını ve eşlerinin adlarını da kısmen saptayabiliyoruz. Eski devlet çağının kralları ya "hattili" ya da "hatti" dil malzemesinden türetilmiş adlar taşıyor. Bu özel adlar, Büyük İmparatorluk (MÖ 1450-1180) krallarının tahta çıkış adları ile aynı. Hitit kral ve kraliçelerinin hemen hepsinin doğuş adlarının "hurri" kökenli olduğu biliniyor. Büyük olasılıkla, Hatti ülkesinin kral hanedanı, Hurri kökenine özelinde bağlılığını korumuş olmalıydı. Bildiğimize göre, bilimsel araştırmalarla bu konuya henüz bir açıklık getirilemedi.

İlk hükümdar çiftinin hatti adı *T/Labarna* ve *Tavananna*, MÖ 15. yüzyıldan itibaren Hitit kral çiftinin unvanı olmuştur. Hititlerin dilinde *Tabarna/* Egemen kral, *Tavananna/*Egemen kraliçe anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Goetze, Kl[2] 1957: 92- 93 ve n. 2; KUB XIV 4).[1] Kral çiftinden sonra gelen en yüksek unvan *tuhkanti*, ancak bir kralın oğluna veriliyordu. Bu şekilde *tuhkanti*'nin "veliaht prens" anlamını ifade ettiği genellikle kabul edilmiştir.

Eski Hitit devleti kral hanedanına değinen en önemli meselelerden biri şudur: Kralların tahta çıkış sırasında kadının soyundan gelen erkek çocuklar veliaht makamını alır ve sırası gelince hükümdar olur. İncelenen belgelere göre, hüküm süren kralın kızkardeşinin oğlu veliaht olup geleceğin kral adayıdır.[2]

1 Metinden *Tavananna* "egemen kraliçe" ile saltanat süren kralın karısının ayrı kadınlar olduğu gibi, mevkilerindeki fark da açıkça belli olur. *Tavananna* ( ) *tapar-* (HW s. 210: "leiten, verwalten, regieren = idare etmek, hükmetmek"; Laroche, DLL, s. 91 *tapar-* "gouverner") eylemini, kocasından sonra tahta çıkan kral II. Muršili saltanatında da aynen uyguluyordu. bkz. Otten apud Schmökel, *Kulturgeschichte*, s. 368 vd.; Kammenhuber, *Alt. Klein.*, s. 432.

2 Riemschneider, "Die Thronfolgeordnung im althethitischen Reich" adlı makalesinde bu temayı ayrıntılarıyla ele alır.

Bu gelenek, I. Hattušili'ye kadar uygulanır ve bu kral tarafından değiştirilir, I. Hattušili torunu I. Muršili'yi veliaht tayin eder. Daha sonraları Hitit hanedanında karışıklıklara neden olan bu gelenek, Hitit kralı Telepinu tarafından bir buyrultu düzenlenerek ortadan kaldırılır. Bu da bize, MÖ 2. binyılın ilk yarısında kadınların hanedan içindeki nüfuzu ve politik olaylara etkenlikleri hakkında bilgi veriyor ve Anadolu'da var olan anaerkil geleneğin benimsenip uygulandığı olasılığını akla getiriyor.

Eski Hitit devleti zamanında, Büyük Kral'ın eşlerinin saray entrikalarına ve memleket politikasına karıştığı ve hükümdar ile anlaşmazlık halinde olduklarını biliyoruz. Bu konuda klasikleşmiş bir örnek olarak eski Hitit belgelerinden, I. Hattušili'nin Hititçe-Akadca çift dilli yazıtından öğrenilenleri sayabiliriz. I. Hattušili'nin siyasi vasiyetnamesi olan ve veliahtı tayin ettiği bu tarihi belgede gözdesinden, kendi kızından acı acı söz edilir. Tabarna LUGAL I. Hattušili'nin gözdesi olduğu anlaşılan Haštayar'dan şöyle bahsedilir: "Yılan gelecek ve Hattuša'yı sokacak." Kraliçe mevkinde olmayan bu kadının krala karşı olumsuz tutumu, oğlu Huzziya'nın veliahtlıktan uzaklaştırılması ve I. Hattušili'nin evlatlık oğlu Muršili'nin veliaht tayin edilmesiyle ortaya çıkar. Muršili, I. Hattušili'nin muhtemelen torunudur (Sommer, HAB 1938: 6- 7, 67 ve n. 2, 208- 211 vd.). Sommer ve Goetze'ye göre Haštayar, I. Hattušili'nin eşlerinden birisidir ama meşru kraliçe değildir. Vesikalarda, *Tavananna* unvanı veya SAL.LUGAL (Kraliçe) olarak zikredilmez (Sommer, ay.: 188-189 ve n. 1, 190-191, 209; Goetze, Kl[1]: 87: bkz. 2 BoTU 10 6 = CTH 39). Fena, kötülük yapan kadınların yılana benzetilmesi, söz konusu metinde birkaç kere geçer. Kral I. Hattušili kendi kızkardeşi için de aynı ifadeyi kullanır. I. Hattušili'nin kızı ile de arası bozulmuş, kendisine verdiği mal ve mülkü geri alıp, onu da evlatlıktan reddetmiştir (Sommer, ay.: 11, 135 vd.; 2 BoTU 8 II 10, 20). Anlaşılan, "yılan" olarak nitelediği kendisine en yakın kadınlar, Halep'e kadar uzanan bu büyük kumandanı, mutlu ve memnun edememişlerdir.

Eski devletin daha sonra gelen kraliçelerinin sadece adlarını, ölümlerinden sonra sunulan kurbanları tayin eden "Kral Listeleri"nden (bkz. Laroche, CTH 661; KBo II 15 ve KUB XXV 14; Goetze, Kl[2]., s. 95 ve n. 2) biliyoruz. Ne zaman yaşadıkları ve yaptıkları işler hakkında henüz bilgimiz yok. Hattuša hanedanına mensup olmayan yerel bir kraliçenin adına, Telepinu buyrultusunda rastlıyoruz: "Šugazziya şehri Kraliçesi." Bu metne göre kraliçe, müstakilen bu şehirde saltanat sürmüş ve Hitit kralı Hantili ile mücadele etmiştir (CTH19).

Söz konusu kral listelerinde I. Hattušili'nin karısı olarak kraliçe Kadduši karşımıza çıkıyor. I. Muršili'nin eşi kraliçe Kali'dir. I. Hantili ile kraliçe Harabšili'nin, I. Muršili'nin kızkardeşinin adı geçiyor (Beran, HG 1967: 87'deki

tabela ile krş. Otten 1968: 125, lev. V, 1307/z metnindeki sıra). Bunlardan sonraki ikinci sırayı işgal eden Ammunna ve eşi Tavananna (II)9, nihayet buyrultu ve büyük fermanın yapıcısı "Usurpator (Gasıp)" hanedandan bir prensesin kocası Telepinu ve İštapariya geliyor (İštapariya hakkında bilgi RlA 1980 ve NH no 476). Yine bir kurban listesine (Beran, ay.: 69) göre aşağıdaki kralları, kraliçelerin adları ile beraber tanıyoruz: Aluvamma kraliçe Harapšeki; Zidanta (II) kraliçe İyaya; Huzziya (II) kraliçe Şummiri; adı geçen hükümdarlar MÖ 1500'den evveline tarihleniyor (Kammenhuber, Arier 1968: 30-31).

Tarihçilerin yeniden kullandıkları "Orta Hitit Devleti" veya "Büyük İmparatorluğun en eski evresi" olarak ifade ettikleri çağa ait iki kraliçe adını, mühür baskılarından ve icraatlarını bildiren birkaç belgeden tanımaktayız. Bunlardan biri II. Tuthaliya'nın eşi kraliçe Nikalmati. Bu kraliçe "Krali kurban listeleri"nde geçtiği gibi, kendisinden sonra kraliçe olan Ašmunikal'e ait bir mühür baskısı üzerinde de çiviyazısıyla yazılmış ismini buluyoruz (Beran ay.: 33, 69 ve lev. V): SAL Aš-mu-ni-kal SAL.LUGAL.GAL DUMU.SAL Ni-kal-ma-ti. Orta alanda SIG5 - Sağlık işareti vardır. Boğazköy Krallık Arşivi yapılarından en büyüğü olan "A" binasında bulunan bir grup tabletin metin kompozisyonuna göre (a.y. IV 1) kral çifti Tuthaliya ve Nikalmati, Zipalantavi(ya) adlı kadının "kötü sözler"inden ve "büyüler"inden kurtulmak için bir "Kefaretle uzaklaştırma" ritüeli düzenletmişlerdir (Szabó, Texte der Hethiter I, s. 7 vd., 85). Kral çiftinin adları ile MÖ 15. yüzyıl sonu, 14. yüzyılın başına tarihlenen tabletler (KBo XV 10 = CTH 443), dini belgeler arasında özel bir yer alır. Bu belgede "Kurban sahibi" görevini doğrudan doğruya kral çifti yerine getirir. Kötü sözler ve büyü Zipalantavi tarafından, kral çifti Tuthaliya-Nikalmati ve oğullarına yöneltilmiştir (ö.y. I 18-19). Büyüyü yapan kadın, Zipalantavi'nin de kimliği metinden anlaşılıyor. Bu kötü sözlü, büyü yapan kadın kral Tuthaliya'nın kızkardeşidir! (ö.y. I 25 vd.) Din tarihi yönünden ilginç olduğu kadar, çağının tarihine de ışık tutan bu ritüel belgeden, saraydaki taht ve iktidar kavgalarına son vermek amacıyla meşhur buyrultunun yapıcısı Telepinu'dan sonraki evrelerde, yine saray entrikalarının ve hanedan kavgalarının varlığı açıkça belli olmakta. Entrikaların başlıca nedeni, şüphesiz saltanat hırsına dayanıyor ve hüküm süren kralın en yakını, kızkardeşi, bu karanlık, kirli büyü işlemlerinde başrolü oynuyor. Yukarıda verilen belgelerle, Hitit saray kadınlarının saltanat sürmek, hükmetmek isteği ve sahip oldukları imtiyazların bize miras kalan akisleri açıkça ortaya çıkıyor.

Bugüne değin bilginler tarafından Nikalmati'nin kızı olarak kabul edilen Ašmunikal, I. Arnuvanda'nın eşidir (Otten ay.: 105-106; Garelli 1969: 153, 309; Krali mühür için bkz. Beran, ay.: 69 ve n. 7, lev. V, desen 152). Bu kraliçeye ait ilgi çeken birkaç belgeyi tanıyoruz. Bunlardan biri SAL.SUHUR.LAL unvanlı

Kuvatalla adlı kadına toprak bağışını bildiren ve hükümdar çiftinin mührünü taşıyan yazıttır. Bu vakıf protokolünde kraliçe, kralın yanında eşit bir mevkide yer alır (CTH 223 = KBo V 7 = LSU 1, Riemschneider, LSU 1958: 338 vd.; Beran, HG 1967: 35, lev. VI, 162). KBo V 7'de (CTH 223) neşredilen metnin ortasında, oldukça bozuk bir vaziyette, kraliçe Ašmunikal'in eşi kral Arnuvanda ile ortak mühür baskısını görüyoruz. Mühür baskısının çiviyazılı, iç içe çember şeklindeki lejand kısmında, krali unvanları *tabarna* ve *tavananna* ile özel adları da zikrediliyor: "tabarna Arnuanta LUGAL.GAL ve tavananna ^{f}Ašmunikal SAL.LUGAL.GAL". Aynı lejandda kraliçenin şeceresi de veriliyor ve kendisinin Nikalmati-Tuthaliya'nın kızı olduğu anlaşılıyor.

Böylece söz konusu kraliçe, bu belgelere göre erkek kardeşi Arnuvanda ile evlenmiş oluyor. Acaba MÖ 15. yüzyılın sonlarına doğru, Hitit kral hanedanında "incestus" = kardeş ile evlilik var mıydı? Birçok defa tartışılmış olan, bu kral çiftine değinen bu sorunun henüz çözülemediğini ve yeni belgelerin yardımına ihtiyacımız olduğunu söylemekle yetineceğiz (Bu önemli sosyal soruna değinen incelemeler hakkında bkz. Otten, Sororat im alten Kleinasien).

Bu çifte ait diğer belge dini bir metin ve kült şehri Nerik hakkında tanzim edilmiş bir duayı içeriyor (CTH 375 = KUB XVII 21). Metin, barbar Kaška kavminin hücumları ile tahrip edilen Fırtına Tanrısı'nın bu şehirde yıkılmış olan kültünün yeniden ihyasını, kurbanların yerine getirilmesini, dini törenlerin tümünün yeniden tanzimini söz konusu ediyor ve bunu ancak Hititlerin en iyi şekilde yaptığını ve bu kurbanların Hattuša'dan Nerik şehrine yollanacağını bildiriliyor. I. Arnuvanda, saltanatı boyunca Kaška hâkimiyeti altında bulunan Nerik'in Fırtına Tanrısı'na, bütün tanrılara sunulan kurban ve merasimlerin yerine getirileceğine dair şehri işgal edenlerden söz almıştı. Verilecek kurbanlara Kaškalar tarafından el konulmaması için bu barbar kavmin insanlarına hediye verilip sözlerini tutmaları için yemin ettiriliyor (von Schuler, Kaškäer 1965: 152 vd.).

Kraliçe Ašmunikal'in bizzat yazdırdığı "$^{É}NA_4$ = Taş ev = Mozole" bekçilerinin uymaya zorunlu oldukları hükümleri ihtiva eden dikkat çekici belge (bir çeşit yönetmelik) Prof. Dr. H. Otten tarafından yayımlandı (CTH 252 = KUB XIII 8; Otten, Tot. 1958: 106 vd.). Bu metinde zikredilen "Taş evler", kralların öldükten sonra yakılan cesetlerinden kalan küllerin saklandığı "Krali Mozoleler" olmalıdır. P. Neve'nin ortaya çıkardığı, Büyük İmparatorluğun son dönemlerine tarihlenen kemerli taş hipojelerin, krali taş evler olması çok olasıdır (bkz. Neve 1996). Ayrıca bu yapılarda görevli olan kalabalık personelin vergiden muaf tutulmasından da bahsedilir bu metinde (bkz. Otten, ay.: 107: ö.y. I 5-6).

Geçen yüzyılın son çeyreğinde başlayan, Zile Maşat Höyük'teki Hitit Tapigga şehri kazılarının yazılı belgeleri ve gliptik buluntuları (T. Özgüç 1982),

ayrıca Çorum'da Ortaköy'de (A. Süel 2004: 811-826) gün ışığına çıkan muhteşem Hitit şehri Šapinuva'nın üç önemli yapısındaki arşivler, Büyük Kral Šuppiluliuma'dan (MÖ1380/1375-1350) evvelki döneme ışık tutuyor. Söz konusu yazılı buluntuların Hitit kraliçelerini aydınlatan çok zengin belgelerine değinmeden önce, Hattuša kral arşivlerinde bulunmuş, adı geçen dönemin ritüellerine ışık tutan az tanınan bir belgeden söz edelim. Bir ritüel merasimin tarifini veren metinde (KUB XLV 47), ismi anımsanmayan bir kraliçe, dört oğlu prensle Manninni, Pariyavatra, Rahip (SANGA) ve Tulpitešup'la birlikte Tanrıça NİN.GAL'ı kutsuyor. Oysa Mezopotamya kökenli bu tanrıça Hitit Panteonunda başlıca tanrılar arasında bir yer işgal etmez. Metinlerin verdiği bilgilere göre, daha çok Hurriler tarafından tebcil edilmiş ve onlar vasıtasıyla Hitit panteonuna giriyor. Tanrıça NİN.GAL en erken Hitit kaynaklarında Orta Hitit krallık metinlerinde geçmiyor.

Adı anılmayan, Hurri adları taşıyan oğulları tek tek anılan bu kraliçe kimdi? Bu metni inceleyen F. İmparati, adı geçen kraliçenin Nikalmati olduğu kanaatindedir ve adında tanrıça NİN.GAL elemanını taşımaktadır. Aynı dönemin diğer bir kraliçesi Aşmunikal de adında NİN.GAL elemanı yer alan teofor bir addır (İmparati 1979: 173, 175).

Bütün bu belgeler Eski Hitit Krallık Dönemi'nde kralın yanında kraliçenin de memleket işlerinde, politikada, dini merasimlerde, vakıf, bağış, yönetmelik yazdırmak gibi görevlerini zaman zaman müstakilen de yerine getirme yetkisi olduğunu belirtiyor. Kraliçelerin şahıslarına ait *Tavananna* unvanlı mühürleri de bu kuvvetli ve bağımsız mevkilerinin açık bir kanıtı...

Hitit mühür ve bullaları arasında bir grup "Tabarna mühürleri" adıyla tanınır. Alman arkeologu Th. Beran, bunlara paralel olarak yaptığı araştırmalar sonucu, bir grup mühür baskısını "Tavananna mühürleri" adı altında toplar. Bu mühürler, sırf çiviyazısı lejandlı olup mühür alanı etrafındaki halka veya halkalarda yazı vardır. Mührün ortasındaki yuvarlak alanda da SIG_5 – "Sağlık" işareti görülür. Bunlarda resim yazısı, yani Hitit hiyeroglifleri yoktur. İki mühür baskısında yazılı lejand şöyledir: "Tavananna'nın mührü, Büyük Kraliçenin, Tavananna, Büyük Kraliçe." Bunlar da Tabarna mühürleri gibi anonimdir ve kraliçenin doğuş adı da bulunmadığından kime ait olduğu tayin edilememektedir. Beran'a göre, bu grup Tavananna mühürleri, MÖ 15-14. yüzyılı kapsar; en eski örnek Telepinu zamanına tarihlenir, en geç örnekse I. Šuppiluliuma'nın üçüncü eşine ait bahsettiğimiz iki mühürdür. İlginç taraf, Hitit Orta Devlet Çağı ve Büyük İmparatorluk Çağı başında kraliçelere mahsus yüksek bir unvan olan *Tavananna* adı altında, kraliçenin şahsına ait, kişiliğinin garantisi olan müstakil mühürlere sahip olmasıdır (Krş. Beran, ay.:

68-70, lev. V, 151-159: Grup XIV; lev. V, 154-155 ve ayrıca lev. II/154, 155 a-c = SBo I no. 78, 79.)

Hitit din tarihi içinde önemli bir olgu da, Hitit kral ve kraliçelerinin, ritüeldini metinlerden öğrendiğimiz bilgilere göre, tanrılara sunulan dini törenlerde icracı ve yönetici olarak başta gelmeleridir. Örneğin Hitit panteonunun baştanrısı Hava/Fırtına tanrısı (D. U)'nın bir ritüel metninden, kral, kraliçe, kralın oğlu ve kızlarının da dini törende işlevlere katıldığını öğreniyoruz (StBoT 12, s. 94; krş. CTH 506/2).

Büyük İmparatorluk Çağı Kraliçeleri

Eski Ön Asya dünyasında Büyük İmparatorluk Çağı Hitit kraliçelerinin müstesna yeri bir yeri olduğu, Hattuša-Boğazköy, Tel-el-Amarna ve Ugarit-Ras Şamra krallık arşivi belgelerinde ve özellikle krali mektuplaşmalarda belirgin bir şekilde meydana çıkar.

Hititlerin kraliçelik müessesesi, çağının kraliçelerinden ayrılan özel bir konuma sahiptir. Mısır ve Mezopotamya'da kraliçe, memleketin mutlak hâkimi kralın eşi, karısıdır. Birtakım dini görevleri dışında, resmen politik yetkisi yoktur; memleketi ve uyrukları üzerinde hükmetme nüfuzu olmayan, kralın meşru birinci kadını rolündedir. Bütün Ön Asya kraliçeleri, hükümdarlık, saltanat yetkisine sahip olmadıkları gibi eşleri krallara da hiçbir zaman

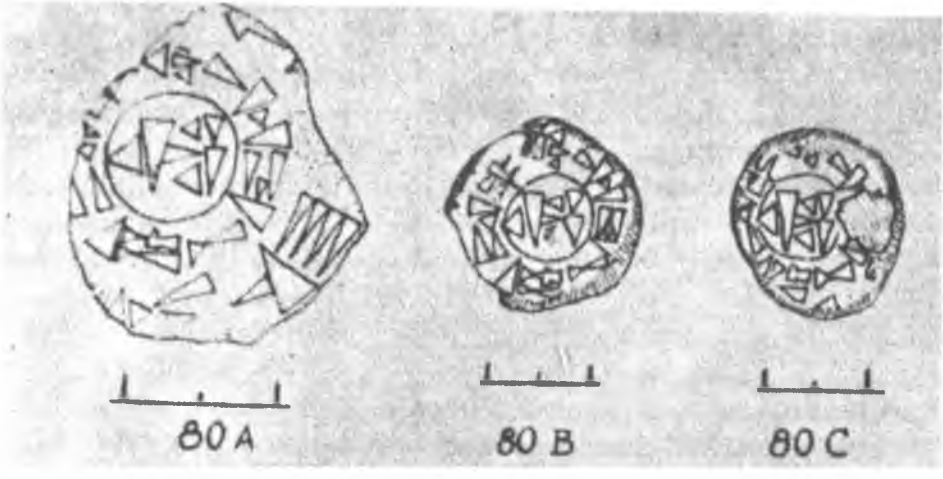

Tavananna unvanlı mühürler. SBo I, s. 69, no. 80 A-c

eşit tutulmamışlardı. Hititlerin kraliçelik müessesesinin başındaki SAL.LUGAL.GAL "büyük kraliçe", "meşru (kraliçe)" (Hit. *šakuvaššar*), *tavananna/* egemen kraliçe unvanıyla Hitit kralına eşit, memleketinde hükmetme yetkisi olan, dış politikaya bizzat karışan, devletlerarası hukukta söz sahibi, krallığın bağımsız bir kadın temsilcisiydi (Goetze, KI[2]. 1957: 92 vd.). Bütün bu yetkiler, Hatti ülkesinin kralı tahtında oturduğu zaman, yani sağlığında, memleketinin sosyal düzeninin kraliçeye verdiği meşru, resmi olanaklardı. Kralın ölümü halinde tahta geçen ilk oğlunun krallığı zamanında da müteveffa kralın eşi "büyük kraliçe" SAL.LUGAL.GAL çeşitli alandaki yetkilerini ölünceye kadar devam ettirmekteydi (Goetze, ay.: 93; KUB XIV 4 - CTH 70; Gurney, Hitt. 1961: 66, 67).

Büyük kraliçe-SAL.LUGAL.GAL, egemen kralın meşru eşiydi. O, bütün resmi ve dini törenlerde, kralın yanında ve zaman zaman müstakil olarak mevkiinin ona verdiği yetkileri uygulamasına rağmen, Hitit kralının tek eşi değildi (Goetze, ay.: 94). Hitit krallarının haremi vardı ve harem kadınları çeşitli unvanlarla tanımlanıyordu. Kraliçeden sonra *E-ŠER-TU* (saray kadını, cariye) (Kühne-Otten 1971: 37) geliyordu. Meşru eş kraliçenin çocuğu olmadığı takdirde, bu kadının ilk oğlu tahta geçme hakkına sahipti (Goetze, ay.: 87). Ancak hür doğmuş kadın Cariye-*E-ŠER-TU* olabiliyordu. Örneğin Hitit kralı Muvatalli'nin meşru bir oğlu yoktu. Bu nedenle bir *E-ŠER-TU* kadından olan, saltanat adı III. Muršili olan ve Hurrice bir ad taşıyan oğlu Urhi-Tešup (bir LU pahurzi/pahhurši, HW 154- "kral olamayacak çocuk, gayri meşru çocuk") kısa bir zaman Hitit tahtını işgal etmişti.

Son yirmi yıl içinde Orta Anadolu'da, Çorum'da (Ortaköy mevkiinde) bir Hitit kenti olan Šapinuva, Aygül-Mustafa Süel filolog ve arkeolog çifti tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkan krali arşiv yazılı belgeleri (4000 tableti aşmıştır bugün), krallığın yönetimi, dini ritüellerin uygulanışı, kral ve kraliçeyle yönetici, yüksek sınıftan memurların haberleşmesi/mektupları gibi çok önemli verilere ulaşmamızı sağladı. Bu belgeler arasında önemli sayıda tablet, Kraliçe D/Taduhepa hakkında zengin bilgiler sunar. Son yıllardaki çalışmalarımda bu bilgilere ulaştığım zaman hep çok heyecanlandım. Adı geçen değerli meslek arkadaşlarım Hitit tarih ve arkeolojisine yeni başlıklar getirdiler. Ve Kraliçe Taduhepa'yı yeniden şekillendirecek ne çok bilgiye ulaştık! Hattuša kral arşivi bu konuda yetersiz. MÖ 15. yüzyıl sonları ve 14. yüzyıl başlarında hüküm sürmüş Šapinuva şehri Büyük Kraliçesi, D/Taduhepa'nın (Hurri kökenli) saltanat yıllarındaki geniş yetkili kişiliğine baktığımızda kendisinin Büyük Kraliçe Puduhepa'nın öncüsü, onun kadar prestijli ve faal bir şahsiyet olduğunu anlıyoruz. Ayrıca Šapinuva arşiv bu-

luntularıyla Hitit kraliçelik kurumunun (Hitit metinlerinde ayrı bir sözcük olarak geçer: *haššušara-*, bkz. Tischler, HEW, s. 19) krali ve resmi bir devlet kurumu olduğu iyice berraklaşıyor (bkz. A. Süel, "Šapinuva'nın Kraliçesi: Taduhepa" isimli makalesi).

Kanımızca Büyük Kraliçe Taduhepa'nın resmi ve siyasi kişiliği Hitit Krallık monarşisi içinde öncü bir niteliği yansıtıyor... Daha sonraki yüzyılda Hurri kökenli Büyük Kraliçe Puduhepa da devlet içinde aynı önemli ve sorumlu mevkiini başarıyla temsil ediyor.

Šapinuva'nın Kraliçesi: Taduhepa

Aygül Süel

Günümüzden 4 binyıl önce çağının en büyük devletlerinden biri olarak tarihe geçen Hitit Devleti, öncelikle bir hukuk devletidir. Hitit hukukunun Roma hukuku ve modern hukuktan önce düzenlenmiş olması çok önemli bir husustur. Hitit Devleti kanunlar ve kralların verdiği direktiflerle hazırlanmış kanun hükmünde kararnamelerle idare edilmiş ve bu bağlamda insanların hak ve hukukları güvence altına alınmıştır.

Hitit devlet yönetiminin baş sorumlusu *tabarna*, yani büyük kraldır. Hitit kralının yanında *tavananna* unvanıyla yer alan egemen kraliçenin bağımsız ve aktif, tüm devlet işlerinde yasal bir yeri vardır. *Tavananna*, eşi büyük kral öldükten sonra da kendisi ölünceye kadar egemenliğini sürdürmekte, devlet yönetimine katılmaktadır.

Hitit uygarlığından günümüze ulaşan tarih, edebiyat, sihir, bayram, hukuk, din gibi çok çeşitli konuları içeren çiviyazılı belgeler, devletin resmi belgeleridir, yani devlet arşivleridir. Bu yazılı kaynaklar içerisinde Hitit kraliçeleri hakkında bilgi veren çok sayıda belge yer alır. Bu metinler sayesinde de Hitit toplumunda kraliçelerin rolünü, dini ve politik hayattaki ayrıcalıklı konumunu öğreniriz. Hitit halk kadınlarının sosyal mevkilerini ve sahip oldukları hakları aydınlatan bilgiyiyse kısmen Hitit kanunlarında buluruz.

Belgeler bize Hititlerin sosyal yapısında oluşan *tabarna-tavananna* eşitliğinin birçok kraliçe tarafından temsil edildiğini ispatlar. Kraliçelerin şahıslarına ait *tavananna* unvanlı mühürleri aslında bağımsız mevkilerinin de bir kanıtıdır. Bu kadınların Hitit sosyal yaşamında etkin bir rol oynadığı ve bir anlamda Hitit öncesi dönemde kadına verilmiş hakların Hititli bu asil kadınlar tarafından yaşamları boyunca yetkin bir biçimde kullanıldığı bu belgelerden anlaşılır (Darga 1984: 23 vd.).

Hitit kralları gibi, öldükten sonra tanrılaşan, adlarına kurban sunulan Hitit kraliçeleri, dönemlerinin büyük krallarıyla müstakil olarak mektuplaşmakta,

yine kendi mühürleri ile antlaşmalara adlarını koymakta, dini törenleri yürütebilmekte, adli kararlar alabilmektedir. Eski Hitit krallığından beri kral eşlerinin ve kızlarının saray politikalarına ve devlet yönetimine karıştıkları belgelerde açıkça görülür. Hitit Devleti'ni yöneten büyük kralın yanında kraliçenin de yer aldığı, bu kraliçenin de kendi yetki ve görevlerini yerine getirdiği anlaşılır.

Eski Ön Asya'da sadece kendilerini başka krallarla eşdeğer tutan hükümdarlar diğerlerine "kardeşim" derlerdi. Hitit Kraliçesi Puduhepa'ya Mısır'dan gelen mektuplarda "kızkardeşim" diye hitap edilmesi, onun yabancı ülkelerle olan ilişkilerde etkin bir yere sahip olduğunu ve dış siyasette yabancı ülkelerin başkanlarına eşit tutulduğunu kanıtlar niteliktedir (Darga 1984: 40 vd.).

Mısır ve Hitit hanedan mensuplarının politik nedenlerle yazdıkları mektuplar, Hitit kraliçelerinin bağımsız mevkii ve rolünü ve onun memleketin dış siyaset alanındaki görevlerini anlamamızı sağlar. Aynı zamanda, bu mektuplar onların krali evlenmelerle sağlanan barış politikalarında da aktif bir rol oynadıklarını gösterir. Kraliçe Puduhepa'nın bizzat Mısır kralı II. Ramses'e gönderdiği, kızının bu kralla evlenme konusuna ilişkin bir mektubu bulunmaktadır. Mısır kraliçesi Naptera'nın Hitit kraliçesi Puduhepa'ya gönderdiği mektup da kraliçeye gönderilen mektuplar arasındadır. Kadeš antlaşmasında Büyük Kral III. Hattušili ile beraber Büyük Kraliçe Puduhepa'nın mührü de yer alır. Büyük kraliçe Puduhepa hakkında pek çok belgeye sahip olduğumuz için, kendisinin Hitit toplumunda kraliçelere verilen hükümdarlık yetkilerini nasıl başarılı bir şekilde uyguladığını izleyebiliriz (Darga 1974: 939-961).

Hitit tarihinde kraliçe Puduhepa gibi, dönemlerinin siyasal yaşamında büyük rol oynayan Hitit kraliçelerinden Danuhepa, Hinti ve Tavananna hakkında da bilgi sahibiyiz (Darga 1984: 29 vd.). Hitit tarihinde, Boğazköy-Hattuša belgelerinden tanıdığımız bir başka etkin kraliçeyse Taduhepa'dır.[1] Son yıllarda Ortaköy-Šapinuva'da keşfedilen belgeler bu çok önemli kraliçeyi daha fazla tanımamıza olanak sağlamış bulunuyor (Süel A. 2004: 819-826).

Šapinuva, MÖ 14. yüzyıl başlarında, Orta Hitit döneminde (Süel A. 1998: 551-558), Hitit büyük kralına ev sahipliği yapmıştır ve Hitit Devleti'nin başkenti olarak dini, askeri ve idari bir merkezdir (Süel A. 2008: 457-474; Süel A. 2009: 193-205; Süel A. - Süel M. 1998: 84-89; Süel A. - Süel M. 2004: 60-61; Süel A. - Süel M. 2005: 56-70; Süel A. - Süel M. 2006: 80-81; Süel A. - Süel M. 2011: 93-110).

Bu şehir, 9 km^2'lik büyüklüğe ulaşan yayılımı ile çağının en büyük şehirlerinden biridir ve birçok şehrin idaresinin buraya bağlı olduğu belgelerden anlaşılır.

1 Bkz. M.A. ve B. Dinçol-Havkins-Wilhelm 1993: 91 vd.; Klindger 1995: 80; Haas 1975: 23; Haas 1985: 273; Haas 1984: 497.

En önemli husussa, Boğazköy kaynaklarından tanıdığımız Šapinuva'nın Çorum ili, Ortaköy İlçesinde keşfedilen Hitit şehri ile özdeşleşmesidir (Süel A. 1995: 271-283; Süel A. 1999: 117-128). Zira, bu özdeşleşme tarihi coğrafyaya yeni bir boyut getirir. Ayrıca, bu Hitit şehrinde yapılan kazı çalışmaları sayesinde gün ışığına çıkan kalıntılar ve buluntular Hitit bilimine çok önemli bilgiler verir.

Hititlerde kirlenmenin her türlü hastalığa ve felakete sebep olacağı inancı vardır. Bu kirliliğin bedensel olduğu kadar aynı zamanda ruhsal olduğuna da inanılır. Bu felaketlerden kurtulmak için temizlenmek, arınmak gerekir. Bu nedenle de Hitit dini törenlerinin en önemlilerinden birisi de bu arınma ile ilgili olanlarıdır. Bu törenler Hurri kökenli olup *itgahi* ve *itkalzi* ritüelleri adıyla anılırlar. Bu ritüellerde karşımıza kurban sahibi olarak metinlerin odak noktasında Tašmišarri-Taduhepa çifti çıkar. Tašmišarri, III. Tuthaliya olarak tahta geçmiştir. Bu krali çifti, Hitit tarihinde, Boğazköy kaynaklarından da tanımaktayız (Haas 1984: 1 vd.).

İtgahi ve *itkalzi* arınma tabletleri çeşitli kopyalarla günümüze ulaşabilmiştir. Hitit ve Hurri dünyasında, insanların tanrılara daha yakın olabilmek için kutlamalar yaptığı kutsal alanlar, şehirler bulunur. Šapinuva bütün bu kutsal yerlerden daha önemli bir yer olmalıdır. Zira, Boğazköy metin kolofonlarında (tabletlerin sonunda yer alan ve tabletlerin içeriği hakkında bilgi veren yazılar), "Bu tabletleri Šapinuva ülkesindeki orijinallerinden çoğalttık" şeklinde ifadeler vardır ve bu da bize bu şehrin ne denli önemli bir kutsal merkez olduğunu gösterir (Haas 1984: 9). Bir şehrin dinsel yönden bu kadar değerli, vazgeçilmez olması az görülen bir olgudur ve Šapinuva'yı Hitit dünyasına tanıtan en önemli husus da, dinsel bakımdan taşıdığı bu ayrıcalıktır.

Ortaköy kazılarında ele geçen hiyeroglif yazılı bir kalıp, III. Tuthaliya ve Kraliçe Taduhepa krali çiftinin Šapinuva'da hüküm sürdüğünü ispatlar. Kraliçe Taduhepa, eşi Tašmišarri (III. Tuthaliya) ile birlikte, Hitit dini dünyasında çok önemli yeri olan ve tüm Hitit dünyasına dağıtılan *itgahi ve itkalzi* "ağız temizleme" ritüellerini burada gerçekleştirmektedir.

Belgelerden anladığımıza göre Šapinuva sadece Hitit devletinin bir başkenti değil, aynı zamanda zamanımızın Mekke'si, Kudüs'ü gibi Hitit dünyasının çok önemli bir dini merkezidir (Süel M. 2010 a: 829-844; Süel M. 2010 b: 31-52).

Ortaköy-Šapinuva'da yaptığımız kazılarda, eşi III. Tuthaliya'nın ölümünden sonra oğlu I. Šuppiluliuma zamanında da *tavananna* "egemen kraliçe" olarak görevine devam eden Kraliçe Taduhepa'ya ait belgeler ele geçti. Gerek kraliçeye ait gerekse kraliçeye gönderilmiş mektuplar ve diğer ritüel metinler, Boğazköy belgelerinden az tanıdığımız bu kraliçe hakkında bilgilerimizi zenginleştirdi. Bu belgelerden bazı örnekler verelim...

Šapinuva Kraliçesi'nin eşine, büyük Hitit kralına hitaben yazdığı mektup, Hitit dünyasında bir kraliçeden eşine hitaben yazılmış tek örnektir. Mektup (Or. 90/800) tam olarak ele geçmiştir ve mektupta (Süel A. 2004:819-826) kraliçenin üslubuyla şunlar yazılıdır:

> *"Efendim Güneşime söyle! Hizmetkârın, kraliçe şöyle der: Efendim Güneşim'in huzurunda her şey iyi olsun ve Efendim Güneşim'i tanrılar hayatta tutsunlar ve onu korusunlar. Benim yanımda da (her şey) iyidir. Başım gibi sırtım da hastadır ve o bana aynı şekilde (sıkıntı vermektedir.) Efendim Güneşimin huzurunda her şey nasılsa efendim Güneşim bana iyilik (haberlerini) yaz."*

Bu kraliçeden büyük krala yazılmış mektuplardan bir diğeri falla ilgilidir (Or.90/1775). Fal konusu Hitit dünyasında önemli bir yer tutar. Kral ya da kraliyet çifti siyasi, idari ve askeri konularda yapacaklarını öğrenmek için fal çeşitlerinden birine başvurur. Hitit metinlerinde, belirti/işaret'in (šagai-) tespitiyle olaylar sorgulanmaya, saray ve aile içi konular dahi bu yolla çözülmeye çalışılır. Temizlenme törenleri yapılarak, verilen sunularla tanrılar hoşnut edilecektir. Bu da kraliçenin yönetimdeki rolünü belirginleştirir. Mektuptan bir bölüm şöyle:

Büyük Kral III. Tuthaliya ve Kraliçe Taduhepa'nın hiyeroglif yazılı kalıbı.
Fotoğraf: Mustafa Süel Arşivi

> *"Efendim Güneşime söyle! Hizmetkârın, kraliçe şöyle der: Efendim Güneşim'in huzurunda her şey iyi olsun ve Efendim Güneşim'i bin tanrı hayatta tutsun ve onlar ellerini etrafında iyice sarsınlar ve korusunlar. Güneşime yaşam, sağlık, sıhhat, uzun yıllar kudret, kuvvet versinler. Benim yanımda da her şey iyidir.*
>
> *"Güneşim'e, beyime bildirdim ve zithara şehrine hareket ettim. Sonra.... Ve beyler bana söylediler: [....] geceledim. Şimdi zithara şehri [....] Bu günde kuşları 2 defa gördüler."*

Šapinuva kraliçesi bir diğer mektubunda, fal için gittiği bazı şehirlerden Büyük Kral'a bilgi verir. Mektuptan bir bölüm şöyledir (Transkripsiyon ve tercüme için krş. Murat 2008: 575-585):

Kraliçe Taduhepa'nın eşine yazdığı mektup. Fotoğraf: Mustafa Süel Arşivi

"Efendim Güneşime söyle! Hizmetkârın, kraliçe şöyle der: Efendim Güneşim'in huzurunda her şey iyi olsun ve Efendim Güneşim'i tanrılar hayatta tutsunlar ve onu korusunlar. Benim yanımda da (her şey) iyidir.

Efendim, büyük kral, [m]vašunni'yi gönderdin ve bana kurban meselesi hakkında şöyle yazdın: Eğer [LÚ]tapritaššiyi (bir görevli) gece getirdiler ve keldi (anlamı bilinmiyor) için kurban yaptılarsa, iyidir. Şimdi bu kuptiler (anlamı bilinmiyor) orasının da kuptileri olsun! Eğer [LÚ]tapritaššiyi gece getirmediler ise şimdi bu kuptiler orasının(dır) oraya ait(tir). Şimdi oraya ait olan bu kuptileri sunsunlar! Hattuša'ya geldim ve bana şöyle dediler: [LÚ]tapritaššiyi gece getirdiler ve o yıkanmamıştı ve gece yıkandı. Tanrının huzuruna o öyle gitmedi ve o tanrıyı şimdi yıkadı sonra keldi için kurban yaptılar [m]mannu keldi için sunulan kuptilerin hepsini sundu. Şimdi bak' [m]mannu kuptileri o günde kurban sunmadı. Sonra büyük kralın karşısında mesele görüşülecek."

Daha sonra majestenin kurban konusunda verdiği emirler tekrarlanmakta ve kraliçe mektubuna şöyle devam etmektedir:

"Sonra [m]vašunni'yi Hattuša'ya gönderdim, gitsinler o tableti beylerin huzurunda okusunlar ve her ne yapılacaksa Güneşime acilen yazsınlar."

Šapinuva'da ele geçen ve Hitit büyük kralına ve kraliçesine hitaben yazılmış mektuplardan bir diğerindeyse görevli derin bir saygıyla iyi dileklerini sunarak mektubuna başlar:

"Efendim Güneşim'e ve Beyiçem Kraliçe'ye söyle! Köleniz din adamı ([LÚ]SANGA) şöyle der: Efendim Güneşimin ve Beyiçem Kraliçemin huzurunda her şey iyi olsun ve Efendim Majesteyi ve Beyiçem Kraliçeyi tanrılar hayatta tutsunlar. Güneşime ve Beyiçem Kraliçeye sağlık, sıhhat, kudret, yaşam, kuvvet versinler ve onları korusunlar."

Šapinuva Kraliçesi Taduhepa'nın fal için gittiği bazı şehirlerden Büyük Kral'a bilgi verdiği mektubu. Fotoğraf: Mustafa Süel Arşivi

Din adamından ([LU]SANGA) büyük krala hitaben yazılmış bir başka mektupta da, büyük krala iyilik mesajları verilirken ayrıca kraliçeye de saygılar sunulur.

Kırık olduğu için konusu iyi anlaşılamamakla birlikte kraliçenin mahiyetinde olan görevlilere hitaben bir mektubu vardır. Bu görevlilerden [m]Hulla'nın ismi okunabilmektedir.

Büyük Kral Tuthaliya ve Kraliçe Taduhepa çiftinin devleti buradan idare etmesiyle bu şehrin başkentlik görevini üstlendiğini söyleyebiliriz. Šapinuva'nın ne kadar süre Hitit Devleti'ne başkentlik yaptığını, yani devletin ne kadar süreyle buradan yönetildiğiniyse tam olarak saptayamıyoruz.

Bu kraliyet çiftinin, devlet idaresini ve dini görevlerini yürütebilecek bir yer olarak Šapinuva şehrini tercih etmesine bu şehirde var olan kutsallık neden ol-

muş olabilir. Belki bu çift, dini kariyerlerini yürütebilecekleri bir yer olarak burayı seçmişler ve böylece Šapinuva dini ve idari bir önem kazanmıştır diyebiliriz (Süel A. 2008: 457-474; Süel A. 2009, 193-205; Süel A.-Süel M. 2011: 93-110).

Ortaköy Hitit şehrinde yapılan kazılar sonucunda açığa çıkarılan arkeolojik kalıntılar da bu şehre verilen önemi açıkça gösterir nitelikte... (Süel A. 2008: 457-474; Süel A. 2009: 193-205)

Šapinuva'da yaptığımız kazı çalışmalarında Tepelerarası bölgesinde dört anıtsal yapı ve bu anıtsal yapıların da içinde yer aldığı bölgeyi çeviren sur duvarının bir bölümü açığa çıkarıldı. Bu bölgede, özellikle şehrin hemen hemen en hâkim noktasında yer alan A binası yalnız Šapinuva için değil Anadolu ölçeğinde de anıt bir binadır. B yapısında bulunan ve 1-1,5 ton malzeme alacak 70'i aşkın büyük küp, burada sadece depolama yapılmadığını aynı zamanda yapının işlevsel olduğunu da gösterir. Depolanan malzemeler, tahıl dolu ambarlar kraliyet gücünün devamlılığını sağlamaktadır.

C ve D binaları, orak biçimli mızrak uçları ve bronz baltalar üzerinde çiviyazısıyla yazılmış LUGAL.GAL "Büyük Kral" ibaresi, bir odanın duvarlarının birleşme yerlerine vurulan Tabarna, yani kraliyet mühür baskıları, şehrin başkentliğini ayrıca vurgulamaktadır.

Bir diğer bölge olan Ağılönü alanında yapılan kazı çalışmalarında çoğu işlik ve dükkân olan birçok yapı da açığa çıkarıldı. Ağılönü bölgesinin en önemli mimari yapısı "Taş Döşem" olmalı diye düşünüyoruz. "Taş Döşem"in güneyindeki

Šapinuva'nın havadan görüntüsü. Fotoğraf: Ateş Velidedeoğlu

bölümde, birbiri üstüne inşa edilmiş iki yapı keşfedildi. Bu yapının batısındaki alanın dinsel törenler sırasında kullanıldığı anlaşıldı. Bu törenlerde kullanılan kurban çukurları keşfedildi. (Süel A. 2008: 457-474; Süel A. 2009: 193-205 Süel M. 2010 a: 829-844, Süel M. 2010 b: 31-52)

Hitit tarihindeki belgelerden çok iyi tanıdığımız Kraliçe Puduhepa gibi, Šapinuva'da hüküm süren kraliçe Taduhepa'nm da yetki ve görevlerini yerinde kullandığı sadece birkaç örnekle bile anlaşılıyor. Šapinuva Hitit şehrindeki kazılar sonucu ulaşacağımız yeni belgeler bize bu kraliçeyle ilgili daha da çok bilgiye sahip olacağımızın işaretini veriyor.

Bibliyografya

Darga (A. M.) "Puduhepa: An Anatollian Queen Of The Thirteenth Century B.C.", *Mansel'e Armağan*, TTKY, Ankara, s. 939-961, 1974.

Darga (A. M.) *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, 2. Basım İstanbul 1984.

Haas (V.) Die Serien itkahi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tasmisarri und Tatuhepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tasmisarri, Corpus der hurritischen Sprachdenkmaler I, Band 1, Roma, 1984.

Murat (L.) "kupti kelimesi üzerine bir inceleme" VI. Congresso Internazionale di Ittitologia Roma, 5-9 Eylül 2005, Studi Micenei ed Egeo Anatolici 50, Roma, s. 575-585, 2008.

Süel (A.) "1990 yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 25-29 Mayıs 1992, Ankara, s. 495-508, 1993

Süel (A.) "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", Belleten, C. LIX, s. 225 Ankara, s. 271-283, 1995.

Süel (A.) "Ortaköy-Şapinuwa Tabletlerinin Tarihlendirilmesi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara, s. 551-558, 1998.

Süel (A.) "The Name of Ortaköy in the Hittite Period", *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, s. 117-128, 1999.

Süel (A.) "Şapinuwa'daki Kraliçe Hakkında", *Anatolia Antica, Studiin Memoria di Fiorella Imparati*, Eothen 11 Roma, s. 819-826, 2004.

Süel (A.) "Hitit Devleti'nin Bir Diğer Başkenti: Şapinuva", *Muhibbe Darga Armağanı*, Hazırlayanlar: Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar, Sadberk Hanım Müzesi Yayını, Şubat, İstanbul, s. 457-474, 2008.

Süel (A.) "Another Capital City of Hittite State: Šapinuwa", *Central-North Anatolia in the Hittite Period: New Perspectives in Light of Recent Research*, Acts of the International Conference Held at the University of Florence (7-9 Şubat 2007), Studia Asiana 5, Roma, s. 193-205, 2009.

Süel (A.)-Süel (M.) "Bir Hitit Başkenti: Şapinuwa", *Çorum Çevre*, sayı: 5, Çorum, s. 84-89, 1998.

Süel (A.)-Süel (M.) "Şapinuva", *Arkeo Atlas*, sayı: 3, s. 60-61, 2004.

Süel (A.)-Süel (M.) "Hitit Başkenti: Şapinuva", *Bilim ve Gelecek*, sayı: 14, Nisan Ankara, s. 56-70, 2005.

Süel (A.)-Süel (M.) "Stratejik bir Başkent: Şapinuva", *National Geographic*, Türkiye, Ocak, s. 80-81, 2006.

Süel (A.)-Süel (M.) "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *I. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 02 Ekim 2010 Çorum, Çorum, s. 93-110, 2011.

Süel (M.) "Şapinuva Hitit Kenti Ağılönü Kutsal Alanı", *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 25-31 Ağustos, Ankara 2010, 829-844, 2010 a.

Süel (M.) "Ortaköy/Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları", *Arkeoloji ve Sanat*, sayı: 134, İstanbul, s. 31-52, 2010 b.

Kral Çocuğu, Büyük Kız, Egemen Kraliçe: Güçlü Kadınlar

Yazılı belgeler, Hitit kraliçelerinin görevleri hakkında etraflı bilgi veriyor. Adlarını, bazılarının kişiliklerini izleyebiliyoruz. Elimizdeki vesikalar daha çok "Hitit Büyük İmparatorluğu"nun en parlak devresinin (MÖ 1375-1250) kraliçelerini tanımamıza ışık tutuyor. Bu belgelerin tanıttığı Hitit kraliçelerinin en mükemmel örneğini, aşağıda göstereceğimiz Büyük Kraliçe Puduhepa'nın kişiliğinde görüyoruz.

Şimdi, bu parlak çağın tarihi belgeleri, ölmüş kral ve kraliçelere sunulacak kurbanları tespit eden "kurban listeleri" (Krali kurban listeleri için bkz. Laroche, CTH 661 ve bibl.) ve krali mühür baskılarının (Güterbock, SBo 1942: 2-55; Beran, HG 1967: 66-81; Laroche, Ugaritica III 1956: 99, 101 vd.) yardımıyla kraliçeleri kronolojik bir sıra takip ederek tanıyalım.

Hitit tarihinin en ilginç kişiliğine sahip Büyük Kral I. Šuppiluliuma'nın (1375-1345) üç eşini biliyoruz.[1] Bu hanımlar, Duduhepa (D/Taduhepa), He/inti ve Tavananna (III) adını taşıyor. Adı geçen kralın eşlerini, kurban listeleri ve mühür baskılarında (Beran ay.: lev. IX, 208-211 = SBo I no. 8-11; Laroche ay.: 99 vd., res. 2, 3, 4, lev. I) yer alan isimlerinden tanıyoruz. Kurban listelerinin kronolojik bir sıra takip ederek düzenlendikleri, bilginler tarafından kabul edilmiştir (Otten 1968: 116-117; Kınal 1962: 131 vd.). Böylece bu kralın eşlerini zikrediliş sırasına sadık kalarak veriyoruz. İlk iki eşi hakkında derin bilgimiz yok, adlarından, Hurrili asil kadınlar oldukları anlaşılıyor. Büyük kral I. Šuppiluliuma'nın eşi olan kraliçe Hinti'nin adının yazılı bulunduğu iki bulladan kalan iki küçük parça üzerinde bu isme ait iki işaret seçiliyor (Beran ay.: lev. IX, 206, 207 = SBo I no. 6, 7). KUB XLII 51'deki çok kırık bir metinde de bu

1 Malatya-Sulumeli rölyeflerindeki kralın eşi de DUMU.LUGAL unvanıyla gösterilmiştir, bkz. Bossert, Alt., no. 768.

isme, He-en-ti'ye (a.y. 1) rastlıyorsak da söz konusu kraliçeye ait olup olmadığını anlayamıyoruz. Büyük kraliçe Hi-in-ti hakkındaki belgeler ne yazık ki oldukça sınırlı.

I. Šuppiluliuma'nın son ve üçüncü karısı, evlendiğinde muhtemelen genç bir kraliçe, *tavananna*'ydı, (III) Ugarit Sarayı güney arşivi buluntuları sayesinde, kendisinin Babilli bir prenses olduğu artık kesinlikle anlaşılmış durumda (Laroche ay.: 98-99; bkz. Beran ay.: lev. IX, 208-211'deki parçalarda çiviyazılı lejanddan kalan kısımlar da aynı mührü hatırlatıyor.)

Son yılların Hitit başkenti kazılarında, "Güney Kale'de Kral çocuğu" unvanıyla yazılmış ve adını içeren bir bulla (Neve 1993: 58, res. 153) bulundu. Bu bullada sol tarafta "Kral çocuğu" işaretlerinin altında "Kadın"ı gösteren oval işaret (L.79, M.324) görülmüyorsa da *malnigal* adı açık olarak belli oluyor. Otten, malnigal'in *tavananna*'nın okunuşu olduğunu söyler ama bu görüşe katılmıyorum. Bildiğimize göre "kral çocuğu/kızı/prenses" yazılı *Malnigal* mühürleri çok azdır. Šuppiluliuma ile ortak olan mühür baskılarında, kenardaki çiviyazısı lejandda Babil kralının kızı ifadesi yazılmış. Mühür ve baskılarda sol tarafta, Luvi-resim yazısı/Hitit resim yazısı ile genç kraliçenin adı bulunuyor. Maalesef bu adı hâlâ emin olarak okuyamıyoruz. Güterbock, Malnigal okunuşunu teklif etmiştir (SBo I: 17-18, n. 52 ve s. 46 vd.; Beran ay.: 69, lev. V, 159; Laroche. ay.: 100.)

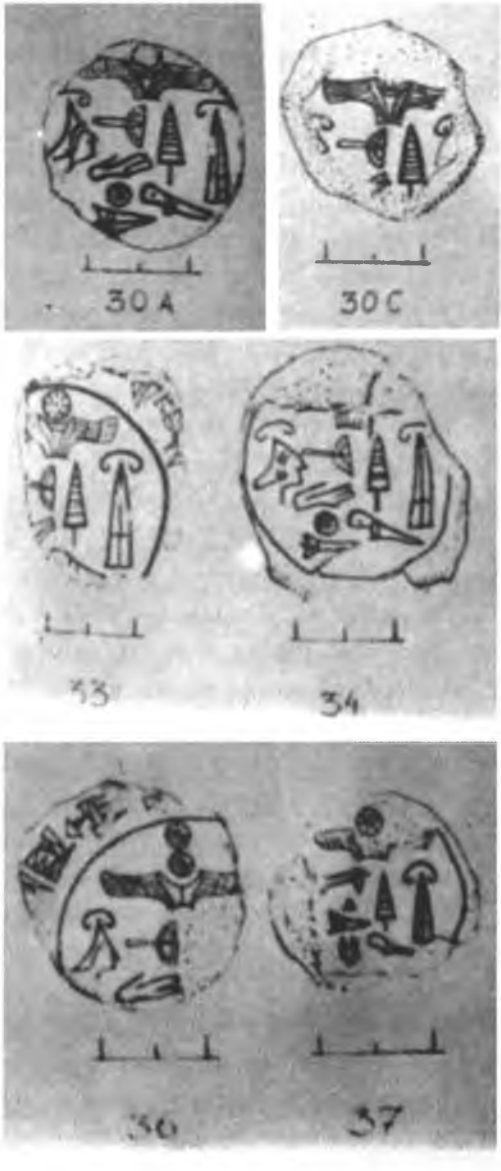

Kraliçe mühürlerinin çizimleri.

Aynı ad, Boğazköy mühürlerinin birinin ortasında çiviyazısıyla karşımıza çıkıyor: Ma-al-ni-gal SAL.LUGAL (SBol 84 = bkz. Lev. la). Bu mühürün orta alanını çerçeveleyen çiviyazısı lejandda "kral Muršili" ifadesi okunuyor ve bir de Ta ile başlayan bir kadın adının ilk işareti gözüküyor. Bu adı, *SAL* Ta[-va-na-an-na] olarak tamamlamak akla geliyor (Beran ay.: 33, 69)

H. Otten adı geçen krali mühürlerde *Malnigal* okunuşuna yeni bir yorumla, HH işaretlerine Tavananna okunması önerisini getirmiştir.

I. Šuppiluliuma'nın Babil kralının kızı, üçüncü meşru karısının adını meydana getiren (hiyeroglif) şekilleri, Boğazköy kökenli mühür baskılarında da (SBo I no. 30, 31, 33, 34-36; Beran ay.: lev. X, 213a-219 desen, lev. 10/213 a, c) epey zamandan beri biliniyordu. Bunları birkaç bulla üzerinde kral II. Muršili'nin adının yanında görüyoruz. İki bulladaysa çiviyazılı lejandda kraliçe adından iki işaret SALTa-[...] kalmıştır (SBo I no 31a, 32 = Beran ay.: lev. X, 214a, 215). Bu isim SALTa[vananna] olarak tamamlanır. Boğazköy kökenli iki bullada (SBo I no. 78, 79 = Beran ay.: 69, lev. V 154-155; krş. Laroche ay.: 105) bu kraliçenin adı tek başına, çiviyazısıyla yazılmış olarak iki kere kaydedilir: "Tavananna'nın mührü, Büyük Kraliçenin; Tavananna Büyük Kraliçe." Böylece kraliçenin saltanat adının Tavananna olduğu açıkça anlaşılır, ayrıca "Egemen kraliçe" anlamını ifade eden *Tavananna* unvanı da aynı mührde kullanılmış olur. Birinci Tavananna ile yüksek memuriyet unvanı, ikinci ile saltanat adı verilmiştir. Böylece söz konusu Babil kökenli kraliçenin, müstakil mührlerinin de varlığı belgelenmiş olur. Hattuša ve Ugarit kaynaklı bu belgelerin bir arada incelenmesi şu sonucu ortaya çıkarır: Šuppiluliuma'nın son meşru eşi Tavananna, Babil kralının kızıdır. Kocası öldükten sonra tahta geçen, Büyük Kral II. Muršili çağında da "Egemen kraliçe (*Tavananna*)" sıfatı ve yetkileriyle saltanat sürmeye devam etmiştir. Šuppiluliuma ve Tavananna adını taşıyan belgeler, bu kralın saltanatının sonuna tarihlenmelidir (Laroche, ay.: 99-100).

Diğer ilgi çekici yön, bu çiftin ortak mühür baskılarının Ugarit kralı Niqmad ile yapılan bir antlaşmanın koşullarını bildiren tabletin tam ortasında görülmesidir. Bu mühür baskısında Tavananna adının varlığı, kraliçenin "egemenliğini" ve "saltanata ortak olduğunu" belirgin şekilde bir kere daha ortaya koyar. Ugarit kaynaklı Akadca yazılmış bu siyasi vesikalar, ilk defa bir Hitit kraliçesinin adını, bir antlaşmayı içeren tabletin üzerindeki mührde belgelemektedir (Laroche ay.: 100 vd., RS 17. 227. Boğazköy kaynaklı ortası mührlü tabletler "toprak vakfı LSU" belgeleridir. bkz. CTH 221-222 ve bibl.). Böylece bu antlaşmayı, Šuppiluliuma'nın saltanatının sonlarına, MÖ 14. yüzyılın ortalarına tarihlemek yanlış olmayacaktır. Šuppiluliuma'dan sonra tahta geçen oğlu II. Muršili çağma tarihlenen bir vesikada, hiç de iyi karakterli olmayan bu Babilli prensesin sebep

olduğu bir sürü olay ayrıntılarıyla anlatılır (bkz. CTH 70 = KUB XIV 4). Kraliçelik yetkileri ile silahlı olan Tavananna'nın (III), eşi Šuppiluliuma'nın büyük oğlu II. Muršili'nin krallığında, büyük geçimsizliklere ve kral ailesi içinde nifaklara sebep olduğu bilinmektedir (KUB XIV, 4). II. Muršili egemen kraliçeye karşı türlü kötü ithamlarda bulunur: "Ölen babası kral Šuppiluliuma'nın tapınaklara tahsis ettiği adak eşyası ve hediyeleri geri alıp başka yerlere vermiştir. Kralın arkasından haraç alarak yolsuz hareketler yapmıştır. Kargamiš ve Aštata şehrini haraca bağlamıştır. II. Muršili'nin karısını büyü ile lanetlemiş ve bu yoldan ölümüne sebep olmuştur. Muršili'nin dilinin tutukluğundan yine bu Tavananna mesuldür. Yaptığı ve sebep olduğu bu kötülükler karşısında Muršili ona karşı bir dava açmıştır."

Üzerinde Danuhepa ve Muvatalli ideogramı olan mühür çizimi. SBo I, s. 65, no. 42

Adı geçen belgede, kraliçe Tavananna dört kere zikredilir ve sonuç olarak yaşlanmış bu kötü "egemen kraliçe" kraliçelik tahtından indirilmeye mahkûm edilir (Goetze, Kl[2] 1957: 93; Kınal, Bell. 1956: 363; Danmanville, FH 1965: 259-260; Laroche ay.: 101 vd.; Houwink ten Cate 1966: 20-26). Tek olmakla beraber, MÖ 14. yüzyılda gerektiği zaman, Hitit kraliçelerinin aleyhine yasaların verdiği olanakların uygulandığı ve dava edilenin suçu kesinse cezalandırıldığı anlaşılıyor. Bu davadan, sonradan III. Hattušili'nin bir duasında bahsedilir (Laroche ay.: 103 ve CTH 383 ve bibl.; KUB XXI 19 + 1303/c + KUB IV 7 I 14 vd.).

Görüşüm şu: *Hitit Sanatı* kitabımda tanıttığım, başkentin aşağı şehir, Büyük Tapınak terası üzerindeki evlerden birinde, duvar içinde (spoli olarak kullanılmış) gün ışığına çıkartılan Güneş kursu (diskus) başlıklı kadın başı bence bir tanrıça başı değil. Bunun gözden düşen bu kraliçenin bir heykelinin kopuk başı olabileceğini düşünüyorum (Darga 1992: 98-99, res. 93).

II. Muršili çağının zengin çiviyazılı belgeleri arasında kraliçeler ve bu kralın eşleri hakkında pek bilgi edinemeyiz. Bilinen "kurban listeleri" de duruma açıklık kazandırmaz (Otten, MDOG 83, 1952: 66 vd.; Otten, Die hethitischen historischen Quellen 1968: 124; Kammenhuber 1968: 44).

Mühürlerden bahsetmeden önce genel bir bilgi olarak yazılı belgelerde kraliçenin ve kralın altın mühürünün çalınması hakkında kayıtlar olduğunu söyleyelim. Bugüne kadar ne yazık ki bu mühürlerden hiçbiri bulunamadı, çünkü altın da bütün diğer madenler gibi eritilerek başka amaçlar için kullanılıyordu.

Boğazköy kaynaklı II. Muršili kral adıyla ortak kraliçe adının bulunduğu mühür baskılarının (SBo I no. 24-27 = Beran ay.: 74-75) bir kısmında kral, kraliçe *Tavananna* ile karşımızdadır (SBo I no. 30-35 = Beran ay.: lev. X, 213a-c, 214a-b, 215, 216, 219) (Lev. I, 30-36). Bu mühürler, saltanatının ilk devresine aittir. Diğer bir grup mühürde bu kral, "Kraliçe T/Danuhepa" adıyla beraberdir (SBo I no. 24-29 = Beran ay.: lev. X, 221-224) (Lev. I 24-24). Bir mühür baskısında da *Ga-šu-la-vi* okunan unvansız, kral kızı? bir kadın adıyla görülür (SBoI no. 37 = Beran ay.: lev. X, 220). Aynı ad SBo I 104'te "prenses = L. 46" unvanıyla görülür (Laroche, Ugaritica III 1956:105 vd.)

T/Danuhepa adı, kraliçenin ismini meydana getiren şekiller, Muršili'den başka iki kral adıyla ortak olarak bullalarda belgelenir. Son yıllarda, Hattuša'da P. Neve başkanlığında yürütülen kazılarda, bu Büyük Kraliçe'nin adını içeren müstakil bir bulla bulundu (Neve 1993: 58, res. 157). Bu çok önemli buluntu, aşağıda değineceğimiz yeni yorumları da beraberinde getiriyor. Bu kraliçenin adıyla ortak mühürler, Muršili saltanatını izleyen krallardan II. Muvatalli (SBo I no. 42) ve adı geçenin oğlu (kraliçeden olmayan oğlu) Urhi-Tešup/ III. Muršili'ye aittir (SBo I, no. 43, 44 = Beran ay.: lev. XI, 226, 227a-b).

Bu belgelerin ışığında çeşitli olasılıklar öne sürülebilir: Bu adı taşıyan iki kraliçe vardı belki. Birinci D/Tanuhepa, II. Muršili'nin karısıdır. İkinci D/anuhepa ise II. Muvatalli'nin eşidir ve Urhi-Tešup'un saltanatında *Tavananna* fonksiyon ve görevlerini devam ettirmişti.

İkinci ihtimal: Bu isimde tek bir kraliçe vardır. II. Muršili, krallığının geç devrelerinde, olasılıkla o sırada çok genç olan D/Tanuhepa ile evlenmiştir. Bu kraliçe, kocasının ölümünden sonra, oğlu Muvatalli'nin krallığı süresince de yaşamış ve kısa bir süre Hitit tahtını işgal eden Urhi-Tešup/III. Muršili çağında da sağ olup, *Tavananna* (egemen kraliçe) vasfını korumuştur. Bu nedenle mühür baskıları üzerinde üç kral adı ile beraber ismi bulunmaktadır.

Çok zayıf son bir ihtimal ise, tek bir kraliçe D/Tanuhepa olduğu... Tanuhepa'nın eşi II. Muršili'ye (SBo I, no. 24-29a-c = Beran, HG, lev. X, 221-225) ait mühürlerle, saltanat adı III. Muršili olan Urhi-Tešup'a atfedilen mühürleri birleştirmek gerekir. Bütün bu mühürler, aynı adı taşıyan III. Muršili (SBo I, no. 43,44 = Beran, HG, lev. XI, 226, 227a-b), yani doğuş adı Urhi-Tešup olan krala aittir (Laroche, ay.: 105). Çiviyazılı kral arşivi belgeleri bu konuda, ileri sürülen ihtimallerden birini seçmeye yardım etmiyor; zira II. Muršili'nin eşle-

rinin adlarının arka arkaya verildiği yazıtlara sahip değiliz. Ayrıca çiviyazılı belgelerde D/Tanuhepa'nın kişiliğini aydınlatan pasajlar da bilinmiyor. Prof. Dr. Güterbock, Boğazköy kral arşivi mühürleriyle ilgili eserinde (Krş. Güterbock, SBo I, s. 11 vd., 60; SBo II, s. 7), konumuza değinen malzemeyi incelemiş, Prof. Dr. Laroche da (Laroche, ay.: 105 ve n. 4) aynı konuya, Ugarit'de bulunan II. Muršili'nin mühür matrisi, başka deyimle, mühürünün aslı vesilesiyle değinmiştir. Bugün için kesin olan, III. Muršili saltanat adını taşıyan Urhi-Tešup mühürlerinin, çiviyazılı lejanddaki şecereye göre ve stilistik yönden II. Muršili mühürlerinden açık olarak ayrıldığıdır (bkz. Beran, HG, lev. VII, 180, 181, s. 75).

Gaššulaviya'ya ait sağ ve sol tarafında prenses işareti olan mühür baskısı çizimi. SBo I, s. 72, no. 104

Tek bir mühür baskı üzerinde de Büyük kral II. Muršili ile Ga-šu-la-vi adı görülüyor (SBo I, no. 37, s. 18 = Beran, HG, lev. X, 220, s. 41). Bu adı taşıyanın unvanının bulunduğu kısım kırık: SAL.LUGAL.GAL - Büyük Kraliçe olarak tamamlayabiliriz. Aynı isim diğer bir mühür baskısının (SBo I, no. 104) ortasında müstakil olarak okunuyor. Burada Ga-šu-la-vi adını, sağ ve sol tarafta "prenses" işareti (L. n. 46; Meriggi, Gl. n. 276) olan ideogram çevreliyor:

Hitit yazılı belgelerinde bu adı taşıyan iki kadın (Laroche, NH: 89, no. 539/1-2) tanınıyor: Biri, III. Hattušili'nin kızı ve Amurru kralı Bentešina'nın karısı Gaššulaviya. Bir antlaşmada adı geçen "Prenses-DUMU.LUGAL" unvanlı mührün (bkz. n. 34; Laroche, Ugaritica III: 106)[2] ona ait olduğu genellikle kabul edi-

2 Kurban listelerindeki sıralar için bkz. Otten, MDOG 83 (1952), s. 66; Otten, *Die hethitischen historischen Quellen*, s. 123-125; KUB XI 7; XXXVI 122 ö.y. 8 vd.'da arka arkaya Daduhepa, Hinti, Tavananna geçiyor. Krş. Laroche, ay.: 101 ve n. 6. KBo II 15 (Dupl. KUB XXV 14 = CTH 626)'de ö.y. II 1 vd. aynı sırayı izliyoruz. KBo II 15 ö.y. II:
1 I NINDA.KUR$_4$.RA A-NA ^{D}UTU ^{URU}A-ri-in-na
2 ŠA ^{SAL}Du-u-du-he-pa pár-ši-ia
3 I NINDA.KUR$_4$.RA A-NA ^{D}UTU ^{URU} A-ri-in-na
4 ŠA ^{SAL}Hi-i-in-ti par-ši-ia
5 I NINDA.KUR$_4$.RA A-NA ^{D}UTU ^{URU}A-ri-ni-na
6 ŠA ^{SAL}Ta-ua-an-na-an-na par-ši-ia
Bu metnin 12. satırında adı geçen ^{SAL}Va-la-an-ni (bkz. NH no. 1472) isimli hanımın, buradaki kraliçe adları ile ilişkisini kesinlikle tayin edemiyoruz. (Krali kurban listelerinde de aynı sırayı takip ederek zikredilen D, E, F, G listeleri için bkz. Otten, *Die hethitischen historischen Quellen*, s. 124) ^{SAL}Valanni'nin, I. Šuppiluliuma çağı belgelerinden tanınan prens veya yerel bir kral olan Kantuzzili'nin karısı, Hitit Kral ailesine mensup asil bir kadın olduğunu düşünüyoruz. Adı geçen belgelerde daima I. Šuppiluliuma'nın

liyor, bu mührü çerçeveleyen bezekler bize bazı ipuçları verebilir (Lev. IIc) diyerek inceleyelim. "Prenses" veya "Kral Çocuğu" unvanı ile sınırlanmış Gaššulaviya'ya ait mühür baskısında (SBo I 104), orta alanı çerçeve içine alan çemberden kalan kısımda ▲ üçgen "aššu" ve ⊙ ortası noktalı çember işareti tekrarlanarak bezek olarak kullanılmış. Bu mühür, Beran'ın "Gruppe XII" kenar çemberi figürlü bezekler gösteren mühür baskılarına (bkz. Beran, HG, lev. III, 133, 138, 141) benzer. Aynı gruba giren mühürleri Güterbock'un SBo II cildindeki örneklerle zenginleştirmek mümkün. Beran, bu grubu (XII) Eski ve Orta Hitit Devleti Çağı'na yerleştirerek tarihler (Beran, ay.: 61-66; bkz. SBo II, no. 47-61, 202-209, s. 31-32). Yine Boğazköy kaynaklı, Büyükkale'de Büyük İmparatorluk Çağı kültür katında bulunan üç mühür baskısının çerçevesi de (Beran, Boğ. III, lev. 29/9, lev. 30/28, 29) SBo I 104 ile paraleldir. Bu mührlerin birinde 𒀭 Tİ ve ▲ üçgen; diğerlerinde ise ▲ üçgen ve ⊙ dairelerden meydana gelen çember görülür. Birinci olarak bahsettiğimiz mührün üzerinde "Hattušili, X ülkesinin kralı" unvanı okunur. Beran'a göre bu mühür, III. Hattušili Büyük Kral olmadan, Prens ve yerel kral, "Hakpiš Şehri Kralı" iken yaptırılmış mührüdür (Boğ. III, lev. 29/9 273/n, S. 45 ve n. 16). Biz bu tarihlemeye katılmıyor, bu mührü stilistik yönden de daha eskiye, II. Hattušili çağına MÖ 14. yüzyılın başlarına tarihlemeyi uygun buluyoruz. Diğer iki mühür yazıtları tarihlemeye yardımcı olamıyor. Beran, Boğazköy III'teki incelemesinde de kenar bezekli ve ortası resim yazılı mührleri Büyük Hitit İmparatorluğu evveline koyar (Boğ. III, lev. 30/28 = 3003/k, P/22 plan kare ortada bulunmuş; yazıt: na-nu DUB.SAR, krş. Laroche, NH, no. 883 ve bibl.). Bu gruba giren mührlerin (Boğ. III, lev. 30/29 = 84/m), ki bunlar Büyükkale, güney yamaç yığıntı toprak içinde bulunmuştur, üslup gelişimi şu sırayı takip eder: Kenarda çember şeklinde bezek, evvela figürlü, sonra geometrik bezeklere, nihayet çiviyazılı lejanda geçilir (Beran, Boğ, III, s. 48). Bu gelişim göz önüne alınacak olursa, Prenses Gaššulaviya (SBo I no. 104) yazıtlı mührü stilistik yönden Büyük Hitit İmparatorluğu'nun ilk devrelerine, II. Muršili'nin (MÖ 1340) saltanatının başlarına tarihlemek ve bu mührün sahibi hanımın da kralın eşi, fakat resmen "Egemen kraliçe" mevkiini işgal etmemiş olan Gaššulaviya olduğu akla geliyor.

SBo I 104'te verilen mührün Büyük Kral II. Muršili'nin karısı Gaššulaviya(š)'a ait olduğunu kuvvetlendiren çiviyazılı vesikalardan iki kaydı veriyoruz: KBo IV 6 ö.y. 16'da (CTH 380) DUMU.SAL.GAL "Büyük kız" sıfatı ile adı altı kere zikre-

eşlerinden hemen sonra Kantuzzili (bkz. NH no. 503/1 "Hitit prensi") adını izleyerek geçmesi bu görüşümüzü destekliyor. Böylece bu belgelere dayanarak, Laroche'un (NH s. 202) ileri sürdüğü, bu kadının II. Hattušili'nin karısı Hitit Kraliçesi olması ihtimaline katılmıyoruz. E kol. III, V ve F krali listelerde (bkz. Otten, ay.: 124) Kantuzzili ve Valanni, I. Šuppiluliuma'nın oğulları Telipinu, Piyašili ile beraber geçiyor. Kantuzzili'nin de bu kralın oğlu olması kuvvetle muhtemel. Otten da fazla bir açıklamada bulunmadan, krali listelerdeki yerini göz önüne alarak Valanni'nin, II. Hattušili'nin eşi olamayacağını kabul ediyor (krş. Otten, ay.: 106 ve n. 2).

dilen, egemen kraliçe mevkiini işgal etmeyen Gaššulaviya(š) belirtilir. Son yıllarda neşredilen krali bir mektuba ait bir parça olan KBo XVIII I a.y. 7'de "DUMU. SAL.GAL" zikredilir. Egemen kraliçeye hitap eden bu mektupta, bu sıfatla kralın karısı söz konusu ediliyor ve mektubun II. Muršili tarafından Tavananna'ya yazıldığı ortaya çıkıyor. Bu vesileyle incelenen Malatya Aslanlı Kapı'ya ait Sulumeli Kabartmalarında görülen ve adı geçen kralın karısına ait libasyon sahnesi tasvirinde (Lev. III) başrahibe görevini yerine getiren figürün yazıtında da L. 46 = DUMU.LUGAL "kral çocuğu" unvanını buluyoruz. Böylece, bu figür belirtici işaretlere bakılmadan genellikle kraliçe olarak açıklanıyor.

III. Hattušili çağında çember şeklindeki kenar bezeklerinde bu tür süslenmiş mühürler tanımıyoruz. Böylece, söz konusu mühürde III. Hattušili'nin kızı Gaššulaviya'nın adının ve unvanının bulunduğunu tahmin etmiyoruz.

Gaššulavi(aš), II. Muršili çağı belgelerinde nadiren geçmekte olup bu kralın karısıdır (Laroche, NH, ao. 539/1, s. 89). Hastalıklı bir hanımı olan bu kral, eşine, iyileşmesi için dualar yazdırıyor. Bunlardan birinde, bizzat kralın adı, Muršili geçmekte (CTH 380 ve KUB XXXVI, 80, 81 = CTH 376 ve bibl.; krş. Ugaritica, III, s. 107). Bu yapıtlara göre, burada bir kraliçe mi, yoksa kral kanından gelme bir prenses mi söz konusu, belirgin olarak anlaşılamıyor. Büyük bir olasılıkla, II. Muršili saltanatı başlarında *Tavananna* olan Babilli prensesin büyüleriyle hastalanan ve ölen genç bir kraliçe bu hanım ve Gaššulaviya adını taşıyor. Yukarıda söz konusu olan resmi, tek bir mühür baskısı (SBo I, no. 37; Beran, HG, lev. X, 220 ve s. 41, 75 ve n. 17) ile bu hanımın kralın eşi olduğu çağa ait belgeyi böylece tanımış oluyoruz. Gaššulaviya'nın ölümünden sonra II. Muršili, Tanuhepa (bkz. Laroche, NH, no. 1244) ile evlenmiş olmalı. Aşağı yukarı otuz beş sene süren saltanatının sonuna doğru bu evliliği yaptığı anlaşılıyor. Belgelere dayanarak Hurri isimli bu genç kraliçenin, kocasından daha uzun yaşadığı ve kral Mutavalli'den (SBo I, no. 38-41, 42; SBo II, no 11 a-c) sonra kısa bir zaman tahtı işgal eden Urhi-Tešup (SBo I, no. 43, 44a-b; Beran, HG, lev. XI, 226, 227a-b, 228a-c) (III. Muršili) çağında da Egemen Kraliçe-*Tavananna* yetkileriyle hükümdarlık mevkiini koruduğu söylenebilir. D/Tanuhepa adını veren mühür baskılarının bir tek kadına mı yoksa aynı isimli iki kadına mı ait olduğunu kesinlikle tayin edemediğimizi bir kere daha tekrarlayalım. Geleceğin yeni belgeleri hiç şüphesiz bu konuyu aydınlatacaktır. II. Muvatalli (1310-1290) çağının belgeleri saray kadınları hakkında tam bilgi vermiyor. Yazılı belgelerden de D/Tanuhepa adlı kraliçeyle ortak mührü dışında bu kraliçeye ilişkin kesin bilgi edinemiyoruz.

P. Neve başkanlığındaki Hattuša kazılarında, Güney Şehir'in batısındaki mühür odalarında (Westbau'da) D/Tanuhepa'nın bağımsız bir mühür baskısı bulunmuştu (Neve 1993: 58, res. 157). Bu mühür baskısı bir hayli haraptır. Orta alanda

profilden resmedilmiş ve başının üstünde kanatlı Güneş Kursu bulunan ayakta, giyimli bir kadın betiminin adı, önünde ve arkasındaki alanda D/Tanuh(ipa) olarak, Hitit/Luvi resim yazısıyla yazılıdır. Kraliçenin unvanı SAL.LUGAL.GAL-Büyük Kraliçe işaretleri görülmüyor; ya yazılmadığından ya da tahrip olduğundan... Mühür baskısının ortasındaki kadın figürüyse Hitit sanat yapıtlarından tanınan Hitit Kraliçesi, aynı zamanda Hitit tanrıçası ikonografisini yansıtıyor. Bu mühür baskısının Büyük Kraliçe D/Tanuhepa'ya ait olduğu kuvvetle muhtemel.

Hitit kraliçelerinin en ilgi çekicisi ve kuvvetli kişiliği ile çağının yazılı belgelerinde pek çok kez adı geçen III. Hattušili'nin eşi Büyük Kraliçe Puduhepa hakkında bir hayli geniş bilgiye sahibiz, bu yüzden bu kraliçeye ayrı bir bölüm ayırıyoruz. III. Hattušili'den sonra Hitit tahtını işgal eden ve dini alandaki reformlarını yazılı belgelerden, yapı faaliyetleriniyse arkeolojik verilerden izlediğimiz Büyük Kral, šar kiššati-evrenin kralı unvanını taşıyan IV. Tuthaliya çağının kraliçe ve saray kadınları hakkında bilgilerimizse son on yılların araştırmalarıyla zenginleşti. Baktığımızda IV. Tuthaliya'nın eşi olarak resmi ve krali belgelerde adının geçmediğini görüyoruz. Bu büyük hükümdar resmi yazışmalarda ve bunları tasdik eden krali mühürlerinde "egemen kraliçe" olarak daima Puduhepa ile anılmış ve resmedilmiştir. Bazı araştırmacılar IV. Tuthaliya'nın, Puduhepa'nın oğlu olmadığı tezini savunur. Onlara göre bu kraliçenin yalnız kızları olmuştur. Böyle düşünülecek olursak, bu kral, onun büyüttüğü Hitit sarayının *ešertu* seviyesinde, yani ikinci eş, "subaltern" birinin oğlu olmalıdır (Ünal 1983, KUB XXII 70 = Bo2011; Taş 2008 : 43 vd. krş. dip notlar). Bu konuları titizlikle araştıran ve yayımlanmamış bütün Kral Arşiv tabletlerini kopyalayan, inceleyen ünlü Hititolog Prof. H. Otten bu görüşü dile getirmiyor (Otten 1975: 32-33).

Bir fal metninden IV. Tuthaliya'nın DUMU.SAL.GAL-"Büyük Kadının evladı" olarak geçen eşinin doğduğu ülke hakkında bilgi ediniriz. Metinde Babil kralının kızı ifadesi geçer. İkinci bir Babilli prenses Hitit sarayına girmiş oluyor böylece, bu evlilik de şüphesiz politiktir. Adı geçen kralın arka arkaya Hitit tahtına oturan oğulları II. Šuppiluliuma ve III. Arnuvanda'nın annesinin bu Babilli prenses olup olmadığıysa saptanamamıştır.

Bu dönemin belgelerinden, "Egemen kraliçe" Puduhepa'nın sarayda, devlet işlerinde ve politik ilişkilerde Büyük Kral'ın yanındaki güçlü yerini ve nüfüzunu koruduğunu anlıyoruz. Ve *šar kiššati*-"Evrenin Kralı", Hitit sarayının bu büyük kadınının deney ve tavsiyelerinden anlaşılan o ki hiç vazgeçmiyor.

Hitit Büyük İmparatorluğu'nun sonlarındaki iniş çıkışlı dönemde tahtın sahibi Hitit kralları II. Šuppiluliuma ve III. Arnuvanda'nın eşleri olan kraliçeler hakkında bilgi sahibi değiliz. Yeni tablet buluntularının yakın gelecekte bu çağı daha çok aydınlatacağını umut ediyoruz.

Büyük Kraliçe Puduhepa

MÖ 13. yüzyılın büyük insanı Hitit kralı III. Hattušili'nin (1275-1250) eşi, Kraliçe Puduhepa'nın kişiliğini anlamamıza yardım eden yazılı belgeler bir hayli zengindir. Bu belgelere göre ilginç şahsiyeti ve kuvvetli karakteri ortaya çıkan bu kraliçeye ait birçok mektup, dua, adak metni ve emriyle yazdırılmış dini yazıtlar (Laroche, CTH 1971: 585, 628), Boğazköy ve Ugarit kaynaklı adli belgeler de (bkz. ay.: 293 ve 95 = RS 17.133 = PRU IV 1956: 107 vd.) vardı. Kocası III. Hattušili'nin işlevlerini açıklayan birçok resmi belgede de kraliçenin adı, kralın yanında geçer. Önce bu ünlü kraliçenin adı hakkında bilgi verelim.

Kraliçe, teofor (tanrı adı taşıyan) bir ad taşıyor; Hitit panteonunun baştanrıçası Hepat ile kraliçenin adı bir araya getirilmiş: pudu- ve hepa- sözcüklerinden oluşan özel bir ad ortaya çıkmış. Laroche'a göre Hurrice pud- (başka bir yazılışıyla vud-), başka kraliçe adlarında da saptanan tanu-, tadu-, gilu-, gibi verbal bir kök ve anlamı tam olarak bilinmiyor (Laroche 1966: 355 vd. ; Otten 1975: 12). Metinlerde çeşitli yazılışları kaydediliyor, örneğin en çok Puduhepa grafisi yazılıyor. Bundan başka Puduhipa, Puuduhepa, Puutuhepa yazılışları da var. Sonuçta adın en yaygın yazılışı Puduhepa (Hitit hece yazısıyla Pu-du-he-pa). Adın ikinci elemanı Hitit panteonunu baştanrıçası Hepat'ın adını içeriyor. Krali yazışmalardan Mısır hükümdarı II. Ramses'in Hitit kraliçesine yolladığı iki mektupta adı Pu-du- He-pa-at olarak tanrıçanın adıyla yazılıyor. Mısır'daki taş üzerine hiyerogliflerle yazılmış adı P-u-t-u-h-e-p(a) şeklinde. Hititlerin resim yazısıyla taş/kaya yüzeylerinde ve özellikle mühürlerinde kraliçenin adı Pu-tu-he-pa şekilleriyle yazılıyor (Otten 1975: 12).

Özetle Büyük Hitit İmparatorluğu Çağı Hitit kraliçelerinin hemen hepsinin adları gibi Puduhepa da, doğuş memleketine uygun olarak tipik bir Hurrili teofor adı taşıyor. Pudu-Hepat yazılışı, Mısır Firavunu'nun Akadca yazışmalarında da geçiyor (krş. NH no.1063; Edel, 1976: 30 n. 69, 92, 93).

Mısır Amarna arşilerindeki çiviyazılı tabletlerde kaydedilmiş Hitit saray kadınlarından birinin adı da Hurrice, yine Hepat adını içeren ve teofor bir ad olan Gilu-hepa. D/Tanu-hepa, D/Tadu-hepa kraliçe adları, Hattuša arşivlerinde de belgelenmiş halde. Hitit kraliçesi D/Tad/tu-hepa'yı aydınlatan en zengin belgeler (tabletler) son yılların en önemli Hitit arşivlerinden biri olan Šapinuva kazılarında (Çorum-Ortaköy) Prof. A. Süel-M. Süel çifti tarafından gün ışığına çıkarıldı.

Konumuzu oluşturan bu yazılı resmi belgelerin içinden bu ünlü kral-kraliçe çiftinin, Hattušili ve Puduhepa'nın özel duygu dünyasını, hayatını ve kesinlikle var olduğunu sandığımız güç çatışmalarını izleyemiyoruz. Puduhepa'nın Hitit prensiyle evlendiği zamanki yaşını da kesin olarak bilemiyoruz, muhtemelen on beş yaşlarında bir genç kızdı (Otten 1975: 32). Puduhepa'dan evvel kral III. Hattušili'nin hareminin kadınlarından, hanedanın idamesi açısından meşru sayılmayan evliliklerinden olma çocuklarının varlığı bazı metinlerden, örneğin, Mısır kralı II. Ramses'e yazdığı bir mektubun bir bölümünden anlaşılıyor. Bir büyük Hitit kraliçesinin varlığı resmen, III. Hattušili'nin, soylu Hurrili Puduhepa ile evlenmesiyle gerçekleşiyor. Merak etmeyin, resmi krali işlevlerinin dışında, tarihin bu ünlü kral-kraliçe çiftinin belgelenebilen özel ilişkilerine de gelecek bölümlerde değineceğiz.

Bu kralın çağını aydınlatan tarihi metinler arasında, otobiyografisinin kısa yazılmış nüshası (KBo VI 29 = CTH), Büyük Kral Hattušili ve Büyük Kraliçe Puduhepa'nın sözleri ile başlar (Goetze, Hatt. 1925: 45). Bu metin grubunun çeşitli bölümlerinden kralın evlenmesini izleriz. III. Hattušili, kardeşi kral Muvatalli zamanında Mısır seferinden ülkesine geri döndükten sonra, koruyucu tanrısına gerekli kurbanları sunmak için Kumanni'de (antik Komana, Kilikya/Çukurova kuzeyinde Şar ilçesi) (bkz. Otten-Soucek 1965: 36, n. 3) Lavazantiya şehrine gelir. Orada tanrının isteği üzerine Lavazantiya şehri İštar'ının rahibi Hurrili Pentipšarri'nin kızı Puduhepa ile evlenir (Daha önce de belirttiğimiz gibi Puduhepa'nın on beş yaşlarında olduğu tahmin ediliyor, bkz. Otten 1975: 32). Koruyucu tanrısı onlara karı-koca sevgisi ihsan eder. Erkek ve kız çocukları olur (Goetze ay.: 22-23, kol. III 1-6). Bu evlenmeye değinen daha ayrıntılı ve ilginç bir bilgiyi III. Hattušili'nin otobiyografisinin başka bir versiyonundan elde ederiz. Burada Puduhepa'nın hem bir rahip kızı olduğu, hem de "Lavazantiya şehri İštarının hizmetkârı" (rahibesi) olduğunu bildirilir (Goetze ay.: 46-47: KBo VI 29 I 16-18). Ayrıca Hattušili'nin Puduhepa'yı kendi isteğiyle ve aşkla almadığını, Tanrıça İštar'ın ona rüyasında görünerek verdiği emirle evlendiği yazılıdır (Goetze ay.: 46-47: KBo VI 29 I 19-21). Böylece III. Hattušili'nin kral olmadan önceki prenslik devresinde, muhtemelen yaşının da pek genç olmadığı bir zaman, Kumannili yüksek bir rahip ailesine mensup soylu bir kızla evlendiğini öğreniyoruz.

Hitit kraliçelerinden sadece ikisinin mensup olduğu aileyi kesinlikle biliyoruz: Bunlardan biri, büyük kral I. Šuppililiuma'nın son evlendiği eşi Babil kralının kızı... Doğuş adını henüz okuyamadığımız bu prenses, belgelerde Tavananna (III) olarak zikrediliyor (bkz. Laroche, Ugaritica III 1956: 101 vd. ve CTH 70). Diğeri de konumuzu teşkil eden Rahip Pentip-sarri'nin kızı rahibe Puduhepa. Kraliçe olduktan bir hayli zaman sonra, belki de en kudretli olduğu çağda Tanrıça Lelvani'ye ithaf ettiği adak yazıtının başlangıcında "Puduhepa, Kumanni şehrinin kızı" ifadesi ile kendini tanıtıyor (Otten- Soucek ay.: 16, I 1). Fraktin kaya kabartmasının sağ yan alanında da kaya yüzeyinde hiyeroglif yazısıyla "Kazuvana'nın (memleketinin) kızı, tanrının sevgilisi" olarak geçiyor (Darga 1992: 178 res. 182).

Puduhepa ve Hattušili'nin çocuklarından bazılarının adlarını biliyoruz. III. Hattušili'den sonra krallık tahtına oturan en büyük oğulları IV. Tuthaliya (Bazı araştırmacılara göre Puduhepa'nın oğlu değildir). Diğer bir prensin adı Nerikkaili; Amurru kralı Bentešina'nın kızıyla evleniyor. Bu çiftin kızlarından biri, Gaššulaviya, Bentešina ile kraliçe olmak şartıyla evlendiriliyor. Diğer bir kızıysa Mısır yazılı kaynaklarının zikrettiği Mahornefrurê. Mahornefrurê, Manefrurê Mısır'lı adıyla tanınıyor (bkz. Gardiner, Geschichte 1965: 294, 484 n. 56; Akurgal, KH 1961: 45). Tahminlere göre bu Hitit prensesinin adı Şaušganu. Akadca mektuplara, Mısır tapınaklarındaki yazıtlara göre, bu prenses, II. Ramses'in otuz dördüncü saltanat yılında onunla evlenerek haremine giriyor. Hitit ve Mısır kralları arasındaki mektuplaşmada, bu evlenmenin projesi ve prensesin çeyizi uzun uzun söz konusu ediliyor. Böylece Puduhepa'nın çocuklarının bizzat krali evlenmeler gerçekleştirdiklerini görüyoruz.

Büyük Kraliçe Puduhepa hakkında belgeler sayesinde oldukça bilgi sahibiyiz. Bu yüzden kendisinin Hitit toplumunda kraliçelere verilen hükümdarlık yetkilerini en başarılı şekilde uyguladığını, politik, hukuki ve dini işlerde, kralın yanında, krala eşit bir şekilde görevlerini müstakilen yerine getirdiğini izleyebiliyoruz (Goetze, Kl[2]. 1957: 93). Herkesçe bilinen Kadeš antlaşmasının, ne yazık ki bize intikal etmemiş olan, gümüş tablet üzerine yazdırılmış esas nüshasının bir yüzünde Büyük Kral III. Hattušili'nin mührü, diğer yüzünde de Büyük Kraliçe Puduhepa'nın mührünün bulunduğunu bu antlaşmanın diğer versiyonlarından biliyoruz (bkz. Weidner, PD: 112-123; krş. Gardiner Geschicte 1965: 288 ve n. 45; Helck Beziehungen 1971: 215).

Krali yazışma tanımından şunu anlamamız gerekiyor; bunlar, özellikle Mısır ve Hitit hanedan mensuplarının politik nedenlere dayanan evlenmelerine veya evlenme projelerine ilişkin mektuplar (Edel 1949: 72-85). Krali Hitit mektuplarının en tanınmışı, genç yaşta ölen Mısır Firavunu Tutankamon'un dul kalan Baş kadını/Kraliçe'ye ait, onun Hitit Kralı Šuppililiuma'ya gönder-

diği iki mektup... Bu mektuplarda, Mısır Kraliçesi evlenmek için Hitit kralının oğullarından birini istiyor! "Kocam olan kişi öldü. Oğlum da yoktur. Bir hizmetkârımı alıp, hiçbir zaman onu kocam yapmayacağım. Bana bir oğlunu ver. O, bana koca, Mısır'a da kral olsun." Kuşkusuz bütün saray kurallarına karşı çıkarak, olası da gizlice bu mektupları Hatti ülkesine yolluyor. Hitit kralı da, talebin doğruluğuna inandıktan sonra, oğlu prens Zannanza'yı elçilerle Mısır'a gönderiyor ama o sırada Mısır'da hanedan ve iktidar değişikliği oluyor, baş vezir "Ay" tahtı ele geçiriyor ve Hitit prensi Mısır'a ulaşınca, bir ihtimal de Mısır yolunda öldürülüyor (bkz. Edel 1949: 72 vd.).

Krali mektuplarda Puduhepa'nın bağımsız mevki ve rolü açıkça ortaya çıkar. Bu kraliçeye on beş kadar mektup yollanmıştır (Edel ay.: 75). Bunlardan II. Ramses tarafından gönderilenlerin muhtevası, kelimesi kelimesine kral III. Hattušili'ye ithaf edilenlerin aynıdır. Böylece Mısır kralının da Hitit kraliçesini "Büyük Kral"a eşit tuttuğu açıkça anlaşılır. Belki bu durum, o çağın devletler hukukunun çizdiği politik kurallardan biriydi ama söz edilen krali mektupların üslubu özeldir. Genellikle kişisel olmaktan uzak bu yazışmalarda uzun nezaket formüllerine önemli bir yer ayrılmıştır. Bunlardan birinde II. Ramses Puduhepa'ya "kızkardeşim" diye hitap ederek Mısır ülkesinin refahından, kendi sağlık ve afiyetinden bahseder. Sonra da Hitit kraliçesine, sahip olduğu tüm iyiliklere onun da sahip olması dileğinde bulunur. Mektubun tercümesi şöyle:

"Amon'un sevgilisi, güneşin oğlu, Mısır Kralı, Büyük Kral Ramses şöyle der:

Hatti ülkesinin Kraliçesi, Büyük Kraliçe Puduhepa'ya söyle:

İşte ben, kardeşin, iyiyim. Evlerim, oğullarım, ordularım, atlarım, arabalarım iyidirler. Ülkemde büyük ölçüde iyilik vardır.

Sen kızkardeşim, iyi olasın! Evlerin, oğulların, orduların, atların, arabaların iyi olsunlar! Soyluların iyi olsunlar! Ülkende büyük ölçüde iyilik olsun!

Kızkardeşime şöyle söyle:

İşte habercilerim, kızkardeşimin habercileri ile birlikte bana geldiler. Onlar bana kardeşimin, Hatti Ülkesinin Kralı, Büyük Kral'ın iyiliğini bildirdiler.

Onlar bana kızkardeşimin iyiliğini, kızkardeşimin oğullarının iyiliğini, ülkelerinizin iyiliğini bildirdiler.

Kardeşimin, kızkardeşimin ve ülkelerinizin iyilik haberlerini alınca, çok sevindim ve şöyle dedim:

'Çok şükür iyidirler!'

Kızkardeşimin bana gönderdiği mektubu gördüm ve Hatti Ülkesinin Büyük Kraliçesi kızkardeşimin pek güzel bir biçimde yazdığı konuları işittim.

Kızkardeşime şöyle söyle:

Kardeşim, Hatti ülkesinin Kralı, Büyük Kral bana şöyle yazdı:

'Kızımın başına iyi kokulu yağı dökecek kimseleri gönder! Onlar onu Mısır Kralı'nın, Büyük Kral'ın evine götürsünler!'

İşte, kardeşim bana böyle yazdı. Kardeşimin bana bildirdiği bu karar çok ve pek çok güzeldir.

Mısır'ın Tanrıları ile Hatti'nin Tanrıları iki büyük ülkeyi ebediyen bir ülke olarak birleştirmek için bizi bu karara sevk ettiler." (Alp 2001: 26-28).

Hattušili ve Puduhepa'nın libasyon sunu sahnesi. Sağdaki hiyeroglifte Puduhepa'nın menşei Kazuva olarak geçiyor. Fotoğraf: Erkan Konyar

II. Ramses'in Hitit kraliçesi Puduhepa'ya gönderdiği mektubun son kısımları maalesef anlaşılamayacak derecede haraptır.

Büyük Kraliçe Puduhepa'ya Mısır'dan gönderilmiş olan mektuplardan biri de Mısır Kralı II. Ramses'in eşi, Baş kadını Naptera'nın mektubudur. Çiviyazılı tabletlerde yazıldığı gibi Mizri/Mısır ülkesinde krallık kurumunda bir "kraliçelik" unvanı olmadığı için, firavunun haremindeki baş kadını, aynı zamanda Kraliçe sayılıyordu. Akadca yazılmış mektupta SAL.LUGAL.GAL unvanı kullanılır. Bu nedenle biz de "kraliçe" sözcüğünü kullanıyoruz. Bu krali mektubun eksik olan parçası 1956 yılında Hattuša kazılarında ele geçti, bugün Ankara AMM çiviyazısı arşivinde korunmakta (CTH 167 ve bibl.; Gün 1989: 1 vd.; Alp 2001: 16-18).

1988 yılında Londra'da Kültür Bakanlığı adına bir müzayededen satın alınan (değeri 41.000 sterlin) bir tabletin büyük parçası, Naptera mektubunu içeren tableti tamamlamaktadır. Mektubun başlangıcını oluşturan bu tablet parçası 1907 yılında bulunmuş ve çiviyazısı uzmanları tarafından kopya edilerek KBo I 29'da yayımlanmıştır. Özel bir koleksiyonda bulunan bu tablet satışa çıkarılmıştır. Yıllar sonra Londra'da satın alınan parça, adı geçen mektubun başlangıç kısmıdır.

KBo I 29 + KBo IX 43 (CTH 167)= KBo 1 29 + 355/o (1956 yılı Boğazköy kazılarında elde edilen tablet parçası)

Mektubun Türkçe çevirisi

"Mısır ülkesinin büyük kraliçesi Naptera (KBo 29 ö.y. 1. satırda Nattera, yanlış yazılışını görüyoruz) şöyle söyler (tablette ö.y. 2. satırda 'qibima-yazar' sözcüğü kullanılmıştır):

Hatti ülkesinin büyük kraliçesi kızkardeşim Puduhepa'ya söyle:

Ben, kızkardeşin iyiyim, ülkem iyidir.

Sen kızkardeşim iyi olasın, ülken iyi olsun. İşte şimdi ben işittim ki, sen kızkardeşim bana, benim sağlığımı öğrenmek için yazdın. Sen bana Mısır ülkesi kralı, büyük kral ile kardeşim, Hatti ülkesi kralı, büyük kral arasındaki iyi dostluk ve kardeşlik ilişkileri dolayısı ile yazdın.

Güneş tanrısı ve Fırtına Tanrısı senin başını yükseltecek.

Güneş tanrısı barışı geliştirecek ve O (güneş tanrısı), Mısır ülkesi kralı Büyük Kral ile kardeşi Hatti ülkesi kralı Büyük Kral arasındaki kardeşliği ebedileştirecek. Ben kızkardeşimle barış için kardeş olacağım ve öyle kalacağım.

İşte sana bir hediye gönderdim, seni kızkardeşimi selamlamak için ve sen kızkardeşim bilesin, sana bu hediyeyi, kralın habercisi Parihnawa ile gönderiyorum.

Boynun için (1 kolye) saf altından. 12 (altın) telden oluşmuş, ağırlığı 88 šekel (yaklaşık 800 gr).

1 adet renkli, keten iyi kalite MAKLALU- giysisi, kral giysisi,

(Tabletin arka yüzü)

1 adet renkli, keten iyi kalite gömlek, kral giysisi,

5 adet renkli, keten, iyi ince iplikten iyi kaliteli giysi,

5 adet renkli, keten, iyi ince iplikten gömlek.

Bütün giysilerin toplamı: Keten giysiler 12 adet.

(Akadca *sabutu* "deri" demek; Alp, 18 *sabutu*'yu "koton" olarak tercüme ediyor (Alp 2001; 18), ki bu baskı hatası olmalı, o tarihlerde koton/pamuk üretilmiyor. M. Ö. 6.-5. yüzyıllarda Grekler/ Hellenler, pamuğu Mısırlılar vasıtasıyla tanımışlardı, keten tercüme edilmesi daha akla yatkın kanısındayız).

Tabletin arka yüzünün alt kısmı yazısız ve ne yazık ki mektubun esas konuyu içeren kısmı eksik...

Puduhepa'nın birçok mektubu vardır, bunların yanında Mısır kraliçelerinin Hitit diplomatik yazışmasında aldıkları yer pek küçük ve önemsizdir. Bugün ancak yukarıda verdiğimiz II. Ramses'in eşi Naptera'nın mektubu ve firavunun annesi Tuya'nın Puduhepa'ya gönderdiği birer mektubu biliniyor. (CTH 167, 168; Edel ay.: 74) Bu vesileyle Mısır kraliçelerinden, Tutankamon'un genç yaşta dul kalan eşinin I. Šuppiluliuma'ya yolladığı ve oğullarından biriyle evlenme isteğini açıklayan yukarıda dile getirdiğimiz mektubu ilginç bir istisna olarak hatırlayalım (Edel ay.: 83 ve n. 2.).

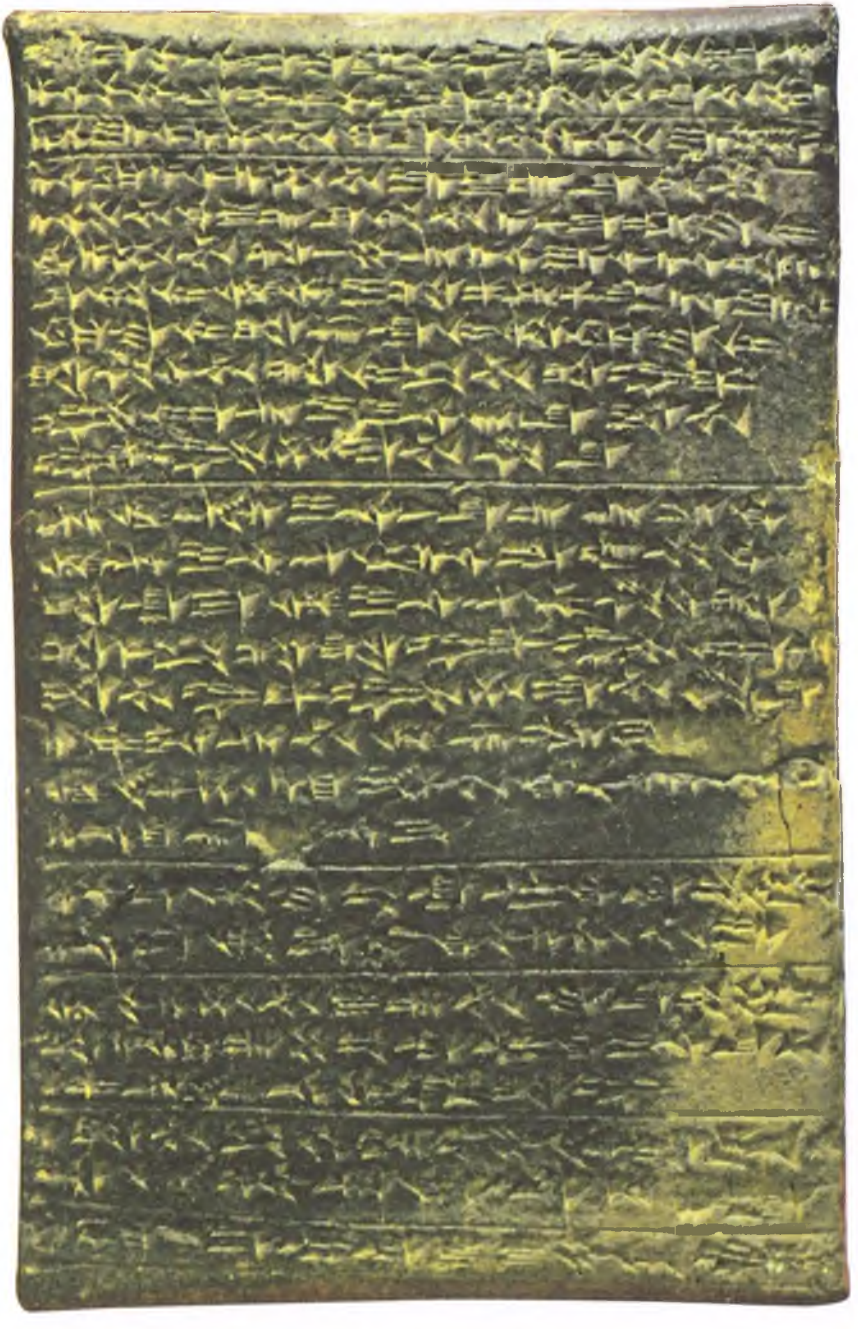

Mısır Kralı II. Ramses'in eşi Naptera'nın Puduhepa'ya yolladığı mektup.
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Puduhepa hem müttefik, vasal krallarla mektuplaşır, hem de kendi çocukları ve sarayın ileri gelenlerine mektuplar yollar, böylece belli ki çeşitli konularda bilgilenmiş olur.

Puduhepa'ya, Hitit Krallığı'nın müttefiki Amurru kralı Bentešina'nın mektubu da ilgi çekici bir belgedir (Hagenbuchner 1989: 375-377). "Büyük Kraliçeye, hanımıma söyler, şöyle konuşur Bentešina, senin hizmetkârın..." sözleriyle başlar mektup.

Puduhepa'nın Hitit hanedan mensuplarıyla yakın ilişkisini yansıtan mektuplarından birkaç ilginç örnek verelim (ay.: 15). Önce Tattamaru isimli şahsa yazılan mektup:

> *"Böyle konuşur kraliçe, Tattamaru'ya söyler. Sen Tattamaru, benim kızkardeşimin kızını eş olarak aldın. Fakat Gulšeš tanrıları, görünüşe nazaran sana fenalık yaptılar. O (kadın) senin yanında öldü. Neden şöyle konuşuyorsunuz: 'Kadının eşi, ölmüş bir kadının akrabasıdır artık. O, evvelden onun eşiydi.' Fakat sen, benim için onun eşisin hâlâ. Fakat sen evvelce de bana akrabalık bağıyla bağlıydın, şimdi onu hiç tanımak istemiyorsun. Sen hiç kimseyi (hiç kimseyi akraba olarak) tanımadın. Fakat benim akrabam olarak onlara karşı geldin, asker kıtalarının erkeklerine de..." (Tabletin sonrası kırık.)*

Bu mektupta kraliçenin kızkardeşinin kızıyla Tattamaru adlı kişinin evlenmiş olduğu ve sonra karısının öldüğü konu ediliyor. Tattamaru (NH Supplément no.1303) kimdir? Tattamaru Ulmi-Tešup antlaşmasının şahitler sıralanmasında DUMU.LUGAL -prens/kral oğlu unvanıyla geçer. Bu antlaşma III. Hattušili/ IV. Tuthaliya (MÖ 13. yüzyılın ikinci yarısı) zamanında yapılmıştır. Bundan başka, Hattuša'da, 1986 yılında P. Neve kazıları sırasında bulunmuş olan ve IV. Tuthaliya'nın bir siyasi antlaşmasının kaydedildiği bronz tablette (Otten 1988: 26-27) şahitler arasında sayılır; buradaki unvanı "soldaki muhafızların albayı"dır, yani yüksek rütbeli bir askerdir. Böylece prens ve asker olan Tattamaru'nun, Hitit sarayının önemli bir ferdi olduğunu anlarız.

Mektuptan kraliçenin bir kızkardeşi ve kız yeğeninin olduğu ortaya çıkar. Puduhepa yeğeninin ölümünden hısmı olan damat Tattamaru'yu sorumlu görür ve adeta ondan hesap sorar. Tattamaru, kraliçenin yeğeni olan karısı öldükten sonra, damat olarak akraba kalmak istemez ve birtakım askeri olaylara bulaşır... Kraliçenin mektubu ölmüş yeğeninin kocasını azarlar ve serzenişte bulunur bir üslupta... Ne yazık ki mektubun son kısmı kırık! Ve biz olayın nasıl sonuçlandığını öğrenemiyoruz... Gelecekteki kazıların tablet buluntuları arasında bir bağlantı bulmak ümidiyle diyelim!

Aşağıdaki yazışma Hitit hanedanına mensup iki kadın arasında geçiyor. Kraliçe olarak hitap ettiği hanım, kralın eşi. Şahıs adları geçmiyor, ^{D}UTU^{ŠI} anımsanması Hattuša'daki kralı baş unvanı ile ifade ediyor. Mektubu yazan, yalnızlıktan şikâyet eden genç kız da en yakın olasılıkla kralın kızı olmalı. İkinci bir olasılık da genç kızın, kraliçenin kızkardeşi olması... Adı yazılmamış bir kraliçeye, kızı tarafından gönderilmiş hüzünlü mektubun muhatabı Büyük Kraliçe Puduhepa olabilir mi acaba? (krş. ay.: 25-26: KBo XVIII 6 ö.y.)

> *"Kraliçeye, hanımıma, sevgili anneme söyler, şöyle konuşur... (şahıs adı kırık), senin hizmetkârın: Sevgili annemin nezdinde her şey iyi olmalıdır. Benim sevgili annemi tanrılar lütuflarıyla korumalıdırlar. Güneşimin karşısında oldukları gibi... Bana yaz, nasıl iyilikler içinde olduğunu. Bak, burada, benim nezdimde hiç kimse yok. Sevgili annem gel! Bana gelmek için acele et."*

Tuthaliya'nın kraliçeye (SAL.LUGAL) yazdığı, muhatabı Puduhepa olan harap mektup da bir başka ilginç belge olarak dikkat çeker. Bu mektupta oğlu Tuthaliya ona "Büyük Kraliçe" unvanıyla hitap etmez, "kraliçeye, hanımıma" yazar. Yukarıda verdiğimiz genç kızın mektubunda da aynı ifade vardı, "kraliçeye" yazılmıştı. Hitit hanedan kraliçelerinin unvanının (Büyük Kraliçe/SAL.LUGAL.GAL) kullanılmaması dikkat çekici. Bir olasılık evlatlar annelerine sadece "Kraliçe/SAL.LUGAL" olarak hitap ediyorlardı.

Amurru kralı Bentešina da, mektubunda muhatabına "Büyük Kraliçe" unvanıyla başlar (Hagenbuchner a.y.: 376-377).

Puduhepa'ya, oğlu veliaht prens Tuthaliya'dan (IV) yollanan mektuplar da vardır ve mektuplar, adı geçmemesine karşın, "Büyük Kraliçe Hanımım" ifadesi ile başlar. Prens, bu mektuplarda kraliçeye Hatti memleketinin aşağı bölgesindeki (KUR UGU-ti) karışıklıklardan söz eder ve onu ayaklanmaları bastırdığından haberdar eder. Bu olaylar büyük olasılıkla babası III. Hattušili'in hükümdar olduğu senelerde geçmektedir.

Hitit Kral ailesinin tebasıyla, yönetici mevkiindeki yüksek memurlarıyla mektupları da biliniyor. Özellikle Prof. S. Alp'ın yayımladığı Maşat Höyük (eski adı, Hititçesi Tapigga) kral arşivindeki mektuplar, Hitit sosyal tarihi açısından aydınlatıcı çok önemli belgeler arasında (Alp 1980) özel önem taşıyor. Maşat Höyük'te de III. Tuthaliya'nın eşi Taduhepa ile beraber bir mühür baskısı bulunmuştur.

Puduhepa, bizzat II. Ramses'e, kızının bu kralla evlenme projesine ilişkin bir mektup yollamıştır. Yine aynı münasebetle, politik evlenmelerle barışı sağlamak amacıyla "Büyük Kral" ifadesini kullanarak Alašiya (Kıbrıs) hükümdarıyla da mektuplaşır (KUB XXI 38) (CTH 176). Puduhepa'nın, Kıbrıs adasındaki

kralla yazıştığı mektubunda onu "Büyük Kral" hitabıyla yüceltir, Hitit hükümdarlığına eşit gördüğünü ve çağının büyük krallarından ayırmadığını zeki ve diplomatik bir dille ifade eder (bkz. Helck JCS 17, 1963: 87 vd.).

Bütün bu belgeler, kraliçenin memleketin dış politikasındaki görevlerini gösteriyor, ayrıca krali evlenmelerle sağlanan barış politikasında aktif ve belirgin bir rol aldığını ve bu konudaki ününü ortaya koyuyor. Bunu yapabilmesi için kraliçenin kişiliğinin, sahip olduğu hükümdarlık yetkilerini tek başına uygulayacak kadar kuvvetli olması gerekiyordu. Hurrili soylu kadın Puduhepa, bütün bu hususları çok iyi temsil etmiş bir kraliçe örneği... Hitit toplumunun anayasası bilinmiyor; böylece kraliçelerin statükosunu tam olarak saptayamıyoruz. Krali mektuplaşmalar, uluslararası politikada kraliçenin "krala eşit haklara" sahip olduğunu gösteriyor. Kraliçe, "Büyük Kral"larla müstakilen mektuplaşıyor, yine kendi mührüyle antlaşmalarda yer alıyor ve hatta kendi namına adli kararlar alıyor. Bütün bu hususlar sadece kudretli bir kraliçe olan Puduhepa'ya özgü değil, ancak Hititlerin sosyal yapısında oluşan "Tabarna" ve "Tavananna" eşitliğinin (bkz. Kammenhuber, MSS 14: 66; Kammenhuber ve bşk. Altklein. 1969: 432. vd.) en iyi örneğinin onun kişiliğinde temsil edildiğini söylememiz gerekiyor.

Kraliçe Puduhepa'nın politik işlevleri ve görevlerinin yanı sıra sosyal alanda memleketinde neler yaptığını açıklayan belgelerden yoksunuz. Bütün Eski Ön Asya dünyasında olduğu gibi Hititlerde de krali-sosyal işlevler dine bağlı, külte ilişkin olarak görülüyordu. Bilinen bazı ritüel belgeler (bkz. CHT 585) aynı çerçeve içinde Kraliçe Puduhepa'nın bu işleri de yönettiğini ortaya koyuyor. Ayrıca müstakilen adli işler de yönettiğini ve aktif bir rolü olduğunu açıklayan belgeler de var. Bunlardan bir grup metin, "Mahkeme Protokolü" niteliğinde, Hititoloji literatüründe bu yazıtlar "Ukkura meselesi" (bkz. CHT 293; Werner, HG Pro. 1967: 3-20; Boğ. III, lev. 30/23) olarak geçiyor. Bu belgelerde geçen olaya göre, kraliçe bir yolsuzluğa müdahale ederek şikâyetçi mevkiinde mahkemeye müracaat ediyor. Olay şu şekilde özetlenebilir: Ukkura adlı yüksek bir subayın oğlu Ura-Tarhunda'ya çok önemli malzeme, kıymetli madenden eşya, âletler ve silah, kumaşlar ve hayvan sürüleri teslim ediliyor. Ura-Tarhunda bunların dökümünü yapmak ve mühürlemek için görevlendirilmişse de bu işi ihmal ediyor. Metinden pek iyi anlaşılmamakla beraber bu ihmalin bazı nedenleri var. Kraliçe (Puduhepa) gerçeği öğrenmek için, adı geçen iki adamı yemin etmek üzere Yeraltı-Cehennem Tanrıçası Lelvani'nin tapınağına gitmeye mecbur ediyor. Bu adamlar tanık önünde ifade veriyor, gerekli tanıklar da dinleniyor. Birçok kişinin ifadesi kaydedilmiş durumda. Bir yeni parçası da 1962 Boğazköy kazılarında Büyük Tapınak doğu magazinlerinde bulunan bu olayın sonucunu ne yazık ki var olan belgelerden öğrenemiyoruz (Werner, ay.: 20).

Krali bir mahkeme kararını bildiren vesikada (CHT 225=KUB XXVI 43 vs. I 3) Büyük Kraliçe Puduhepa'nın adıyla bir arada oğlunun "Tabarna Tuthaliya, Büyük Kral, Hatti ülkesinin Kralı" adı ve unvanları da yer alıyor. Kraliçe Puduhepa'nın oğlunun genç bir kral olduğu zaman, herhalde kendisinin egemenliğinin sürdüğü çağda düzenlenen bu belgeyle Kargamiš kralı Şahurunuva'ya büyük toprak ve imtiyazlar bağışlamaktadır. Ne yazık ki fermanın başında IV. Tuthaliya'nın krali unvanlarını takip eden satırlarda Puduhepa adından evvelki (3-4) işaretli kısım kırık. Bu belgede kraliçenin adından evvel zikredilmesi gereken "Tavananna" unvanının bu kırık kısmında yazılı olması düşünülebilir. Ancak bu unvan için yer çok azdır. Böylece Puduhepa'nın Hatti memleketine tâbi krallara toprak bağışladığını da öğrenmiş oluyoruz.

Hukuki-adli nitelikte ve daha ziyade çağının uluslararası gemicilik hukukuna dahil edebileceğimiz ilginç bir belge de (CTH 95 = PRU IV, s. 118-119) eski Ugarit şehrinde yapılan kazılarda bulunmuştur. Akadca yazdırılmış bu belgede bir Ugarit gemisinin kendi karasuları dışında batmasının yarattığı durum söz konusu ediliyor. Tabletin ön yüzünde Puduhepa'nın mühür baskısı var. Kraliçenin bu olayla ilgili kararı, mektup tarzında ve Hitit kralının adına düzenlenmiş. Böylece kraliçenin adalet işlerinde de aktif olduğunu anlıyoruz. Belki de ve büyük bir ihtimalle bu mektup, IV. Tuthaliya çok gençken, hatta belki de çocukken annesi Puduhepa'nın egemen olduğu zaman yazdırılmıştır.

Bu çağın hükümdarları saraydan uzakta görevliyken (kült gezisi vs.) veya savaştayken resmi evraklar kraliçenin mührüyle damgalanıyordu. Şimdi söz konusu edeceğimiz tablet bir Hitit belgesi ve muhtevada adı geçen gemici Šukku[1] da Büyük Hitit İmparatorluğu'nun uyruğundan... "Mektup-kararname" şeklinde kaleme alınan bu belge de bir hayli ilgi çekici:

> *"Şöyle yazar Güneşim, Ammištamruya: Ugaritli adam ve Šukku, Güneşimin huzuruna mahkeme için çıktıkları zaman Šukku şu şekilde konuştu: 'Onun gemisi rıhtıma karşı (çarparak) parçalandı,' fakat Ugaritli adam 'Hayır, Šukku cebren, isteyerek gemimi parçaladı,' Majestem (Güneşim) aşağıdaki hükmü verdi: 'Ugarit gemicilerinin başı yemin etsin; ondan sonra gemisini ve içindeki mallarını Šukku ödeyecektir.'"* (Krş. PRU IV 1956: 119 vd.)

Hitit kralının adaleti namına düzenlenen bu tazminat kararı, oğlu adına Puduhepa tarafından mühürlenmiştir. Tazminatı ödeyecek olan, zarar ziyanın müsebbibi Šukku'dur ama tazminatı alacak kişinin ismi yazılmamış, "Ugarit şehri gemicilerinin başı" ifadesi kaydedilmiş. Buradan ziyana uğrayanın Ugarit şehrinden bir armatör veya bir tüccar olduğu akla geliyor.

1 *Šukku* adı için krş. Gröndahl, PNU: 255, 355: krş. šukku, šuqqa (AL 147), šukešub (NPN 259).

Kilikya sahillerinde yapılan son dönem kazıları, bu kıyılarda Hitit limanlarının varlığını da ortaya koyuyor. Metinlerde geçen, deniz kıyısında olduğu anlaşılan Ura şehrinin lokalizasyonu bu kıyılarda kazı yapan arkeologlara göre Mersin'e yakın Soloi veya Kilisetepe'de olmalı. Kilisetepe'de ortaya çıkarılan Hitit mühürleri (bkz. bibl. Symington 2001) buraya Hititlerin yerleşmiş olduğunun ve deniz ticareti yaptıklarının kanıtı olarak değerlendirilmeli. Bu kıyıların hinterlandı tarıma müsait değil, bizce kıyıları izleyerek tahıl yüklü gemiler Ura limanına yollanıyor ve oradan da kara yoluyla Hatti ülkesine nakledildiyordu. Zaten metinlerden Hatti ülkesinde kurak geçen yıllarda kıtlık çekildiğini de biliyoruz (Bryce 2004: 110-111).

Son olarak büyük ve kudretli Kraliçe Puduhepa'nın, Hitit devletine tabi (vasal) küçük krallara politik etkisini gösteren ilginç belgeler olduğundan kısaca söz edelim. Puduhepa, Mısır-Hatti barışıyla, Hitit İmparatorluğu'na bağlı küçük devletlerin Mısır ile ilişkilerini de düzeltmiştir. Hitit kraliçesi Puduhepa'nın isteği üzerine, Hatti'ye tabi olan Ugarit şehrinin kralı II. Niqmadu, Mısır'la (I. Ramses çağında) bir barış antlaşması yapmıştır (Helck 1971: 221 n. 72; PRU IV 1956: 200; RS 17.434 için bkz. Virolleaud, CRAI 1954: 2-7).

Puduhepa'nın Mühürleri

Puduhepa'nın kocası kral III. Hattušili ile ortak mühür baskıları, Hititlerin başkenti Hattuša (Boğazköy) ve Ugarit'te (Ras-Şamra) ortaya çıkarılmıştı. İlk kez Hattuša'da bulunan ve bilim alanına sunularak arkeoloji literatürüne giren (Güterbock, SBo I, no. 49-51; Beran, HG 1967: 76-88, lev. XI/229-233) (Lev. IVa, b) mühür baskılarının diğer kral mühürlerinden stil bakımından farklılığı ilk bakışta göze çarpar. Mühürlerin yazıları ve şekilleri rölyeften ziyade plastik stile yakın işlenmiştir.[2] Yuvarlak mühür yüzeyinin üst kısmında, ortada bulunan kanatlı güneş kursu motifinde, güneş kursu simgesi çiçek gibi rozet şeklinde, iki kanadın arasında, boşlukta serbest durur. Bu plastik stile yönelim, Puduhepa'nın kral ile ortak mühür baskısında, kraliçeyi ifade eden işaretlerde çok iyi belli olur (Lev. IVa). "Büyük" anlamına gelen volüt (L. 363) ve "Kraliçe" işareti kadın başının plastik görüntüsü içinde belirgindir. Sivri bir başlık ve üstünde enseyi de kapatan ince örtüyü taşıyan kadın başında küçük detaylar gösterilir. Baş işareti,

2 Urhi-Tešup (III. Muršili) mühürleri ile başlayan bu plastik üslup, Hattušili (III) çağının mühürlerinde hâkimdir. Bu kralın oğlu IV. Tuthaliya'ya ait mühürlerde ise çok belirgin olup en mükemmel örneğini Ugarit kökenli bir tabletin üzerindeki mühür baskısında buluyoruz (bkz. Ugaritica III, lev. III, res. 24-26 = RS 17.159). Mührün yüzeyindeki figürler, yüksek rölyef niteliği gösterir; özellikle Arinna'nın güneş tanrıçasını temsil eden kadın figüründe bütün ayrıntılar incelikle işlenmiştir.

Kraliçe Puduhepa ve Hattuşili'nin (solda) ortak mühür baskısı (bulla). Çorum Müzesi

resimden ziyade heykel tarzında bir işlenişe göre şekillendirilmiştir. Profil gösterilen başta, sivri burun, içeri çekik ağız ve çene göze çarpar. Göz iri, hemen hemen perspektif olarak işlenmiştir. Sivri başlık ve örtüsünün altında iri kulak ve halka şeklinde küpe görülür, kafatası, alın ve çene basıktır (krş. Beran, HG ay.: 76, lev. 14/222a, foto, lev. XI/229a, desen).

Kraliçe Puduhepa'nın üç tane müstakil mühür baskısının biri Tarsus (Tarsus II, lev. 405/15; Bossert, Alt. 1942: res. 713) diğeri Ugarit (Ugaritica III, res. 23), nihayet üçüncüsü de Hattuša'da bulunmuştur. Kralla ortak mühürlerindeki plastik stil, bu mühürlerde çok daha iyi belli olur (Lev. Va, b,c). Puduhepa'nın müstakil mühürlerindeki şekil ve yazı kompozisyonu simetrik-dekoratif tarzda düzenlenmiş olup mühür malzemesinin yüzeyine çok derin kazılarak, bullalarda göze çarpan plastik üslup meydana getirilmiştir. Yuvarlak mühür alanının etrafında çember içinde çiviyazısı lejand, ortadaki alandaysa kraliçenin adı ve unvanı resim yazısıyla, yani Hitit hiyeroglifleriyle yazılıdır. İki örnekte de çiviyazılı lejand kısmen harap olmuş haldedir ne yazık ki. Mühür alanının sağında ve solundaki küçük ve sivri başlıklı kadın başı "kraliçe" ve başın üstündeki volüt "büyük" anlamını ifade eder. Böylece SAL.LUGAL.GAL "Büyük Kraliçe" unvanı her iki tarafta görülür. Mühür alanının üst tarafında, Hitit hükümdarla-

Güneş kursunun sol tarafında kraliçenin unvanı ve adı olan (sol ve sağdaki çizimler) Puduhepa mühürleri. Ortadakinde ise tam tersi sağ tarafta, kanatlı güneş kursunun altında Puduhepa adı yer alıyor (Ugaritica III).

rının simgesi kanatlı güneş kursu DUTUŠI "Güneşim (Majestem)" işareti yer alır. Bunun tam ortasında ve altında, iki kadın başı arasında kraliçenin adını meydana getiren dört şekil yukarıdan aşağıya doğru iner: Pu-tu-he-pa (Laroche, NH, no. 1063; HH, no. 328; Meriggi, Glossar[2] 1962: 102); çiviyazısı lejandda genellikle hükümdarların adı, unvanları ve şeceresi yazılıyordu. Tarsus ve Ugarit buluntuları hemen hemen aynı baskı gibi olsa da Ugarit baskısında, ayrıntılarda ufak farklar göze çarpar.

Puduhepa'nın müstakil mühürlerindeki resim yazısı şekilleri, adının hecelerine göre düzenlendiği gibi hükümdarlık unvanlarını (titülatürünü) da verir.

Resim yazısı: DUTUŠI SAL.LUGAL.GAL Pu-tu-he-pa SAL.LUGAL.GAL "Güneşim (Majestem), Büyük Kraliçe Putuhepa, Büyük Kraliçe". Çiviyazısı lejanddan kalan kısım: [NA4 KİSİB] 'Pu-du-he-pa SAL.LUGAL.GAL [...] "Puduhepa'nın [mührü], Büyük Kraliçe [...]."

20. yüzyılın son on yılında, Boğazköy Hattuša'da P. Neve başkanlığında yapılan kazılarda, başkentin Güney Şehir bölümündeki arşiv binasında Puduhepa'nın bağımsız bir mühür baskısı bulundu (Neve 1991: 229, res. 31b).

Ras-Šamra kazıları buluntuları arasında, Puduhepa'nın III. Hattušili ile beraber görüldüğü üç mühür baskısı (RS 17.229, RS 17.238 = Ugaritica III, res. 15, 21, 22 ve 14, 19, 20; RS 18.03= Ugaritica III, s. 108-109) vardır. Ortak mühür baskılarının ikisinde (RS 17.229 ve RS 18.03), kraliçenin unvanı ve adı sol tarafta, güneş kursunun sol kanadı altında, bir örnekteyse tam aksi, sağ taraftaki kanadın altında yer alır. Bu mühür baskılarında "Büyük Kraliçe" adını meydana getiren şekiller, kralın adından ayrı ve kapalı bir kompozisyon olarak göze çarpar. Olağanüstü bir kompozisyon ve plastik stil gösteren Ugarit kökenli bir kral mühür baskısı, Puduhepa'nın oğlu IV. Tuthaliya'ya aittir (Krş. Beran, HG ay.:

77; IV. Tuthaliya mühür baskıları, lev. 13, 191-197). Bu mühür baskısının dışındaki çiviyazısı lejandda kralın şeceresi verilirken "Hattušili ve Puduhepa'nın oğlu" olduğu özellikle ifade edilmiştir. Yani bu kralın sadece atalarının adıyla yetinilmemiş, ünlü annesi kraliçe Puduhepa'nın ismine de yer verilmiştir. Kral mühürleri arasında "ana" adının da bizzat belirtildiği tek örnektir bu. Ayrıca Puduhepa'nın oğlu olan IV. Tuthaliya'nın bir kraliçe adıyla ortak mühürlerini de bilmiyoruz.

Kil bulla veya tablet üzerinde mühür baskısı şeklinde bize kadar gelen bu örneklerinden başka, Mısır kaynaklarından (Friedrich 1937: 177; krş. Edel IG, 60, s. 81) öğrendiğimize göre, Kadeš antlaşmasının esas nüshası olan gümüş levhanın bir yüzünde kraliçe Puduhepa'nın müstakil bir mührü yer alır. Prof. Alp, öğrencisi Yard. Doç. Dr. Erkut ile kaleme aldığı bir makalede metinlerden yola çıkarak (Otten 1975: 20) gümüş tablet üzerinde kral Hattušili ile kraliçe Puduhepa'nın mühürlerinin çizimine yer vermiş ve bizce bu çizimler orijinallerine yakındır (Alp-Erkut 2002: 6 res. 4, 6).

Kraliçenin bir duası şöyle başlar: "...Arinna'nın Güneş tanrıçasına, benim hanımım, Hatti ülkelerinin hanımı, semanın ve toprakların Kraliçesi. Arinna'nın Güneş tanrıçası, benim hanımım, bütün ülkelerin kraliçesi... Hatti ülkelerinde sana Arinna'nın Güneş Tanrıçası adı verilir. Sedir (ağacı/çamları) ülkende sana Hepat adı konulur. Fakat ben Puduhepa, başından beri, ben senin hizmetkârınım."

Puduhepa'nın dua metnindeki bu bölüm, ayrı bir önem taşıyor ve Hitit din dünyasında "Synkretismus" olgusuna açıkça tanıklık ediyor (Synkretismus'un Türkçe anlamı, "dini ve felsefi sistem, çeşitli birçok doktrinin bir arada eritilmesi, kaynaştırılması"dır).

Bütün bu belgeler, özellikle kraliçenin adına düzenlenmiş müstakil mühürler, Hitit kraliçelerinin krallara eşit mevkiini ve kraliçelik müessesesinin bağımsızlığını ifade eden en açık deliller. Hitit hükümdarlığının resmi unvanlarını taşımasına rağmen tüm nitelikleri ile bir Hitit kraliçesini fevkalade temsil etmiş olan Puduhepa'nın, bu belgelerde kraliçenin "Tavananna" unvanı ile zikredilmemesi dikkat çekiyor. Bu duruma paralel olarak eşi kral III. Hattušili de "Tabarna" unvanıyla ne yazılı belgelerde ne de mühürlerinde görülüyor (Laroche, Nişantaş 1969-70: 97'deki levhaya bkz. Krş. Ugaritica III: 108-110; Friedrich, HW, 1. Erg., s. 28).

Konumuz dışında kalan Hitit hükümdarlığının "unvanlar" (titülatür) meselesini burada tartışmayacağız. Hattušili ve Puduhepa çağı belgelerinde göze çarpan bu hususu işaret etmekle yetineceğiz.

Kadeš antlaşmasının Mısır dilindeki anlatımlarından ve Boğazköy'de bulunmuş mühürlerden yararlanarak hazırlanan Hattušili mühür çizimi.
Alp-Erkut 2002, TÜBA-AR 5, Şekil 4

Kadeš antlaşmasının anlatımlarından, Boğazköy'de bulunan büyük kral ve kraliçe mühürlerinden ve Ras-Şamra'daki IV. Tuthaliya mühründen yararlanarak hazırlanmış Puduhepa mührü çizim denemesi.
Alp-Erkut 2002, TÜBA-AR 5, Şekil 6

Kraliçe ve Dini Görevleri

Hitit dünyasında kraliçelerin önemli dini işleri ve kültle ilgili görevleri olduğunu yayımlanan ritüeller sayesinde biliyoruz. Mesela Hatti memleketinin başrahibi olan kralın yanında, kraliçe de ona eşit olarak rahibelerin başında yer alıyor. Hitit kraliçelerinin bu faaliyetlerini özellikle "Bayram tasvirleri" (Laroche, CTH 591-720) adı altında toplanmış yazıtlardan öğreniyoruz. Bu belgelere göre kraliçe, başrahip görevini yerine getiren kral ile veya tek başına birçok dini töreni yönetiyor. Hitit panteonunun başında bir kadın tanrı, Arinna şehrinin Güneş tanrıçasının (Laroche 1947: 106; Goetze, Kl².1957: 135-137; Güterbock 1964: 60) yer aldığı hatırlanacak olursa, Hitit kraliçelerinin bu fonksiyonu da doğal karşılanmalı. Sadece yazılı belgelerde değil, taş üzerine işlenmiş rölyeflerde de kült görevlerini yapan kralların yanında kraliçeler gösterilmiştir. Örnek olarak başta Fraktin olmak üzere, Alacahöyük, Aslantepe (Malatya) kabartmalarını sayabiliriz (Bossert, Alt. 1942: No. 550-51; 505, 507, 768). Ritüel yazıtlardan kült törenleri için kral ve kraliçenin özel bir kıyafet (H. anniyatt-/ KIN-att-) giydiğini (Friedrich HW 1952: 22; Goetze Hitt. Dress 1955: 60 ve no. 105) öğreniyoruz. Ayrıca rölyeflerde kral ve kraliçeyi özel tören giysileriyle görürüz; Fraktin kaya kabartmasında Puduhepa, baştan aşağı kapalı, rahibe giysisi içinde ve Tanrıça Hepat'a libasyon

(sunu) yaparken gösterilir. Evliliğinden önce bir rahibe olan Puduhepa kraliçe olduktan sonra, mevkiinin icaplarına uyarak memleketinin içinde birçok dini törende başrahibelik görevini yapmıştır. Fraktin kaya rölyefi, adı belli olan bir kraliçeyi, Puduhepa'yı tanrıça Hepat'a libasyon yaparken tasvir eden tek arkeolojik belge (Darga 1992: 178). Bu kabartmada yalnız tanrıça ve kraliçenin adı yazılmamış, kabartmanın sağ tarafında, adeta bir kartuş içinde "Kazuvanna (Kitzuvatna) memleketinin kızı, (tanrının) sevgilisi" sözleriyle onun kökenini açıklayan bir yazıta da yer verilmiş (Güterbock 1978: 127 vd.; Darga 1992: 178). Taşçı (Kayseri) mevkiinde, kaya cidarına kazılarak şekillendirilmiş kraliçenin betiminin yanında da, Luvi/Hitit hiyeroglif yazısıyla "rahibin kızı" tanımlaması okunur.

III. Hattušili döneminin yazılı belgelerinde adı sık sık geçen Lavazantiya şehrinin İštar'ı, Puduhepa'nın koruyucu tanrısıdır. Hititlerin İštar işareti ile ifade ettikleri tanrıça, Mezopotamya lı İštar'dan (aşk ve sevgi tanrıçası) farklıdır. Hurrilerin Sauška adını verdikleri bu tanrıça, yine Hurriler eliyle Anadolu'ya getirilmiş ve yerel tanrılarla beraber Hitit kültüne geçmiştir. Metinlerden Lavazantiya şehri İštarı'nın aşk tanrıçası olmadığı, bilakis savaşçı (martial) karakteri meydana çıkar. Bu da ağırbaşlı, ciddi bir kraliçe olan Puduhepa'nın mizacına uyar. Puduhepa'nın kocası III. Hattušili'nin koruyucu tanrısı Samuha şehri İštar'ı da aynı erkek karakterine ve savaşçı özelliklere sahiptir (Danmanville RHA 1956: 42-43; krş. Danmanville, Icon. 1962: 37 vd.).

III. Hattušili, yeğeni Urhi-Tešup'u (III. Muršili) tahttan indirip kendisini kral ilan ettikten sonra eşi, kraliçe Puduhepa ile hükümdar çifti olarak evvela panteonun baştanrısı Arinna'nın Güneş tanrıçasını tebcil etmiş ve ona şükran-

Alacahöyük sfenksli kapıdaki ortostatların birinde sunak üzerinde boğaya dua pozisyonunda önde kral, arkada kraliçe. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Kayseri'deki Fraktin kaya kabartmasında, Puduhepa Tanrıça Hepat'a sunu yapıyor. Fotoğraf: Erkan Konyar

larını ifade eden dualar yazdırmışlardır. Bu çok meşhur dua (Goetze, KI². 1957: 137; CTH 383) şöyle başlar:

"Ey Arinna şehrinin Güneş tanrıçası, Hanımım, Ülkelerin Hanımı. Yer ve Göğün Kraliçesi. Hatti memleketi kral ve kraliçelerinin hanımı."

Kökeni ve doğuşu bakımından Anadolulu, Hattili (Proto-Hitit) olan bu baştanrıça, bütün ailesiyle (Goetze ay.: 136; Laroche 1947: 38, 106) krallık panteonuna girmiştir. Hitit panteonunda, Hurri tanrılarının MÖ 13. yüzyıl yazılı belgelerinde veya anıtlarında (Fraktin, özellikle Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı) görüldüğü gibi baş yeri işgal etmesi, büyük olasılıkla Puduhepa zamanında olur. Böylece Hurrilerin baştanrıçası Hepat, Arinna'nın Güneş tanrıçası ile bir tutul-

Kayseri'deki Taşçı Anıtı'nın kaya cidarına kazılarak şekillendirilmiş kraliçenin betimi. Gelb, HHM, lev. 76

Yazılıkaya açık hava tapınağındaki kadın tanrıçaların giysileri dönemin giyim tarzı hakkında bilgi veriyor. Fotoğraf: Erkan Konyar

muş, Hitit kültüne girmiştir. Bu gerçeği, Puduhepa'nın ağzından yazdırılmış başka bir duadan da (Goetze, ay.: 137; CTH 384) öğreniyoruz:

"Ey Arinna'nın Güneş Tanrıçası, bütün ülkelerin Kraliçesi. Hatti memleketinde Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası adını taşırsın ve (ben) Puduhepa, öteden beri her zaman senin hizmetkârınım."

Tanrıça Hepat, Hitit devlet politikasının ve ordularının başı, koruyucusu olup aynı zamanda ana tanrıça niteliğinde bir karaktere sahiptir. Hellen ve Roma dünyasında tam karşılığı olmayıp Hera ile Athena'yı birleştiren bir kişilik gösterdiğini zannediyoruz. Hitit panteonu çok zengindir; kendi ifadeleriyle, "Hatti ülkesinin bin tanrıları" diye tanımlanır. Hitit tanrıları, Yazılıkaya rölyeflerinde tören kıyafetleriyle çok iyi temsil edilmişlerdir ve bu açık hava tapınağında Hitit tanrılarının birçoğunun ikonografisini izlemek mümkündür (krş. Bittel ve bşk., Yazılıkaya 1941: 50-73). Bu kalabalık tanrılar âleminde kadın elemanı temsil eden tanrıçalara özel bir yer verilir. Baştanrı çiftinden başlayarak pınar ve dağ tanrılarına kadar, her tanrıya bir kült tahsis edilmesi gerektiğinden resmi ve krali takvim, kült işleriyle doludur. Daha önce söz ettiğimiz gibi devlet kültüne bağlı büyük törenlerde kraliçe başrahibe olarak kralın yanında bulunur ve kült görevlerini yerine getirirdi (Goetze, ay.: 94, n. 14: KUB IX 18; X 27, 49, 50, 63, 97; XII 5; XXV 14, 15). Kraliçenin başrahibe görevini yaptığı büyük törenin akışını en iyi ve tam bir şekilde AN.TAH. ŠUM bitkisi bayramında takip ediyoruz (bkz. Güterbock, JNES, XIX 1960: 80-87) AN.TAH. ŠUM bitkisinin genellikle soğanlı bir bitki olduğu kabul ediliyor. AN.TAH. ŠUM ile yapılan ekmek bir kayıtta geçer: 1252/v a.y.: 12 (krş. Darga, Tarih Enst. Dergisi 1972:

Yazılıkaya kabartmalarından ayrıntı. Hitit çift başlı kartalı ve üzerinde tören giysileriyle tanrıçalar. Fotoğraf: Erkan Konyar

327, n. 27) AN.TAH. ŠUM bitkisi, Sivas ilinde baharda pişirilen ekmeklere katılan soğanlı bir bitki olan "körimen"i akla getiriyor.

Gerek III. Hattušili'nin gerekse Puduhepa'nın koruyucu tanrıları hep savaşçı karakterе sahiptiler (Šalli aššaššar için bkz. Güterbock 1978: 80 vd.; KUB X 18; XI 34 V-VI; II 5 17; VI 17).

III. Hattušili'nin koruyucu tanrısı Šamuha şehri İštar'ı, tasvirlerine göre kanatlı (bkz. Friedrich, HW 1952: 74; Otten, StBoT 13 1971: 21 vd.) (Y.K. no.38) ve silahlı bir tanrıçadır (Danmanville 1962: 37 vd.; Laroche 1947: 95; Bittel ay.: 71-72, lev. 17). Puduhepa'nın rahibeliğini yapmış olduğu Lavazantiya şehri İštarı (Laroche ay.: 95) ve tanrıça Hepat da aynı karakteri gösterir. Bu kraliçenin, hastalıktan kurtulamayan, sevgili eşi "güneşimin hayatı" için adaklar vaat ettiği tanrıça Levani de (Laroche ay.: 75; Laroche 1949: 56-62; Otten- Soucek 1965: 16-17, 36 ve n.2) bir yeraltı, cehennem tanrıçasıdır. Lavazantiya şehri İštar'ının sadece savaşçı bir karaktere sahip olmayıp "erkek gibi elbise" giydiğini de bir rüya metninden (Goetze 1955: 51: KUB XXXI 69 5 vd. = CTH 590) öğreniyoruz. Söz konusu erkek kıyafeti, Yazılıkaya'daki Šauška'nın (no. 38), bir dizi açıkta bırakan, serbest hareket etmeye elverişli giysisi olmalı (krş. Bittel ve bşk., Yazılıkaya: 71, no.38, lev. 17; Darga 1992: 169) E. Laroche, Lelvani ile Šamuha İštar'ını eşit tutuyorsa da halen bunu ispatlayan kesin belgeler yoktur (Laroche 1969; 71-73).

Hükümdarlık ve rahibe niteliklerine baktığımızda savaşçı tanrılara iltifat eden, koruyucu tanrı olarak bunları seçen, çok aktif, ağırbaşlı ve belki de bir hayli sert karakterli bir kraliçe karşımıza çıkıyor. Peki Puduhepa'nın kadınlık hallerine, his dünyasına dair neler biliyoruz? Maalesef, Hitit hanımlarına ait kişisel belgeler olmadığı için Hitit tarihinin bu ünlü kadınının özel hayatını

henüz bilemiyoruz. Yine de bazı yazılı belgeler, bu yönünü biraz olsun aydınlatıyor; örneğin "Kumanni şehrinin kızı Büyük Kraliçe Puduhepa"nın tanrıça Lelvani'ye sunduğu adakları bildiren ve kraliçenin rüyalarından (CTH 584, 585 ve bibl.) söz eden metinler gibi...

Bu belgelerde Puduhepa, eşi, kral III. Hattušili tarafından sevilen, saygı gören ve hiç şüphesiz kocasına sadık bir zevce olarak karşımıza çıkıyor. Kralın kendi ifadesine göre III. Hattušili'nin çocukluğu hastalıklı, öldü ölecek endişeleriyle geçiyor (Goetze 1925: 7,9 ve 59). Çok küçükken Šamuha İštar'ına adandıktan sonra toparlanıyor ve güçlü bir delikanlı oluyor. Buna rağmen olgun bir erkekken bile belli ki hastalığı onu bırakmıyor. Kocasına bağlı, yorulmak bilmeyen bu sadık kraliçenin "Güneşinin sağlığının devamı" ve "uzun bir ömür" yaşaması için tanrılara sunduğu dualar ve vaat ettiği adaklar, Puduhepa'nın derin sevgisinin, eşini her an kaybetme korkusunun ifadesi olmalı. Bu tür belgelerin en iyi incelenmiş ve tanınmış grubu Yeraltı, Cehennem Tanrıçası Lelvani'ye sunulan adak yazıtlarıdır (CTH 585 = Otten-Soucek 1965: 4-15). Bu belgelerde Puduhepa, kralın uzun bir ömür ve sağlık dolu seneler yaşaması için çeşit çeşit adaklar vaat eder. Bu adaklar, tanrı tarafından bahşedilecek dileğin karşılığı, tanrıya olan borcun ödenmesini içerir. Adak metinlerinin ana hatları şu şekilde: "Ey tanrıça Lelvani, eğer kralıma uzun ömür ve sağlık verirsen ben, sana (şunu, bunu) vereceğim..." Yazıtlarda kullanılan "*malda* - Ak. *karâbu* –" (adak, kurban vaat etmek anlamını taşır. Kraliçenin çeşitli adakları her seneye göre düzenlenmiştir burada.

Kraliçelerin rüyalarında adak sunduğu diğer tanrılar arasında Lelvani'den başka, Uda şehrinin Hepat'ı, Tanrıça NİN.GAL ve Ay Tanrısı ^{D}SİN yer alır (Laroche 1949: 67; KUB XV 3 I 5).

Orta Hitit, yani Eski Hitit İmparatorluğu'nun erken evresindeki bir metinden Mezopotamya kökenli NİN.GAL'ın Ay tanrısı ^{D}SİN'in karısı ve Güneş tanrısı D UTU'nun annesi olduğunu anlarız. Adı yazılmamış bir kraliçenin bu kutsama ritüelinde oğlunun, veliahtın (DUMU İBİLA) adı geçer ve bu bilgilerden ana kraliçenin Hurri kökenli Nikalmati olduğu sonucuna varılır. Bu kraliçenin adının ilk elemanı tanrıça NİN.GAL'ın kısaltılarak Hurriceye uygulandığı, filologlar tarafından kabul görmüştür (İmparati 1979: 169-181). Uzmanların hemfikir olduğu olgu Mezopotamya düşünsel ve dinsel dünyasının Hurriler vasıtasıyla Hitit dünyasına ithal edilmiş olduğudur. Hitit panteonunda birçok Mezopotamyalı tanrı bulunduğu saptanmıştır (bkz. Laroche 1947).

Adak olarak vaat edilenler, gayet soyut bir şekilde, kıymetli madenden yapılan "seneler", "aylar" ve "günler" (I 43) olarak karşımıza çıkar. Bu adaklar içinde en ilginci "gümüşten bir şehir" adağıdır (Laroche 1949: 67; KUB XV 1 III 17-

21). Bir diğeri de "altından, gümüşten rüyalar"dır (Laroche, ay.: 67; KUB XV 29 I 1064). Aynı türden, hep kralın sağlığı ve uzun ömrü için vaat edilen adaklar arasında altından ve gümüşten kupalar, kaplar, içki boynuzları ve altından kralın tasvirleri de (Laroche ay.: 67-68) vardır.

Puduhepa'nın en ilginç dua ve adak metinlerinden biri, tanrıça Lelvani'ye (yer altı tanrıçası, başka deyimle Cehennem Tanrıçası) ithaf ettiği, kendisi ve kocası Hattušili için uzun ömür dilediği belgedir. Metindeki adak vaatleri ilginçtir: "...hizmetkârın Hattušili'yi hayatta tutarsan, uzun yıllar ve aylar bahşedersen, ben sana, hanımım Lelvani'ye, Hattušili'nin ağırlığı kadar bir gümüş heykelini, kafası, elleri ve ayakları altından yaptıracağım" (Otten 1975: 24 ve n.53). Böyle bir heykel ve parçası kazılarda henüz ortaya çıkarılmadı! Burada dikkat çeken "kralın ağırlığı" ifadesinden yola çıkarak en az 60-65 kg olmalıdır söz konusu adak heykeli! İfadeler sembolik miydi acaba?

Kralın heykelleri veya büstleri, bazen de canlı adaklar, hayvan sürüleri, kült personeli olarak NAM.RA'lar ("deporte"ler) zikredilir (Laroche, ay.: 72-75; Otten-Soucek, ay.: 42-43, 46, 48). Bir kraliçe rüyasına göre, ki muhtemelen Puduhepa'dır, Tanrıça NİN.GAL'e şöyle bir adak yapılması öğüdü verilir: "Eğer majestem (Güneşim) ayaklarını çok şiddetli yakan ateşten kurtulur, iyileşirse, Tanrıça NİN.GAL'e lapis lazuli kaplı, altından bir *tallan/urila* (adak olarak sunulan bir kap türü) (Laroche, ay.: 66 : KUB XV 3 I 17 vd.)[3] yapacağım." Bir bölümünü verdiğimiz bu adaktan bir kralın ayaklarından rahatsız olduğunu öğreniyoruz. Acaba bu kral kimdir? Büyük bir olasılıkla hastalıktan kurtulamayan, Puduhepa'nın sevgili eşi III. Hattušili'dir. Adak olarak vaat edilen bu zengin malzemenin (Laroche, ay.: 67-68) ancak kral veya kraliçeler tarafından takdim edilebileceği açık. Acaba bu adaklar ne biçim yapılıyordu? Kült-envanteri yazıtlarının heykel tasviri veren bölümlerinden öğrendiğimize göre, tanrıça ve tanrılar ellerinde "Tİ - hayat", "SİG$_5$ - sağlık", "Zİ - ruh, can" anlamını bildiren eşyalar tutuyorlardı. Hititlerin resim yazısı işaretlerinin bir kısmının, kült eşyalarını tasvir ettiği biliniyor.[4] Bu soyut kavramlar kuşkusuz Hititlerin resim yazısındaki karşılığı olan işaretlerin eritilerek kalıplara dökülmüş veya heykel şekli verilmiş madenden figürleriyle temsil ediliyordu.

Kraliçe Puduhepa'nın adak yazıtlarından birinde, tanrıça Lelvani kültüne tahsis edilmiş ailelere mensup kişilerin adları bir bir zikredilerek sayılmıştır (Otten-Soucek 1965: 41-42). Böylece bu personel arasında iki çeşit grup oldu-

3 Okunuş kesin değil, baştaki işaret "Glos" veya "u" işareti, böylece *urila-* veya *talla-* okunur, *talla-* için bkz. Friedrich, HW 1952: 206: "^{DUG}*tallai-* Gefäss für Feinöl d.h. Parfüm" *talla-* için bkz. Laroche, DLL 1959: 89: *ta(l)la-* "récipicent; incertain KUB XV 3 I 20: *tal-la-an*".

4 bkz. Laroche, HH 1960: no 196, 199 (şimşek), 191 (güneş) ve 193 (gökteki ay ve yıldaki ay). Hattušili adındaki üç kollu stilize edilmiş yıldırım; Tešup'un (Fırtına tanrısının) sembolü ve diğer şekiller gibi.

ğunu anlarız: Çocuk yaşta kızlar ve erkeklerle *ut/dati*[5] olarak belirtilen, çocuklarıyla zikredilen dul kadınlar. Bu vesileyle kraliçe Puduhepa'nın bu insanların aile hayatlarına müdahale edip genç bir kızı evlendirdiği, kimsesiz çocukların akrabalarının nezaretinde yetiştirilmesini sağladığı da ifade edilir (I 51-57). Bu bölümlerde geçen "ona (adama) verilmedi" ifadesi, kimsesiz çocukların evlat edinilmesini değil vesayete verildiklerini bildirir (Laroche, ay.: 64, II 5). Kraliçenin bu insani işlevlerini okuyunca modern çağın sosyal sorumluluk anlayışıyla hareket ettiğini düşünmemek elde değil.

SAL udati-'ler, yani dul kadınlar bu belgede önemli bir yer işgal ediyor. Çocuklarıyla tanrıça Lelvani tapınağı personeline dahil edilen bu kadın personel, sütçülük ve sütlü maddelerin yapımıyla uğraşıyor (Otten-Soucek, ay.: 29, 44, 46, n. 4). Diğer taraftan Lelvani tapınağında NAM.RA'lardan (deporte) meydana gelen bir erkek personel de yer alıyor (III 52). Genellikle LÚ GIŠTUKUL adı altında belirtilen bu erkekler çeşitli işlerde, ekmekçi, sütçü ve meyve ekicisi olarak tapınak ekonomisi için çalıştırılıyorlar (Laroche ay.: 71, 72, 73; Otten-Soucek, ay.: 44, n. 4). Söz ettiğimiz personelin tahsisi her sene yapılıyor, ölenler de tespit edilerek gerektiğinde yenileniyor ve sayımı kontrol ediliyor. Bütün bu işlemleri, beşinci seneye kadar izlemek mümkün...

Krala "sağlık ve uzun ömür" dileğine bağlı bütün bu işlemler, Tanrıça Lelvani'nin nezdinde, büyük bir olasılıkla Kumanni şehrinde yapılmıştır (TV 21). Puduhepa tarafından Lelvani tapınağına verilen kült personelinin örgütlenmesi, sayımı, gerekince yenilenmesi, yapacakları işler ve her sene sunulacak kurbanların saptanması da kaydedilmiştir. Böylece bu belgeler sadece dini nitelikte olmayıp bir nevi külte bağlı sosyoekonomik düzenin planını veren birçok versiyonun varlığı ile de idari nitelikte birer vesikadır. Ayrıca MÖ 13. yüzyılda tapınağın ekonomik yönden önemini de ortaya koyar.[6] Belgelerden çağın çok faal ve sofu kraliçesi Puduhepa'nın ayrıca birtakım dini belgeleri de yeniden yazdırdığını, dağınık parçaları toplattırdığını ve bunların bir düzene sokulmasını emrettiğini öğreniyoruz. Bu tür metinler, *hišuwaš* veya *išuwaš bayramı* törenine ilişkin belgelerde kayıtlı. Kraliçe bu töreni ve kültü yeniden düzenlettirerek tabletlere kaydettirmiş (bkz. CTH 628).

Bu büyük kraliçe doğduğu memleketi ve törelerini de hiç unutmamış. Yukarıda adı geçen bayramları kral sarayının baş katibi/tablet yazıcılarının en yükseğinin (URMAH-LU), Hititçesi Walwaziti'nin yazımlar için görevlendirildiğini anlıyoruz.

5 Laroche, ay.: 70: *udati-* "veuve"/dul kadın olarak tercüme eder, Otten-Soucek (1965: 42 ve no.1, 49) bu anlamı kesinlikle kabul etmez, *ut/dati* sözcüğünü aynen alır.

6 Otten-Soucek 1965: 20; krş. Boğazköy-Hattuša, Tempel I ve Güney Areal'daki büyük kompleks "E.GİŠ. KİN.Tİ -Çalışma /iş evi"; Bittel 1969: 11; Naumann, Architektur² 1971: 460.

Boğaz kazılarında bulunmuş, Kraliçe Puduhepa'yı adı ve unvanıyla eşi Hattušili ile gösteren mühür baskısının çizimi (Beran, H G).

Puduhepa'nın özel hayatı ve yaşı hakkında bilgilerimiz çok az. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Hitit prensiyle (sonra o prens Büyük Kral III. Hattušili olarak tahta çıkacak) evlendiğinde on beş yaşlarında bir rahibe ve aynı zamanda Hurrili bir yüksek rahibin kızıydı (MÖ1285). Kızını Mısır kralı II. Ramses ile evlendirdiği zaman, kırk yaşının ortalarında olmalı (Otten 1975: 32). O tarihlerde III. Hattušili de hayatta. Puduhepa kocasının ölümünden sonra, oğlu Kral IV. Tuthaliya zamanında Tavananna olarak görevini sürdürüyor. Bu durumu arkeolojik olarak kanıtlayan bir mühür baskısı, Hititlerle deniz ticaretinde başlıca yeri tutan Ugarit (Ras-Şamra mevkii, Lazkiye) liman şehrinde Fransız misyonunun kazılarında gün ışığına çıkarıldı (bkz. Darga 1992: 205, res. 216). Bu mühür baskısında betimlerin resim gibi itinayla işlendiği hemen göze çarpıyor. Mührü çevreleyen çiviyazısı lejandda kralın soyağacı var; Hattušili ile Puduhepa'nın oğlu olduğu kaydedilmiş ve ilk kez bu mühür lejandında kralın annesinin adı yazılmıştır. Mühür baskısının sol tarafında, sağ taraftaki kral tasvirinin ve adının karşısında gösterilen Güneş tanrıçası betiminin simgesel olarak Puduhepayı temsil ettiği kanısındayım.

Puduhepa'nın Boğazköy kökenli bağımsız mühür baskılarının geçen yüzyılın sonlarında P. Neve'nin sürdürdüğü kazılarda bulunduğundan söz etmiştik. Tarsus kazılarında bulunan mühür baskısındaysa (ay.: 201 res. 208), kraliçenin adı tek başına yer alır. Bağımsız mühürlerin de alanının üstünde Kanatlı Güneş Kursu krallığın simgesi olarak bulunur. Boğazköy kazılarında bulunmuş olan kralla ortak mühür baskılarına (ay.: res. 207, 205) baktığımızda Büyük Kraliçe Puduhepa'nın adı HH yazısıyla, adeta kabartma gibidir; dairesel mühür alanının sol tarafında ayrı bir görsel komposizyon olarak dikkati çeker. Krallığın simgesi Kanatlı Güneş kursunun (Yazılı belgelerde ^{D} UTU ^{ŠI}- majeste) bağımsız

Kraliçe Puduhepa'nın Tarsus'ta bulunan mührü. Adana Arkeoloji Müzesi

Kraliçe mühürlerinde de adının üstünde yer almasının, kralla eşit tutulduğunun görsel bir ifade şekli olduğunu düşünüyorum.

Puduhepa, altmış yaşlarına kadar Egemen Kraliçe/Tavananna olarak resmi işlevlerini sürdürmüş olmalı (Otten 1975: 33). Ne yazık ki bu büyük kraliçenin hayatının nasıl sona erdiği hakkında henüz hiçbir belge yok elimizde.

Krali Evlenmeler

Ön Asya'da, politik nedenlerle krali hanedanlar arasında MÖ 2. binyılın başlarından beri evlenmeler yapıldığını biliyoruz. Bunlara bir örnek, saldırgan, istilacı Asur kralı I. Šamšiadad'ın (MÖ 1740-1710 -Anadolu'da Kaniš Karumu 1b dönemiyle çağdaştır) oğlu Yasmahadad'la, küçük ve zengin bir Suriye devleti olan Qatna (Orontes Asi nehri kıyısındaki Tel-Mişrife höyüğü) kralının kızının evliliğidir (Schmökel 1957: 72). Bu evlenme sayesinde krallar arasında akrabalık bağları kurularak güvenilir bir müttefik sağlanmış ve genişleme politikası güden Asur kralı Šamšiadad sülalesi, zengin ticaret limanlarının bulunduğu Akdeniz kıyılarına çok yaklaşmış oluyordu. Pek tabii ki bu krali evlenmelerde duygular sorgulanmıyor, karşılıklı menfaatler önde yer alıyordu. Hitit dünyası da farklı değildi...

Büyük Hitit İmparatorluğu çağında, hanedana mensup birçok prensesin, sırf politik nedenlerle başta barışı sağlamak için komşu ve uyruk memleketlerin prensleri veya eski düşman ülkelerin kralları ile evlendirildiği ve bu hanımlara zengin çeyiz verildiği biliniyor (Friedrich, Vertr. I 1926: 107; Weidner, PD 1970: n. 1; Kınal, Bell. XX 1957: 362; Danmaville, FH 1965: 252). Bu tür evlenmelerin ilk örneği, Šuppiluliuma'nın kızkardeşiyle bir hayli barbar Hayaša memleketi (Kuzeydoğu Doğu Anadolu, Erzurum havalisi) kralı Hukkanaš'ın evlenmesidir (Laroche, CTH 42). Bu antlaşmada şu kayıtlar vardır (Alp 2000: 99-100) ve antlaşmanın baş tarafında şu ifadeyi görürüz:

> *"... İşte bak... sen Hukkana'yı yücelttim. Ve sana iyi davrandım. Ve seni Hattuša ülkesinde Hayaşalılar arasından seçtim ve sana kızkardeşimi eş olarak verdim... Sana eş olarak verdiğim bu kızkardeşimin çok kızkardeşi ve akraba kızları vardır. Onları da kızkardeş olarak kazandın. Onların kızkardeşini eş olarak aldığından Hatti ülkesinde bir töre çok önemlidir. Erkek kardeş, kızkardeşiyle veya kuzeniyle (cinsel) ilişkiye giremez. Bu doğru değildir. Kim böyle bir şey yaparsa, o Hattuša'da yaşayamaz, o ölür (ölüm cezasına çarptırılır). Sizin ülkeniz cahil olduğundan, orada (... kırık tablet) erkek kardeşi, kızkardeşi veya kuzeniyle (cinsel ilişkiye girer) yatar. Hattuša'da böyle bir şeye izin yoktur.*

Karının kızkardeşi, kızkardeşinin akrabası ya da kuzeni yanına gelirse ona yiyecek, içecek ver. Yiyin, için ve eğlenin. Onu (cinsel ilişki) almayı sakın arzulama. Buna izin yoktur. Bu nedenle (Hattuša'da) ölüm cezası verilir. Bunu kendi arzunla yapmaya kalkma. Böyle bir şey için, seni başka biri yoldan çıkarmaya kalkarsa, sen onu dinleme. Sen onu yapma. Bu mesele senin için yemin altında tutulsun.

Saray kadınlarına karşı çok dikkatli ol. Hangi saray kadını olursa olsun, ister hür bir kadın, ister bir cariye kız olsun, ona sakın yaklaşma, onun yakınına gitme, ona söz atma! Erkek ve kadın hizmetkârların da ona yaklaşmasın. Ona karşı çok dikkatli ol! Bir saray kadını sana geldiği zaman yoldan uzağa sıçra, ona yolu boş bırak! Şu saray kadınları konusunda pek çok dikkatli ol!"

Bu paragrafların ifadesine göre Hitit kralının Hayaša ülkesinin saray kadınlarına da pek güveni yok! Hitit Büyük Kralı Šuppiluliuma, Hukkanaš'a, dolayısıyla erkek saray mensuplarına, "saray kadınlarından uzak durulmasını, yollarının değiştirilmesini tavsiye ediliyor!" Yani kadınlardan kaçın deniyor açıkça... Hayašalı kadınlar acaba pek erkek düşkünü müydüler?

Antlaşmanın diğer bir paragrafında şöyle bir madde daha yer alır:

"Hayaša ülkesine gittiğin zaman erkek kardeşlerinin karılarıyla kızkardeşlerinle yatma. Hattuša'da buna izin yoktur. Saraya, yukarı çıktığın zaman böyle bir şeye izin yoktur. Azzi ülkesinden bir kadını artık eş olarak alma! ... Eskiden aldığın kadını ikinci kadın/kuma olarak saklayabilirsin. Sana buna izin var. Fakat onu eş/zevce yapamazsın!"

Hitit yasalarında ensest yasaklanmıştır. Bu suçu işleyen ölüm cezasına çarptırılırdı.

Büyük Hitit kralı Šuppiluliuma bir kızını da, savaşta yendiği Mitanni memleketi kralı Hurrili Tuşratta'nın oğluna vermiş, onu damadı yapmış ve Hitit prensesinden doğacak çocuklarının Mitanni tahtının vârisi olacağını, antlaşma maddelerinde kesin bir anlatımla ifade etmiştir:

"Mattivaza/Kurttivaza'yı, Tuşratta'nın oğlunu, ben onu ellerimle tuttum ve kızımı ona evlilik için verdim. Ve M/Kurttivaza kral oğlu, Mitanni memleketinde gerçek kraldır ve Hatti memleketinin kralının kızı, Mitanni memleketinin üzerinde gerçek(ten) kraliçe olacaktır! Ey! Sen M/Kurttivaza, gayri meşru (saray) kadınlarını bırakacaksın, başka bir kadın benim kızımın üstünde olmayacaktır (anlamı, hiçbir ikinci sıradan saray kadını kızımla eşit olmayacaktır). Benim kızımı, ikinci sıradan bir saray kadınının yanında oturtmayacaksın. O Mitanni memleketinde 'Kraliçelik' görevini yapacaktır (Hatti memleketinde kraliçelerin hak ve görevleri aynen uygulanacaktır, anlamı böyle ifade edilmiştir).

M/Kurttivaza ve kızımın oğulları ve onların oğulları ve torunları, gelecekte/gelecek yıllarda Mitanni memleketinde asli nesil olacaklar!" (Weidner, PD ay.: 18-19).

Burada söz konusu Hitit prensesinin adı verilmiyor. Bildiğimize göre Hitit kralının kızının adı henüz saptanmış değil.

Büyük Hitit Kralı Šuppiluliuma'nın Muvattiš (NH no 838) adlı kızını, Arzava memleketi (Ege, İzmir bölgesi ve güneyi) soylularından Mašhuiluvaš ile evlendirdiğini, II. Muršili'nin yıllıklarında 4. ve 12. seneyi veren bölümlerden öğreniyoruz (Goetze, AM 1933: 143). Bu prensesin bir de mührü biliniyor, SBo II 88 = 176/f = CTH 1936'da bulunmuş tabletin üzerindeki baskı). Bu mühürde Muvatti HH işaretlerinin altında, tanrıçaların betimlerinde görülen "çifte başlı kartal" yer alıyor. Adın her iki tarafında L.17/Kral işareti çok iyi belli oluyor ve sol tarafta da L.79/oval=kadın işareti seçiliyor. Bu mühür baskısı, yukarıda adı geçen kral kızına ait olarak yorumlanmalıdır. Tanrıçaların bir simgesi olan çifte başlı kartalın da bir arma olarak değerlendirilmesi yerindedir bence (üst düzey sınıftan erkeklere ait mühürlerde de görülüyor: bkz. SBo II 68 GAL DUB.SAR < .....> -ta- Šarumma/Büyük Yazıcı,74 'LUGAL D KAL/Kurunta/Kral Kurunta).

Ayrıca bu yıllıklarda Mašhuiluvaš'ın politik portresi de ortaya konur:

> *"Mašhuiluvaš Arzavalı adam, firari olarak babama sığındı, benim babam onu kendine damat yaptı ve ona kızı Muvattiš'i, kızkardeşimi evlilik için verdi. Ve ona kendisi için ve bizim için, oğulları için (sadakat) yemini ettirdi ve onu kendisinin yeminli tebaası yaptı..."*

Muršili yıllıklarının anlattığı bilgilere göre, Muršili babasının ölümünden sonra kral olunca, adı geçen Mašhuiluvaš'la ilgilenmiş, onu Mira memleketine bey/kral yapmış ve yemin ettirerek, Hatti Ülkesi Krallığı'nın sadık tebaası yapmıştır (Götze 1967: 72-73, 143-145).

Šuppiluliuma, diğer kızını da Mitanni (Aşağı Fırat, Habur bölgesi) kralı Mat/Kurtivaza'ya vermiştir (Weidner, PD ay.: 18-19).

Daha sonraki çağın krallarından Muvatalli ve Hattušili'nin kızkardeşi, adı belgelerde ideografik yazılmış olan DİNGİR.^{MEŠ}-İR-iš, babası II. Muršili tarafından Anadolu'nun Güney Batı'sındaki ülkelerden biri olan "Šeha nehri memleketi" (Ege bölgesi nehirleri havalisi, olası Gediz ?) kralı Manapa-datta(š)/Manapa-Tarhunda(š) ile evlendirilmiş ve ülkenin kraliçesi olmuştur. Yeni ülkesindeki adı da Matanaziš, DİNGİR.^{MEŠ}.İR-iš'in karşılığı, Luvice (*maššana-* tanrı, Luvice, mašana-İR-i, NH no 775, anlamı Tanrının hizmetkârı) bir addır. Ve böylece kocası kral, Hitit kralı II. Muršili'nin kayınbiraderi olarak, Hitit krallığına bağlı, sadık müttefiki de olmuş oluyordu, zamanının saray zorunlu koşullarına göre! Bu krali evliliğin ne kadar sürdüğü bilinmiyor; belgelerden bilinen çocuklarının, bir veliaht prensin olmadığı... Başka bir belgenin kayıtlarına göre, Muršili'nin oğlu II. Muvatalli, adı geçen

kızkardeşi DİNGİR.^{MEŠ}.İR-iš/Matanaziš'i Manapa–dattaš/Manapa-Tarhundaš'ın halefi Mašturi'ye eş olarak vermiş (Edel 1976: 34 ve n.80) ve Mašturi'yi bu evlilikten sonra "Šeha nehri memleketi" krallık tahtına oturtmuştur. Sonraki yıllarda, Hitit sarayının hanedan kavgaları sırasında sadakatini göstermiş ve kayınbiraderi Hitit kralı III. Hattušili'nin yanında yer almıştır (StBoT 16; Kühne-Otten 1971: 10-11). Bildiğimize göre, Hattušili'nin kızkardeşi, Šeha nehri memleketinin bu Hititli kraliçesi hakkında bilgiler, yazıtlarda süreklilik göstermez. Hattuša arşivlerinde Hititlerin diplomatik yazışmaları arasında, yerel bir krallığa kraliçe yapılmış bu prenses hakkında son derece ilgi çekici Akadca (zamanının diplomatik dili) mektuplar bulunmuştur (Edel 1976: 68-70). Hititçe olmayan, Luvice olan ikinci adının Matanazi(š) olduğu, Mısır Firavunu II. Ramses'in III. Hattušili'ye yolladığı mektuplardan da bilinir. Bu mektuplarda Matanazi(š) adı hep fonetik yazılmıştır ve prensesin özel bir sağlık sorunu olduğu üzerinde durulur. II. Ramses, III. Hattušili'ye yolladığı bir mektupta, Hitit kralının kızkardeşi Matanaziš'in hamile kalabilmesi için ilaçlar hazırlayabilecek bir hekim göndermesini ister.

II. Ramses'in Hattušili'ye gönderdiği mektubun Matanaziš'le ilgili paragrafı şöyle:

> *(652/f + 28/n + 127/r)*
> *"Kardeşime şöyle söyle: Kardeşimin bana kızkardeşi Matanaziš hakkında aşağıdaki gibi yazdığı konuya gelince 'kardeşim bana onun doğurabilmesi için ilaç hazırlayacak bir adam (hekim) göndersin'. Kardeşim bana böyle yazdı: Kardeşime şunu söylemek isterim:*
> *Bak, kardeşimin kızkardeşi Matanaziš'i, kardeşin Kral onu tanıyor. O, elli yaşlarında, hayır, altmış yaşlarında bir kadındır. Ve bak, elli yaşında bir kadın ihtiyardır! Hayır, altmış yaşında bir kadın da ihtiyardır! Onu doğurtmak için, bir ilaç hazırlamak mümkün değildir!*
> *Hakikaten Güneş Tanrısı ve Fırtına/Hava Tanrısı, ona sihirli bir tedaviyle tesir edebilirler. Kardeşimin kızkardeşi için, böyle devamlı bir tedavi tesirli olabilir.*
> *Ben, kardeşin Kral, yetenekli bir majisyen rahip ve yetenekli bir hekim göndereceğim. Onun doğurması için bir ilaç yapacaklar."*

Bu mektubun içeriğinden Mısır ve Hitit krallarının, özel aile durumlarından yakından haberdar oldukları anlaşılıyor. İlginç olan, yaşı hayli ilerlemiş Hitit prensesi, Šeha nehri memleketi kraliçesi Matanazi(š), ilk tedaviden sonra, ülkenin Kralı Mašturi'ye bir veliaht verebilmiş mi? Mektuplardan bu konuda bilgi edinemiyoruz. Krali evlenmelerde çocuk çok önemlidir, krallığın vârisi olacak veliaht sayesinde iki krallık arasındaki karşılıklı ittifak pekiştirilmiş, garanti altına alınmış kabul ediliyordu. Gerçeklerse tarih boyunca hiç böyle olmamıştır!

Nihayet evlenme yoluyla elde edilen barış politikasının en meşhur örneği, Hattušili'nin kızlarından ikisinin, eski düşmanı Mısır kralı II. Ramses ile çok zengin çeyiz getirerek evlenmesidir. Bu durumu Hitit krali mektuplaşmalarından (CTH 157-160 ve özellikle Edel 1946, IF 60: 76 vd.; Otten-Schmökel 1957: 136-137 ve n. 1; Otten-Fischer 1966: 163-164 ve n. 63; Helck 1961: 233) öğrendiğimiz gibi Mısır Abu-Simbel Tapınağı'ndaki rölyef ve Karnak'taki yazıtlar da belgeler (Breasted, Aegyp. 1954: 246 vd.; Gardiner, Geschichte 1965: 294-296; Otten-Fischer ay.: 272-273; bkz. Scharff-Kamil 1960: 160). II. Ramses'in 34. saltanat yılında (MÖ 1256), Hitit-Mısır politik ilişkileri düzelir. Mısır ve Hitit belgelerine göre II. Ramses ile III. Hattušili ve Puduhepa'nın bir kızının evlenmesi meselesi krali mektuplaşmanın başlıca konusudur. Bu kaynaklara göre, Hitit prensesi Damaskus (Şam) üzerinden Orontes (Asi) nehri vadisinden geçerek kış mevsiminde Mısır'a gelir. Prensese, Upe ve Kanaan eyaletlerinin valileriyle askerlerden meydana gelen bir muhafız kıtası refakat eder. Bu alayın içinde ayrıca Gašga memleketinden esirler, zengin sığır, at ve koyun sürüleri de vardır. Mısır'daki metinde, bütün Suriye şehirlerindeki barışa kavuşma sevinci, prensesin ve gelin alayının Ramses şehrine varışı, özellikle kızın güzelliği ve sarışın olduğu bildirilir. Bu prensesin Hititçe adını kesin bilmiyoruz ama Šaušganu olduğu tahmin ediliyor. Mısırca yazılışı "M3- at -nfrw-Re"dir. Hitit prensesinin Mısır'a varışı Abu-Simbel'deki "Evlenme Steli"nde temsil edilmiştir. Burada prenses "Hatti'nin büyükleri", babası III. Hattušili ile gösterilir. Hitit kralı, başında yüksek sivri külah tarzı başlıkla tasvir edilir. Bu tasvire göre III. Hattušili Mısır'a kadar kızına refakat etmiş oluyor. Fakat bilinen Hitit belgeleri bu geziden hiç bahsetmez. Mısır-Hitit kralı mektuplaşmasını titizlikle inceleyen Edel'e (krş. Edel, MDOG 92, 1960: 15 vd.; KUB XV 3 117 vd. = CTH 584/2) göre Hitit kralı, Mısır'a davet edilmiştir, fakat politik nedenlerden ötürü hastalığını, "ayaklarındaki yanma"yı bahane ederek bu geziden kaçınmıştır. Hitit kralının bu gezi meselesi bugün hâlâ çözümlenemedi (Helck, ay.: 221). II. Ramses'in diğer bir stelindeki yazıta göre, bu kral başka bir Hitit prensesi ile de evlenmiştir (Helck, ay.: 222). Bu Mısır belgesinde Hatti memleketinden getirdiği çeyizin zenginliğinden bahsedilir: "Hatti kralı Hatti memleketinden birçok ganimet getirmesine izin vermiştir. Gašga memleketinden birçok ganimet; birçok ganimet Arzava'dan; birçok ganimet Kdj'den, hepsi o kadar çok ki sıralamaya imkân yok. Ayrıca birçok at sürüsü, sığır sürüsü, koyun sürüsü, birçok küçükbaş hayvan sürüsü, ikinci kızının önünden Mısır'a, Ramses'e (II) götürsün diye." Bu yazıttaki söz konusu prenses, III. Hattušili'nin ikinci kızıdır. Bu Hitit prensesinin adı Hitit belgeleri ve Mısır yazıtlarında karşımıza çıkmaz.

Edel'in incelemeleri sonucunda Hitit kaynaklarındaki bilgiye göre, Mısır'da II. Ramses'in hareminde aynı nedenlerle aynı şekilde Babil ve Zulabi prensesle-rinin de yer aldığını öğreniriz. II. Ramses'in sarayında, "Harem Kadım" olarak, Samî adlı birçok Suriyeli kadın bulunuyordu. Bu kadınların, analarının adıyla anımsanması da ayrıca dikkat çeker (Helck ay.: 222, n. 69).

III. Hattušili'nin diğer bir kızı, prenses Gaššulaviya, Amurru kralı Bentešina ile evlenerek kraliçe mevkiine geçer. Çocuklarının krallığı devam ettireceği kaydıysa adı geçen kralla yapılan antlaşmada zikredilir (Weidner, PD 1970: 128-129). Aynı zamanda III. Hattušili, oğlu Nerikkaili'ye Amurru kralı Bentešina'nın kızını (Otten ay.: 166; Kammenhuber 1968: 45) almıştır. IV. Tuthaliya ile Amurru kralı Saušgamuva arasında yapılan barış antlaşmasının bir paragrafında (KUB XXIII 1 I 9) şöyle denir: "Seni kayınbiraderim yaptım..." Antlaşmanın başka bir yerinde de (KUB XXIII 1 II 2) şu ifade vardır: "Seni kayınbirader yaptım ve kızkardeşimi sana eşliğe verdim" (Kühne-Otten 1971, StBoT 16: 6, 8-9). Bu ifadeden de son Hitit krallarından biri olan IV. Tuthaliya'nın bir kızkardeşinin yine Amurru kralı ile evlenmiş olduğunu anlarız. Doğuş adını söz konusu vesikalardan saptayamadığımız bu Hitit prensesinin de III. Hattušili-Puduhepa çiftinin çocuğu olması gerekiyor. Görüldüğü gibi politik nedenlerin zorunluğu ile MÖ 13. yüzyılda, Hattuša hanedanı ile Amurru kral sülalesi arasında aile bağları pekiştirilmiş.

Evlenmeler vesilesiyle Hitit krallarının kızlarına, mal mülk, hayvan sürüleri ve NAM.RA'lardan işçiler gibi zengin bir çeyiz verdiklerini görüyoruz. Bu çeyizin varlığı, "halk kadınının evlenmesi" konusunda kanunlarda tespit edilmiş durumda (Friedrich, HG^2 1971: lev. I, 27).

Hitit toplumunda, halk arasında var olduğu belgelerle saptanan boşanmanın (Friedrich ay.: lev. I, 31 ve n. 3), kral ailesi için de geçerli olup olmadığı konusu kesin değil. Krali boşanmalara en ilginç örnekleri Ugarit kaynaklı belgeler verir. Ugarit'te "Ehlinikkalu hanım" adını taşıyan bir prenses, adını bilemediğimiz bir Hitit kralının kızı vardır. Ugarit kralı Ammurapi'nin oğluyla evlenmiş, sonradan bu kral-kraliçe çifti, nedeni anlaşılamayan bir durum sonucu boşanmaya karar vermiştir. Boşanma akti, büyük Hitit kralını temsil eden, Hattuša hanedanına akraba Kargamiš kralı Talmitešup tarafından yerine getirilir. Bu belgedeki karara göre, prenses getirdiği çeyizini geri alır, oturduğu sarayı iade eder (PRU IV 1956: 208-210). Çok dramatik bir krali boşanma da Amurru sülalesiyle Ugarit kral ailesi arasında olmuş; Hitit kralı IV. Tuthaliya da hakem-şahit mevkinde bulunmuştur. Ugarit kralı II. Ammištamru'nun karısı, Bentešina'nın kızı Amurru prensesi bir hata işler ve saraydan kaçıp erkek kardeşi Amurru kralı Saušgamuva'ya sığınır. IV. Tuthaliya'nın baskısı üzerine tahtını kaybetme korkusu içindeki kral, kızkardeşini kocası olan Ugarit kralına iade eder. Belgelerden suçunu saptayamadığımız bu kraliçe sonuç olarak ölüme mahkûm edilir (PRU IV: 131, 147).

Halk Kadını

Hititlerin toplumunda halk kadınının yerini anlamak için daha çok yazılı belge incelememiz gerekir. Arkeolojik belgeler bu konuda sınırlıdır ve bilinen kaya anıtları (bkz. Bossert, Altanatolien, res. 550-564; Archi 1971: 71-74), kabartmalı çanak çömlek (bkz. Bittel 1955: 27 vd.; Özgüç (T.), Anatolia II 1957: 57 vd.) ve mühürlerdeki kadın figürleri, daha çok tanrısal bir tipi yansıtır veya soylu kadını, kraliçeleri tasvir eder. Bu belgelerden ancak Hitit üst tabaka kadınının, daha doğrusu ideal Hitit kadınının ikonografisini çizmek mümkün. Yazılı belgelerimizin tümü, kazılar sonucu Hititlerin başkenti Hattuša-Boğazköy'deki krallık arşivinden çıkarılmıştır. Bunlar devletin resmi belgeleridir (Laroche, ArOr XVII/2, 1949: 7 vd.; Otten, "Bibliotheken im Alten Orient" 1955: 67 vd.; MIO IV 1956: 179 vd.; Laroche CTH: chap. XIV) ve tarihi, dini, mitolojik, az bir kısmı da hukuki nitelik taşır. Hitit toplumunda halk kadınını kraliçelere oranla az tanırız çünkü halka değinen yazılı kaynaklar bugün için sınırlıdır. Kaniš'teki gibi Hitit arşivlerinde halkın yazışmaları yer almaz. Hitit arşiv belgeleri krallığın resmi, siyasi ve dini tarihini açıklar. Yani Kültepe-Kaniš yazılı buluntuları gibi, doğrudan doğruya ekonomik mahiyette veya Hitit halkının özel yaşantısını yansıtan vesikalar yer almaz. Hitit halk kadınının sosyal mevki ve sahip olduğu hakları aydınlatan bilgiyi kısmen Hitit kanunlarından çıkarırız. Bu kanunlar daha çok, bugünkü terimle medeni hukuk ve ceza hukukunun birlikteliğini ortaya koyar.

İki büyük tablette toplanan Hitit kanunlarının bize ulaşan kısmı için tam bir "kanunname" (codex) demek de pek doğru olmaz, çünkü eksik kısımları, yeni bazı buluntular tamamlayacaktır. Yine de kanunların 1. paragrafına baktığımızda mağdur erkek veya kadın olsun ceza hukuku konusunda suçlunun, aynı, eşit muameleyi gördüğünü anlıyoruz. Kısaca bu kanun maddelerine bakarsak...

Lev. I, 1: "Bir kavga sonucu herhangi bir kimse bir erkek veya kadını öldürürse, ölenin yerine dört baş (kişi), erkek veya kadın verir (Friedrich, HG² 1971: 16, Lev. I 1)"

Lev. I, 2: "Aynı durumda esir bir erkek veya kadın öldürülürse yarısını, yani iki erkek veya kadını verecektir (Friedrich ay.: 16, Lev. I 2)"

Lev. I, 3 ve 4'e baktığımızda "Bir erkek veya kadın dövülerek öldürülecek olursa" hür veya esir oluşuna göre ceza tespit edilir, mağdurun kadın ve erkek oluşu ayırımı gözetilmez."

Esirlere işlenen suça karşı verilecek ceza, hür insanınkinin yarısıdır. Yine aynı levhanın çeşitli paragraflarında (Friedrich ay.: 19-21, Lev. I 8, 12-16) erkek veya kadını yaralama, sakat etme gibi suçlarda suçluya verilen ceza değişmez. Böylece ceza hukukunda, mağdurluk yönünden erkek kadın ayrımı yapılmadığı, cinsler arasındaki eşitlik olduğu açıkça bellidir. Suçluya verilecek ceza, mağdurun erkek veya kadın oluşuna göre değil, hür veya esir olmasına göre saptanır. Bu maddelerden özetle çok önemli olan şu sonuç çıkar: İki sınıf insan vardır, hür insanlar ve köleler/esirler; fakat cinsiyet farkı cezalarda indirim gözetmez.

Evlilik Müessesesi, Boşanma, Zina, Veraset ve İş Hayatı

Hitit kadınının evlilik müessesesi ve ailedeki rolü hakkında bilgiyi yine kanunlardan elde ediyoruz. Hitit ailesi babaerkil bir aile tipi gösterir. Koca, aile reisidir. Buna rağmen ailede mutlak hâkim değildir. Kadının hakları ve serveti belli bir ölçüde kanunlarla korunur. Evlenmeye değinen maddelerde hür insanlar ve esirler yine ayrılır. Hür insanlar arasında evlilikten evvel sözlülük, nişanlılık (Hititçe tam karşılığı "bağlılık" *hamenkanza*) devresi (ay.: Lev. I 29) vardır. *Hamenk-/hamank-* fiil gövdesinden *hamankanza*, bağlanmış anlamındadır. İki genç insan arasında evlilik söz konusu olunca erkek, kız tarafına bir *kušata* - başlık öder. Kız ise *ivaru*-çeyiz getirir (ay.: Lev. I 27). Kızın tarafı sözden vazgeçerse, erkeğin verdiği başlık kendisine iki misli iade edilir. Hititlerde kız kaçırma suç sayılır, kanunlarda buna yönelik maddeler vardır (ay.: 25).

Lev. I. 28a bunu açıkça ifade eder: "Bir kız bir erkeğe sözlüyken başkası tarafından kaçırılırsa sözlüsünün kıza verdiği başlık, kaçıran erkek tarafından iade edilir." Eğer sözlü kızı, ana ve babası ayırırsa ve başka erkeğe verirse ana baba, başlığı iki misli olarak öder (ay.: Lev I 29).

Kız kaçırmaya değinen diğer ilginç bir madde şöyle der (ay.: 27, Lev. I 37 ve n. 12, 96): "Herhangi bir kimse, bir kadını kaçırırsa ve arkasından ona yardım edenler giderse, iki veya üç kişi (olayda) ölürse ceza yoktur. Fakat kaçırana 'Sen kurt oldun' denir." Bununla herhalde kanun dışı olduğu ifade edilmiş olmalı. Belki böylece toplumdan bir uzaklaştırma kastediliyor. Kızı kaçıran, dağa kaldıran toplum dışı sayılıyor. Diğer bir madde şöyledir (ay.: Lev. I 30): "Eğer erkek kıza el sürmemişse sözünden vazgeçebilir, fakat başlığı ödemeye mecburdur." Burada sözünden dönen erkek olursa, başlığın bir nevi tazminat olarak ödendiği anlaşılıyor. Bu şekilde kadının küçülmemesi, gururunun korunması öngörülüyor. Yine kanunlarda, hür insanlarla esirlerin evlendiği ve medeni hukuk maddelerinin aynı kaldığı görülür.

Verasete değinen iki madde oldukça ilgi çekicidir (Lev. I 27): "Eğer erkek karısını kendi evine götürürse kadın çeyizini de beraber alır. Eğer kadın kocasının evinde ölecek olursa, kocasının malı mülkü yanarsa, erkek onun çeyizini kendine alır. Eğer kadın babasının evinde ölürse ve çocukları varsa, kocası onun çeyizini alamaz." Bundan da anlaşılan şudur: Kadının çocuklarına şahsi serveti miras olarak kalıyor, bu koşullar altında kocasınaysa bir şey kalmıyor.

Veraset hukuku hakkında bilgimiz çok az. Kargamiš kralı Sahurunuva'ya büyük "toprak bağışı"nı bildiren belgede (KUB XXVI 43 = CTH 225) mirasın sadece oğullarına kalacağı açıkça anlaşılıyor. Lev. II. 78'deki maddeye göre, kocasının ölümü halinde kadın, kocasının miras hissesine ortak olmakta (ay.: 85, Lev. II 78). Böylece kadının, veraset ve miras konularında da haklarının olduğu ve bunların korunduğu anlaşılıyor (ay.: 27, 96, Lev. I 36; Kınal Anadolu 1962: 150 vd.).

Hitit toplumunda yüksek tabakaya mensup kadınlara toprak bağışı yapıldığını belgeleyen yazıtlar vardır (CTH 223 ve bibl.). Böyle bir bağış metnine bir örnek olarak, İnandık (Ankara) köyündeki Eski Hitit çağı yerleşmesinde bulunan tablet gösterilebilir. Akad dilinde yazılmış olan bu belgenin, yüksek bir Hitit saray memurunun kızı ve damadı adına düzenlendiğini görürüz. Bilinen ve yayımlanan bu tür belgelere göre "toprak vakfı" kral çifti tarafından yapılıyor, bu bağış aileye, yani çocuklara geçiyordu. Hukuken de kimsenin buna karşı gelmeye hakkı yoktu. İnandık belgesine göre toprak vakfı kızın babası tarafından yapılmış. Büyük bir olasılıkla varlıklı baba, evlenen kızının ve ahfadının geleceğini böylece garantiye almış.

Evliliklerde kadın kocasının evine gittiği gibi, koca da karısının evine yahut kayınpederinin evine gidebilirdi. Böyle evlenmiş bir gencin adı Hititçe $^{L\acute{U}}$*antiyant*-dır (bkz. Balkan DTCF 1948: 147-152; Güterbock, Fests. 1955: 64) (Ak. *errebu*). Bunun anlamı "içeri giren, içeri dahil olan", yani bir eve sahip olmayan, iç güveyi damat demektir.

Boşanma

Hitit toplumunda, halk arasında ve soylular sınıfında boşananların hakları yine kanunlar tarafından belirlenmiş ve garantiye alınmıştı. Boşanmalar hür insanlar ve esirler arasında da olabiliyordu. Boşanma halinde çocukların durumu da yasalarda kayıtlıdır. Bir madde şu şekildedir (Friedrich, HG^2 1971: 27, Lev. I 31): "Eğer hür bir erkek, esir bir kadını sevecek olursa ve onu eş yaparsa ve beraber bir evde otururlarsa ve çocukları olursa ve sonradan araları bozulup birbirlerinden ayrılırlarsa, her biri mal ve mülkün yarısını alır. Erkek, çocuklarını alır;

kadın sadece bir tanesini yanına alabilir." Esir bir erkek hür bir kadın aldığı zaman ve iki esirin evlenmesinde de bu madde aynen uygulanır (Ay.: Lev. I 32-33). Boşanma mevzusunda da hür ve esirler arasında hiçbir ayrım yoktur. Varlık taraflara eşit bölünür. Sadece tek bir çocuk dışında, çocukların bakımı ve vesayetleri babaya düşer. Kanunlarda hür ve esir kadınlara değinen bir madde de çocuk düşürme yasağı olarak dikkat çeker (Ay.: 21, Lev. I 17-18): "Herhangi bir kimse, herhangi bir sebeple bir kadının çocuğunun düşmesine sebep olursa cezalandırılır." Eğer kadın esirse, suçluya kanunun tespit ettiği cezanın yarısı verilir. Çocuk düşürmede verilen ceza kadınların karnındaki çocuğun ayına göre düzenlenmiştir. Çocuk büyüdükçe ceza da büyür.

Burada dikkat çekici bir olguya yer vermek istiyorum. Hititler için kadının doğum yapması kutsal bir görüntü verir. Arşivlerde doğum ritüelleri ortaya çıkarılmış, uzmanlarca bu konu ayrıntılarıyla incelenmiştir (bkz. Bibl. Beckman). Kadın doğum sırasında bir sandalyeye oturtularak, ebeler tarafından çocuk doğurtuluyordu. Hitit dilinde, tahtadan yapılmış bu eşyaların isimleri vardır: *harnau-/*, kupeššar doğum sandalyesi (Tichler 1982: 127) Çatalhöyük toprak heykelcikleri içinde en ünlü olanı, genellikle taht üzerinde oturmuş hamile kadındır, tanrıça olarak yorumlanır ve doğum anında betimlenmiştir. Doğmakta olan çocuğun başı, annenin iki bacağı arasında görülür. Bu da gösteriyor ki, Anadolu'da en erken çağlarda iskemle üzerinde doğum yaptırılıyordu ebeler yardımı ile. Ve bu gelenek, bu doğum olayı, Hititler çağında da devam etmiştir. Hitit sosyal hayatında ebeler, Hititçe adıyla *hašnupalla* (Tischler 1982: 127), hekim gibi algılanan çok önemli bir kadın meslek gurubuydu. Üretmek doğal bir olaydan çok, tanrıların koruculuğunda dinsel/büyülü bir olgu olarak değerlendiriliyordu. Bugün hâlâ Anadolu'da tahta iskemle üzerinde ebeler doğum yaptırıyor mu bilemiyorum ama ünlü kadın doğum uzmanımız Prof. Aykut Kazancıgil'den öğrendiğim özel bir bilgiyi paylaşmak istiyorum. Türkiye'de ilk doğum kliniğini açmanın yanı sıra bu konuda ilk çağdaş kitabı yayımlayan ve ebelik mesleğinin kurumsallaşmasına büyük katkılarından ötürü "Ebelerin ebesi" adıyla anılan Besim Ömer Paşa (Prof. Dr. Akalın), Anadolu'dan Cerrahpaşa Hastanesi müzesine böyle tarihi bir doğum iskemlesi getirmiş. Yani anlayacağınız belli ki yakın zamana kadar iskemlede doğum yöntemi uygulanmaktaymış.

Hitit kanunlarına dönersek... Kanunlarda yine çok ilgi çeken bir başka madde de, hamile bir ineğin karnındaki yavrusunu düşürten her kimse onun cezalandırılması, hatta belli bir tazminat ödemeye mahkûm edilmesidir. Evcil hayvanları koruyan birçok madde de yasalarda yer alır. Bugün Anadolumuzda olduğu gibi sığır türü hayvanlar o zamanlar çok değerliydi ve Hitit çiftçilerinin yaşamlarının bir parçasıydı.

Hitit kanunlarının II. levhasında cinsel ilişkiler, zina, yakınlarıyla cinsel münasebet (bkz. Otten 1970: 162-165, Saeculum XXI) ve sodomiye (Friedrich, HG^2 1971: 87, Lev. II 85, 86) geniş yer verilir; çok ilginç cezalar ve bazen de aflar vardır (ay.: Lev. II 83-84). Bu toplumda, aynı kandan ve aileden gelen insanla münasebet yasaktır (ay.: 83, Lev II 75). Bir erkek, babasının ikinci karısı veya baldızıyla ilişkide bulunamaz. Buna mukabil Lev. II. 79'a göre kanunlarda *Levirat*-bir kadının kocası öldükten sonra kayınbiraderi ile evlenme hakkı vardır: "Bir kadının kocası ölürse dul kadınla kayınbiraderi evlenir; eğer o da ölürse ikinci defa dul kalan kadın, kayınbiraderinin kardeşi ile evlenebilir." Bu şekilde kadının hayatı, geleceği garanti altına alındığı gibi servet de bölünmüyor, ailede kalıyordu.

Lev. II. 81'de, bir kadının kocası sağken kayınbiraderiyle münasebet kurmasının büyük suç olduğunu görürüz. Yasak münasebetleri, esir kadın işleyecek olursa ceza değişir: Esir kadın dostundan uzaklaştırılır, başka bir şehre yollanır (ay.: Lev. II 82).

Hitit kanunları, zina mevzuatında kadına karşı çok serttir. Zina yapan kadının cezası ölümdür. Fakat bu durum, bulunduğu ortamın koşullarına göre değişir (ay.: 87, Lev II 83-84): "Eğer kadın dağda bir erkeğe yakalanır ve ram olursa bu kadının değil erkeğin suçudur ve cezası ölümdür." Bu maddeyle bu koşullar altında kadın yalnız ve kendini savunamayacağı ıssız bir yerdeyse, kimseyi yardımına çağıramayacağı öngörülerek ceza kuvvetli cinse yöneltilir. Fakat bu durum evde vuku bulursa suç kadınındır, kadın öldürülecektir. Eğer kocası, zina yapan çifti bulursa ve her ikisini de öldürürse kocaya ceza yoktur. Diğer bir madde şu şekildedir: "Koca zina yapanları yakalar ve onları saray kapısına götürür ve 'karım ölmesin' derse, bu şekilde her ikisi de, kadın ve âşığı veya yuvayı yıkmaya çalışan erkek *Lûpupu*-'sevgili, âşık' ölümden kurtulur. Aksi halde, aldatılan koca 'İkisi de ölsün' derse, kral, her ikisini de ölüme mahkûm edebilir veya affedebilir." Görüldüğü gibi, zina mahkeme safhasına intikal ederse, kocanın ve başyargıç görevindeki kralın yetkisi ile ölüm veya af ile sonuçlanabiliyordu.

İş Hayatı

Hitit kadınının iş hayatı hakkında bilgimiz son derece sınırlı. Hitit toplumunun ekonomik yaşantısında olduğu kadar, kült alanında da yer alan bir işçi kadın grubunu, tahıl türlerini ve özellikle buğdayı öğüterek ekmek yapımı için gerekli unu sağlayan kadınları $^{SAL.MEŠ}$.NA_4 ARA'yı çeşitli belgelerden tanıyoruz. Hitit dilinde *malla-* öğütmek fiili geçiyor ve bu alanda kadınların görevi olduğu yazıtlardan anlaşılıyor (CTH 4). Bildiğimiz metin kayıtlarına göre erkekler bu işle

Troya'da bulunmuş, bir yüzünde kadın bir yüzünde erkek adı olan bronz mühür.
Çanakkale Tubingen Troia Vakfı Arşivi

uğraşmamışlar. Tek istisna EZEN haššumaš törenlerinin tasvirini veren metindeki yer (CTH 633 = IBoT I 29 ay. 18-19). Bu metinde törene katılan yüksek memurlar (Veliaht prens, Merhemli rahip, Mabeyinci...) sayılır ve $^{LÚ.MEŠ}$*minalleš* ile NA_4 ARA-değirmen taşı üzerinde, kültün gereğine uyarak tahıl öğütürler. $^{SAL.MEŠ}NA_4$ ARA tahılı öğütmekle kalmaz, aynı zamanda "Tanrıların günlük kurbanı" olarak sunulan ekmeği de hazırlar, bunu II. Muršili'nin Arinna şehrinin Güneş tanrıçasına ithaf ettiği duadan biliyoruz (CTH 376 ve bibl.). Türk dilinde geniş anlamlı olarak "Değirmenci Kadınlar" adıyla belirttiğimiz bu kadınların evlerde ve tapınaklarda çalıştıklarını tahmin ediyoruz. Tapınaklarda çalışan müstahdemlerin listesini veren belgelerde (CTH 509, 517) ve Hitit kanunlarında söz konusu kadınlara değinen kayıtlara rastlanmıyor.

Hitit kanunlarında Hitit halk kadınının ekonomik hayata katkısına yer verilir. Kiralık işçi olarak erkeğin yerine çalıştığını belirten, emeğinin karşılığını saptayan maddeler vardır. Bunlara Lev. II'deki maddelerde rastlarız (Friedrich HG^2 1971: 73, Lev. II 43; VII. Türk Tarihi Kongresi bildirileri, Ankara, 1972, s. 89).

İlgili kısmın çevirisi şöyle: "Eğer bir adam hasatta işe girer, demetleri bağlar, yük arabasına yerleştirir, onları samanlığa kapar (taşır), harman yerini hazırlarsa, üç ay için 30 yarım ölçü tahıl onun ücretidir. Eğer bir kadın hasatta işe girerse iki ay için 12 yarım ölçü tahıl verilir." Kanunların bu maddesinden Hitit kadınının erkeklerle beraber hasat işçisi olarak tarımsal işlerde çalıştığını anlarız. Ayrıca kadının işgücüne karşı ödenen ücretin erkeğe oranla aşağı yukarı 1/2 oranında daha düşük olduğu görülür.

Bir erkek işçinin aylık ücreti 1 gümüş šekel'di (8,6 gr). Tarım işlerinde, özellikle de hasat zamanı, bu ücretin yarısına kadın işçi de tutulabiliyordu. Yasalardan öğrendiğimize göre, hasat işlemlerini yapan erkek işçinin üç aylık ücreti 1500 ölçü (litre) arpa olarak belirleniyor. Yine hasat zamanında kadın işçi, üç aylığına tutulursa ücreti 600 ölçü (litre) arpa oluyordu. Emeğin karşılığı, mal olarak ödeniyordu. Tarım işçilerinin mal olarak aldıkları tahıl ürünleri, bir yıl boyunca ailelerinin gereksinmelerine belli ki yetiyordu. Anlayacağınız, aynen bugün olduğu gibi, kadınların çalışmalarının karşılığı, erkek ücretlerinden çok daha düşüktü! Günümüzde de emeğe karşılık alınan ücretlerde kadın erkek farklılığının olduğu çok iyi biliniyor. Ve bu sorun 21. yüzyılda da henüz hiçbir uygar ülkede halledilmemiş durumda!

Kanunların diğer paragraflarında da, halk sınıflarında kadına birtakım doğal haklar tanınsa da hiçbir alanda kadın erkek eşitliğine işaret sayılabilecek hususlara yer verilmiyor. Yine kanunlardan anlaşıldığına göre, belirli bir sosyal garantisi olan kadının, Hatti, Luvi ve Pala memleketi halkından olması gerekiyordu. Hitit kanunları "Kanunname"de bildirildiği gibi, bu üç memlekette uygulanıyordu (Ay.: 16, 91-92, Lev. I 5).

Kazılarda halktan kadınlara ait mühür ve mühür baskıları/bullalar da bulundu. Bunların mühür matrisleri mercimek veya düğme biçimlidir. (Dinçol A. Dinçol B. 2008: Levha 8, 74a, 74b) (bkz. Darga 1992: 207, res. 218B ve 219A)

Troya VII katında (Erken Demir Çağı) ortaya çıkarılmış bronz mührün bir yüzünde erkek adı (tam okunamıyor), diğer yüzündeyse kadın adı yazılıdır. Erkek ve kadın işaretleri açık, ancak ne yazık ki özel adları mühürdeki tahribattan dolayı okumak mümkün değil (Neumann 2001: 46-50, res. 47, "Anadolu'da Büyük Komşu Hititler"). Bu çift adlı mühürlerin, kardeşlere mi yoksa karı kocaya mı ait olduğu saptanamamış durumda.

Hattuša'da, Güney Şehir arşivinde ortaya çıkarılanlardan bir örnek verelim: Hitit metinlerinde Sümerce ^{SAL} KAR.KİD olarak geçen kelime hayat kadını/fahişe olarak anlandırılıyor (Pecchioli-Daddi 1982). Ayrıca UGULA $^{SAL.MEŠ}$ KAR.KİD- "hayat kadınlarının başı" kelime anlamı ile ne kastediliyor acaba? Yorum kolay değil, bir arabulucu kadın olması olası... Her toplumda olduğu gibi! Yoksa kutsal tapınak fahişeliği mi söz konusu? Bildiğimize göre Hititlerde bunun varlığı kesin olarak saptanamadı (Otten 1959: 181, n.36, ZA 53). Erotik dünyaları, seks ilişkilerinin şekli hakkında Bitik vazosunun üst frizinde çeşitli sahneler vardır (Darga 1992: 62, res. 41, bkz. bibl. T. Özgüç). Peki Hitit kadını evinde ne işler görüyordu? Toplum hayatına katkısı nasıldı? Halkın yazışmaları olmadığı için kesin olarak bilemiyoruz. Evinin işini gören, çocuklarını büyüten kadının evinde dokumacılık yaptığını belgeler bize söylüyor. Deri işçiliği

Bir kadın mührü (adı okunamıyor).
Dinçol A., B., 2008 Tafel 8, 74b.

yaptığını tahmin etmek de yanlış olmaz kanısındayız. Evcil hayvanlarına da bakıyor, sütçülük de yapıyor, tıpkı tapınak görevlisi kadınlar gibi (bkz. Siegelova 1986: 363-387).

Metinlerde daha çok erkek mesleği olarak LÚ UŠ.BAR geçer, UGULA LÚ UŠ.BAR- "dokumacıların başı" kayıtlarıyla Sümerce ideogramla yazılıdır (Pecchioli Daddi 1982: 49-50). ^{SAL} UŠ.BAR kadın dokumacı, saray personeli içinde anılır ve ^{SAL} TÚG "giysi yapan kadın/terzi" kayıtları da vardır (ay.: 52). Hitit toplumunda erkek nüfus belli ki kumaş ve giyim imalatında kadınlardan daha çok yer alıyor. Aynen bugünün giyim ve kumaş sektöründe olduğu gibi!

Burada giyim ve dokuma türünde kullanılan yüne kısaca değinmek istiyorum. Ekonomik içerik taşıyan Hitit metinleri, en makbul yünün bir yaşındaki kuzunun yünü olduğunu söyler ve belgelerde şöyle ifade edilir: SÍG İGİ-*zi-aš* MU.KAM-aš- "birinci yılın yünü".

Bir yaşındaki kuzunun ince, ipeksi yünü, Hitit ekonomisinde büyük bir emtia grubunu oluşturur (bkz. KUB 42,31 a.y. 6, Otten Fs 2,35, n.21). Bu ince yünü, ^{SAL} UŠ.BAR olarak metinlerde geçen, sarayın kadın personeli içindeki kadınların dokuduğunu düşünüyorum. Ve ipeksi kuzu yünü kadın ellerine daha çok yakışır... Metinlerden yünün yıkandığını, sonra beyaz fildişi taraklarla temizlendiğini biliyoruz (Siegelova 1986: 436). Fildişi tarakların temizleme işleminde kullanılması, ne kadar titiz davranıldığının kanıtı... Kuşkusuz bu ince yün dokumalar, kral ailesi ve sarayın ileri gelenleri için üretiliyordu. Ayrıca eğrilerek iplik haline gelirilecek yün, GİŠ PİSAN/tahta kaplarda, sandık gibi eşya veya kutu da (PİSAN'ın sepet anlamı da vardır) saklanıyordu. Metinlerde geçen GİŠ PİSAN KUR *Mi-iz-ri* = "Mısır ülkesi saklama kabı/sandıkları" kayıtları makbul bir eşyayı ifade ediyor. Bunların kırmızı olanları da vardı. İstanbul Arkeoloji Müzeleri tablet arşivinde saklanan bir metinde (İBoT II) kırmızı renkte olanlarından, içlerinde kırmızı, mavi, yeşil yünler bulunanlardan söz edilir (Siegelova 1989: 396-397).

Kadının adı Uranina olarak okunuyor.
Dinçol A., B., 2008, Tafel 32.

Arkeolojik belge olarak, Geç Hitit Çağı Maraş mezar stellerinde betimlenmiş kadınların önündeki yün dolu kutuları/sepetleri örnek olarak gösterebiliriz. (Darga 1992: 318, 321; res. 304 ve 306.)

Bir metinde (İBoT II 94) ilginç bir husus yer alır. Bir dini şenlikte, Hitit kral ve kraliçesinin yünle ilintili bir işlevi yerine getirdiklerinden bahsedilir: "Kral ve kraliçe iğden (Hititçe GIŠ *huešu*-tahtadan iğ) beyaz ve kırmızı yünleri alırlar ve bunları beraber örerler ve bunlarla yün bir örgü kordon yaparlar." Hititlerin baş rahibi kral ve başrahibesi kraliçenin ördüğü iki renkli yün kordonların külte bağlı bir simge olduğu ve ritüel ayinler için kullanıldığı, örneğin, sunakların üzerinde simgesel bir süs olarak yerleştirildiği ve tanrıların özel eşyalarına bağlanan fiyonklar olduğu akla geliyor.

Hititlerin Büyük Krallık dönemi ile çağdaş Son Minos (MÖ 1450-1200/1190 - deniz kavimlerinin adayı ve doğu Akdeniz kıyı şehirlerini istila ettiği tarihleri kapsayan dönem) uygarlığında çifte balta, boğa boynuzlu sunaklar gibi, "Kutsal düğüm" de sihirli bir bağı temsil eden ritüel bir simgedir (Alexciou 1991: 110-111, res. 41, Knossos'tan kutsal düğüm).

Hitit ritüellerinde geçen renkli yün düğümlerin, tanrıçalarla sihirli bir bağ kurulmasını amaçladığını da düşünüyorum. Eski Mısır ritüellerinde de düğümlerin koruyucu anlamı vardı. Tanrıça Isis'in sembollerinden biri de Minos tipinde bir düğümdü. Bu düğüm Anadolumuzda Gordion'a kadar uzanmıştır.

Günümüzde de kutsal yerlerde, kazı başkanlığı yaptığım Orta Fırat havzasında ağaçlara, türbelerin pencerelerine bağlanan ince kumaş parçalarını anımsıyorum. Bu bölgede yaptığımız Şemsiyetepe ve İmamoğlu kurtarma kazılarında, İlk Tunç Çağı sonlarında ortaya çıkan "çan biçimli etekli" (Glokenidol) idollerin boynunda ince kumaş veya örgüyü betimleyen düğüm gibi bir bezek işlidir (Darga 1988: 77-85, Festsch. für Heinrich Otten). Günümüzde de mütedeyyin ailelerin gelinlerinin bellerine, doğum yapan annelerin başlarına bağlanan kırmızı kurdele düğümler, çok eskilere dayanan bir dinsel/koruyucu geleneğin uzantısı olamaz mı? Yukarıdaki örneğin sihirle ilintili koruyucu bir

anlamı olduğunu ve bunun krali çiftin, kırmızı ve beyaz yün ipliklerle ördüğü düğümle ifade edildiği kanısındayım.

Alişar höyük kazılarında altından bir iğ bulunmuştur ve bu iğ ya tanrıçalara adak ya da soylu kadınlar için özenle yapılmıştır. Hitit metinlerinde iğ ve örekeler GİŞ determinatifi tahta? ile kaydedilir. Metinlerde maden iğlerin varlığı bilgi dağarcığımda bulunmuyor.

Hititlerin ekonomik hayatında çeşitli çobanların varlığı da belgelerde kayıtlıdır. Çobanlar, krallık sarayının önemli bir personel grubunu teşkil eder. Doğal olarak yün, post üreten ve koyunların bakımı için çalışan, yetiştirilmiş erkek personeldir bu çobanlar. Ayrıca bir metinde sığır ve koyun çobanlarından hemen sonra saray personeli olarak kadın dokumacılar da kaydedilmiştir (Pecchioli-Daddi 1982: 52 KUB XII 63 ay/ro 14).

İlginç bir husus da Hititlerde henüz kadın kâtiplerin/yazıcıların varlığının ve mühürlerinin ortaya çıkarılmamış olmasıdır. Mezopotamya'da Şippar ve Mari uygarlıklarında kadın yazıcılar tabletlerde adları ve unvanlarıyla kayıtlıdır; Mari saray arşivlerinde kadın yazıcıların kaydettiği tabletler bulunmuştur ve Sümerce ismi olan dokuz kadın yazıcı bilinmektedir. Bunların yarısı prenseslerin ve gözde harem kadınlarının dikte ettirdiği ve krala (Zimri-lim) yollanan mektupları tabletlere yazıyordu. Bir kısım kadın yazıcı da sarayın mutfak idaresinde yiyecek ve mutfak malzemelerini kayıt altına alıyorlardı (Ziegler 1999: s. 91-92 n. 567).

Kült Törenlerinde Görevli Kadınlar

Hattuša kral arşivlerinde bulunan çok zengin dini belgelerin (CTH 390-500 = Chapitre VII) varlığıyla Hitit dini ve kült törenlerinin çeşitli yönleri hakkında bir hayli geniş bilgi sahibiyiz. Hitit tanrılarının yeryüzündeki konutları, Hititlerin deyimiyle É.DİNGİR^{LI} "Tanrının evi" tapınaklardır. Kalabalık bir personelin barındığı tapınak ve etrafındaki yapıların sadece dini bir anlamının olmadığı, bunların tümünün geniş bir sosyoekonomik örgüt olduğunu artık anlamış bulunuyoruz (krş. Bittel, MDOG 101, 1969, s. 11 vd.). Örnek olarak Hattuša tapınakları arasında özellikle "Büyük tapınağı" sayabiliriz. Hititlerin kült dilinde tapınak personeline *hilamatta* (bkz. Darga, *Tarih Enstitüsü Dergisi I*, 1970, s. 121-130) adını verdikleri anlaşılıyor. Tapınak personelinin bir kısmı kadın ve erkek doğrudan doğruya hizmetkâr, işçi ve küçük meslek erbabından, bir kısımsa kültün spiritüel yönünü uygulayan yüksek rahip ve rahibelerden (bkz. Darga, ay.: 128-130) oluşuyordu. İşlerini belirgin şekilde tayin edemediğimiz birçok din görevlisi erkek ve kadın, yazıtlarda geçer. Hitit metinlerinde ^{LÚ}SANGA ideogramı (Hititçesi ^{LÚ}*šankunniš*) "Rahip" (Din görevlisi) anlamında kullanılır.

SANGA ideogramı, kadın determinatifi SAL işaretiyle belirtilir. ^{SAL}SANGA yazılışı "Rahibe" anlamını taşır. Yazıtlarda az geçmesine rağmen bildiğimiz metin yerlerini verelim: KUB VII 19 a.y. 12 = KBo XX 78 a.y. 7: ^{SAL}SANGA *ŠA* ^{D}Tetevatti... "Tanrıça Tetevatti'nin rahibesi..."

KBo IX 132 IV 10: *A-NA* 3 $^{SAL.MEŠ}$SANGA "üç rahibeye..."

KBo VIII 122 ö.y. 9?: 2$^{LÚ.MEŠ}$IM.ME 2$^{SAL.MEŠ}$SANGA "iki rahibe"

KUB XXXIV 128 a.y. 2, 7, 11 $^{SAL.MEŠ}$SANGA.GAL "Büyük rahibeler." Hitit rahibelerinin meydana getirdiği piramidin en üst basamağını, krala paralel olarak kraliçe işgal eder. Büyük ve devletin resmi bayramlarının çeşitli törenlerini kraliçenin, başrahibe ınevkinde yönettiği görülür (Goetze, Kl^{2}. 1957:

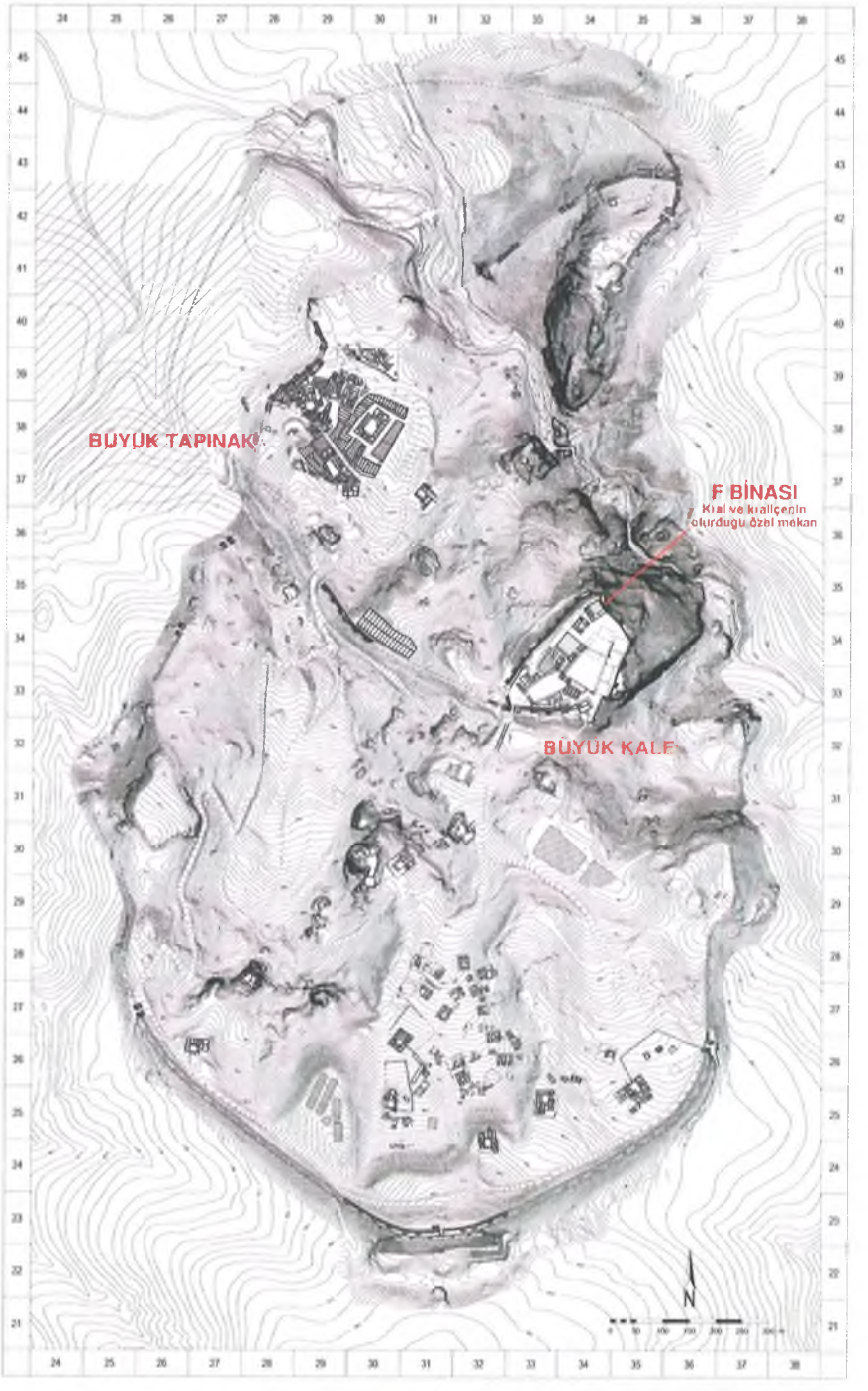

Hattuša planı. Çizim H. P. Birk. Boğazköy/Hattusa Arşivi

94 ve n. 4). Kraliçe merasim elbiselerini giyerek, kralın refakatinde tapınağa, gerekirse ayrı ayrı birkaç tapınağa gider. Müzik, şarkılar, bazen de dansın yer aldığı kurban merasimlerinde hazır bulunur. "Bayram tasvirleri" yazıtlarında, bu törenlerin her bölümü, bütün ayrıntılarıyla belirtilir. Birçok durumda kraliçenin müstakilen kült ayinlerinin yöneticisi olduğu da görülür (ay.; KUB IX 18; X 27, 49, 50, 63, 97; XII 5, bkz. Güterbock, JNES, XIX, 1960, s. 80-87).

Hitit devlet bayramları bazen pek uzun sürer. Örneğin AN.TAḪ.ŠUM bitkisi bayramının otuz sekiz gün sürdüğünü, bu zaman içinde çeşitli tanrıların kutsandığını ve kült törenlerinin bir kısmının başkent Hattuša'da, bir kısmının da civardaki şehirlerde yapıldığını öğreniyoruz. Bu gezilerin hemen hepsinde kraliçe vardır. Bazen kral tek başına bir şehre gider, kraliçe ise yerinde kalır ve tapınakta šalli *ašeššar* – "büyük toplantı"yı (bkz. Güterbock, ay.: 80 vd.; KUB X 18; XI 34 V-VI; II 5 I 7, VI 17) yönetir. Kraliçenin kurban törenini de tek başına yönettiği görülür. Büyük Toplantılar'a sadece din görevlilerinin değil, halkın da iştirak ettiği anlaşılıyor, bazen bunlarda yemek de veriliyor. Bu kült gezilerinin ^{GIŠ}*ḫulukanni*- (bkz. HW, s. 74) adındaki, muhtemelen hiç de rahat olmayan, zamanına göre süratli ve hafif arabalarla yapıldığını da metinlerden öğreniyoruz. ^{GIŠ}GİGİR'in bugünkü Anadolu kağnılarına benziyen, öküz koşulu, ağır giden arabalar olduğu anlaşılıyor. ^{GIŠ}*ḫulukanni*- ile atların çektiği, hareket kabiliyeti yüksek araba, diğerinden ayrılarak ifade edilmiş olmalı. AN.TAḪ.ŠUM bitkisi (soğanlı bir bitki, bir cins crocus/çiğdem) (bkz. Darga 1973: 327) bayramının tasvirini veren metinde kraliçenin kült gezilerini ^{GIŠ}*ḫulukanni*- ile (I 23), kralınsa ^{GIŠ}GİGİR (I 17) ile yaptığını öğreniyoruz (Güterbock, ay.: 80-82). Ayrıca ilginç olan taraf, yine bu metinde É.SAL.LUGAL "kraliçenin sarayı"ndan söz edilmesidir. Böylece Hattuša'da "kraliçenin sarayı" (II 6-7) adını verdikleri bir yapının varlığı anlaşılıyor. AN.TAḪ.ŠUM bitkisi bayramının 9. günü, Hattuša'daki "kraliçenin sarayında" kutlanıyor ve burada "büyük toplantı" da yapılıyor. Zengin belgelere sahip olduğumuz *nuntariyašhaš*-sürat bayramı (Goetze, Kl^2. 1957: 163; bkz. KBo III 25; KUB II 9; IBoT II 8. Goetze, Renc. Assy. Int. 1955, Paris tebliğleri; CTH 628) ve AN.TAḪ.ŠUM bitkisi bayramı gereğince yapılan kült gezilerinde, kral başka işlerle uğraştığında kraliçenin dini törenleri tek başına yönettiği görülüyor (Güterbock, JNES, XIX, 1960: 81, 85; Güterbock, Historia, Einzelschriften 7, s. 63-64). Örneğin, otuz sekiz gün süren AN.TAḪ.ŠUM bitkisi bayramının sekizinci günü "Arinna şehrine gelinir, kral geceyi bu şehirde geçirirken, kraliçe yoluna devam eder, başkent Hattuša'ya döner ve kendi sarayına (É.SAL.LUGAL) (Güterbock, ay.: 81, kal. II 3-4, 6-7) gider. Dokuzuncu gün kraliçe, sarayında AN.TAḪ.ŠUM bitkisini alır. Bu bayramın 16, 17, 22, 23, 24, 29, 30 ve 35. günlerindeki törenlerdeyse kraliçe kralın

yanında, başrahip çifti olarak ayinleri yönetirler. On sekizinci günde (ay.: 83, 86 ve 65) kült töreni farklıdır: "Kral, Fırtına tanrısı *píḫa-šaššiš*'i saf tapınakta (É *parkuvayaš*) kutlar; kraliçeyse müstakilen Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası'nı *ḫalentu*- evinde kutsar."

Bu bayramın kült programında kraliçeden başka kadın olan kült görevlisi görülmüyor; 5. günün törenlerinde zikredilen "DUMU.SAL-kız çocuk" ifadesinin kimi belirttiği ve ne münasebetle geçtiği yazıtın bu kısmı kırık olduğu için anlaşılamıyor (kol. I 28-30). KBo XIX 128'de yayımlanan ve H. Otten tarafından işlenen "bayram ritüelinde" kraliçe, krala paralel olarak, tören boyunca kült ayinlerinde yer almakta (IV 14-21, 34, 41, 47, V 5, 9, 16, 21, 26, VI 30). Büyük tapınağın güney magazinlerinde bulunan bu metin grubunun içeriği, hangi bayramın akışını tasvir ettiğini saptamamıza olanak vermiyor (bkz. Otten, StBoT 13 [1971]: 51).

Hitit rahibelerinin en yüksek sınıfını ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM} (Hititçesi *šivanzanniš*)- "Tanrının Anası" (Goetze, KI^2. 1957: 169 ve n. 3; Otten-Schmökel 1957: 427) unvanını taşıyan kadınlar meydana getiriyordu. Bunların daha çok tanrıçaların kültünde yer aldığını ve ayinlerde ^{LÚ}SANGA-rahip'ten sonra zikredildiklerini görüyoruz. "Tanrının Anası" unvanlı rahibeler, günlük kültün icaplarını yerine getiriyor ve önemli bayramların kutlama törenlerinde baş icracı olarak rol alıyorlardı. ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM} niteliğini taşıyan kadınların önemini gösteren bir konu da bu unvanla adlandırılmış bir bayramın varlığı... Hitit başkenti Ḫattuša'da saptanan on sekiz bayramdan birinin adı EZEN $^{MEŠ\ SAL.MEŠ}$ AMA.DİNGİR^{LİM}- "Tanrı Analarının Bayramları"dır (Güterbock, Actes 1970: 177 : KUB XIII 4 I 43) ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM} veya $^{SAL.MEŠ}$AMA.DİNGİR^{LİM} Boğazköy metinleri dışındaki çiviyazılı belgelerde görülmez. Bu unvandan türetilmiş mevki adı soyut halde karşımıza çıkıyor; ^{SAL}AMA.DİNGİR^{Lİ} *UT-Tİ* kelimesini KBo IV 8'de (CTH 71) kopyası verilen hukuki nitelikteki bir vesikadan öğreniyoruz. Söz konusu yazıtta bu yüksek rahibelik mevki adına birkaç defa rastlanıyor (ö.y. II 5, 15, III 5, 8, 13). Bugüne dek çeviriyazısı ve çevirisi yapılmamış bu belgenin incelenmesi sonucu çok ilginç bilgiler ortaya çıkıyor: Kısmen harap olmuş tablette Hitit kralı Muršili'nin adı geçiyor. Kraliçenin –adı zikredilmiyor– hastalığına sebep olduğu iddia edilen bir yüksek rahibe "Tanrı Analığı" mevkiinden, bizzat kral tarafından azlediliyor. Fakat kendisine kötülük yapılmıyor, ölüme mahkûm edilmiyor, yaşaması için gereken her şey de (ev, yiyecek gibi) ona kral tarafından veriliyor. Metinde mevkiinden azledilen rahibenin hayatta olduğuna dair deliller, "O sağdır. Semanın Güneş Tanrısı'nı gözleriyle görüyor, hayatının ekmeğini yiyor..." cümleleriyle ifade edilmiştir. Yazıtta olayı anlatan kişi bizzat kraldır ve birinci tekil şahısla bir tür ifade verir. Bu

sözlerin tanrılara yöneltildiği ve bu mevki tenzili hakkında onlara hesap verildiği belirgindir. Büyük bir ihtimalle söz konusu kraliçe, hastalığını başka birkaç belgeden bildiğimiz, Büyük Kral II. Muršili'nin karısı, kraliçe Gaššulavi(ya) olmalı. Kralın önemli bir kararını bildiren, hukuki anlam taşıyan bu belgeyle yine aynı krala ait "Tavananna Meselesi" (CTH 70) adlı vesika arasında bir ilişki olduğu kanısındayız. Bu konuya ışık tutacak belgelerin sınırlı olması, bugün için kesin sonuçlara yönelmemize engel oluyor.

KUB XX 17 + XI 32 (CTH 738)'de verilen Tanrı Teteshabi Bayramları'nı tasvir eden metinde, ayinlerde görevi olan ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM}'in yanında bir ^{SAL}NİN.DİNGİR-*aš* ve bir de DUMU.SAL.AMA.DİNGİR^{LİM} (II 25) "Tanrı Anası Kızı" unvanlı rahibenin hizmet ettiği bildiriliyor. Bu unvanla acaba ne ifade edilmek isteniyor? Metnin üst tarafı kırık olduğundan birbirine çok yakın olan ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM} ile DUMU.SAL.AMA.DİNGİR^{LİM} arasındaki farkı tespit edemiyoruz. "Tanrı Anası" unvanlı rahibelerde SAL ile DUMU. SAL arasında bir fark bulunmaması oldukça muhtemel (Bossert, KS 1944: 82-83). Nerik Fırtına Tanrısı kültü ve bayram törenlerinde kadın kült personelinin başında birinci ve en üstün yerde $^{SAL.MEŠ}$AMA.DİNGİR^{LİM}- Hititçe *šivanzanniš* "Tanrının Anası" isimli rahibeler yer alır. Kült personelinin sayılması esnasında da ya ^{LÚ}SANGA-"rahip" ya da ^{LÚ}GUDÚ- "Merhemli Rahip"ten (merhem süren) sonra geçer. Bu rahibeler, Nerik şehrindeki bayram töreninde kült yemeğine de iştirak ederler (Haas KN 1970: 35). AN.TAḪ.ŠUM bitkisi bayramının 16. günü kutlanan törenlerde de ^{LÚ}SANGA ve onu izleyen ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM}, programdaki görevlerini yerine getirir (KBo IV 9 V 26: ... ^{SAL}AMA.DİNGİR-^{LİM} ^{D}Hal-ki-aš pí-ra-an ḫu-va-i).

Parnašša şehrinin "Siyah Tanrıça"sına ilişkin kült törenlerinde (KBo II 8 = CTH 519), birinci gün yapılan ayinlerde, din adamları (ruhban) dizisinde ilk yeri ^{LÚ}SANGA işgal eder, onu ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM} takip eder ve sonra da sırada ^{SAL}*palvatalla*- (Alp, BN 1940: 77-83) yer alır. Siyah Tanrıça'nın kült törenlerinde, ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM} ve $^{SAL.MEŠ}$*ḫazzivi* - kadınları, bu tanrıça şerefine kutlanan *ḫarpa*-bayramında kurban merasimini yönetirler (KBo II 8 ö.y. I 17-19). Aynı metinde kült töreninin diğer safhasında ^{LÚ}SANGA-rahip, ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM}- "Tanrının Anası", ^{SAL}*palvatalla*-(ilahici)/el çırpan kadın arka arkaya zikredilir ve tapınağa girmeden öncel dini yıkanma eylemini yerine getirirler (ö.y. I 20-21). Aynı tanrıça için kutlanan ve 12. ayda yapılan EZEN ŠE *ḫarpi(ya)*, ayrıntılarını bilemediğimiz, tahıl ekimine ilişkin bir bayramdır, ^{SAL}AMA.DİNGİR^{LİM}- "Tanrının Anası" yine kültün icracısı olarak görev yapar (ö.y. I 31-33).

Bel-Mādgalti talimatnamelerinde (kol. II A 26-28) de, üç büyük din adamı arasında, tek büyük rahibe olarak "Tanrının Anası" unvanlı kadınlar yer alır:

LÚ.MEŠŠU.Gİ, LÚ.MEŠSANGA, LÚ.MEŠGUDU, SAL.MEŠAMA.DİNGİR^{LİM}. Rahibeler hiyerarşisinde baş mevkiyi işgal eden bu yüksek sınıfın görevleri, "Tapınak Memurları" talimatnamesinde (KUB XIII 4 = CTH 264 ve bibl.) ne yazık ki ayrıntılarıyla izlenemez.

SAL*palvatalla-*, bahsettiğimiz "Siyah Tanrıça"nın kült törenlerinde "Tanrının Anası" unvanlı rahibeyle beraber ve onun yanında görülür, ritüel ve bayram tariflerini veren metinlerde de belgelenir. Anlamı kesinlikle saptanmamış, fakat bir çeşit söz söylemeyi ifade eden *palvai-* (el çırpmak HW 156) fiilini yerine getirmek, bu kadınların isimlerinden de anlaşıldığı gibi, başlıca görevleri olmalı. SAL*palvatalla-*'nın esas görevi, bayram törenlerinde "Bayram Ziyafeti"nden sonra başlar. Çeşitli kurban törenleri esnasında, bu kadınlar bazen yalnız, çoğu zaman diğer "İlahici Rahipler" ve "Şarkıcılar"la bir dua veya ilahi türünden bir metni okurlar. SAL*palvatalla-*'nın müzik aletlerinden herhangi birini çalıp çalmadığını saptayamıyoruz (Alp ay.: 79). "Siyah Tanrıça"nın kült ayinlerinde ise SAL.MEŠ*ḫazgarai-*lerle beraber zikrediliyorlar. Belgelere göre kült törenlerinde ikinci basamağı meydana getirenler arasında yer alıyorlar.

Diğer önemli bir rahibe sıfatı da SALNİN.DİNGİR ideogramıyla belirtilir. Goetze'ye uyarak bunları "Tanrının Kızkardeşi" (Goetze, ay.: 165) olarak tercüme etmek acaba doğru mudur? Bu adı taşıyan rahibeler "acele, sürat" bayramından bahseden dini metinlerde başrahip görevindeki kral, kraliçe ve veliahtın yanında yer alırlar. Son incelemelere göre, SALNİN.DİNGİR-*entu*[1] "Büyük Rahibe" anlamına gelir. Protohatti kaynaklı DTeteš*ḫ*abi bayramlarında (CTH 738) "*Zintuḫi*" (Tanrıça Zintuḫi, Vurušemu-Taru baştanrı çiftinin kızı, tanrıça Mezulla'nın çocuğudur) kadınlarıyla kutlama töreninde görevli oldukları anlaşılıyor. Bazı hititologların SALNİN.DİNGİR "Tanrının Hanımı" olarak tercüme ettikleri bu yüksek rahibe sınıfının, *zintuḫi(ya)-* kadınları ile zikredilmelerine rağmen kült ayinlerinde Hattice (*ḫ*attili) dini tekerlemeler söyledikleri tespit edilememiş durumda.

Hurrice-Hititçe ritüellerde ilgi çekici adıyla bir diğer kadın kült görevlisi SAL*entanni-* (HW 2. Erg. s. 36 "Priesterin") karşımıza çıkar. Bu rahibe adını, Hurrilerin Akadca *entum-* "Hanım: Yüksek rahibe" (Sümerce NİN.DİNGİR) kelimesinden kendi dillerine aktardıkları ve Hurrice *-nni* son ekiyle kullandıkları anlaşılıyor. Böylece bu rahibe adı da Hitit ritüellerindeki "Yüksek Rahibe-Tanrının Hanımı" SALNİN.DİNGİR'in karşılığı oluyor (bkz. Kammenhuber 1968: 126, 224). Bir eyalet şehrinin baştanrısı olan DTeteš*ḫ*abi'nin kült

1 Krş. CAD, "E", s. 173; CTH 738 "les fêtes du Teteshabi". bkz. KUB X 48 II 5, XX 90; XXXIV 93 Rs. 6; KBo X 27 pass. KBo XI 44, 47, 48; KBo XIX 128, 161, 163, KBo XX 32, 35. CTH 649; bu bayramlarda SALNİN.DİNGİR'in adı geçer.

törenlerinde NİN.DİNGİR- "Tanrının Hanımı" adını taşıyan rahibenin tek başına merasimi yönettiğini ve esas görevini yerine getirerek Tanrının (tasvirinin) önünde bir kült dansı yaptığını görürüz. Bu olayı kaydeden başlıca belge 394/c'de (= CTH 738) (st 18 ve 22) yerel, Ḫatti kökenli bir bayram tasviri söz konusudur ve NİN.DİNGİR, *tarkuvai-* "dans etmek" fiilini devamlı ifa etmektedir.

Dini ayinlerde ^{SAL}*zintuḫi-* veya $^{SAL.MEŠ}$*zintuḫeš* ismiyle ayrılan bir başka rahibe sınıfının adı geçer. Bu unvan ya da isim "Tanrıça Zintuḫi'nin kadınları" demektir. Laroche, *zintuḫi-* kelimesinin Hattice "kız torunu" ifade ettiğini tespit etmiş bulunuyor. Tanrıça Zintuḫi'nin, Vurušemu-Taru baştanrı çiftinin kızı, tanrıça Mezulla'nın çocuğu olduğunu belirtmiştik. Böylece "*zintuḫi*"nin, adı geçen büyük tanrı çiftinin "kız torunu" olduğu da anlaşılmış oluyor (Friedrich, HW 1952: 262; Laroche 1947: 40; bkz. KUB XXV 11, 1-12; CTH 650).

Adını taşıdıkları tanrıçaya hizmet eden *zintuḫi*(ya)-kadınlarının en üst kademesini GAL SAL.MEŠ *zintuḫiyaš* "zintuhi kadınlarının başı" (KUB XI 32 III 19) unvanlı rahibe işgal ediyordu. Büyük Hitit İmparatorluğu çağının sonuna tarihlenen bir listede (KBo X 10 III = CTH 235/1), ^{SAL}*zintuḫi(ya)-* kadınlarının, Ḫattice şahıs adlarıyla değil, Luvice (Hititçesi: *luvili*) kadın adlarıyla yer aldığı görülür (bkz. Kammenhuber, Alt. Klein. 1969: 435). Ḫatti kaynaklı bu rahibe sınıfının Luvi özel adlarıyla yer alması, bu devrin karakteristiği olan "Luvizm"in kült çevresindeki yansımasını belirgin bir şekilde ortaya koyuyor.

Yine bir tanrıça adı taşıyan kadınlar, ^{SAL}*ḫuvaššanalla/i-* (bkz. Friedrich, HW 1952: 79; Alp, JKF I: 132-133; Laroche, DLL 1959: 176) ismiyle karşımıza çıkar, lakin kesin olarak görevlerini bilmiyoruz. Luvi kaynaklı Ḫupišna şehrinin baştanrıçası ^{D}*Ḫuvaššanna* kültüne bağlı başka bir kadın personeli de tanıyoruz: ^{SAL}*alḫuitra-*, ^{SAL}*tarpašgana-*, ^{SAL}*manaḫuerata-*, gibi Luvi diline has kompozita'ları (Laroche ay.: 176-177) gösteren isimlerle bildirilen bu rahibelerin de özel kült fonksiyonlarını bugün anlamaktan henüz uzağız. ^{SAL}*tapriyaš* veya ^{SAL}*tapritašši* (Friedrich HW, 1. Erg. 1957: 20, 2. Erg. 1961: 24; Darga ay.: 129 n. 25; bkz. CTH :167) isimli kadın personelin görevinin daha çok dini törenin hazırlık safhasında merasim yerinin ve gerekli kült eşyasının tanzim edilmesi olduğunu anlıyoruz.

Taşıdıkları adın etimolojik anlamı bugüne kadar kesinlikle saptanamayan ^{SAL}*ḫazgara-* (Friedrich, HW 1952: 68, bkz. CTH 651; Archi 1971: 222) kadınlarının isimlerinin yazılışı çeşitlidir. Bildiğimiz metin yerlerinde daha çok, çoğul $^{SAL.MEŠ}$*ḫazgarai-* adı altında geçen bu kadınlar topluluğu, bayram törenlerinin hizmetkârı olarak belirir. $^{SAL.MEŠ}$*ḫazgarai-* kült törenlerinin hazırlığını yapmaktadır: Sunakları gerekli yerlere yerleştirirler, çeşitli kurbanları

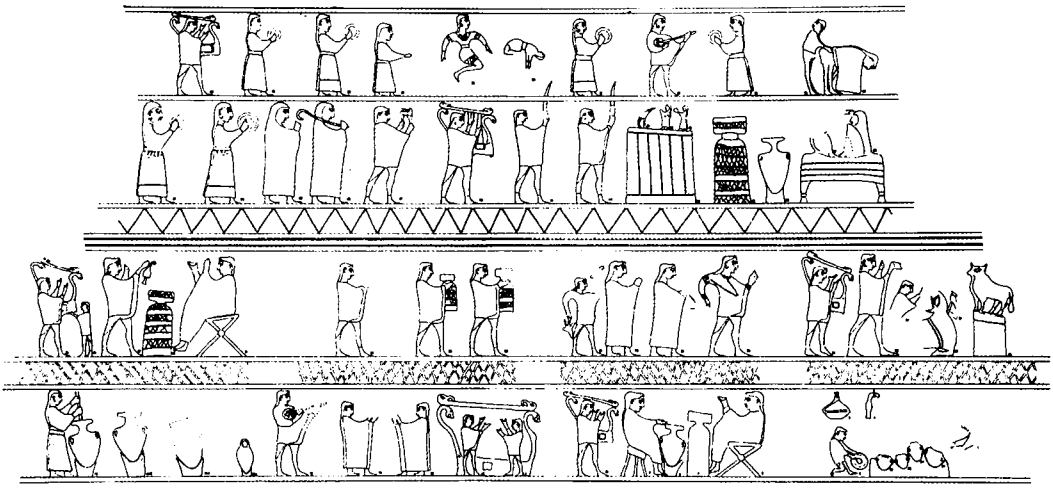

Kutsal Evlilik ile ilgili kült şenliğinde kadınlar. Çankırı İnandıktepe'de bulunan kült amforasının çizimi. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

(ekmek, içki, meyve) getirir, taşırlar. Kült törenlerinde tanrıların heykel şeklinde tasvirlerini taşıma görevleri de vardır. Kült envanterlerindeki bölümlere göre (KBo II 13 a. y. 3-4; KUB XVII 35 II 27-28), kültte yüksek bir rahibe mevkiini işgal etmeyip daha ziyade aktif rolleriyle kült hizmetçileri sınıfına girdikleri belli oluyor. KBo II 13 ö.y. I 10, 11-20'deki bölüm, bu personelin tüm görevlerini bildiriyor bize:

"*ḫazgarai-* kadınları kurbanlık ekmekleri ve ^{DUG}*ḫarši*'yi (Krş. Friedrich, HW ay.: 60) yukarıya, dağa taşırlar, tanrı heykellerini baytülosların (dini anıt) önüne yerleştirirler. Sunakları meyve ile donatırlar, ekmekleri ve ^{DUG}*ḫarši*'yi yerlerine koyarlar. Kült töreni bittikten sonra tanrılara, törene katılan insanlara çelenkler takılır ve tanrıların eğlendirilmesi faslı da yerine getirilir. Gün bitip gece olunca, *ḫazgarai-* kadınları tanrıları geri (tapınaklarına) getirirler, sunakları tanzim ederler, kurban ekmeklerini bölerler, kapları (kurban içkisi ile) doldururlar." (Benzer bölüm için bkz. aynı metin a.y. 2-9). KUB XVII 35 III 32, 33 IV 24'te ekmek kurbanını ve ^{DUG}*ḫarši*'yi yukarı getirirler. $^{SAL.MEŠ}$*ḫazgarai-* ile beraber geçen kült personelinden biri de $^{LÚ.MEŠ}$UR.MAḪ "Kurt adamlar"dır. Herhalde tanrıların eğlendirilmesi temaşasında rol alıyor olmalılar. KBo II 8 a.y. III 11, 12, 23, 26'da kurban töreni için meyveleri getirirler. $^{SAL.}$MEŠ *ḫazgarai-*, $^{SAL.MEŠ}$*palvatalleš-* (İlahici kadınlar, şakşakçı kadınlar) ile aynı metinde geçer (KBo II 8 III 23, 24, 29). Diğer bir kült envanteri metninde *ḫazgara-* kadınlarının tek başlarına şarkı söyledikleri (KUB XXV

25 ö.y. 7-8, 15: $^{SAL.MEŠ}$*ḫazgarai* SİR^{RU}) karşımıza çıkar. Böylece *ḫazgara-* kadınlarının ayrıca Tanrıların Eğlendirilmesi (*dušk-*, *duškaratt-*) törenlerinde, yani eğlence faslında da görevli oldukları anlaşılır (bkz. KBo II 7 a.y. 23; KUB XVII 35 I 12; II 24-26; III 8; IV 13).

İkinci sınıf bir kült hizmetkârı olan $^{SAL.MEŠ}$katra'lar[19b] (Friedrich, HW ay.: 106, 1. Erg.: 10, 2. Erg.: 15; Kronasser, EHS 2, 1962: 187; krş. Otten, StBoT 15, 1971: 11, 15) ^{D}GE$_6$ = Siyah Tanrıça'nın kültünde (Kronasser, Umsiedlung 1963: 22-23), EN SİS KUR.SİSKUR- "Kurban sahibi" ve ^{LÚ}SANGA- rahibin yanında geçer, *katra-* kadınları tapınağın içinde yapılan kurban merasiminden sonra adı geçen din adamlarıyla "Tanrıçayı överler" (*piyannai-* HW 169, KUB XXIX 4 III 10; dördüncü günün bitiminde yapılan tören). Bu kadınların "şarkıcı" ya da "müzisyen" oldukları kesinlikle saptanamıyor.

Hitit dini törenlerinin ilgi çekici bir faslı da kral ailesinin mensupları ölünce yapılan "Ölü Kültü" (Otten, Tot. 1958; CTH 450, 451) ayinleridir. Kral ve kraliçelerin cesetlerinin yakıldığını anlıyoruz, bu konu hakkında ritüeller bize bilgi verir. "Ölü Yakma" ve onu takip eden "Ölü Kültü" ayinlerinde kadınlar büyük rol oynar. Kısaca bu ayin faslını (Otten, ay.: 12, 13, 43) inceleyelim:

Kral ailesinden ölen kişinin, kral ve kraliçenin cesedi yakıldıktan sonra ikinci gün kemik kalıntılarının "*Ukturi*"den toplanması ve korunması işlerini kadınlar yapar. Bundan sonra bu kadınlara yiyecek ve içecek verilir. Bunu takip eden ayinlerde baş rolü ^{SAL}ŠU.Gİ-"İhtiyar Kadın, Büyücü Kadın" oynar: İki ^{SAL}ŠU.Gİ-"Büyücü kadın" karşı karşıyadır. Birinin elinde terazi bulunur, bir kefesini altın, gümüş ve kıymetli taşlarla doldurur, diğerine de toprak koyar. Sonra karşısındaki ^{SAL}ŠU.Gİ'ye sorar: "Ölünün ruhunu kim öteki dünyaya götürecek?" Buna benzer türlü konuşmalardan sonra Güneş Tanrısı'na karşı terazi kırılır ve şarkılarla birlikte ağlayıp bağırıp çağırma ve dövünme faslı başlar (Otten, ay.: 68, 69). Aynı gruba giren bir metinden ^{SAL}ŠU.Gİ "Büyücü Kadın"ın kurban olarak yakılan bir sabanın küllerini topladığını, kurban olarak sığır ve at kafalarının da yakıldığını öğreniyoruz (Otten, ay.: 78, 79). Böylece Hititlerin "Ölü Kültü" törenlerinde "Ağlayan Kadınlar"ın varlığı ve rolleri de anlaşılır. Bunların törende, "İhtiyar/Büyücü Kadın"dan daha az önemli, ikinci derecede bir yerleri vardır. Söz konusu belgelerde, Ağlayan Kadınlar ^{SAL}*tapt/dara-* adını taşırlar (Friedrich, HW, 1, Erg. 1957: 20; bkz. Kronasser, EHS 2: 187; krş. Otten, ay.: 149). Ölü kült töreninin yedinci gününden itibaren programda görülürler. Kurban ve libasyon (sunu) merasiminden sonra şarkılar faslı gelir. En son ayin ^{SAL}*tapt/dara-*"Ağlayan Kadınlar"ın gözyaşı dökmeleri, inlemeleri ve dövünmeleridir (H. *veškuvan dai-*, *allalamnai-*) (Otten, ay.: 24- 25, 27, 29, 33, 35, 37, 43, 47, 61). Bu merasim 15 gün sürer.

Fal, Büyü ve Kehanet

Diğer Ön Asya kavimleri gibi Hititler de belgelerinden öğrendiğimize göre kehanete, falcılığa, sihir ve büyüye çok önem veriyorlar, hatta en ufak, basit vesilelerle fala müracaat ediyorlardı. Örneğin; yolculuk, mal sahibi olmak gibi... Dine bağlı büyücülükte (Magie) yine ^{SAL}ŠU.Gİ (Yaşlı/Bilge Kadın, Büyücü Kadın) (Krş. Friedrich, HW 1952: 62, 295) metinlerde önemli bir yer tutar. Büyücü kadınlar, sihir, fal, kehanet ve yeminle takdis metinlerindeki törenlerin yapıcıları, bu ayini dikte ettiren ve başta gelen yöneticileridir. "Büyücüler", kuşların uçuşuna, ciğerlere ve hayvanın iç organlarına (kalp, bağırsak vb.) bakarak kehanette bulunurlar. Gerektiğinde kral ve kraliçe de bu büyücü kadınlara müracaat ederek geleceğe ait bilgi edinir. "Dini bakımdan temizlenme" (purification), "kötülükleri defetme", uzaklaştırma ayinlerinin yapıcısının ^{SAL}ŠU.Gİ "Büyücü Kadınlar" olduğunu birçok vesikada görüyoruz. "Büyücü Kadınlar"a Hattice metinlerde tesadüf edilmez; tek istisna 950/c IV 7 vd. (= CTH 734)'teki ritüeldir. ^{SAL}ŠU.Gİ "Büyücü Kadınlar"ın dini tekerlemeleri daha çok Luvi dilinde ve özlü sözleri de litani tarzında okudukları anlaşılır (Kammenhuber, ay.: 435).

Hitit tabletleri arasında kitaplık katalogu türünde bir metinde (bkz. CTH 276: 162.) Hurri memleketinden bir kadın hekimin adına (^{f}A-az-za-ri ^{SAL} A.ZU ḫur-la-aš) ve dikte ettirdiği büyü töreninin özetine rastlarız:

> *"İnce yağ (işleminin) 1. tableti, Hurrili hekim kadın Azzari tarafından (dikte ettirilmiş).- Bir insan düşman bir şehre karşı orduları bir yere sefere götürdüğü zaman, ordunun önünden kaçan/koşan komutan (için); ince yağ ile nasıl takdis edilir; komutan nasıl yağ ile ovulur; atları, bütün teçhizatı ile harp arabası (nasıl ovulur).- Son/ Bitti."*

Aynı arşivde bulunan ikinci bir tablet etiketinde de Hurrili kadın hekim Azzari'nin adı geçer: "2. tablet, Hurrili kadın hekim Azzari'nin ifadesi: Eğer herhangi bir ordu komutanı düşman tarafından tehdit ediliyorsa; o zaman şöyle yapılır" ifadesi karşımıza çıkar. Anımsadığımız bu iki kayıtta da tıbbi bir teşhis ve tedavi görülmüyor. Herhalde zamanının oldukça tanınmış Hurrili kadını Azzari, hekimlikten çok "büyü" işlemleriyle tanınıyordu. Bu etiketlerin içeriğinden Hitit ordusunun ve askerlerin sağlığı, ölüm olmaması, düşmana karşı başarısı için bu sihir "ince yağ ile ovma işlemi" ^{SAL}A.ZU tarafından icra ediliyordu. Kuzey Suriye ve Mezopotamya toplumlarında olduğu gibi, Hitit toplumunda da, yaşam düzeninde bazı kadınların hekim (^{SAL}A.ZU), daha çok da bilge kadın/büyücü (^{SAL}A.ZU, ^{SAL}ŠU.Gİ) sıfatını taşıdığı (Bottéro-Grimal ve bşk., Histoire Mondiale. 1965: 170-171), kötü bir durumu iyiye döndürmek amacıyla yapılan büyü ayininde de başlıca yeri aldığı görülüyor.

Hititlerde gerçek anlamda bir hekim kadın, bildiğime göre, belgelenmemiştir. Birçok kez metinlerde Sümerce yazılışıyla "ebe" anlamında ^{SAL}A.Z, ^{SAL}ŠA. AB.ZU geçer; kadın meslek adı olarak Hititçesi *haššanupalla* olarak kaydedilir. Hititçe *haš* (šanu)-doğurtmak sözcüğünden türetilmiştir.

Yine dini metinlerde rastlanan ve yüksek bir kadını belirten ^{SAL}SUḪUR. LAL unvanı ve sıfatını taşıyan kadınlar hakkında neler biliyoruz? Genellikle bu hanımlara "Saraylı Hierodul" anlamı veriliyor.[2] Bunların Hitit kültünde hakikaten "kutsal fahişe" olup olmadıklarını kesinlikle tayin edemiyoruz. Bir rituel metne (CTH 409 = KUB VII 53 + XII 58 II 37 vd.) göre "Yaşlı/Büyücü Kadın"ın yardımcısı olarak geçiyor. Yüksek rahibe sınıfına dahil olup kehanet ve ayrıca yeminle tasdik merasimlerinde de başrolü oynuyorlar.

^{SAL}SUḪUR.LAL, büyü, sihir metinlerini de tıpkı ihtiyar büyücü kadın gibi dikte ettirir. Acaba bu kadın bir kült hizmetkârı mı, yoksa hakikaten yüksek bir rahibe mi? Şimdilik "hierodul" anlamıyla ifade etmeye devam edeceğiz. Bu unvanı taşıyan en meşhur ^{SAL}SUḪUR.LAL, MÖ 15. yüzyılda yaşamış Kuvatalla isimli bir kadın. Kral Arnuvanda ve kraliçe Ašmunikal'in büyük lütfuna mazhar olmuş bu hanıma, evlatlarına geçecek olan muazzam bir toprak parçası vakfediliyor (Riemschneider LSU 1958: 338 vd. = CTH 223). Bu vakfı bildiren belgenin üzerinde kral ve kraliçenin ortak mührü de yer alıyor.

Araştırmalar sonucunda, tapınaklarda çalışan bir çeşit kadınlar loncası diyebileceğimiz örgüt meydana çıkarıldı. Bunu Otten ve Soucek'in ortak araştırmalarına borçluyuz (Otten-Soucek 1965: 42, 49). Hitit dilinde *udati* ismini taşıyan kadınlar bu örgütü meydana getiriyorlar. Bu kadınların çocuklarıyla birlikte Tanrıça Lelvani tapınağında görevlendirildiklerini kraliçe Puduhepa'ya ait belgelerden biliyoruz (ay.: 41-42).

Şarkıcı Kadınlar

Kült personeli arasında erkek ve kadın şarkıcılar da (Friedrich, HW 1952: 287: KBo II 1 I 25 vd. ^{LU}NAR; HW, s. 292 ^{SAL}SİR "şarkıcı kadın") önemli bir yer tutuyor. Bunların mensup oldukları kültün etnik kaynağına uygun olarak çeşitli dillerde "Hattili, Luvili, Hurrili, Babilli" şarkı söyledikleri bildiriliyor. Dini törenlerin akışı süresince kadın cinsinin vasıf ve kabiliyetleri öngörülüyor, özellikle müzik ve şarkının yer aldığı törenlerde şarkıcı, ilahici ve litani söyleyen kadınlara kült programında geniş yer veriliyor. Ayrıca bu şarkıcıların yanında

2 ^{SAL}SUḪUR.LAL: Friedrich, HW 1952: 291 "Hierodul." Bkz. Sommer, HAB 1938: 194 No. 2; Friedrich, Vert. 1926: II 155, 170 vd.

müzik aletlerini çalan kadınlar da belirtiliyor (Krş. Darga, ay.: 127 n. 17: $^{SAL.MEŠ}$*arkammiyaleš*). "Şarkıcı Kadınlar", Hitit yazılı belgelerinde daima $^{SAL.MEŠ}$. ŠİR ideogramıyla geçiyor. Ritüellerde ve personel listelerinde bu kadınlar, kökenlerini bildiren şehirlerin adlarıyla birlikte yer alıyor. CTH 744'te toplanan ve bayram tasvirlerini veren metinlerde, Hatti dilinde şarkı ve dini tekerleme söylediklerinden bahsediliyor (Kammenhuber, ay.: 435). CTH 235/1,2 A-B'de verilen listelerde çeşitli şehirlere mensup "Şarkıcı Kadınlar" sıralanıyor. Bunların arasında bazılarının köle/esir (GEME) olduğu ayrıca belirtiliyor. Şarkıcı kadınlar sınıfının en meşhurları Kaniš'li olanlar...[3] Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan İnandık menşeli büyük kült amforasının üzerinde Hitit müzik aletlerini çalan bir kadınlar alayı tasvirini görürüz.

Dini ayinlerde şarkının yanında dansın da olduğunu biliyoruz. Erkek dansçılar ^{LÚ}*tarvešgala-* ve dans etmek fiili (*tarvešk-*'ten türetilmiş isim) bayram törenlerinin programında karşımıza çıkar. Bu törenlerde rakkase ve dansözlerin bulunması tıpkı Mezopotamya'da olduğu gibi çok doğal karşılanabilir. "NAR" ideogramı genellikle "şarkı(cı), erkek dansçıyı" belirtir (Labat, Manuel 1959: 165; Krş. Bottéro-Grimal ve bşk. ay.: 208). Anadolu yazılı belgelerinde dans eden ve bu işi meslek edinen kadınların hangi ideogramla ifade edildiği ve Hitit dilinde nasıl isimlendirildiği henüz saptanmış değil.

İkinci sınıftan kült hizmetkârlarına mensup bir grup kadın da ^{SAL}*dammara-*, $^{SAL.MEŠ}$*dammaraš*, $^{SAL.MEŠ}$*dammaranza* adıyla geçer (bkz. Friedrich, HW ay.: 207). Sonuncu yazılış, bu adın Luvi diline uydurulmuş şeklidir; *dammara-*, *dammaranza-* kelimesinin etimolojik olarak genellikle *dam(m)ai-* "ikinci (ikinci sınıf)", "öteki" anlamına gelen belirsiz zamirden türetildiği kabul edilir (Laroche, DLL 1959: 89; Neu EHS 2 1987: 186). Bu sıfatlarıyla geçen bu kadınlar, ikinci sınıf hizmetkârlara dahil olmalı. Metinlerde ikinci sınıf kadın kült hizmetçilerinin pek çoğunun sadece adları yer aldığından görevlerini tayin edemiyoruz. Örnek olarak vereceğimiz üç isim, kelime yapısı olarak birer nom.ac. gösteriyor: ^{SAL}*ḫašnupalla* KBo XVII 61 ö.y. 10; ^{SAL}*ḫašnupalla*[alla] 72 2; ^{SAL}*ištaḫatalli* KBo XVII 102 a.y. 17; 103 a.y. 17; $^{SAL.MEŠ}$*ḫaḫḫallaleš* KBo XX 68 ö.y. I 7.

3 Kaniš'li şarkıcı kadınlar için bkz. Bossert, KS 1944: 15 vd. Goetze, KI[2]. 1957: 134; Schmökel 1961: 430; Baydur 1970: 62. Kaniš'li erkek ve kadın şarkıcıların ağıt söyledikleri tanrılar, Hint Avrupalı adlar taşıyan, Hititlerin milli tanrılarıdır.

Kraliçe ve Kadın Giysileri, Takıları

Bilinen yazılı ve arkeolojik belgeler, kraliçeler de dahil olmak üzere Hitit kadınının, antik dünyanın en koket kadınları olan Mısırlı, Giritli, hatta Mezopotamyalı hanımlarla giyim konusunda yarışamayacağını gösteriyor. Hitit toplumunda üst tabaka kadınının giysileri hakkında bize en iyi ve canlı örnekleri, Yazılıkaya rölyeflerindeki tanrıçaların (Bittel ve bşk. Yazılıkaya 1941: 73-79, lev. 20-23; bkz. Laroche, RHA XXVII 1969: 61-109) tören kıyafetleri verir. Bunlar arasında no. 50, 51, 54 gibi pek zarif figürler varsa da genel görüntüleri bir hayli monoton, adeta hepsi sözbirliği ederek aynı ciddi, kapalı üniformaları giymişlerdir. Tanrıçaların dışında, meşhur Bitik (Özgüç T. 1957: 57-58) vazosunun büyük parçası üzerindeki "Hieros Gamos" (Kutsal Evlilik/Düğün) sahnesinin gelini ve Fraktin (Bossert, Alt. 1942: no. 550-552; Akurgal, KH 1961: lev. 101) Taşçı (Bossert, ay.: no. 555-556) kabartmasındaki kraliçe Puduhepa da iç açıcı giysilerden yoksundur. Adı geçen rölyeflerden anlaşıldığına göre kraliçe Puduhepa'nın pek süsüne düşkün olmadığı söylenebilir mi? Yoksa sanatçılar mı bize onu böyle yansıtmışlardır? Aynı husus, Bitik ve İnandık vazosu üzerindeki gelin için de geçerlidir. Bu hanımların uzun, kapalı elbiseleri ayak bileklerine kadar iner. Bunun üzerine başlarını örten, kapüşon diyebileceğimiz, sivri

Boğazköy, Yazılıkaya.
Fotoğraf: Erkan Konyar

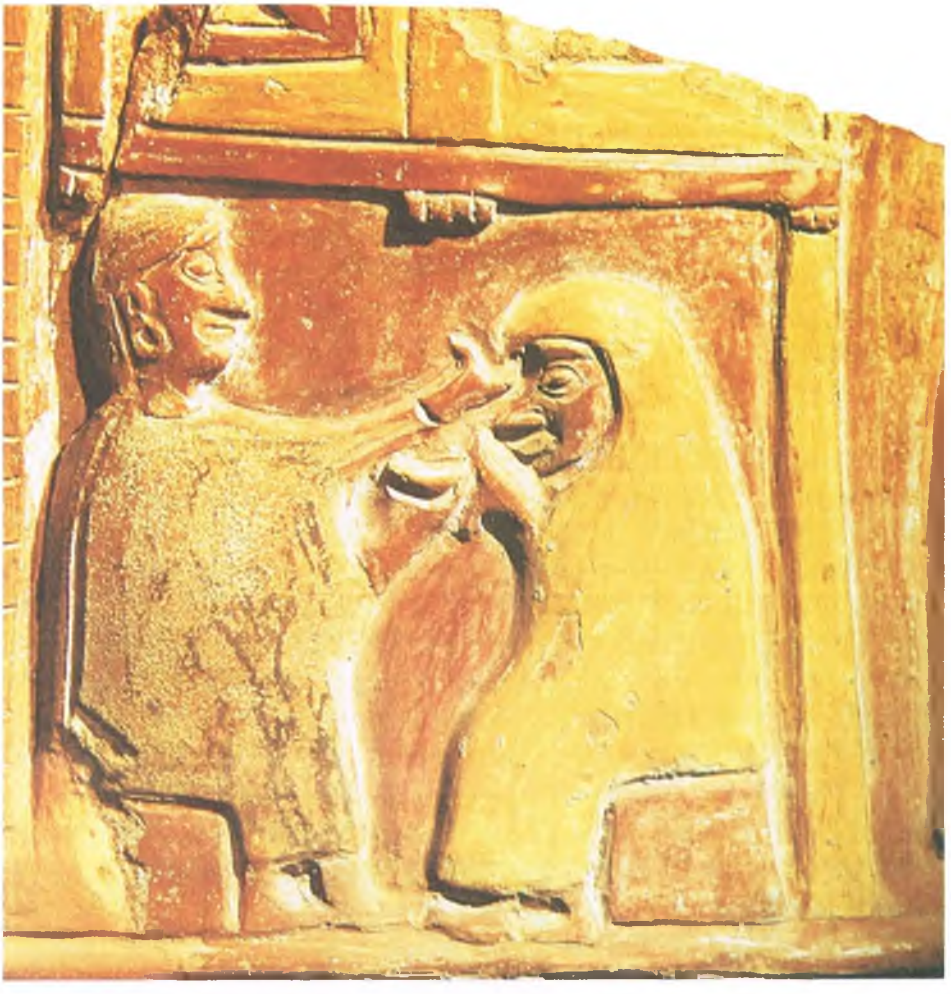

Bitik, Kutsal Evlilik sahnesinin gelini, yüz görümlüğü sahnesi. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

başlıklı bir mantoya bürünmüşlerdir. Fraktin rölyefinde kraliçe Puduhepa, ayrıntıları hiç de belli olmayan bu ağırbaşlı elbiseyi ve ayaklarına da ucu kalkık, sivri ayakkabılarını giymiş olarak tasvir edilir (lev. VIII). Kraliçe tören giysilerinin bir parçası olan, profilden gösterilmiş ve başta göze çarpan cepheden yapılmış kulağın altında tasvir edilmesi beklenen halka küpe, burada belirli değildir.

Alacahöyük ortostatlarının (taş levhalarının) "İsimsiz Kraliçe"si ve "Aynalı Tanrıça"nınsa (Bossert, ay.: no. 516) biraz daha süslü bir kıyafeti vardır. Burada kraliçe, beli dar, alt tarafı bol, diagonal plilerle bezekli, üstü bedene iyice oturmuş, uzun kollu bir elbise giyer. Başını da kapüşon şeklinde örten uzun man-

tosunun kenarları püsküllüdür. Bu iki parça uzun elbise ve manto, Hitit kadın giysilerinin esasını teşkil eder. Kraliçelerin de krallar gibi ucu sivri ve yukarı kalkık ayakkabılar giydiklerini, sözü geçen tasvirlerinden ve yazılı belgelerden[1] öğreniyoruz. Alacahöyük kraliçesinin halka küpesi de çok iyi belli olur.

MÖ 2. binyılda yapılmış rölyeflerde Hitit kadınının ayağında, sandal biçimli zarif ayakkabılar görülmüyor (Metinlerde ise boncuk işlemeli ayakkabılardan söz edilir). Bu çeşit ayakkabıları, Geç Hitit Çağı hanımları, Asur'dan gelen moda etkileriyle öğrenmiş olmalılar (Akurgal, SHB 1949: 36).

Hitit kadının klasik kıyafeti diyebileceğimiz giysiler, Yazılıkaya'daki tanrıça elbiselerinde biraz farklı, biraz daha süslü olarak karşımıza çıkar. Bu rölyeflerde giysiler, zengin plili etekleri vücuda yapışık, hatta bazı tanrıçalarda (Šaušga'nın hizmetkârları) kişiliklerine uygun, uzun kollu ama kadın bedeninin yuvarlaklıklarını ortaya koyacak tarzdadır. Yazılıkaya tanrıçalarının belleri kalın bir kemerle sıkı sıkıya sarılıdır, böylece bu figürlere zarif bir görünüm sağlanmıştır. Başlıklarda da bir değişiklik yapılmış, şehir surlarına benzeyen silindirik poloslar, sivri bonenin yerini almıştır. Tanrıça, kraliçe, gelin ya da tek kelime ile kadın tasvirlerinde ne iddialı saçlara ne de halka şeklinde küpenin dışında ziynet eşyasına yer verilir. Erkeklerin de, özellikle kralın da taktığı iri halka küpeler (Goetze, Hitt. Dress. 1955: 49; Otten, Re Ass. III: 330 vd.) tek süs eşyası ve aksesuar olarak tören giysilerini tamamlar.

Hitit kadınının saç şeklini de yine en iyi şekilde Yazılıkaya tanrıçalarının başlarından öğreniyoruz. Alnı açıkta bırakan, arkaya atılmış dümdüz saçları, başlıkla gizlenir. Bunun altından enseyi örterek bele kadar inen kalın örgü görülür. Kulağın önünde yanak üzerindeki bukle, kadın saç biçiminin tek fantezisi olarak bu çok ciddi yüzlere koket bir hava katar (lev. Xa).

Giysiler

Arkeolojik buluntular, örneğin İnandık kült vazosunun üzerindeki kadın betimleri, Hitit kadınının giysilerini oldukça ayrıntılı bir şekilde verir. Bu giysileri şöyle sıralayabiliriz:

Uzun kollu sade, süssüz, ayak bileklerini de örten uzun bir entari, bele bağlı bir önlük, önlüğü bele oturtan püsküllü renkli bir kuşak. Başı örten ince örtü, bel kısmında kuşağın içinden geçirilerek ayak bileklerine kadar uzanır.

1 Krala ait kült töreni giysileri *aniyatta* (KİN-*ta*)'nın bir parçası olan ayakkabılar, Hitit metinlerinde deri ideogramı (KUS) ile belirtilir, ayrıca erkek ve kadın için ayrı ayrı ifadeler kullanılır: LU-aš ^{KUS}E.SİR "erkek ayakkabısı" KUB XIV 3 III 4; ^{KUS}E.SİR SAL^{TI} "kadın ayakkabısı" KUB XVII 18 II 23.

Fraktin kaya kabartmasında ağırbaşlı elbisesiyle kraliçe Puduhepa.
Fotoğraf: Erkan Konyar

Kadınların da erkeklerin de giydiği, başı ve kolları dışarıda bırakan, olası tek parçadan oluşan uzun veya kısa giysi (krş. Özgüç T.1988; Darga 1992).

Yazılı belgeler kadın kıyafetlerini erkeklerin giysilerinden ayırarak söz eder. Bunların en önemlilerinin adlarını, Goetze'nin işlediği "Tunnavi ritüeli"nden (CTH 409) ve "Hittite Dress" (ay.:42 vd.) isimli makalesinde değerlendirdiği giysi listelerinden[2] öğreniyoruz. Hitit kadın giysilerinin başlıca parçaları KUB XXIX 4 ö.y. I satır 44-46 (CTH 481)'de verilmiştir: İ TÚG ša-ra-a ḫu-it-ti-ya-an-za İ^{TÚG}E.İB *MA Š -LU*

İ^{TÚG} ka-ri-ul-li İ^{TÚG} lu-pa-an-ni-iš

İ^{TÚG}ka-lu-up-pa-aš *İ-NU-TİM*^{TUG}É. İB *TA-HAP-Šİ, İ-NU-TİM TU-Tİ-İT-TUM* KÚ.BABBAR ki-i Š*A* SAL^{TÍM}.

Alacahöyük'ün "İsimsiz Kraliçe"si en sağda taştan ve onun önünde hasırdan sunağın önünde başını kapüşon şeklinde örten uzun mantosuyla. Fotoğraf: Erkan Konyar

2 KUB XXXXII ve KBo XVIII, XX'de kopyaları verilmiş olan "Giysi listeleri."

"Bir yukarı çekilmiş elbise, bir işlemeli 'tunika', bir (üste örtülen) manto, bir başlık, bir iç elbisesi, bir takım kemerli 'tunika', bir takım gümüşten göğüs süsü/fibula (son araştırmaların saptaması), bunlar kadınındır." Yukarı çekilmiş elbise için arkeolojik örnek olarak, Yazılıkaya erkek tanrılar alayındaki erkek karakteriyle betimlenmiş Sauška'nın giydiği bir bacağı açıkta bırakan giysiyi gösterebiliriz (Darga 1992: 157, res. 169, Y.K. no.38).

Boğazköy, Yazılıkaya A Odası'nda İštar'ın hizmetkârları, Ninatta ve Kulitta. Fotoğraf: Erkan Konyar

Bundan sonra gelen bölümdeyse erkek kıyafetinin parçaları sıralanır. Her iki cinsin giydiği ortak elbise "tunika"dır. KUB XLII 49 ö.y.'de verilmiş giysi listesinde Ḫe-pát-İR isimli kadınla ilgili olarak giysi adları ideogram şeklinde verilir:

TÚG.SİG - ince giysi; ^{TÚG}*kuššadi*, muhtemelen ^{TÚG}*kušiši/kušitti*-nin bir varyantı, merasim giysisi; ^{TÚG}šu-uh-ru, anlamını saptayamıyoruz. ^{TÚG}.E.İB *MAŠ-LU* - işlemeli "tunika"; GAD.DAM ZA.GİN - mavi çorap veya tozluk. Bu metnin diğer paragraflarında ise ^{TÚG}.GÚ BABBAR (satır 2) ve ^{TÚG}.GÚ ḪUR-Rİ (satır 10) geçer. ^{TÚG}GÚ ideogramı (Friedrich, HW, 1. Erg. 1957: 29) boyun giysisi, yani atkı veya eşarp cinsinden bir giysi aksesuarı olarak anlam kazanıyor. Böylece "beyaz atkı" ve "Ḫurri (memleketine has) atkısı"nı ifade ediyor.

Metinlerde geçen diğer kadın giysi ve aksesuarının en önemlileri şunlar:

^{TÚG}NİG.LÁM, ^{TÚG}NİG.LÁM.MEŠ - tören, bayram giysisi. Kadın ve erkek giysisi olarak geçiyor. Çeşitli renkleri ve kıymetli taşlarla süslü olanları biliniyor ve tek parçadan ibaret bir giysi. Kült envanteri metinlerinde çeşitli renklerdeki bu "tören giysisi" saray tarafından tanrıçalara hediye ediliyor (Friedrich, HW 1952: 120).[3]

3 Hititçe ^{TÚG}*kušiši*-'nin karşılığının ^{TÚG}NİG.LAM ideogramı olduğu S. Alp tarafından ileri sürülmüştür; bkz. Alp, JCS 1, 1947: 173-174.

İnandıktepe kült amforasından ayrıntı; çalgıcı kadın. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

TÚG.GÚ.E.A (Goetze, ay.: 50, 52): Hititçe karşılığı bilinmiyor; başın önünde boynu açıkta bırakan giysi, "gömlek" veya ayak bileklerine değen uzun entari olduğu anlaşılıyor. Tunnavi ritüelinde (I 13 vd.) kadın giysileri arasında geçse de erkek giysilerinin de başlıca parçası; muhtelif modelleri, kıymetli madenden (Au, Ag) bezeklileri de var (bkz. ay.: 53-54).

^{TÚG}*kariulli*-(Goetze, ay.: 61) başı da örten, uzun tek parça manto, rölyeflerde görülen "Toga"ya benzeyen bir giysi.

^{TÚG}*kaluppa*- ise entari, uzun elbise.

^{TÚG}*kaluppaš*, Hitit kadınlarının ^{TÚG}*kariulli*'nin altına giydikleri uzun elbise ve bunu kadınlar ev içinde giyiyor. ^{TÚG}*kariulli*'nin, sokağa çıkarken giyilen, baştan aşağı vücudu örten bir giysi olduğu, kelimenin etimolojisinden de anlaşılıyor; *kariya*- "örtmek" (Friedrich, HW 1952: 100).

^{TÚG}E.İB (Goetze, ay.: 49): Hititçe karşılığı muhtemelen *gapariš* – "kısa tunik." Aynı zamanda erkek giysisi, asker kıyafetinin kısa etekli kısmı (ay.: 55 vd.).

^{TÚG}šeknu- sırt üstünde taşınan ve başı da örten giysi aksesuarının (Alp, BN 1940: 11, n. 5: KUB XXV 37 I 8 II 17), genellikle "şeffaf örtü" olduğu anlaşılmıştır.

TA-ḪAP-ŠI (ay.: 58, 59) "kemer"; *TA-ḪAP-ŠU ŠA* SAL.LUGAL "Kraliçenin Kemeri (KUB XIII 35 III 48)." Bu kemerlerin deriden ve altın süslerle bezeli olduğundan da bahsedilir.

^{TÚG}GAD.DAM.MEŠ (ay.: 60) ayağa giyilen bir parça, yazıtlarda ayakkabı (^{KUŠ}E.SIR^{ÚLA}) ile beraber geçer. Buna göre "çorap veya tozluk" olmalı.

^{KUŠ} E.ŞIR^{ÚLA} (ay.: 60-61 ve n. 107-1 11 a) kral ve kraliçenin dini tören kıyafeti *aniyatta*'nın bir aksesuarıdır. Deriden (KUŠ) yapılmış, göz alıcı renkte (siyah, beyaz, kırmızı), altın ve gümüş bezeklerle süslü olduğundan bahsedilir. Hitit yazılı belgelerinde ^{TÚG}NIG.LÁM.MEŠ de (Ak. *lamḫuššu*) "tören, bayram giysileri" anlamında kullanılır (krş. KUB XXXV 133 I 18: ŠA LUGAL ^{TÚG}NIG.LÁM.MEŠ "Kralın bayram elbiseleri"; KUB XXXV 135 ö.y.: ŠA DINGIR^{LIM} ^{TÚG}NIG.LÁM.MEŠ "Tanrının bayram elbiseleri"; bkz. Goetze, ay.: 51 ve n. 38).

^{TÚG}BAR.Sİ (Goetze, ay.: 61-62) Hititçe karşılığı *išḫiyal*- "baş bandı, kurdelesi." Giysi listelerinde çeşitli renkleriyle kaydediliyor; ^{TÚG}BAR.Sİ SA$_5$ "kırmızı baş bandı" (Goetze ay.: 61: KBo II 9 IV 27: ^{TÚG}BAR.Sİ SA$_5$).

Başlık olarak dilimize çevirdiğimiz *lupanni-* de (Friedrich, HW: 131; Hoffner 1967: 31) hem kadın hem erkek için özellikle kralın tören giysileri arasında geçer. Ayrıca *lupanni-* madenden (GUŠKİN, AN.BAR), yapılmış olarak kült envanterlerinde de yer alır: VBoT 87 a.y. IV 2 II lu-pa-an-ni-eš GUŠKİN GAR.RA "2 *lupanni* altın kaplama."

Yazılı belgelerin verdiği bilgi ve var olan arkeolojik verilere göre Hitit kadın ve erkeğinin giysileri arasında birçok parçanın müşterek olduğu ortaya çıkıyor. Yukarıda verdiğimiz giysi parçalarının hepsini, bilinen Hitit tasvirleri üzerinde teşhis etme imkânına sahip değiliz.

Burada okuyucularımın dikkatine sunduğum husus giysilerin çoğunun Sümerce ideogramlarla tabletlere kaydedilmiş olmasıdır. Yukarıda söz ettiğimiz gibi bazılarının Hititçe karşılıkları bilinmiyor.

İnandıktepe kült amforası üzerinde üst frizde iki akrobat ve çalgıcılar.
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Takılar

Yazılı belgeler, kadınlara ait altın ve gümüş süslerden, mücevherlerden de bahseder (CTH 583-590). Bugüne dek, Hitit kazılarında ele geçen buluntular, yazılı belgelerin ortaya koyduğu malzemeyi tanıtacak nitelikte değildir. Hitit metinlerinde zikredilen mücevher adlarını, Akadca ve Sümerce yazılışlarıyla buluyoruz. Bu takıların Hititçe karşılığı her zaman bilinemiyor. Hitit belgelerinde, altın eşya ve takıların varlığından pek çok belgede söz ediliyor. Kıymetli gümüş ve altın malzemenin tapınaklarda saklandığını öğreniyoruz (KUB XXXVIII 12 I 1-2). Altına özel kişilerin de sahip olduğunu KUB XIII 35 II 34'teki "annemin altını" ifadesinden anlıyoruz (Otten, Re Ass. IH/7: 516).

Takılar arasında özellikle diadem ve çelenkler, H. *ḫaršanalli-*, (*GİLİM, Kİ-Lİ-LU*) altından yapılmış olarak tanrıçalara adak ya da tanrıça tasvirleri için geçiyor (Otten, ay.: 515: KUB XXII 70 ö.y. 17). Ayrıca *Kİ-Lİ-LU* KUBABBAR- gümüş çelenk de (KBo V 1 II 54) yer alıyor.

Altından takılar arasında erkekler (KUB XII 1 III 2) ve kadınlar için (KUB XI 35 I 11) küpeler, H. *išta-maḫura-* (*ḪUB-Bİ*, ḪUB.Bİ) sayılıyor. Hitit yazılı belgelerinde, kadın küpeleri ḪUB.Bİ SAL.MEŠ, özellikle belirtiliyor (Otten, ay.: 515).

Altın ve gümüş takılar arasında boyun ve göğüs bezeklerine de rastlanıyor, Akadca *TU-Tİ-İT-TUM* ve Hititçede karşılığı *manninni-* (Otten, ay.: 515; Kammenhuber 1968: 181, 227-2289 olarak geçiyor. KUB XXIX 4 I 46 (CTH 481)'deki kayda göre *TU-Tİ-İT-TUM* "Göğüs süsü" gümüşten yapılmış ve kadına ait bir takı: *İ-NU-TİM TU-Tİ-İT-TUM* KUBABBAR ki-i *ŠA SAL*^{TİM} ve KBo IX 132 IV 10: ... III *TA-PAL TU-Tİ-İT-TUM* KUBABBAR...

Demir, Hititlerde çok değerli bir maden olarak algılanıyor. Demirden, altın kaplamalı göğüs süsleri biliniyor, KUB XXIX 4 I 19: II *TU-U-Tİ-İT-TUM* AN.BAR GUŠKİN GAR.RA.

Altından yapılmış bir göğüs süsü/fibula (çengelli iğne, bkz. Klein 1983-84: 255 vd.) aynı zamanda giysilerde kumaş kısımlarını birbirine bağlayan bir cins iğne/takı. Adak metinlerinde de geçiyor: *TU-Tİ-TUM* GUŠKİN, KUB XV 1 ö.y. I 10.

Altından süslemeler, ayrıca elbise parçaları ve elbise aksesuarlarıyla da birlikte yer alıyor; örneğin, başörtüsü, gömlek, uzun etekli elbise, "Ḫurri" cinsi uzun elbise, adi elbise, ayakkabı ve deriden kemerler (Otten, ay.: 516). Bildiğimiz diğer takılar şunlar:

A-İA-RU - rozet şeklinde takı, broş-iğne biçiminde olmalı (*A-İA-RU* GUŠKİN).

A-İA-RU GUŠKİN - altından rozet (broş-iğne).

kuttanalli- boyun bandı (Friedrich, HW 1952: 121; Alp, Körperteil 1957: 18; KUB XV 1 ö.y. I 12).

ḫuḫḫurtalla-, *ḫuvaḫḫurtalla-* (Akadca *surḫullu*) pandantif (Friedrich ay.: 71, HW 1. Erg. 1957: 7; Laroche, Ugaritica V: s. 777).

Kİ-Lİ-LU GUŠKİN 10 *ḫuvaḫḫuvartallaš-* 10 pandantifli altın çelenk (Laroche, ay.: 777; KUB XV 23 ö.y. 14-16; Güterbock, Orientalia, XXV: 129).

^{GİŠ}*patalḫa-* ayak bileziği, halhal. Hitit metinlerinde kadınlara ait olarak ^{GİŠ}*patalḫa-* zikrediliyor: KUB XVII 1 II 10 ... SAL.MEŠ-*aš* ^{GİŠ}*ba-tal-ḫa-aš*; Sümercesi ḪAR.GİR; ḪAR.GİR KUBABBAR = gümüş halhal (Alp, ay.: 33-

35; Friedrich, HW: 166 "tahta sandal", HW 3. Erg.: 40).[4] *kiklubaššari-* yüzük (?) (Laroche, ay.: 777).

ḪAR.ŠU, Hititçesi bilinmiyor, bilezik. ḪAR.ŠU KUBABBAR- gümüş bilezik (Alp, ay.: 34: KBo V 1 II 53).

Sİ.G.AR- boyun tokası veya tasma biçiminde gerdanlık.

Sİ.GAR KUBABBAR- gümüşten toka/tasma gerdanlık (Alp ay.: 34 : KBo V 1 II 54).

İlgi çeken bir hususu da krala ait "ölü kült" törenlerinin bitiminde görüyoruz. On üçüncü günün sonunda mezara gümüş ve altın konulur: KUB XXXIX 7 ö.y. 32 ... nu KUBABBAR GUŠKİN *İ-NA* É.NA$_4$ *pí-e-da-an-zi* "ve gümüşü, altını Taş-evin içine götürürler." (Otten, ay.: 516; Otten, Tot. 1958: 36-37)

Hititlerin mezar buluntuları, zengin süs eşyası vermemiştir. Osman kayası, Ilıca (Ayaş), Çorum Hitit nekropollerinin malzemesi bu yönden farklıdır, fakirdir (bkz. Kulakoğlu, 22 Aralık 2011, Yeni Buluntular Işığında Kültepe Kazıları, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları). Bu konuya yeni kazılar ve yeni buluntuların açıklık kazandıracağını ümit ediyoruz.

4 ḪAR.GİR, L. Rost'a atıf yapılarak tercüme ediliyor: "Armring." Sümerce GİR - ayak demektir, doğrusu "ayak bileziği, halhal" olacak.

Hitit Erkeği ve Kadını

MÖ 2. binyılı Anadolu belgeleri arasında kadın-erkek ilişkilerini dile getiren yazıtlardan yoksunuz. Yine aynı şekilde Hitit krallarının eşlerine sevgilerini ifade eden yazıtlar da henüz bilinmiyor. Bunun nedeni, özel mahiyetteki vesikaların henüz bulunmamasına veya Hitit uygarlığında bunlara önem verilmemesine bağlanabilir mi acaba? Kralların, hasta kraliçelerin sağlıklarına kavuşması için yazdırdıkları dua ve ritüeller, dini olmakla beraber herhalde karı-koca sevgisinin bir görünümü olarak da anlaşılmalıdır (Laroche CTH 1971: 376, 380, 416, 418).

Bitik vazosunun üst frizinde Kutsal Evlilik sahnesinin gelini ve damadı, kadın erkek ilişkisini anlatan örneklerden. Alt frizde hediye taşıyan hizmetkârlar yer alıyor.
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Arkeolojik veriler arasında da MÖ 2. binyılda Orta Anadolu Hitit sanatında kadın-erkek ilişkilerini gösteren tasvirler sınırlıdır. Kutsal bir evlenmeyi, "Hieros Gamos" törenini yansıtan rölyefli Bitik (Özgüç T. 1957: 57 vd.) ve İnandık vazoları var olan örneklerdir. Hüseyindede kazılarında da "naratif", öykücü anlatımıyla aynı konuyu betimleyen rölyefli bir kült vazosu bulunmuştur (Sipahi T. 2000: 63-85; ikinci vazonun res. ve rölyefli frizin deseni Sipahi T. - Yıldırım T., ArkeoAtlas 201: 286-287).

Bitik vazosunun üst panosunda kutsal evlilik sahnesi şu şekilde karşımıza çıkar: Mimari bir yapı, ahşap direkli bir sundurma ve altında, alçak iskemlelerde karşılıklı oturan gelin ve damat... Damat elini uzatmış, gelini sımsıkı örten mantosunun başı kapatan kısmını kaldırarak karısının yüzünü açıyor. Bugünkü güzellik anlayışımızdan uzak olsa da bu çiftin samimi havası hemen dikkat çekiyor.

Bir kült vazosu olan İnandık, bütün evreleriyle (seks/erkeğin ayakta, kadının eğilerek birleşme akdi de dahil) kutsal evliliği, kanımızca krali bir evlenmeyi, "Hieros Gamos" törenini, Hititlerin EZEN *hassumaš* bayramını görsel olarak adeta öyküsel biçimde anlatır (Özgüç T. 1988; Darga 1992: 56 vd.).

Son yılların en önemli Hitit buluntusu hiç şüphesiz Hüseyindede Tepesi (Çorum) kazılarında, eski Hitit çağına tarihlenen, kült/tapınak mahallinde ortaya çıkarılmış rölyef bezekli iki kült vazosudur. Tapınak mahallinde keşfedilmiş bu vazolardan biri daha küçük biri daha büyükçedir. Daha küçük olan vazonun ince formu, üzerindeki bezekleri, estetik açıdan zarifliği ve boyun üzerindeki rölyefli frizin konusu çok ilgi çekicidir; sansasyonel boğayla akrobasi betimi karşımızdadır ve bu kutsal vazoda ona eşlik eden kadınlı erkekli figürler dans ve müzikle betimlenmiştir (ArkeoAtlas 201: 286-287).

İnandık kült vazosu bütün evreleriyle kutsal, krali bir evliliği anlatıyor.
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Frizde on üç kişi vardır; şarkı söyleyen ve tef çalan üç kadınla birlikte beş erkek müzik icra etmekte, dans etmektedir; ana temada akrobatik beceri ve ustalıklarıyla üç erkek akrobat/boğa dansını yapmaktadır. Esasında akrobasi yapan üç erkek; bu güç figürü yapan, yani boğanın sırtında ters köprü kuran erkek akrobatın saltolarını göstermek için betimlenmiş olabilir. Boğanın önünde duran kısa boylu ve

Son yılların en önemli buluntusu Hüseyindede vazosu. Tunç Sipahi Arşivi

sağ elinde ucu kıvrık çoban sopasını tutan (Hitit krallarının sağ, bazen sol elinde tuttuğu *litus* için bkz. Darga 1992: 134 ve res. 138, 172 ve 176), sol eliyle hayvanın ağzını kapatan ve arkasındaki saz çalan erkek figürler boğa terbiyecileri olarak yorumlanabilir. Kolları kapatan uzun entarili, beli püsküllerle süslü önlük taşıyan iki kadın ve sade uzun elbiseli tef çalan kadın, kült görevlileridir. Kanešli şarkıcı kadınlar Fırtına Tanrısı/Tešup ritüellerinde kadroda önemli bir yer tutuyordu, dolayısıyla Kanešli şarkıcı kadınları akla getiriyor. Vazomuzdaki kadın figürlerini böyle yorumlarsak acaba fazla fanteziye mi kaçmış oluruz? Uzun elbiseli, belleri püsküllerle süslü önlüklü figürlerin, şarkı söyleyenlerle, önünde tef çalan kadınla kült törenine coşku katması, Fırtına tanrılığına (DU/Tešup) sunulan kutsama töreninin zenginliği ve renkliliğinin betimidir. Birçok bilim insanı gibi, biz de Anadolu'da en eski örneğine geniş bir tarihleme ile MÖ 6000 yıllarında Çatalhöyük duvar fresklerinde betimlenen boğa üstünde dansın kökeninin Anadolu olduğu kanısındayız.

A.Ünal, Hititlerde bu dans ve akrobasi figürlerinin varlığını Hititçe metinlerde yazılı belge olarak da saptamıştır: "...canbaz boğanın üstüne doğru sıçrar ve boğanın üzerine atlar, şarkıcılar bağrışırlar..." (Ünal 2003: 149).

Bu vazolardaki boğa kurbanı ve boğa sırtındaki akrobasi sahnelerini inceleyen ve yorumlayan O. Pelon şu görüşü dile getirmektedir: Girit Knossos sarayında daha geç dönemde (MÖ 1400) aynı konuları işleyen fresklerdeki boğa sırtındaki akrobasi, amuda kalkma figürlerinin kökeni Anadolu'dur, bu Eski

Hitit çağına tarihlenen vazolardan alınmıştır ve Hüseyindede vazosuyla da bu kanıtlanmaktadır (Pelon 2009: 15).

Eski Suriye silindir mühürlerinde "bull-leaping" sahnelerinin betimlendiği biliniyor (bkz. Collon). Bu, Anadolu kültür ilişkilerinin, güneydeki bölgelere de yayıldığının kanıtı sayılmalıdır.

Hüseyindede vazosu, Bitik, İnandık vazosunun kategorisinden olup, resimsel açıdan büyük benzerlik gösterir. Bu tip vazoların tek bir keramik atölyesinin ürünü olması olasıdır. Bu zanaat atölyesinin ustaları davet edildikleri yerlerde, Hitit kült merkezlerinde ustalıklarını icra ediyorlardı kanısındayız, aynen Demir Çağının gezginci maden ustaları gibi...

Hüseyindede Büyük Vazo genel görünüm. Yıldırım (T.) 2009: Pl. XXV, fig. 4b

Boğa akrobasi motifinin Anadolu kökeni böylece kanıtlanmaktadır. MÖ 16-15. yüzyıllardan Ege Kültür dünyasından tanıdığımız boğa üzerinde atlama sahnelerinin en erken örneğinin 2. binin başlarında Anadolu Hitit kültür dünyasında Hüseyindede kazılarında ortaya çıkması ve arkeoloji dünyasında büyük bir sansasyon yaratması, biz arkeologlar için iftihar vesilesidir. Eski Anadolumuzun kültür zenginliğinden hiç kuşkumuz olmadı (T. Sipahi ve T. Yıldırım'a candan tebrikler).

Diğer ilgi çeken bir buluntu da A. Yener'in başkanlığında yürütülen, Türkiye'nin güney doğusunda Hatay ili Amuk ovasında Tel-Açana/Alalah kazı-

Hüseyindede'deki boğa akrobasisi ve müzikli dans sahnesini gösteren çizim. Tunç Sipahi Arşivi

Boğazköy'den çıkmış, tekerleğiyle araba rölyefli vazodan bir parça.
Çorum Müzesi

larında ortaya çıkarılmış Miken kraterine ait bir parça üzerindeki kırmızı boyayla resmedilmiş azgın bir boğa üzerinden atlayan erkek figüründen kalmış bacaklardır (Yener 2008: 518). L. Woolley'in Alalah kazılarında da, bir silindir mühürde, bir boğanın sırtında amuda kalkmış çıplak iki erkek figürü görülmektedir.

Dile getirdiğimiz arkeolojik buluntular ve A. Ünal'ın saptadığı filolojik belge, bir kere daha tekrarlarsak boğa üzerinde akrobasi betimlerinin kökeninin Anadolu olduğunu kanıtlamıştır.

Hüseyindede'de dini bir yapının temel kalıntıları içinde bulunan depo odasında birçok parçadan oluşan ve yetkin bir restorasyonla tamamlanan vazonun gövdesinde dört frizin içine işlenmiş dini bir törenin, bir bayramın evreleri yer alır; kadın, erkek, kurbanlık hayvanlar ve kült eşyaları kabartma figürlerle betimlenmiştir. 86 cm boyundaki bu vazo, İnandık vazosuna paraleldir denilebilir. Hüseyindede vazosunda alttaki iki friz, metoplara, yani levhalara ayrılmıştır ve burada törende alt sınıftan erkek kült görevlilerinin sürdüğü hayvanlar işlenmiştir. Bunların üstündeki iki frizde tören alayındaki uzun giysili kadın kült görevlileri vardır. Bir kısmı müzik yapmakta, bir kısmı kült eşyası taşımaktadır. Kadınların arasında, merkezi yatak üzerinde oturmuş iki kadın figüründen sağdaki beyaz, soldaki siyah giysilidir; siyah giysili olanın başı ve omuzları beyaz örtüyle örtülmüştür, bu kadın figürü tanrıça veya kraliçe olarak yorumlanabilir, karşısındaki hizmetkârı kadın da tören için süslenmesine yardım etmektedir (Yıldırım 2008: 64). Yatağın sağındaki kısa beyaz giysili erkekse kadınlara yönelmiştir ve ileri uzattığı eliyle küçük bir kap sunar. Erkeğin rahip kral veya tanrı olduğu düşünülebilir.

Vazomuzda gösterilen eşyalar arasında en ilginç olanı kanımızca üstteki dördüncü frizin solundaki araba betimidir. Üst kısmı kafesli bu arabayı çeken kağnı tipi masif tekerleklerden biri açık olarak görülür. Ayrıca arabanın dingili üzerinde gösterilen iki figürden sağdaki, tam korunmuş olan bir kadın betimidir. Re-

sim ve desene bakarak doğru bir yorum yapılamaz. Sağdaki tahrip olmuş yüzeyin önündeyse bir boğa başını çeken kısa giysili erkek bir hizmetkâr görülür.

Muhteşem kült vazosunun yorumunu hafırlerine bırakarak biz burada kısaca resim ve desenden fark ettiklerimizi dile getirmiş olalım.

Bu çerçevede Hitit ritüel metinlerinde başrahip kral ve başrahibe kraliçenin arabalarını anımsatmak yerinde olur kanısındayız. Daha evvel de söz ettiğimiz iki arabayı anımsayalım. Sümerce yazılan GİŠ GİGİR (Tischler 1982: 23) kağnıya benzeyen, öküz koşulu, ağır giden, daha çok eşya taşıyan arabalardır. İkinci araba tipi GİŠ hulukanni, atların çektiği, hareket kabiliyeti yüksek arabayı Hititler de kullanmıştır. Bayram tasviri veren metinlerde kraliçe kült gezilerinde GİŠ hulukanniye biner. Aynı gezilerdeyse kral, GİGİR ile seyahat eder. Kanımızca Hüseyindede vazosu, bu araba betimiyle, Hitit görsel sanat yapıtlarından bildiğimiz Fırtına tanrısının arabası dışında, Hitit toplumunda kullanılmış olan bir araba modelini de tanıttığı için ayrıca önem kazanıyor. Anladığımız kadarıyla vazomuz, İnandık vazosunda betimlenen kutsal evlenme töreninin ön hazırlıklarını göstermekte. Bence burada da Bitik vazosu gibi Hititlerin Ezen Haššumaš/Kralın evlenme töreninin bir evresi sergilenmekte (Darga 1982 : s?).

Hüseyindede Büyük Vazo
Yıldırım (T.) 2009: Pl. XXV, fig. 4a

IV. BÖLÜM

GEÇ HİTİT DÖNEMİ'NDEN ERKEN BİZANS'A KADIN (MÖ 1190-MS 726)

Geç Hitit Çağı'nda Kadın (MÖ 1190-620/600)

Geç Hitit Çağı hakkındaki kadınlara değinen, konu alan yazılı belgelerimizin çok zengin olduğu söylenemez Bu konuda kaynaklarımız yazılı belgelerle, krallıkların askeri, politik icraatlarının abartılı bir övgüyle dile getirildiği, propoganda niteliğinde, taş üzerine yazdırılmış kitabelerdir. Çağının birkaç kraliçesi ve tanrılara hizmet veren kadınlar, rahibeler ve de Tanrıça betimleri hakkında arkeolojik görsel buluntulardan bilgi edinebiliyoruz.

Özellikle Malatya Aslantepe (eski Malatya Ordüzü kalıntıları) Meliddu ve Kargamiš yerel krallıklarının arkeolojik taşa yazılmış belgelerinde kadın figürü ve adları saptanmaktadır.

MÖ 1. binyılının soylu kadın tasvirlerine baktığımızda, daha iddialı ve koket görünüşlü olduklarını görürüz. Aslantepe (Malatya) rölyeflerinin kraliçesi sade olmakla beraber, eteği saçaklarla süslü giysi içindedir. Daha sonraki yüzyıllarda (9-8. yüzyıl) bu hanımların püsküller, saçaklar, ponponlar, rosaslarla bezekli giysileri, başlıkları, vazgeçilmez küpeleri yanında bilezik, gerdanlık, halhal ve fibula gibi mücevherleri kabartmalarında özellikle gösterilmiştir. Aynı şekilde bukleler, spirallerle bezenmiş saçları rosaslı zarif başlıkları ve ufacık ayaklarındaki hafif sandallar, MÖ 2. binyılda Orta Anadolulu hemcinslerinin ağırbaşlı, kapalı giysilerinin tam aksine bu hanımların kişiliklerine ayrı bir zarafet katmaktadır.

Karatepe-Asativattaya (Adana Kadirli ilçesi Karatepe mevkii) kale şehir kapısının avlularını bezeyen ortostatların (temel üstü taş levhalar) yüzeylerinde Amazonvari ata binen, yani atın sırtına yerleştirilmiş bir tür oturacak nesneye yan oturan, ayakları bir tarafa sarkık kadın betimlemesinin kalenin hükümdarı Asativatta'nın eşini göstermiş olduğu sanılmaktadır.

İkinci bir kadın betimi de aynı avlu ortostatlarında yer alan, bir palmiye önünde (esasında figürler palmiyenin altında gölgelikte düşünülmüştür) ikisi de ayakta, çocuğunu emziren anne figürüdür.

Maraş'ta bulunmuş varlıklı bir aileyi gösteren stel. Süslü giyimi, ayağında halhallarıyla yün eğiren anne ve karşısında bir elinde kalamu (kalem) diğer elinde ahşap, içi balmumu kaplı diptihon (defter) tutan oğlu. Adana Arkeoloji Müzesi

Resmi krali bir kompozisyonu betimlemiş olabileceği gibi, Mısır tanrıçası İsis'i anımsatan dini bir kompozisyonu da düşündürüyor. Genelinde tanrıça olarak yorumlanıyor.

Maraş mezar stellerinde aile ve kadın ile erkek/eş/oğul betimlemeleri sıcak bir ifade ile soylu insanların hayatlarından birer sahneyi göstermektedir.

Yukarıda da dile getirdiğimiz gibi, bu çağın yazılı belgeleri daha çok resmi ve krali yapıların taş ortostatlarına, stellere ve kaya yüzeylerine Luvi-Hitit (Anadolu) hiyeroglifleriyle işlenmiş propaganda amaçlı yazıtlardır ve kral eşleri, genelinde de kadınlar konu olmamıştır. Tanrıçalar KUBABA gibi, dini tören alaylarındaki rahibeler adları dahi belirtilmeden betimlenmiştir (bkz. Kargamiš ortostatları, Darga 1992: 251, res. 257).

Maraş kabartmalı mezar steli; elinde iğ tutan ayakta bir kadınla kız çocuğu.
İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi

Bu konuyu kısmen bazı yerel Geç Hitit krallıkların halklarına ait arkeolojik belgelerde buluruz; Kargamiš, Gurgum Maraş yontu yapıtları, mezar stellerinde örneğin. Malatya arkeolojik belgeleri bazı istisnalara konu olur. Bugünkü eski Malatya, Ordüzü höyüğünde, Geç Hitit yerel krallığının sarayının anıtsal giriş kapısındaki ortostatların yüzeyindeki rölyeflerde Kralın (adı eski incelemelerde *Sulumi/meli* olarak okunmuştur, yeni okunuşu PUGNUS *-meli*, Türkçesi YUMRUK-*meli*) eşi başrahibe olarak, tanrıça kanatlı İštar'a sıvı kurban libasyon yaparken betimlenmiştir. Başında polosa bağlı, duvak gibi uzun bir örtü taşımakta ve uzun bir elbise giymektedir. Başının arkasında Hitit hiyeroglifiyle adı ve unvanı yazılıdır: DUMU.LUGAL.SAL Tivati-"Kral kızı Tivati." Geç Hitit dönemine ait en eski, MÖ 1. binyılın başlarına tarihlenen bu betimleme geleneksel üslupta işlenmiştir, bütün Malatya saray kapısının ortostatları gibi. Kargamiš Geç Hitit Krallığı'nın rölyeflerinde de kraliçe adları kayıtlıdır.

Malatya'nın yerel kraliçesi Tivatti (Darga okuyuşu), Kanatlı İštar'a sıvı (libasyon) sunu yapıyor.
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Kargamiš yapı yazıtlarında hükümdar Suhi'nin yanında eşi Vati (Laroche RHA 1956: 63 vd.; Barnett-Wooley 1952: lev. AA - Ib ve B 40; krş. Hawkins 1972: 87-1146) özellikle zikredilir: "Ben, Ülkenin Beyi Suhi'nin şerefli karısıyım. Her nerede birisi kocamın ismini saygıyla anacak olursa, beni de saygıyla şereflendirecektir."

Diğer bir yazıtta da Suhis'in oğlu Suhis'in (II.) kızının Kral Tuthaliyas ile evliliğinden bahsedilirse de ayrıntı yer almaz. Berlin Milli Müzesi'nde teşhir edilen II. Suhis'e tarihlenen Kelekli stelinde de şu ifade vardır: "Kral Tuthaliyas (evlilik için) sevgili kızımı alacağı zaman ..." (Peker 2011: 397, 398) Bu ifade de günümüze kadar süregelen krali politik evliliğe MÖ 1. binyıldan bir örnek oluşturur.

II. Suhis'in olası oğlu "ülke beyi" Katuvas'ın karısı soylu kadın, kraliçe Ana'nın (Laroche ay.: 68) ismi de yazıtlarda belgelenir. Kargamiš şehrinin zengin yapılarına ait bu yazıtlarda adı geçen soylu hanımlara duyulan sevgi ve saygı özellikle belirtilmiş ve böylece adları ölümsüzlüğe erişmiştir. Geç Hitit Çağı'nda zengin ve kudretli kadınlar, Tanrılara şükran borcu ifadesi steller de diktiriyordu. Örneğin Boybey Pınarı anıtı (krş. Hawkins, An St XX 1970: 77, 80, 81) gibi. Kargamiš yerel kralları/ülke beyleri, krali resmi yapıların yazıtlarında Hitit-Luvi hiyerog-

Kargamiş'ta bulunmuş dini tören alayındaki kadınları gösteren ortostat. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

lifleriyle *"tarvanis"* olarak yazılmıştır. Yariris'in oğlu Kamanis'in kardeşleri (veya çocukları), kundaktaki bebeğin de bakıcısının (cinsiyeti anlaşılmıyor, betime göre yaşı ilerlemiş) kucağında betimlenmesi, buna karşın hiçbir saray kadınının sahnede yer almaması dikkat çekicidir. Burada da hüküm süren ailenin önemi vurgulanarak, yerel krallığın övgüyle propogandası yapılmış oluyordu. O dönemde her yerde, bütün büyük krallıklarda –Asur, Babil, Urartu– görüldüğü gibi burada da aynı devlet politikası sanat ve yazıtlarla ifade edilmiştir.

Zincirli-Sam'al (Fevzipaşa) Geç Hitit/Arami şehrinin sitadel saray yapılarında Arami yontu geleneklerine göre işlenmiş ortostatlarda daha çok krali konular betimlenmiştir. Kralların, saray mensuplarının, askeri sahnelerin çokluğu gölgelenmektedir. Bu muhteşem ortostatların çoğu 19. yüzyıl sonlarında kazı yapan Alman arkeoloji heyeti tarafından bulunmuş ve Berlin Staatliche Museen'e götürülmüştür. Bir kısmı da İstanbul Arkeoloji Müzeleri Eski Şark Eserleri salonlarında sergilenmektedir.

İşlenen konularda kadın figürü yok denecek kadar azdır. Zincirli sitadel/iç kalede bulunmuş olan bir stel üzerindeki yemek sahnesinde kraliçe betimlenmiştir (Darga 1982: 278 res. 279). Kraliçenin simgesi kanatlı güneş kursu stelin üst kısmında yer alır. Ayrıca kraliçenin sol elinde tuttuğu lotus çiçeğiyle soyluluğu belli edilmiştir. Arami geleneklerine göre krallar da elinde lotus çiçeğiyle belirtilmiştir (Darga ay: res. 278 Kral Barrakab/Barrekub). Kraliçe başında kenarları rosas ve boncuk dizisiyle süslü bir bere, ensesinde saç bukleleriyle resme-

Kargamiš yapı yazıtlarında adı geçen hükümdar Suhi, yanında eşi Vati ile. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi

dilmiştir. Kısa kollu, eteği plili uzun bir elbise giymiştir ve göğsünün sol tarafını bir Frig fibulası süslemektedir. Ayak bileğinde de halhallar vardır. Ayakkabıları belli olmaz ama olası dönemin modasına uygun, ip bağcıklı sandal tipidir; döneminin diğer erkek betimlerinde görüldüğü gibi... Süslü yastıklı, arkalıklı bir koltukta oturmuş, ayakları da tabure üzerindedir. Önünde yiyecek dolu, çapraz bacaklı bir masa yer alıyor, karşısında küçük boyda gösterilmiş, saçları bukleli, uzun ve sade elbiseli hizmetkâr sağ elinde iki palmiye dalıyla (sallayarak) kraliçeyi serinletiyor. Arami stilini yansıtan bu güzel örnek de adı geçen Berlin müzesindedir.

Karatepe Aslantaş/Asativattaya kale şehirdeki yerel hükümdar Asativatta'ya ait Fenike ve Hitit-Luvi hiyeroglifleri içeren çift dilli yazıtta kadınlara değinen şu ilginç ifadeler yer alır: "...eskiden her erkeğin geçmeye korktuğu yollarda, benim zamanımda kadınlar iğleriyle beraber yürüyorlar." Yazıtın Fenike harfleriyle yazılmış versiyonunda "iğ" "plkm" sözcüğüyle belgelenmiştir (Akadcada *pillakku-*, *pilakkum* "iğ" sözcüğü karşılığı).

Bu tümceyle adı geçen yerel hükümdar zamanında ülkesinin barış ve sükûnet içinde olduğunu, kadınların da korkusuzca kırlarda yün eğirerek gezindiğini bir bakıma resmi anıtların diliyle övünerek ifade etmektedir.

Şehrin güney kapısının avlularında taş temellerin üzerine yerleştirilmiş ortostatların yüzey kabartmalarında, dikkat çeken iki kadın betimi vardır. Bunlardan biri, ikiye bölünmüş yüzeyin üst kısmında, iki seyis refakatinde atın sırtına semer türü bir iskemle yerleştirilmiş, iki bacağı aynı yönde ve ayakları bir basamak üstünde gösterilmiş bir kadındır. Sıradan bir kadın olmadığı ihtimam gösterilerek belirtilmiş olan bu kadının, saraya mensup olduğu belli edilmiştir. Uzun etekli giysisi, saç modeli, ayakkabıları soyluluğunun belirtileridir. Kalenin yerel kralının karısı olduğu anlaşılıyor.

İkinci kadın figürü bir palmiyenin önünde (esasında palmiyenin gölgesinde gösterilmek istenmiştir), çıplak çocuğunu belinden sağ eliyle kavrayarak emziren, itinalı giyimli bir kadın/anne betimidir (Darga 1992: 339 res. 329). Başında bütün saçlarının içinde toplandığı, alnı da içine alan bir bere vardır, berenin alt kenarı eşkenar dörtgen, "losange" bezeklidir. Eteği plili, kısa kolludur; uzun giysisi, boynundaki iki sıra boncuk kolyesi soyluluğunu ve zenginliğini göstermektedir. Kraliçeden çok bir tanrıça olarak yorumlanabilir. Mısır tanrıçası İsis'i anımsatıyorsa da Anadolu'da çok eski çağlardan beri "anne ve çıplak çocuk" konusu bilinmiş ve görsel sanatın her dalına konu edilmiştir, gerek dini gerek dünyevi olarak. Ne yazık ki, Karatepe/Asativattaya Kalesi'nin bu iki kadın betimini açıklayacak bir yazıt ortostatların üzerinde yer almamaktadır.

Zincirli'de bulunmuş, kraliçe ve kanatlı güneş kursu olan stelin çizimi. Kraliçe ziyafet sahnesinde, başında beresi ve sol elinde soyluluğunun işareti lotus çiçeğiyle. Berlin Müzesi. Çizim: Erkan Konyar.

Zincirli'de iç kalede bulunmuş, kraliçeyi yemek sahnesinde gösteren stel. İstanbul Şark Eserleri Müzesi

Maraş Stellerindeki Karı Koca Sevgisi

Geç Hitit Çağı'nda heykelcilik eserlerinde daha çok MÖ 1. binyılda "aile sevgisi" ifadesiyle karşılaşırız. Ana-evlat ve karı-koca sevgisiyle ilgili Maraş mezar stelleri (Akurgal SHB 1949: lev. 41 a, b; Akurgal 1966: lev. 28- 29; Ort-

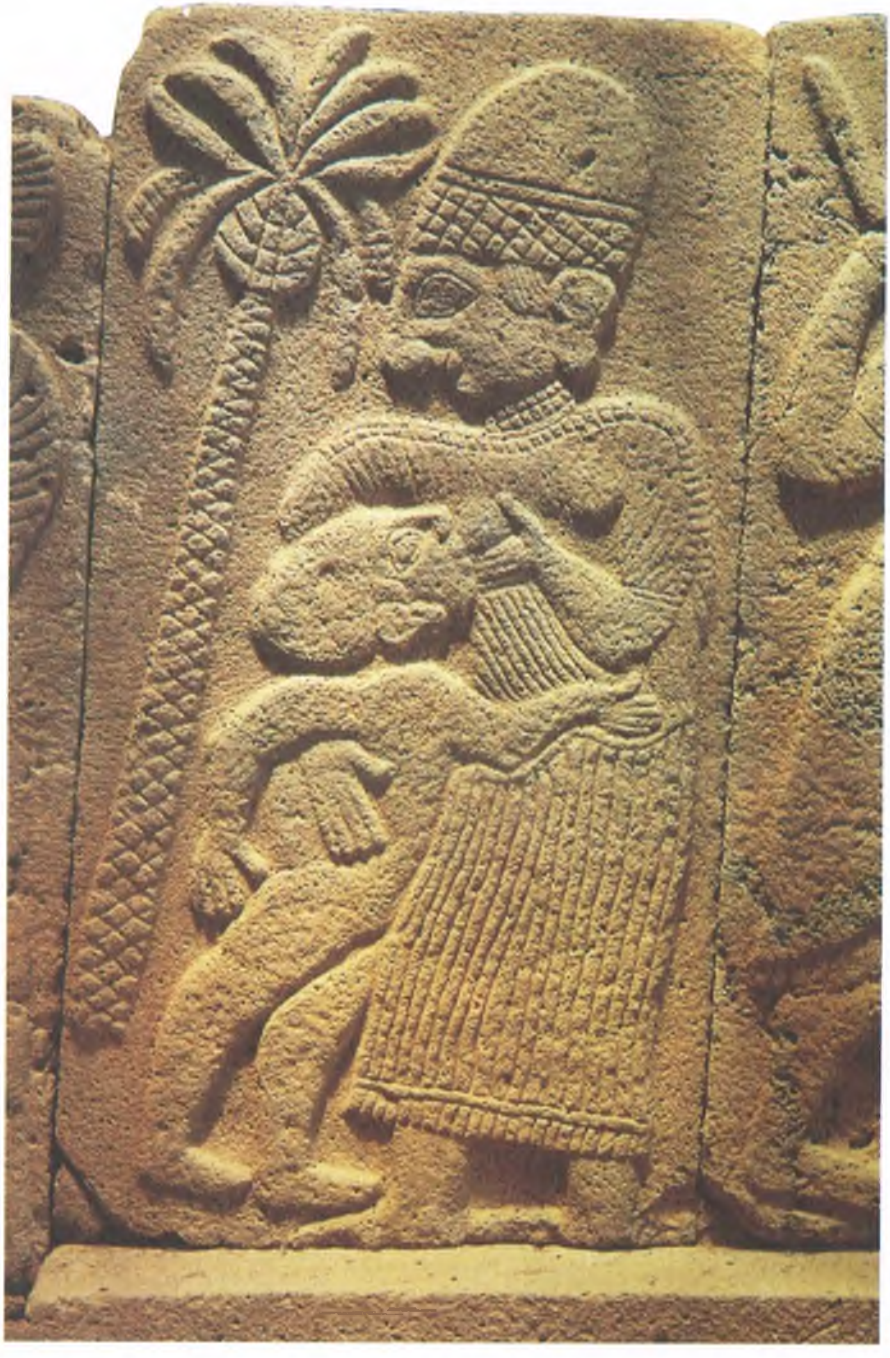

Karatepe'de avlunun taş levhalarından birinde yer alan palmiye gölgesinde çocuğunu emziren anne (tanrıça veya kraliçe). Adana Arkeoloji Müzesi

Karatepe'nin ikiye bölünmüş ortostatlarından. Üst panoda at üstünde kadın betimi.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

hmann 1971: lev. 45-48) ve Kargamiš rölyefleri (Woolley Carchemish I 1914: lev. B 7, b, 8a; Bossert, Alt. 1942: no. 840, 841; Akurgal KH 1961: lev. 122, 123; Orthmann ay.: lev. 31) çok sevimli örnekler sunar. Sosyal hayata ilişkin özellikle son yapılan araştırmalar ve yayımlar içinde Maraş buluntuları kanımca büyük önem taşır. Bulunan mezar stellerinde kadının işlevlerini, karı koca ilişkisini ve de sevgisini yansıtan çok güzel örnekler vardır. Bu stellerin birçoğunun Hollandalı ressamların gözlemleri gibi, çağının stilini yansıttığını görebiliyoruz.

Maraş mezar stelleri arasında en çok tanınan örneği başa alarak konumuza girelim. Bugün Adana Bölge Müzesi'nde korunan Maraş kaynaklı bir mezar steli,[1] karı-koca sevgisinin en güzel örneğini verir. Ölümlerinden sonra yapıldığı ke-

1 Bu stelin tasvir ve yorumu için bkz. Akurgal, *Orient und Okzident*, (Fransızca nüsha), s. 132, res. 26-27.

Karı koca sevgisine güzel bir örnek olan Maraş'tan çıkmış stel. Adana Arkeoloji Müzesi

derli yüzlerinden anlaşılan bu stelde zengin bir çift temsil edilir. Bir elinde üzüm salkımı tutan kuvvetli görünüşlü erkek, süslü eşini sevgiyle omuzundan kavramış, kadın da kederli ifadesine rağmen mutlu bir teslimiyetle aynı jesti tekrarlamaktadır.

Maraş müzesinde sergilenen (buluntu tarihi 1967, Türkoğlu köyündeki bir temel kazısında ele geçmiş), az tanınan bir mezar stelinde, zengin bir çifti zamanının özellikleri ve özel eşyalarıyla görürüz (Darga 1992: 321, res. 306, env. no. 1040; Ünal 2007: 13, res. 87). Varlıklı karı koca –erkeğin oturduğu arkalıklı sandalyeye tutturulmuş şemsiye dikkat çekicidir!– bir şölen yemeği sahnesinde gösterilmiştir. Karşılıklı yüksek arkalıklı sandalyede oturan çiftin arasında kollarının hizasındaki dar alanda, çapraz bacaklı, üstü yemek dolu bir masa ve önünde içi yün dolu/yün kutusu yer alır. Bu sahnede en ilginç olan, özellikle kadının şahsi eşyalarının sergilenmiş olmasıdır: beş telli lira, süslü, saplı bir el aynası, kese (?) olarak anlamlandırdığımız nesne ve ortadaki yemek masasının altında yün kutusu; içinden çıkan lifler, varsıl kadının, yani eşin sağ elindeki iğe uzanmıştır. Stelin üstündeki kesenin kime ait olduğunu da bilemiyoruz. Sağ elinde kupa tutan varsıl kadının giysileri burada oldukça sade. Uzun eteği, fisto/püsküllü kısa kollu entarinin belinde yivli bir kalın kuşak görülür. Başından aşağı bedenini saran kenarları fistolu bir örtü/şal taşır. Ayak bileklerinde dört halhal vardır. Ucu sivri olmayan ayakkabıları, terlik ya da hafif sandal tipinde. Bu giysiler Maraşlı Geç Hitit Çağı kadınlarının klasik giysilerini oluşturuyor.

Bazı Maraş mezar stellerinde kadın baş süslemeleri ve giysileri daha süslü ve zengin bezeklidir (Darga 1982: 317-318, res. 303a, 304).

Büyük Hitit İmparatorluğu çağında böyle belgeler bulamıyorsak da Hitit erkeğinin kadına verdiği değeri ve centilmence davranışlarını, Hitit krallarının kadın karşısındaki tutumları belli eder. Eski Hitit devletinin asker hükümdarı I. Hattušili'nin "yılan" diye nitelediği kötü huylu kızının babasına karşı sert, asi, entrikacı davranışlarından ötürü ceza olarak sadece malı mülkü elinden alınmış, ona fenalık yapılması, öldürülmesi önlenmiştir (Sommer, HAB 1938: 11: Kol. II 6-8, s. 13: Kol. III 23-25). Hititlerin saray entrikalarına yol açan, karışan kadınlara verdiği cezalar, suç oranında hafif ve sürgünden ibarettir (Sommer ay.: 13: Kol. III 13-15).

Karşı sayfadaki stelin karşıdan görünümü. Adana Arkeoloji Müzesi

Hitit kralı II. Muršili'nin yıllıklarındaki bazı bölümlerden, karşısında diz çökerek yalvaran kadınların isteklerini öngörerek, askeri operasyonlarının yönünü değiştirdiğini anlarız (Goetze, AM 1933: 70-71: KBo III 4 a.y. III 14-18; KUB XIV 15 a.y. IV 28-33).

Bu bölümlerden bir tanesi şöyledir: Hitit kralı Muršili, Šeha nehri memleketine saldırı operasyonuna geçer. Memleketin beyi ve hükümdarı Manapadattaš, Hatti kralından korktuğu için çarpışmak istemez ve kral Muršili'ye karşı annesini ve ülkesinin yaşlı kadınıyla erkeklerini yollar. Bunlar, onun ayaklarına kapanıp yalvarırlar. Muršili, "kadınlar ayaklarıma kapandığı için kadınların

Maraş kabartmalı mezar taşında üçlü aile kompozisyonunda yemek sahnesi; solda baba, sağda anneyle kızı. İstanbul Şark Eserleri Müzesi

isteğine uydum ve Šeha nehri memleketinin içine girmedim (a.y. III 16-17)... Fakat Manapadattaš'ı ve Šeha nehri memleketini uyruğuma aldım" demektedir.

Hemen hemen aynı ifadeyi Muršili'nin yıllıklarının ayrıntıların verildiği, geniş versiyonunda da buluyoruz; bu bölümde, Hitit kralına yalnız Manapadattaš'ın annesi gelir ve ayaklarına kapanarak şöyle konuşur: "Efendimiz bizi mahvetme! Efendimiz, bizi uyruğuna al." Bir soylu beyin anasının yalvarması karşısında Hitit kralının tutumu şu sözlerle belirtilir: "Bana karşı bir kadın geldiği için ve benim ayaklarıma kapandığı için kadının isteğine uydum ve bundan dolayı Šeha nehri memleketine gitmedim. Manapadattaš'ı uyruğuma aldım" (KUB XIV 15 a.y. IV 29-33).

Ugarit kaynaklı, Sümerceden Hititçeye çevrilmiş lirik bir edebi yazıttan bize intikal eden parçada (RS. 25.421) (Laroche Ugaritica V: 775 vd.), çağının zarif bir erkeği annesine karşı sevgi duygularını son derece şairane bir ifadeyle dile getirmektedir. Prof. Dr. E. Laroche'un incelediği ve bilim alanına sunduğu bu parçada, çok sevilen annenin güzelliği, meziyetleri sembolik nitelemelerle

Kabartmalı mezar stelinde varlıklı bir ailenin şölen yemeği sahnesi yer alıyor; solda şemsiyeli, elinde asa tutan erkek, karşısında kadın ve aralarında yemek masası ve yün kutusu. Maraş Müzesi

beş defa belirtilir. Başlangıcı ve bazı kısımları kırık olarak ele geçmiş ve Hitit literatürü arasında tek olan bu belgenin çevirisini Türkçemize uygun gelecek şekilde veriyoruz. RS.25.421, dört kolondan ibarettir. Baştaki kolonlar Sümerce ve Akadcadır, dördüncü kolon ise yazıtın Hitit dilindeki çevirisidir.

(ö.y.) "[.....]". O, bal gibidir [....]. İkinci defa annemi bir simge ile tarif edeceğim. Annem, semanın yüksekliklerinde [...]. O, yıldızdır. O, günün [...]. O, mavi ebrulu lapis lazuli taşıdır. [...]. O, Babil şehrinin [...]. O, kral kızının süslü mücevher kutusudur. O, saf gümüşten bir halka yüzüktür. O, şahane ritondur. O, kurşun yüzüktür O, [...]. O, altından yapılmış varaktır; gümüşün [...]. O, boyunun üstünde titreşen, örgüden yapılmış gerdanlıktır. O, mavi lapis lazuli taşından levhanın üzerinde yükselen, su mermerinden yontulmuş heykelciktir. O, işlenmiş bir fildişi plaket gibi ışıltı doludur. Bir üçüncü defa daha, bir simge ile annemi tarif edeceğim. Annem benim için ekin zamanının ilk suları, yağmur gibidir. O, bereketli hasattır, buğdayın [...]. O, arzulanan bereket dolu bir bahçe gibidir. O, iyi şeylerle dolu, sulanarak beslenmiş çam ağacı gibidir.

Maraş'tan yemek sahnesi, üçlü aile. Maraş Arkeoloji Müzesi

> *(a.y.) "O, senenin ilk meyvesi, ilk ayın ürünüdür. O, bellenmiş toprak parçalarına dalga dalga sularını akıtan su yolu gibidir. O, Talmun şehrinin balı, hurmasıdır, o, kayıkların (?) üzerinde gelir. Dördüncü defa, yine annemi bir simgeyle tarif edeceğim: O, Akitum- yeni sene bayramının bir adağı gibi, seyredilmek için bir tanedir. O, bolluk ve sevinç içinde gelen kral oğulları gibidir. O, zevkle birleşmiş sevinç gibidir. O, arzuya doyamamış seven kadın gibidir. O, bir mutluluk habercisidir [...] esaretten annesine geri gelen oğul. Beşinci defa, yine bir simgeyle annemi tarif edeceğim. Annem [...]'dir".*

Bu lirik parçanın son kısmı kırıktır ve bu nedenle nasıl sona erdiğini bilemiyoruz (Nougayrol, Ugaritica V, no. 169: 310-319, 444-445). Ugarit arşivinde bulunmasına rağmen Hattuša-Boğazköy'e has yazı üslubu (ductusu) ve dil özelliği gösteren bu parça, anne sevgisini en güzel nitelemelerle ifade ettiği gibi yüksek sınıfa mensup bir Hitit erkeğinin kültür seviyesini açıklayan bir belge olarak da anlaşılmalı. Ayrıca, din ve kült çevresinde olduğu gibi, Mezopotamya'da temel uygarlığın ve kültürün yaratıcıları Sümerlerin edebi yazıtlarının da Hitit saray çevresinde bilindiğini gösteriyor.

Demir Çağı'nda Anadolu Kadını: Urartu, Frig ve Lidya

Erkan Konyar

Anadolu Demir Çağı kronolojisi hakkında bölgesel olarak farklı öneriler vardır ama genel hatlarıyla MÖ 1200-900 arası İlk Demir Çağı, MÖ 900-700 arası Orta Demir Çağı ve MÖ 700-330 arası Son Demir Çağı olarak tanımlanır.

Batı ve Orta Anadolu için Trak topluluklarının Anadolu'ya gelişi, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışı, siyasal ve kültürel birçok değişikliği de beraberinde getirir. Orta Demir Çağı'nda, Frig ve Lidya gibi krallıklar, Ege kıyılarındaysa İyon Kent Devletleri oluşur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya baktığımızdaysa Demir Çağı ile birlikte yeni siyasal oluşumlar ortaya çıkar. Van Gölü Havzası merkez olmak üzere Urartu Krallığı katı merkeziyetçi devlet yapısıyla bölgede Yeni Asur'a karşı önemli bir siyasi güçtür. Doğu Akdeniz Havzası ve Doğu ve Güneydoğu'nun diğer bölgelerindeyse daha çok bölgesel krallıklar olarak Geç Hitit ve Arami krallıkları tarih sahnesine çıkarlar. Kimmer, İskit, sonunda Pers istilası ve hâkimiyetine kadar da Anadolu Demir Çağı krallıkları ve toplulukları siyasi varlıklarını korurlar.

Demir Çağı'nın Yakındoğu coğrafyasına gelen bu kalabalık halk grupları, merkezi devlet yapılanmaları ve demir silahlarla donatılmış büyük ordularıyla kaçınılmaz olarak toplumsal çatışmaları da beraberinde getirir. Geniş kitlelerin silahlanabildiği bu dönemde, Yakındoğu'da Asur gibi emperyal yapıların siyasi ve kültürel baskısı da önemli ölçüde kendini hissettirir. Deyim yerindeyse daha küreselleşmiş bir Yakındoğu, Akdeniz ve Ege dünyasıyla karşı karşıya kalırız. Yine söz konusu dünyanın özellikle elit tabakalarının, aynı üretim noktalarından gelen kozmetik, takı vb. objelerini statü unsuru olarak kullandığını görürüz. Bu, aynı zamanda söz konusu coğrafyada, göreli bir zenginleşme yaşayan grupların belli moda anlayışlarını da takip ettiklerini gösterir. Kadınların kullandığı süs eşyalarında ve dinsel ikonografide, hatta giyim kuşamda bu etkileşimi iz-

MÖ 2. binyılın başlarına ait, Babil Dönemi'ne ait kabartma pano; boynuzlu başlığı, kutsal hayvanları olan aslanlar ve baykuşlarla birlikte Aşk ve Savaş Tanrıçası İştar (British Museum).

leyebilmek mümkündür; örneğin fibula olarak adlandırdığımız işlevsel takılar, aynı dönemde bütün Akdeniz dünyası, Kafkasya ve kuzeybatı İran'da yaygındır. Kimi ayrıntılar dışında bu takılar özgün karakteriyle geniş bir coğrafyada ve aynı zamanda toplumun büyük kesimi tarafından yaygın olarak kullanılır. Örneğin İvriz Kaya Kabartması'nda Tuvana Kralı Varpalavas, elbisesine iliştirilen fibula ile tasvir edilirken, Doğu Anadolu'nun yüksek coğrafyasında, toplumun sosyoekonomik açıdan daha aşağı sınıfına ait bireylerin mezarına armağan olarak da bırakılırlar.

Burada temel soru kanımızca şudur: Peki bu yeni devlet düzeninde ve toplumsal yapıda kadına dair değişen ne olmuştur? Hemen başta söylememiz gerekir ki konuyla ilgili elimizde yeterince yazılı belge yoktur. Aslında sadece kadına özgü değil, insanların sosyal yaşamlarına dair yazılı belge sayısı da oldukça sınırlıdır. Bu noktada arkeolojik bulgular daha yararlı kaynaklar olarak karşımıza çıkarlar; Urartu tasvir sanatının en iyi örneklerini yansıtan, kemerler ve tunç

levhalar üzerindeki betimler, Geç Hitit soylu veya tüccarlarının mezar stelleri ve ziyafet sahnelerindeki kadın figürleri, Friglerin ana tanrıça heykelcikleri ve Lidya mezarlarındaki duvar resimlerindeki kadın betimleri gibi... Bu eserler, az miktarda yazılı belge ve tarihsel sürecin getirdiği mitoloji, ikonografi ve kültlerle birlikte değerlendirildiğinde kadına dair kimi öngörülerde bulunmak mümkündür.

Bununla birlikte dönemin yazılı belgeleri ve tasvir sanatları çoğunlukla ideal yaşam biçimlerini ve kişileri temsil eder. Söz konusu yaşam biçimlerindeyse ne yazık ki kadının yeri pek belirgin değildir ya da mitolojiktir. Özellikle MÖ 1. binyılda toplumsal cinsiyeti erkek temsil eder. Ancak söz konusu erkek modeli de kamusal hayattandır ve ziyadesiyle idealize haldedir.

K. Suriye-Ugarit'te bulunmuş altın madalyon ve aslan üzerinde ayakta duran çıplak tanrıça; her iki elinde birer dağ keçisi tutuyor (Schaeffer 1949: fig.10).

Bilindiği gibi, Neolitik öncesi dönemlerde kadının topluluk içerisindeki ayrıcalıklı yeri, tarım toplumlarının ortaya çıkmasıyla başlayan yerleşik yaşam biçimleriyle birlikte farklılaşmaya ve değer kaybetmeye başlar. Neolitik Dönem'le başlayan süreçte kadının toplumsal konumunun, tarımsal aletlerin ve yöntemlerin gelişmesi ve nüfusun kalabalıklaşmasıyla saygınlığını giderek yitirdiği genelde kabul edilen bir olgudur. MÖ 1. binyılda bu sürecin teknolojik ve endüstriyel gelişmeye paralel olarak daha da hızlandığı anlaşılır. Savaşların, çatışmaların büyük bir hızla arttığı bu dönemle birlikte daha da pekişen erkek egemen toplum yapısı, hayatın birçok noktasında kadının işlevini ve söz hakkını kısıtlar. Ancak kadın, tarihsel süreçten gelen annelik statüsünü ve annelikten kaynaklanan kutsallığını korumaya devam eder.

Burada merkezi devlet yapılarındaki dinsel inanışla devlet panteonunu biraz açalım... Özellikle Asur, Babil ve Urartu gibi MÖ 1. binyılın oldukça katı ve merkeziyetçi gözüken devlet yapılarında, yazılı belge ve krali yapılardaki kabartma ve diğer unsurlarda vurgulanan tanrı simgesi erildir. Yani baştanrılar ve ilk

"Ziyafet sahnesi", Maraş. İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi.

sırada gelenler, eril kökenli tanrılardır. Öte yandan bu noktada özellikle Frig ve Lidya gibi MÖ 1. binyıl kültürlerinde baskın görünen bir kültürel farklılık vardır; bu toplumların inanışlarında dişil unsur başroldedir. Kaya anıtları, kabartmalar bize bu inanışın arkasında egemen bir gücün ve ekonominin olduğunu işaret etse de, merkeziyetçi bir devlet dininin olmadığını da gösterir. Bu bağlamda söz konusu toplumların devlet teşkilatını oluşturan kriterleri de sorgulamak yerinde olur. Bu açıdan baktığımızda neolitikten beri süregelen kurumsallaştırılmamış bir din ve inanç biçiminin varlığı akla gelir.

Yaşam biçimi olarak daha muhafazakâr bir yaklaşım içinde olan Urartularda kadına dair veri görece daha fazladır. Bununla birlikte Batı kültürüyle doğrudan bir etkileşim içinde olan Frig ve Lidya toplumlarında, en azından tasvir sanatlarında, kadına dair daha az arkeolojik bulgu vardır. Ancak bu, elbette arkeolojinin bugün bilinenleriyle sınırlıdır. Urartu'da Frig ve Lidya'da olduğu gibi bir "Ana Tanrıça" veya kadının kutsallığıyla bir tutulan "Kibele" kültü kapsamında bir yaklaşım ve inancın olmadığı görülür. Söz konusu kült, prehistorik çağlardan gelen bir gelenektir sonuçta ve Urartu coğrafyasında bu kültün erken sürecine dair bir bulgu karşımıza çıkmaz.

Birinci binyılda Doğu ile Batı dünyasının etkileşimini, özellikle Asur ve Kuzey Suriye kaynaklı fildişi ve pişmiş toprak buluntularda görmek mümkündür. Örneğin MÖ 2. ve 1. binyılda Mezopotamya coğrafyasında pişmiş toprak heykelcik, kabartma ve kil levhalarla fildişi plakalara işlenen İştar figürünün paralelini Friglerin başkenti Gordion'da ortaya çıkarılmış at koşum takımına ait bir alınlığa işlenmiş halde izleyebiliriz (Devres 2006: 43).

Mezar stelleri, kemerler üzerinde görülen ve bazı bilim insanlarınca "ölü ziyafeti sahnesi" ya da hangi amaçla yapıldığı anlaşılamayan "ziyafet sahneleri"

olarak tanımlanan kompozisyonlar, geniş bir coğrafyada, özellikle kadınların plastik sanatlarda gösterildiği örnekler olarak karşımıza çıkar. Urartu, Kuzey Suriye, Asur ve Geç Hitit krallıklarında izlenen bu betim tarzında farklı uygulama alanları olmakla birlikte kompozisyon bütünlüğü bulunmaktadır.

Mezar stellerinde tekli, ikili veya üçlü figürlerden oluşan kompozisyonlar kabartma olarak betimlenir (Darga1992). İkili kompozisyonlarda genellikle kadın-erkek (karı-koca?) veya kadın-çocuk, üçlü kompozisyonlarda ise kadın-erkek ve olasılıkla çocuk figürleri işlenir.

Gordion'da bulunmuş fildişi levha; at koşum takımından fildişi alınlık üzerinde olasılıkla Tanrıça İştar betimlenmiştir. Gordion Müzesi

Geç Hitit stellerine baktığımızda konular daha çok ziyafet sahnesi ve aile bireylerinin gündelik yaşamlarıyla ilgilidir. Ziyafet sahnelerinde çoğunlukla arkalıklı sandalyelerde karşılıklı oturmuş karı-koca figürleri ve aralarında bir yemek masası/sehpa bulunur. Kompozisyonların, üzerinde yiyecek-içecek bulunan çapraz ayaklı masa ve ellerinde kupa veya yiyecek tutan figürlerden oluşması "ölü yemeği" sahnesi olarak adlandırılmalarına neden olmuştur. Bu sahnelerde gövdeler cepheden, baş ve ayaklarsa profilden betimlenmiştir. Kadınlar genellikle yün eğirir. Kenarları püsküllü, bazen başı da örten uzun bir entari giymişlerdir. Bazı örneklerdeyse elinde çiçek demeti ve kadeh tutan daha ayrıntılı işlenmiş kadın modelleri karşımıza çıkar. Daha ayrıcalıklı bir konuma işaret eden bu kompozisyonlarda kadınlar bilezik, halhal, fibula (çengelli iğne) ve kemer gibi dekoratif unsurlar taşırlar. Bu steller kompozisyon ve plastik açıdan Geç Hitit, Arami ve Asur üslupları adı altında da değerlendirilirler (Darga 1992, fig. 279).

Çocuklu sahneler de stelleri özel kılan bir başka unsurdur. Çocuklar kadının kucağında betimlenmiş, böylelikle daha dünyevi sahneler oluşturulmuştur. Ziyafet sahnelerinde bazen kadınların elinde iğ, ayna gibi nesneler tutar durumda gösterilmeleri aynı anlayışın ürünüdür. Kadınlar yün eğirme ve süslenmeyle ilişkilendirilmiş, erkeklerse meslekleriyle ilgili simgelerle betimlenmişlerdir.

Söz konusu stellerin varsıl ailelere ait oldukları genellikle kabul edilir. Bu açıdan özellikle bölge için kadının konumu sorgulandığında daha çok ev ve çocukla ilişkilendirilen bir kadın karşımıza çıkar. Stellere bakıldığında iki kadın profili dikkati çeker. Biri, hizmetkâr oldukları anlaşılan kadınlar, diğeri de daha çok anne profilinin ön plana çıkarıldığı kadın tiplemesi... Ailenin, yani özel ala-

nın içinde ama daha düşük bir konumda bulunan kadınla, yine özel alanın içinde ve çocuklarıyla birlikte betimlenen anne... Annenin kirman gibi yün eğirme aletleriyle gösterilmesi ve kimi zaman yün eğirmesi, eş ve annelik kavramı etrafında kadının sosyal statüsünün belirlendiği çerçeveyi gözler önüne serer.

Birinci binyıl kadınına ait buluntular bütün olarak değerlendirildiğinde, kadına dönük bir endüstrinin de oluştuğu anlaşılır. Dönemin elit tabakasının lüks tüketimine, kadının statü/prestij kaygısına dönük ürünlerin üretimi ve bunlara yöneliş, siyasi-ekonomik tarihimiz açısından da önemlidir. Kadın daima bakımlı olmalı, iyi giyinmeli ve hoş kokmalıdır.

Dinsel çerçevede, tanrıçalardan hareketle kadının pozisyonuna baktığımızdaysa sosyal yaşamdaki kadının rolünün pek de farklı olmadığı görülür. Çok tanrılı sistemlerde baştanrı erkektir. Yazıtlarda, yapı kitabelerinde erkek tanrının adı sıklıkla anılır. Tanrıçalarsa listenin sonlarında karşımıza çıkarlar ve oldukça pasif görevler üstlenmişlerdir.

Urartu Kadını

Doğu Anadolu, İran ve Kafkasya coğrafyasında MÖ 9. yüzyıldan başlayarak merkezi bir devlet olarak tarih sahnesine çıkan Urartu Krallığı, bölge açısından düşünüldüğünde, siyasi yapısı, mimarisi ve yerleşme anlayışıyla sıra dışı gelişmelere neden olmuştur. Demir teknolojisini kullanmadaki ustalıkları gündelik yaşam ve devletleşme süreçlerindeki itici güçleri son derece dikkat çekicidir. Kayaya biçim vermek ve bunu mimarinin önemli bir unsuru olarak kullanmadaki becerilerinden, maden işleme sanatlarına uzanan geniş yelpazede sadece Urartu'ya özgü ve bölgede onunla başlayan yenilikler şaşırtıcı bir şekilde yine Urartu'nun yıkılışıyla süreç içinde ortadan kalkmıştır.

Urartu kadınına ilişkin bilgileri yazılı belgeler ve arkeolojik bulgulardan öğreniriz. Aslında Urartu'da sosyal yaşam veya kişilerin yaşamlarına ait bilgi veren yazıt yoktur. Yazıt ve kitabeler, kralın faaliyet ve politikalarını anlatan, güçlü bir iktidar diline sahip metinlerden oluşur. Devletin; krallığın ve tabii ki kralın resmi dilini yansıtan bu yazıtların birkaçındaysa ayrıntılar içinden kadının konumunu veya kadına ilişkin birkaç noktayı aydınlatmak mümkündür.

Örnek verirsek, Menua Kanalı olarak adlandırılan Urartu sulama kanalının çeşitli noktalarında kanala dair inşa yazıtları vardır. Kanalın Kadembastı mevkiinde kanal destek duvarının önünde bağımsız bir kaya üzerinde bir yazıt yer almaktadır. 4 satır olan yazıt iki kez tekrar edilmiştir.

Bu bağ Minua'nın kızı (karısı) Tariria'nın(dır). Adı Taririahinili(dir) (Payne 2006: 81).

Diğer 1. binyıl Yakındoğu toplumlarında olduğu gibi, Urartu'da da bağcılık veya botanik bahçeleri gibi özel olarak düzenlenmiş krali bahçeler bulunmaktaydı. Bugün yazıtın bulunduğu yer, Van Gölü'ne doğru açılan yarım daire biçimli, yine bağlarıyla ünlü bir yerdir. Ve Menua karısı veya kızı Tariria için bir bağ yapmıştır.

II. Rusa döneminin görkemli kentlerinden biri olan Ayanis'te bulunmuş ve bir yelpaze sapı olduğu düşünülen objenin üzerindeyse, Kraliçe Kakuli adına rastlarız (Çilingiroğlu 2011: 1055-1068). Urartu'nun Ermenistan'daki krali kenti Karmir-Blur'da Erimena'ya ait bir kil tablet üzerinde şu ifadeler yer almıştır.

"Tek kızım Muidai'yi, ekmekçiye sarayda eş olsun diye vermiştim. Şimdi kral, onu ekmekçi Aluani'ye geri verdi"... (Payne 2006: 307)

Bunların yanında gerek Asur gerekse Urartu sefer yazıtlarında, esir olarak veya ganimet olarak çok sayıda kadın verildiği anlaşılmaktadır (Payne 2006). Anlaşılan o ki bazen ele geçirilen kadın tutsaklar, başarılarının ödülü olarak savaşçılara verilmiştir.

Yakındoğu'nun diğer çağdaş toplumlarında olduğu gibi Urartu saraylarında da haremin bulunduğu anlaşılmaktadır (Çavuşoğlu, *et al.* 2010). Menua dönemine ait bir yazıtta Menua, Başkent Tuşpa'nın haremine en çok kadın kazandıran kral olarak kendini övmektedir.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle Işpuini oğlu Minua der ki: Tuşpa Şehri'nin haremine (?) bu kadar çok kadın götürebilen bir kral varsa, gerçekten (o kral) Işpuini oğlu Minua'dır... (Payne 2006: 65)

Ayrıca II. Rusa dönemine ait Toprakkale'de bulunmuş olan ve sarayda görevli kişilerin unvanlarıyla sayılarının yazılmış olduğu bir kil tabletin ön yüzünde, 3.784 haremağası ibaresi geçer. Arka yüzündeyse aynı unvanın karşılığı olarak 108 kişi belirtilir. Ancak söz konusu sayının oldukça abartılı olması, doğru okunup okunmadığı noktasında şüphe uyandırmaktadır (Payne 2006: 299; Çavuşoğlu, *et al.* 2010).

Urartularda ince ve üzerlerinde daha çok ziyafet sahneleri bulunan kemerlerin, işlenen konularda kadının öne çıkması ve zarafetlerinden ötürü kadınlara ait oldukları akla geliyor. Kemerler üzerinde ana sahnede arkalıklı bir tahtta oturan kadın figürü karşısında olasılıkla ona sunu yapan ayakta bir kadın figürü

Fig. 1. Kemer üzerinde iki şerit halinde düzenlenmiş kompozisyonda olasılıkla bir düğün/ziyafet sahnesi resmedilmiştir (Kellner 1991b: Taf.70-71/282).

vardır. Kadınlar bileklere kadar uzanan bezemeli bir tunik giyerler ve başları üzerinden bellerinin altına kadar bir başörtüsü uzanır. Gerek tek parça elbise, gerekse başörtüsü geometrik desenlerle bezelidir. Tahtta oturan olasılıkla tanrıçayı temsil etmektedir ve elinde bir dal tutmaktadır. Karşısında ayakta duran ve "dua eder pozisyonda" bir kadın bulunur. Bu sahne özellikle kadının betimlendiği kompozisyonlarda standart olarak uygulanmıştır.

Ozellikle kemerler üzerinde birden çok tekrarlanan söz konusu ana sahnenin öncesinde ve sonrasındaysa hediye, yiyecek-içecek taşıyan olasılıkla hizmetli kadın figürleri yer alır. Aynı figürler bazı sahnelerde dans eder veya çalgı çalarlar veya akrobatik hareketler yaparlar.

Buluntu yeri bilinmemekle birlikte, boyut, sahne ve üslup açısından Urartu kemeri olduğu çok açık olan bir örnek, belki de bize Urartu kadını hakkında en çok bilgiyi vermektedir (Fig. 1) (Kellner 1991a). Uzunluğu 79,2 cm, genişliğiyse yaklaşık 7 cm olan kemer üzerinde tanımlanabilen figürlerin neredeyse tamamı kadınlardan, kadınların oluşturduğu kompozisyonlardan oluşur. Kemer yatay olarak bölünmüş iki panelden ibarettir. Bazen birbirini tekrar eden sahneler, "naratif", yani öyküleyici bir üslupta ele alınır ve de olasılıkla bir düğün merasimi anlatılır:

Sol alt sıranın başında iki kadın figürü ne olduğu anlaşılmayan ama olasılıkla toz silkeler gibi bir iş, belki de bir temizlik işiyle uğraşmaktadırlar. Devam eden sahnede dokuz kadın ellerinde olasılıkla gelinin çeyizini veya hediye edilecek eşyaları taşımaktadırlar. Daha sonra iki kadın muhtemelen bir yatak örtüsünü örtmekte, yani yatağı hazırlamaktadırlar. İzleyen sahnede yine sunu taşıyan iki kadın ve sonra dokuma yapan iki kadın gösterilir. Buraya kadar tasvir edilen ve başları açık figürlere karşın burada dokuma işiyle uğraşan kadınların başı kapalıdır. Aslında Yakındoğu'nun diğer toplumlarında da uygulanan bir standart söz konusudur. Sarayda veya aristokrat ve soyluların hanelerinde hizmet eden kadınlar başı açık biçimde betimlenir. Tanrıça, Kral eşleri veya aristokrat eşleriyse genellikle başlarından bazen bel altına kadar inen, bazen önde

kemer kısmında birleştirilen bir başörtüsü kullanırlar. Burada söz konusu sunu taşıyan veya dans eden veya çalgı çalan kadın olarak tanımladığımız figürlerin sarayda çalışan hadım ve hadımağalarını da temsil ettiğini öne süren görüşler mevcuttur. Kemerdeki sahneye geri dönersek, dokuma işini yapan kadınlardan sonra yine sunu taşıyan iki kadın vardır, onu izleyen sahnede olasılıkla bir tepelik veya gölgelik taşıyan iki kadın ve tepeliğin altındaysa başörtülü olasılıkla gelini tasvir eden bir figür yer alır. Burada da bir ritüel betimlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Devam eden sahnede sunu taşıyan, çalgı çalan, akrobasi yapan, dans eden figürlerden oluşan bir sahne yer alır. Sonraki sahne yine yaygın olarak görülen bir kompozisyondur: Arkalıklı bir tahtta oturmuş başörtülü bir kadın önünde üçayaklı bir sehpa ve üzerinde yarım ay şeklinde ekmek... Bundan sonra özellikle 7. yüzyıl Urartu merkezlerinde tapınak avlularında ve depolarda sıklıkla karşılaşılan açıkağızlı, yüksek boyunlu, şişkin karınlı iri bir kabın iki yanında birer kadın resmedilmiştir. Bira veya şarap kullanılarak bir sunu işlemi gerçekleştirilmektedir. Bundan sonraki sahneler, önceki sahneleri tekrarlar niteliktedir. Dans eden kadınlar, yine yatak sahnesi, sunu getiren kadınlar en sonda yedi kuleli bir Urartu kenti tasviriyle kompozisyon son bulur. Kemerin üst bölümünde de hemen hemen aynı sahneler kimi ufak değişikliklerle tekrarlanır.

Kemer üzerindeki sahnelerin konusu büyük olasılıkla bir düğün betimidir. Sahnenin başında ve sonunda çok burçlu krali bir yapının betimlenmesi, bu ey-

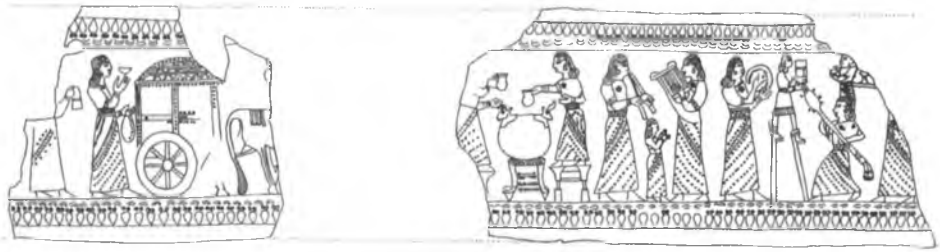

Fig. 2. Öküzlerin çektiği iki tekerlekli araba, sunu yapan kadınlar ile değişik müzik aletleri çalan kadınların betimlendiği bu kemer parçasında olasılıkla yine bir düğün merasimi/ziyafet sahnesi betimlenmiştir (Anlağan 1998: çiz.1-2).

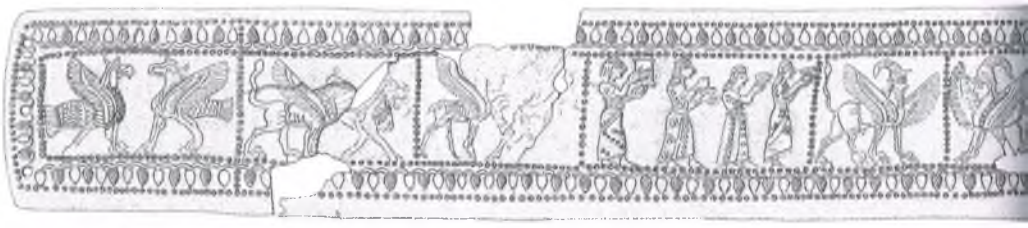

Fig. 3. Kanatlı karışık yaratıkların da betimlendiği bu kemer parçası üzerinde ana sahneyi yine arkalıklı tahta oturmuş bir tanrıça veya kadın figürü ve sunu yapan kadınlar oluşturur (Kellner 1991b: Taf.66-67/256).

lemin krali bir kentte veya iki krali kent arasında yapılmış olduğunu gösterir. Bu noktada tasvir edilen gelinin ve bunun yanında kemer sahibinin saraya veya kraliyet ailesine mensup olma olasılığı yüksektir.

Gelin çeyizini taşıyan süslü at arabaları, ziyafet sahneleri, çalgıcı ve oyuncular, konu edilen olayın ihtişamını sergilerler (Fig. 2). Bu açıdan Urartu'da elit tabakanın veya kraliyet düğünlerinin oldukça hareketli geçtiği anlaşılmaktadır. Söz konusu sahnelerde erkeklere veya tanrıçalara özgü betimlerin olmamasıysa ilginçtir.

Başka bir kemer parçası üzerindeyse sahneler tek bir panelde işlenmiştir (Kellner 1991a; Merhav 1991a; Kellner 1991b). Kompozisyonlar dikey hatlarla birbirinden ayrılmıştır. Panolar içinde birbirine karşı duran/yürüyen karışık, kanatlı yaratıklar yer alır. Diğer sahneler yine sunu yapan, armağan taşıyan kadınlardan oluşur. Arkalıklı bir tahtta oturmuş "tanrıça" veya kraliçe, yine geometrik desenli elbisesini giymiştir (Fig. 4). İki elinde birer kadeh tutmaktadır. Önündeki hayvan ayaklı masa üzerinde, ziyafet sahnesi betimlerinde sıklıkla karşılaştığımız yiyecek ve içecekler bulunur. Masanın karşısında, sunuda bulunan kadın veya hadım görevliler, tahtın arkasında elinde yelpaze tutan başka bir görevli yer alır. Önceki kemer örneğindekinin aksine –düğün törenini çağrıştıran betimlerden çok– belli ki içinde mitolojik öğelerin de bulunduğu bir kült uygulaması ifade edilmiştir.

Fig. 4. Toprakkale'den Altın Madalyon (Kellner 1991b: 164, fig. 1)

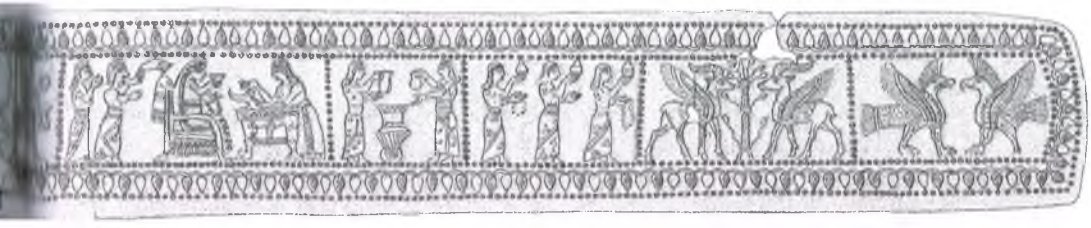

Özellikle tahtta oturan tanrıça veya kadınla karşısında ayakta durur pozisyonda betimlenen kadının kimliğini belirleyecek –tanrı ikonografisi göz önüne alındığında– herhangi bir standart yoktur (Çevik 2012) (Merhav 1991a; Merhav 1991b). Urartu'nun ikinci başkenti olarak kabul edilen ancak bu konuda herhangi bir arkeolojik kanıtın olmadığı II. Rusa dönemi kenti Toprakkale'de bulunmuş gümüş madalyonlarda da aynı sahne işlenmiştir (Fig. 4-5) (Merhav 1991a; Kellner 1991b). Burada oldukça görkemli görünen bir tahtta bir kadın/tanrıça oturur; bazı yorumlara göre bu tanrıça, baştanrı Haldi'nin eşi tanrıça Arubani'dir. Kolye ucu olarak tanımlanan bir diğer örnekteyse yine bir taht üzerinde oturan kadın/tanrıça, her iki yanında dua eder pozisyonda birer kadınla betimlenmiştir (Fig. 6). Figürler arasında güneş sembolü yer alır.

Fig. 5. Toprakkale'den Gümüş Pektoral (Göğüslük) (Kellner 1991b: 164, fig. 1)

Urartu coğrafyasında sıklıkla rastlanan ve olasılıkla kemer parçalarının yeniden işlenerek oluşturulduğu anlaşılan "Tunç Adak Levhaları" üzerinde çoğunlukla tanrı tasvirleri yer alır (Kellner 1991c) (Fig. 7). Söz konusu tasvirlerde tanrı betimi genellikle standarttır. Bir hayvan üzerinde ayakta durur pozisyonda yer alan tanrı, elinde genellikle bir silah tutar, ayrıca bir yayı vardır. Diğer elini dirsekten kırarak hafifçe öne doğru uzatmıştır. Kısa bir etek üzerinde bileklere kadar uzanan bir tunik giyer. Elbise kenarları püsküllü veya işlemelidir, yine elbisenin desenli bir kumaştan yapıldığı görülür. Tanrının daima boynuzlu bir başlığı vardır. Bir örnek

Fig. 6. Gümüş Kolye Ucu (Merhav 1991a: 175, fig. 1)

Fig. 7. Giyimli definesi olarak adlandırılan buluntu grubu tunç "adak levhaları"ndan oluşur. Urartu kemerlerinin parçalar halinde kesilmesi ve yeniden işlenmesiyle oluşturulan bu levhalar üzerinde daha çok figüratif sahneler yer alır. Bu örnekte aslan üzerinde betimlenmiş tanrının karşısında, dua eder pozisyonda bir kadın betimlenmiştir (Merhav 1991a: fig. 17).

işlediğimiz konu bakımından dikkat çekicidir: Adak levhası üzerindeki tanrı betiminin karşısında ellerini yukarı kaldırmış "dua eder pozisyonda" bir kadın figürü yer alır. Benzer örneklerde olduğu gibi uzunca geometrik desenli bir tunik giymiş kadının başı, ayrı, yatay desenli, bel altına kadar inen bir örtüyle kapatılmıştır. Kadının önünde yer alan keçi olasılıkla kurban edilen hayvanı betimlemektedir.

Bu sahnelerin paralelleri Yeni Asur ve Yeni Babil Dönemi silindir mühürlerde de görülür. Yine İslahiye-Zincirli'de bulunan aynı döneme ait bir bronz madalyonda aslan üzerinde betimlenen tanrıça İştar'ın (?) karşısında dua eder pozisyonda bir kadın (?) betimi yer alır (Fig. 8). Bu örnekler geniş bir coğrafyada kullanılan geleneksel bir betim anlayışını yansıtır (Merhav 1991a). Urartu örneklerinde dua edilenin tanrı olarak tanımlandığını belirtmek gerekir.

Arubani'ye atfedilen bir tunç heykelcikse Urartu'nun nadir örneklerindendir (Fig. 9). Van-Derebey'de bulunduğu rapor edilen ve bugün Erivan Müzesi'nde bulunan tunç heykelcikte yine elit tabakadan olduğu anlaşılan bir kadın veya tanrıça betimlenmiştir. Burada da ayak bileklerine kadar uzanan bezemeli bir elbise giymiştir. Başörtülü olarak gösterilmiş figürün boynunda üç sıra halinde düzenlenmiş boncuk kolye ve başı hayvan biçimli bir elbise iğnesi dikkat çekicidir (Zahlhaas 1991).

Fig. 8. Zincirli'de bulunmuş olan bronz bir madalyon üzerindeki sahne, Urartu'da sıklıkla karşılaştığımız örneklerle dikkat çekici bir benzerlik gösterir. Burada aslan üzerinde ayakta duran figür, tanrıça İştar olarak tanımlanmıştır. Urartu örneklerinin aksine dua eder pozisyondaki kadının başı açıktır (Merhav 1991a: 175, fig. 12).

Urartu panteonu hakkında önemli bilgi edindiğimiz Meherkapı Yazıtı'nda baştanrı Haldi olarak belirtilir. Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivini onu izler. Urartu'da tanrı tasvirleri genellikle bir hayvan ve karışık bir yaratık üzerinde, boynuzlu başlıklarıyla ayrıt edilirler. Haldi genellikle aslan üzerinde betimlenmiştir, bazı örneklerde alev saçan silahlar kullanır. Teişeba genellikle boğa üzerinde gösterilir, Yakındoğu'daki diğer örneklerinde olduğu gibi elinde şimşek demetlerini tutar. Şivini ise geleneksel olarak güneş kursuyla betimlenir. Urartu'da ilk üç tanrı dışında tanrıların kimliklerini belirleyen "atribüleri," simgeleri yoktur. Ancak tanrıçalarda durum daha karışıktır. Erkek tanrıların sahip olduğu genel kimlik belirtilerinin hiçbiri bulunmaz (Çevik 2012).

Urartu tanrı ve tanrıçalarının listesi ve bunlara kurban edilecek hayvan sayılarının belirtildiği Meherkapı Yazıtı'nda Urartu tanrıçalarının adları da kayıtlıdır. İlk üç tanrının (Haldi, Teişeba, Şivini) eşleri olarak yorumlanan ilk üç tanrıça; Arubaini, Huba ve Tuşpu olarak sıralanır.

> *Tanrıça Arubaini'ye 1 inek ve bir koyun, tanrıça Huba'ya 1 inek 1 koyun; tanrıça Tuşpu'ya 1 inek ve 1 koyun...* (Payne 2006: 45)

Fig. 9. Van/Derebey'de bulunmuş olan tunç heykelcik çizimi, Erivan Tarih Müzesi.

Devam eden listede yer alan tanrıçalara kurban edilecek hayvanların sayısı ve niteliği giderek azalır.

Geç Hitit merkezlerinde özellikle Maraş stellerinde ziyafet sahnelerinin kabartma olarak taş levhalara işlendiğini daha önce belirtmiştik. İlginçtir, Geç Hititlerde yontu olarak işlenen konular, Urartu'da bronz kemer ve madalyonlarda karşımıza çıkar (Fig. 10). Aslında benzer sahneler Yeni Asur Dönemi'nin kimi kentlerindeki saraylarda yine taş kabartma levhalar olarak bulunmuştur. Gerek Asur gerekse Geç Hitit örneklerinde konu edilen, yönetici/elit tabakayla ilişkili şahıslardır. Urartu'da da ziyafet sahnelerinin işlendiği örnekler bu kapsamda değerlendirilebilir. Ancak dua pozisyonunda betimlenmiş kadın figürlerinin karşısında tahta oturmuş kadın figürlerin tanrıçayı betimlemesi daha olası görülmektedir.

Kemerler ve madalyonlarla tunç levhalar üzerindeki tasvirlerden hareketle Urartu kadınının giyim kuşamına, gündelik yaşamına ve sosyal statüsüne değin çeşitli çıkarımlar yapılabilir. Öncelikle Urartu'da kamusal yaşamda kadının olmadığı söylenebilir. Betimlenen kadınlar ya tanrıçadır ya da aristokrasidendir. Söz konusu betimler ve kompozisyonlar ya dini içerikli ya mitolojik ya da kültsel uygulamalardır. Urartu saraylı kadını ve tanrıçasının da dişil noktada Asur ve Kuzey Suriye veya Frig örnekleriyle kıyaslandığında oldukça pasif durumda kaldığını görürüz. Yakındoğu'nun çağdaş diğer toplumlarında izleyebildiğimiz tanrıçalara özgü tasvir ve kültler, en azından kamusal alanda Urartu'da bulunmaz. Ana tanrıça betimleri, Mezopotamya/Doğu Akdeniz coğrafyasında oldukça yaygın olan İştar kültü ve bununla ilişkili kabartma ve figürinler de yoktur. Yine Urartu'da kadının cinsel kimliğini belirten tasvirlerden uzak durulduğu önemli bir ayrıntı olarak karşımıza çıkar.

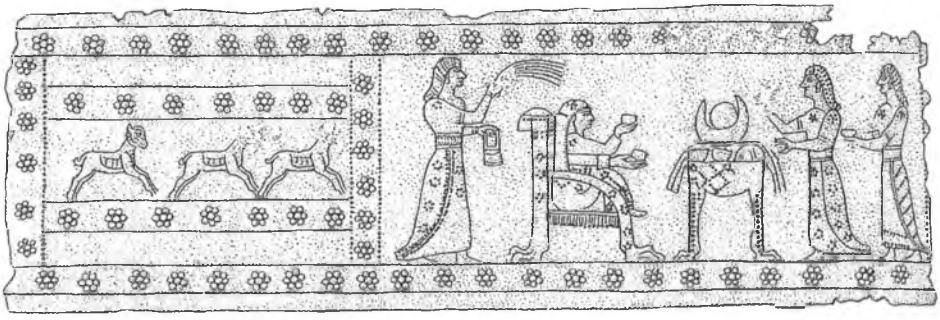

Fig. 10. Kadınlara ait olduğu düşünülen bronz kemerlerde ana temayı, tahtta oturan tanrıça veya kadın figürü oluşturur (Kellner 1991a: taf. 70, 279).

Frigler

Frig kadını üzerine maddi kültür kalıntılarının en çarpıcı örneklerini Kaya Anıtları, Ana Tanrıça yontuları oluşturur (Berndt 2006a). İnsan biçimli olarak tasvir edilen tek tanrı/tanrıça adı, Frigce anne anlamına gelen "matar" yine "dağ" anlamına gelen Kibele ismidir (Işık 2006; 2007; Roller 2007). Kabartma, yontu ve figürinlerde tanrıça yüksek, birkaç kattan oluşan başlığıyla dikkat çeker. Birkaç bölümden oluşan başlık "pholos" biçimlidir. Çoğunlukla ayak bileklerine kadar uzanan entari, dikey ve yatay uygulanan desenlerle bezelidir. Başlıktan çıkan örtü arkadan bileklere kadar indirilmiştir. Bazı uygulamalarda söz konusu örtünün belden aşağıya uzanan kısmı, uçlardan yukarı kaldırılarak önde kemer veya kuşak içine yerleştirilmiştir. Elinde yine tanrısallığının sembolü olan bazı nesneler tutar. Bunlar içki kabı veya kâse, kuş veya nar olması muhtemel küresel biçimli nesnelerden oluşur.

Boğazköy örneğinde tanrıça her iki yanında birer erkek çocuk figürü ile temsil edilir. Çocuklardan biri çifte flüt, diğeriyse lir çalmaktadır (Roller 2007; Genz 2006) (Fig. 11).

Kibele, dağların hâkimi, dağların anası imajını da taşır. Yüksek kayalara oyulan anıtsal cephelerde, olasılıkla Frig dönemi evlerini temsil eden bir cephede, kapı olma olasılığı yüksek bir niş içinde resmedilir. Kimi zaman aslan gibi koruyucu hayvanları, kimi zamansa her iki yanında çalgıcı çocuklarla tasvir edilmiştir.

Kibele anıtları kuşkusuz Frig dönemi kadınının bir yansımasıdır. Yaşadıkları coğrafya gereği geçim kaynakları daha çok tarımsal üretime bağlı olduğundan ana tanrıça kültü ve bunun 1. binyıla yansıması olan Kibele kültünün varlığını koruması çok şaşırtıcı değildir. Tarım toplumlarında kadının toplumsal statüsü

Fig. 11. Boğazköy – Büyükkale'de bulunmuş olan Ana Tanrıça Kibele heykeli. Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

Fig. 12. Ankara/Bahçelievler Kibele Kabartması. Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

belki beklenen düzeyde değildir ancak, üretim sürecinde önemli görevler üstlendiği kuşkusuzdur. Frig kadınının üretim zincirindeki önemli bir halka olduğu ama sosyal statü noktasında hak ettiği yerde olmadığı anlaşılır. Bunun yanında doğurganlığından dolayı, kutsallığı ve toplumsal önemini korumaya devam eder.

Diğer yandan Kibele figürlerini Ana Tanrıça inanışının bir devamı olarak algıladığımızda karşımıza oldukça farklı bir Ana Tanrıça imajı çıkar. Daha önceleri pişmiş toprak figürünler, taştan oldukça stilize idoller ve alçak kabart-

ma biçiminde gördüğümüz Ana Tanrıça betimleri Frig dünyasında daha anıtsal bir görünüme kavuşur. Görkemli kaya anıtlarındaki, nişlerdeki Kibele kabartmalarıyla Kibele heykelleri bu yeni imajın ürünüdür. Böylelikle Ana Tanrıça inancının daha kamusal/resmi bir unvan kazandığı anlaşılır. Aynı durum Lidya ve çağdaş İyon kent devletlerinde farklı isimler almakla birlikte devam eder (Fig. 12-13).

Fig. 13. Aslantaş Kaya Anıtı, Göynüş Vadisi. Ayakuçları üzerinde yükselmiş iki aslanın arasında, kaya odasının girişi ve üzerinde olasılıkla Kibele kabartması yer alır. Kibele'nin koruyucu aslanlarının ayakuçlarında iki küçük aslan kabartması daha bulunmaktadır.

Ana Tanrıça inancının tarihsel seyrine baktığımızda Friglerin alışılmışın dışında bir sürece tanıklık ettikleri anlaşılır. Daha önce belirttiğimiz gibi Ana Tanrıça inancıyla, kadının toplumsal rolü üzerinde doğrudan bir bağlantının olduğu kimi karşı görüşlere rağmen genellikle kabul edilir. Mezopotamya, özellikle 4. ve 3. binde, erkeğin denetimindeki ticaretin ve tarıma dayalı üretimin artmasıyla toplumsal cinsiyet ve doğal olarak toplumsal iktidarda eril tanrıların iktidarlarının daha açık bir şekilde kabul gördüğü bir sürece girer (Berktay 1996). Tanrısal hiyerarşinin değişimiyle, toplumsal mülkiyet ve üretim biçimi arasında doğrudan bir bağlantının varlığı kuşkusuzdur. Toprak Ana inancında, kadının doğurganlığı kutsallaştırılırken artık göksel kökenli eril tanrılar daima baştanrı olarak kabul görmeye başlar. Bu süreçte kadının, doğurganlığından çok, erkeğin döllemesinin, tohum bırakmasının, yaşamsal faktör olarak ön plana çıkarıldığı anlaşılır (Berktay 1996). Kadının gelişen süreçte yaratıcı statüsü elinden alınır, çünkü o artık taşıyıcıdır. Kadın tanrılar, tanrı listelerinden silinmeye başlar veya son sıralarda yer alırlar. Peki acaba MÖ 1. binyılda keskinleşen bu toplumsal ve dinsel dönüşümde aynı kültür çevresinden beslenen Friglerde neden farklı bir inanç biçimi oluşmuştur?

Kibele yontularının anıtsallığı ve bu süreçte oluşan kamusallığı ve de Kibele-kadın koşutluğu göz önüne alındığında, Frig dünyasında kadının çağdaş diğer Anadolu toplumlarına nazaran daha aktif bir toplumsal rol oynadığını söyleye-

Fig. 14. Bayındır-Elmalı (D) Tümülüsü'nde bulunmuş olan fildişi heykelcik Kibele tasvirlerinin bir diğer örneği. Çocuklarından birini elinden tutan "Ana" bir diğerini de omzunda taşıyor. Antalya Müzesi

biliriz. Geçmişten Friglerin oluşumuna kadar ve hatta daha sonrasında bile Yakındoğu toplumlarında, en azından kadın özellikleri taşıyan bir simgenin mimari öğe, kabartma vb. noktasında bu denli anıtsal betimlenmediği bir gerçektir. Asur, Urartu, Geç Hitit ve K. Suriye krallıklarında, kabartma kil levhalar, tunç ve pişmiş toprak figürinler ve bazen ortostlarda alçak kabartma olarak, bazen de kemer, tunç madalyon vb. kişisel takılarda tanrıça betimlenir evet ama Frig dünyasındaki Kibele/Ana Tanrıça betimleri oldukça görkemli kaya anıtlarında, kabartmalarda kendini gösterir. Bu da daha önce belirttiğimiz üzere söz konusu kültün bir "devlet" ideolojisi çerçevesinde korunduğunun ve topluma sunulduğunun işaretidir (Fig. 14).

Peki söz konusu Kibele inancı, kaya anıtları ve yontuları toplumsal yaşamdaki kadının rolünü ne kadar yansıtmaktadır? Plastik sanatlarda anlatılan öyküler, mitoloji, toplum hayatının doğrudan yansımaları değildir elbette ama onların dünyanın oluşumu, tanrıları, ataları ve doğal çevreleriyle aralarındaki ilişkiyi tanımlamamızı sağlar. Elbette ve hiç şüphesiz bu ilişkinin yorumlanması –yanlış noktalara yönlendirme olasılığı olmakla birlikte– eski insana dair temel bilgi kaynaklarından biridir.

Burada Kibele'nin köken sorununa da değinmekte yarar vardır (Roller 1994). Bilindiği üzere, Neolitik Dönem'de Anadolu'da yaygın olarak

kabul gören Ana Tanrıça inanışı, geleneksel Anadolu kültürünün bir devamı olarak görülür. Bu aşamada özellikle Hitit dönemi Kubaba'sı ile de sürekliliği vurgulanır. Buna karşın özellikle Hitit dönemi Ana Tanrıça kültünü temsil ettiği düşünülen Kubaba'nın gerek dilbilimsel gerekse tasvir sanatlarındaki tanımının, Kibele tanımı veya imajından belirgin biçimde ayrıştığı da üzerinde önemle durulması gereken bir unsurdur.

Gordion'da bulunmuş Kibele kabartması. Gordion Müzesi

Lidya'nın Kadınları

Coğrafi konumları nedeniyle Lidyalılar, hem Doğulu hem de daha çok Batılı bir karakter taşırlar. Bunun yanında özellikle İyon uygarlıklarına Anadolulu birçok öğeyi taşımışlardır. Lidya kadınıyla ilgili, özellikle antik kaynaklar konusunda daha şanslıyız. Herodotos, Aristophanes gibi yazarların eserlerinde, satır aralarında Lidya kadınının sosyal yaşamına dair ayrıntıları bulmak mümkündür.

Lidya ve başkent Sardes, Yakındoğu'nun önemli metropolleri arasında ön plana çıkar. Antik kaynaklar, arkeolojik veriler, ticaretin ve ekonomik potansiyelin oldukça güçlü olduğunu gösterir. Kozmetik endüstrisi, altın, çanak çömlek ve dokuma üretimi kentte işbölümü ve meslek gruplarının oluşmasına da neden olmuştur. Baktığımızda bu konuda Lidya kadınının sosyal hayatın, üretim ilişkilerinin içinde etkin olarak yer aldığını görürüz. En azından çağdaşlarına göre durum bunu gösterir. Örneğin Herodotos, Alyattes'in tümülüs biçimli mezarının üzerinde yer alan yazıtta, tümülüs yapımına katkı sağlayanlar arasında hayat kadınlarının birinci sırada yer aldığını belirtir.

> *... küçük esnafın, el işçilerinin ve aşk satıcısı küçük kızların topladıkları paralarla yükseltilmiş bu anıt ...* (Herodotos I/93).
> *... beş tane taş blok vardı, üzerlerine kazılı olan yazıtlarda, buna katılan her meslek dalının ne kadar verdiği yazılıydı, bu rakamlara göre en çoğunu bu küçük kızcağızlar vermiş oluyorlardı* (Herodotos I/93).

Herodotos'un devam eden cümlelerde söyledikleriyse oldukça ilginç ve bir o kadar da sıra dışıdır:

> *Şunu da belirteyim, Lidyalı halk kızlarının hepsi de, kocaya varıncaya kadar kendilerini satarlar, çeyizlerini bu zanaatla yaparlar, zaten kocaları bile bu kızları ancak kızın kendi isteğiyle yanlarında tutabilirler...* (Herodotos I/94).

Herodotos'un betimlediği Lidyalı kadın profilinin gerçekliğine, Herodotos'un zaman zaman kullandığı abartılı üslubun bir yansıması olarak bakılması yerinde bir yaklaşımdır kanımızca. Zira aynı Herodotos, Lidya Krallığı'nda yönetimin Kandaules'ten Gyges'e geçme olayını, Kandaules'in karısının, Gyges'e çıplak görünmüş olmanın utancından kaynaklanan öfkenin sonucuna bağlar. Kandaules karısının ölçüsüz güzelliğini görmesi için askerleri arasında en çok beğendiği Gyges'i seçer. Çünkü karısının dünyanın en güzel kadını olduğunu iddia eder ve bunu bir şekilde kanıtlamak ister. Gyges bu teklifi başlangıçta kabul etmez ve nedenini de şöyle öne sürer.

> *... Bir kadın üstünü çıkardı mı utancından da soyunmuş olur. İnsanoğlunun namus kurallarını bulmasından bu yana çok zaman geçmiştir, bunlardan öğrenilmesi gereken bir tanesi de, "yalnız senin olana bak"tı. Bütün kadınlar arasında en güzel olanın seninkisi olduğuna inanıyorum ve yalvarırım benden bu kadar ağır suç işlememi isteme* (Herodotos I/8).

Ancak hikâyenin devamında Kandaules'in Gyges'i ikna ettiği ve Gyges'in gizlice Kandaules'in karısını çıplak olarak gördüğü anlatılır. Ama bunun bedelini Kandaules'in oldukça ağır ödediği anlaşılmaktadır.

> *... Bu işin kocasının başının altından çıktığını sezinlediği için hiç ses etmedi, utancından açılan yaranın farkına varmamış göründü, ama bunu Kandaules'e ödetmeyi koydu aklına. Zira Lidyalılar da, hemen bütün Barbarlarda olduğu gibi, çıplak görünmek büyük ayıp sayılır, hatta erkekler için bile* (Herodotos I/10).

Sonunda kraliçe harekete geçer ve Gyges'i çağırtıp ona iki seçenek sunar.

> *... Senin için iki yol var Gyges... Ya Kandaules'i öldür, beni de Lidya Krallığı'nı da al, ya da Kandaules'e hoş görüneyim diye, görmemen gereken şeylere bir daha gözlerini kaldırmaman için, hemen şimdi ölmeye hazır ol. Evet, ikinizden biriniz geberecek, ya seni bu suçu işlemeye zorlamış olan o, ya da beni çıplak görmekle edep dışına çıkmış olan sen...* (Herodotos I/11)

Hikâyenin sonunda Gyges kaçınılmaz olarak birinci yolu seçer ve Kandaules'i öldürüp, karısına ve tabii Lidya Krallığı'na sahip olur.

Lidyalıların arkeolojik verilerini yorumlamak için, duvar resimleri, figürin ve takılara bakmamız gerekir. Burada dikkat çekilmesi gereken noktalardan biri özelikle süs eşyası yapımı ve kozmetik üretimindeki başarılarıdır (Meriçboy 2010). Kadınla ilintili üretimlerindeki ileri düzey, kadının sosyal statüsü ve ekonomideki yeri hakkında da önemli bir noktaya işaret eder.

Ege Dünyası'nda kadının toplumsal konumu ekseninde düşünüldüğünde, sahip oldukları statü çeşitliliği dikkat çeker. Aristokrat sınıftaki kadınların konumları daha belirgindir. Diğer taraftan bu toplumların ekonomik yaşamlarında ticaretin önemli bir yer tutması, nispeten daha canlı bir gündelik yaşamın olmasını sağlamıştır. Farklı bölgelerden gelen tüccar, zanaatkâr, paralı asker vb. mesleklerden insanlara hizmet sunan çeşitli sektörlerde kadınların çalışıyor olması, kadının toplum içerisindeki statülerinin çeşitlilik kazanmasına neden olmuştur.

Çoktanrılı bir inanç sisteminin benimsendiği Lidya toplumunda komşuları Friglerde olduğu gibi Kibele kültü kabul görmüştür, hatta adına bir tapmak veya kutsal alan yapılmıştır. Kibele Friglerde olduğu gibi kadın biçiminde ve çoğunlukla aslanlarıyla betimlenmiştir (Greenwalt 2010). Sardes'te bir Kibele tapınağının bulunduğunu ve Perslere karşı ayaklanan Yunanlılar tarafından bu tapınak veya kutsal alanın yakıldığını Herodotos anlatmaktadır.

> *... Sardes yanmıştı ve bu arada ülkenin tanrıçalarından Kybeba'nın tapınağı da yanmıştı, sonradan Persler bunu bütün Yunan tapınaklarını yakmak için bahane olarak kullanmışlardır...* (Herodotos V:102)

Sardes'in kent surları dışında yer alan bazı arkeolojik veriler bu tapınağın varlığının işareti sayılabilir (Greenwalt 2010; Cahill 2010).

MÖ 6. yüzyılın ortalarında Pers egemenliğine giren Lidya'da kendine özgü sanatsal karakteri görülse de, Pers-İran, Kuzey Suriye, Yunan ve yerel Anadolu üsluplarının bir arada uygulandığı daha eklektik bir yaklaşım ortaya çıkar. Bu noktada özellikle Lidyalıların anıtsal mezar yapılarından tümülüsler önemli ör-

nekler olarak karşımıza çıkar (Özgen 2010). Karun Hazinesi olarak adlandırılan buluntu gruplarının ortaya çıkarıldığı Uşak-Güre'de yer alan Aktepe, Toptepe, Basmacı, İkiztepe, ve Kırkağaçta Harta Tümülüsleri Lidya kültürünün tanımlanmasında önemli veriler sağlamışlardır. Örneğin Toptepe Tümülüsü'nde ortaya çıkarılan takıların zenginliği mezar sahibinin, yönetici aileye mensup bir kadın olabileceğini akla getirir (Özgen 2006: 135). Aktepe Tümülüsü'ndeki duvar resimlerinde elinde zeytin veya ılgın ağacı tutmuş bir kadın figürü dönemin kadın giyim kuşamı hakkında bize bilgi verir.

Lidya'nın coğrafi konumu da özellikle kadının sosyal statüsündeki farklılığın kaynağı olmalı, baktığımızda diğer 1. binyıl Anadolu toplumlarına göre kadının sosyal statüsünün daha yüksek olduğunu görürüz. Özellikle Doğu Akdeniz Havzası'ndaki kıyı veya liman yerleşmelerinde ve bunların çevresindeki yakın veya ilişkili alanlarda daha açık toplumların geliştiği bir gerçektir. İnsan "sirkülasyonunun" yoğun olduğu yerleşmelerde, kadın, işgücü ve birey olarak toplumun içinde daha çok görülür. Bu etki giyim kuşamda, kullanılan takılarda, kadına ait mesleklerin çeşitliliğinde de göze çarpar.

Sonuç olarak Demir Çağ Anadolusu'nda kadının sosyal konumunun, doğal olarak yaşadığı bölgenin toplumsal, siyasal ve kültürel olgularının gerçeklikleri çerçevesinde oluştuğu anlaşılmaktadır. Örneğin Urartu gibi dışa kapalı toplumlarda kadının sosyal konumu, özellikle Lidya gibi dışa açık coğrafyalarda yaşayan toplumlarla kıyaslandığında oldukça geriydi. Bugünkü arkeolojik bilgilerimize göre Urartu'da çıplak bir tanrıça betimi veya bununla ilgili bir külte özgü buluntu ele geçmemiştir. Buna karşın Kuzey Suriye/Doğu Akdeniz toplumlarındaki İştar betimleri, Urartu kadını veya tanrıça betimlerinden oldukça radikal biçimde ayrılır. Yine Friglerdeki Kibele kültü çerçevesinde üretilen heykel, kabartma ve kaya anıtları Kibele'nin kadınsallığı da göz önüne alındığında Yakındoğu için oldukça sıra dışıdır. Anıtsal cepheler içindeki nişlerde betimlenmiş Ana Tanrıça kabartmaları, heykelleri bir daha göze çarpmaz. Frig tanrıçası Kibele, Lidya kültüründe ve daha sonra da farklı isimlerle İyon kent devletlerinde ve Yunan/Roma uygarlıklarında varlığını korur. Tarihsel süreçte gerek Frigya'da gerekse Batı kültürlerinde "Ana" teması işlenir.

Demir Çağı'nda, merkezi devlet yapıları Yakındoğu siyasetinde, toplumun hemen hemen bütünü üzerinde denetim kurma surecini neredeyse tamamlamıştır. Her ne kadar bazı alanlarda bölgesel bağımsız siyasi küçük birimler oluşsa da, bağımsızlıklarını uzun sure devam ettirememişler veya merkezi devlet yapılarının denetiminde uydu yerel siyasi sistemler olarak varlıklarını korumuşlardır.

Asur ve Urartu yazıtlarında sıklıkla karşımıza çıkan tehcir olayları dikkat çekicidir. Bu süreçte merkezi devlet yapıları fethettikleri bölgelerde veya prob-

lemli topluluklarda, işgücüne ihtiyaç duydukları noktada, gerçekleştirdikleri askeri seferler sonucu yüz binlerce insanı göçe zorlamışlardır. Söz konusu toplu nüfus aktarımlarına kadınların da dahil edildiğini bilmekteyiz. Merkezi krallık bu yöntemle sorunlu bölgelere, sorun yaratmayacak toplulukları yerleştiriyordu. Ciddi bir asimilasyon programı yürütülmüş, bazen sadece bu insanlar için kurulmuş kentler oluşturulmuştur.

Aslında 1. binyıl, MÖ 4. binyılda oluşmaya başlayan ve kadının toplumsal konumunu oldukça pasifize eden sürecin doruk noktasını oluşturur. Kadının toplumsal rolü artık daha çok "ana" olarak sınırlandırılır. Kadının aile içindeki konumu, olasılıkla ev içi hizmet, çocuk bakımı ve bu çerçevede gelişen olaylarla ilişkiliydi. Yine bağ/bahçe tarımının yapıldığı bölgelerde üretim işleyişine katılabilmekteydi. Dokumacılık ve bazen çömlekçilik kadınlara özgü belirgin mesleklerdendi. Kamusal alanda gördüğümüz kadınsa ya tanrıça, ya kısmen aristokrat olmak üzere yönetici eşleri ya da zengin tüccar eşleridir. Kimi kemerler, kabartma ve figürinlerdeki kadın betimleri olasılıkla bu kadınlara aittir. Geleneksel aile yapılarına bakıldığında, geniş aile gruplarının varlığı olası görünür. Anne, baba ve erkek çocuklarla bunların eş ve çocuklarının ortak bir mekânı paylaştıkları söylenebilir. Bugün Anadolu'nun birçok bölgesinde hâlâ varlığını koruyan bu aile tiplerinde baş kadının, evdeki statüsü, ailedeki diğer kadınlardan yüksektir. Yine ailenin diğer erkeklerine karşı da görece bir üstünlüğü bulunur. Aile içi organizasyondan/işbölümünden hatta aile ekonomisinden sorumludur. Baş kadın, anne bu vasfını ölünceye kadar sürdürmekle beraber evin erkek reisinin kararıyla söz konusu yetkiler tamamen elinden alınabilir. Yani aile reisi erkeğin belirlediği bir toplumsal konum ve ekonomik bir güç söz konusudur.

TRAKYA
Bizans
MARMARA DENİZİ
Troia
Sakarya
Alacahöyük
Yeşilırmak
Maşathöyük
Hattuşa / Boğazköy
Dorylaion
Gordion
Alişar
FRİGYA
LİDYA
Midas Kenti
Pessinus
Bakırçay
Gediz
Bintepeler
Sardes
Smyrna
K. Menderes
B. Menderes
Kızılırmak
Tabal
ANADOLU
Seyhan
Ceyhan
Azatiwadaya
Gurg
Samal
Karga
Que
Unqi
Elmalı
EGE DENİZİ
KIBRIS
AKDENİZ

DENİZ
HAZAR DENİZİ
Karmir Blur
Armavir Blur
Erebuni
URARTU
Aras
Murat
VAN GÖLÜ
Toprakkale
Tuşpa
Bit-Zamani
Dicle
URMİYE GÖLÜ
Hasanlu
ASSUR
İRAN
MEZOPOTAMYA
Dur-Şarrukin
Ninive
Kalhu
Balawat
Bit-Adini
Assur
K.Zap
Diyala
150 200 250 km.
Harita: Rıza Gürler AKGÜN / 2012

Bibliyografya

Berktay (F.) *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın*, Metis Yayınları, İstanbul, 1996.

Berndt (S.-E.) *Phrygian Rock-Cut Shrines*, Boston: Leiden, 2006a.

Berndt (S.-E.) "Kaya Anıtları Matar'ın Tapınakları" Karul, N. (ed.), *ArkeoAtlas*, sayı: 5, s. 36-39, 2006b.

Cahhill (N.) "Sardeis Şehri/The City of Sardis", Cahill, N. (ed) *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 75-105, 2010.

Çilingiroğlu (A.) "Ayanis: an Iron Age Site in the East", *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*, (ed) S.R. Steadman ve G. Mcmahon, Oxford, s. 1055-1068, 2011.

Darga (M.) *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul, 1992.

Devries (K.) "Phryg Krallığı-Midas'ın Ülkesi", Karul, N. (ed.), *ArkeoAtlas*, sayı: 5, 43-52, 2006.

Çavuşoğlu (R.)- Gökce (B.)-Işık (K.) "Urartu Krallığı'nda Harem", *Colloquium Anatolicum IX*, 2010.

Çevik (Ö.) "Urartu'da Kadınlar", *İsmail Fazlıoğlu Armağanı*, baskıda, 2012.

Genz (H.) "Boğazköy: Terk Edilmeyen Kent", Karul, N. (ed.), *ArkeoAtlas*, sayı: 5, s. 83-85, 2006.

Greenewalt (C.H.) "Lidya Tanrıları/The Gods of Lydia", Cahill, N. (ed.) *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 233-246, 2010.

Işık (F.) "Phryg Dini: Tektanrıça Matar Kubeleya", Karul, N. (ed.), *ArkeoAtlas*, sayı: 5, s. 47, 2006.

Işık (F.) "Karanlık Dönem'in Aydınlığı ve Frig Anadoluluğu Üzerine", Sivas, H - Sivas, T. (ed) *Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 141-147, 2007.

Kellner (H. J.) "Gurtelbleche aus Urartu", *Prähistorische Bronzefunde XII/3*, Munih, 1991a.

Kellner (H. J.) "Medallions and Pectorals", R. Merhav (ed), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*, Jerusalem: Israel Museum, s. 164-70, 1991b.

Kellner (H. J.) "Votive Plaques", R. Merhav (ed), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*, Jerusalem: Israel Museum, s. 286-99, 1991c.

Loraux (N.) "Tanrıça Nedir", Duby, G. – Perrot, M. (ed.), Pantel, P.S (Cilt ed.) *Kadınların Tarihi, C.I, Ana Tanrıçalardan Hıristiyan Azizlere*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul:, s. 33-64, 1991c.

Merhav (R.) "Some Observations Pectorals and Medallions", R. Merhav (ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*, Jerusalem: Israel Museum, s. 171-76, 1991a.

Merhav (R.) "Secular and Cultic Furniture", R. Merhav (ed), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*, Jerusalem: Israel Museum, s. 246-71, 1991b.

Meriçboy (Y. A.) "Lidya Dönemi Takıları/Lydian Jewelry" Cahill, N. (ed.) *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 157-176, 2010.

Özgen (İ.) "Lydia'nın Kutsal Emanetleri", Karul, N. (ed.), *ArkeoAtlas*, sayı: 5, s. 124-135, 2006.

Özgen (İ.) "Lidya Hazinesi/Lydian Treasure", Cahill, N. (ed.) *Lidyalılar ve Dünyaları/The Lydians and Their World*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 305-338, 2010.

Payne (M. R.) *Urartu Çiviyazılı Belgeler Katalogu*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.

Reade (J.) *Assyrian Sculpture*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1999.

Roller (L.E.) *The Phrygian Character of Kibele: The Formation of an Iconography and Cult Ethos in the Iron Age, Anatolian Iron Ages 3* (ed. Çilingiroğlu, A. – French, D.H.), Ankara, 1994.

Roller (L.E.) "Frig Dini ve Kült Uygulamaları/Phrygian Religion and Cult Practice", (ad. Sivas, H - Sivas, T.) *Friglerin Gizemli Uygarlığı/The Mysterious Civilization of the Phrygians*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s. 141-147, 2007.

Schaeffer (C.F.A.) "La Patare Et La Coupe En Or De Ras Shamra", *Ugaritica II, Nouvelles Etudes Relatives Aux Découvertes De Ras Shamra*, Paris, s. 2-48, 1949.

Türkoğlu (S.) *Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam*, İstanbul, 2002.

Zahlhaas (G.) "Personal Adornments: Clothing Accessories and Jewellery; Fibulae", R. Merhav (ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium BCE*, Jerusalem, Israel Museum, s. 186-88, pl.48-57, 1991.

Efes'te Hellenistik Öncesi Dönemdeki Ünlü Kadınlar: VII. Kleopatra ve IV. Arsinoe

Hilke Thür

Bu dönemin en ünlü kadınlarından biri olan Ptolemaios'ların (Büyük İskender'in MÖ 323'teki ölümünden sonra MÖ 30 yılına kadar Mısır'da hâkim olan sülale) son kraliçesi VII. Kleopatra (Clauss 2002; Wildung 1989 Mainz), dünyaya yayılan ününü Roma Dönemi tarih yazımlarına borçludur, günümüzdeyse hatırası skandal yaratan Hollywood filmlerinin etkisiyle devam eder. Kleopatra bu şöhretini, cumhuriyetten imparatorluğa geçiş döneminde Roma'nın en önemli iki erkeğiyle yaşadığı ilişkiye borçludur. Sezar'dan (Meier 1982) Caesar Alexander adında ama Caesarion (Küçük Sezar) diye anılan bir oğlu, Marcus Antonius'dan (Bengtson 1977) Alexander Helios ile Kleopatra Silene adındaki ikizleri ve daha sonra Ptolemaios Philadelphos olmak üzere üç çocuğu olmuştur.

Res. 1. Üzerinde Kleopatra portresi bulunan gümüş sikke. (Glasgow: nach H. Kyrieleis, Bildnisse der Ptolemäer. Archäologische Forschungen 2, 1975, Taf. 107.1)

Kleopatra, aktarılanlar doğruysa güzel bir kadın değildir, bunun değerlendirmesini en iyi gümüş sikkeler üzerindeki tasvirleri verir (Res. 1) (krş. Klose 1992), mermer portreleriyse (Walker 2001: 508-517) idealize edilmiştir (Res. 2). Kleopatra asıl ününe aklı, sevimliliği, hoşluğu ve bilgeliği sayesinde ulaşmıştı. Söylendiğine göre altı dil biliyordu.

Günümüze ulaşan tasvirleri, yoğun olarak Roma Dönemi tarih yazımlarının etkisindedir. Geç dönemde, Augustus'un isteği üzerine yazılan ve Marcus Antonius üzerindeki kötü etkisini öne çıkartan bu tasvirlerde, Romalı olmayan davranışlarıyla Marcus Antonius ve Octavianus arasındaki güç savaşından ve iç kargaşadan sorumlu tutulur.

Kleopatra'nın Efes'te bulunduğuna dair elimizde kesin bir kanıt yok ama pek çok tarihçi, Roma vatandaşı Yunanlı tarihçi Plutarchus'un aktardığı, MÖ 41 yılının kışında Marcus Antonius'un Efes'e gelişinde beraberinde Kleopatra'nın da olduğunu kabul eder. Marcus Antonius, bu ziyaretinde Efes'te Dionysos'un Satyr'ler, Silenler ve diğer takipçilerince "Yeni Dionysos" olarak müzik ve zillerle karşılanır. MÖ 33 yılının kışını da Efes'te geçirir, büyük olasılıkla İskenderiye'den gelen Kleopatra da ona katılır.

Bu vesileyle geldikleri Efes'te, Doğu Roma'nın en söz sahibi kişisi ve eşi için en uygun yer olan tiyatronun üst kısmındaki geç Hellenistik sarayda oturmuş olmalıdırlar (Keil 1932: 7-12; Vetters 1980; Ellis 1997: 38-50; Thür 2002: 257-274).

Res. 2. Kleopatra'nın mermer portresi (Berlin Antikenmuseum Inv. Nr. 1976.10: nach Ausstellungskatalog ,Cleopatra und die Caesaren, München 2006, Abb. 4)

Aslında Kleopatra'nın Efes'le ilgili kesin bağlantıları kızkardeşiyle ilgili olarak günümüze ulaşmıştır: Antik kaynaklara göre VII. Kleopatra'nın kızkardeşi genç IV. Arsinoe, MÖ 48'den 41 yılına kadar sığınmacı olarak Efes Artemis Tapınağı'nda (Artemision) yaşar. MÖ 41 yılında öldürülür, öldüğü zaman da oldukça genç olmalıdır. Plutarchus tarafından etkileyici bir biçimde anlatılan Tarsus'taki buluşmalarında[1] öldürülmesinden Kleopatra birlikte yaptıkları anlaşmayı yerine getirmiş olan Marcus Antonius sorumludur.

Peki IV. Arsinoe kimdir?

Roma dönemine ait pek çok tarih yazımlarında[2] rastlanan IV. Arsinoe, XII. Ptolemaios'un altı çocuğundan biridir, dolayısıyla baba bir anne ayrı, VII. Kleopatra'nın en küçük üvey kızkardeşidir. Her türlü yola başvurarak Mısır'daki hükümdarlık için savaşır, bunu da kısmen ve de özellikle babaları XII. Ptolemaios hayattayken yapar. Sezar da, muhtemelen XII. Ptolemaios'un vasiyetine istinaden, Romalı dostu Kleopatra ve onun erkek kardeşi ve aynı zamanda kocası

1 Plutarchus, vita Antonii 26,4 f.

2 Flavius Josephus ant. Jud 15,89; Appian civ. 5,9,34; Dio Cassius 42,35; 39,1; 40,1; 42,1; Caesar civ. 3,112,10f.; Caesar, De bello Alexandrino 23,2; 33,2.

Res. 3. Efes'te bulunan Arsinoe'nin sekizgen mezar kaidesi, Oktogon. Fotoğraf: Hilke Thür

olan XIII. Ptolemaios'un hükümdarlığını kabul eder. Arsinoe ve kardeşlerin en küçüğü olan XIV. Ptolemaios'a da Kıbrıs'ın hükümdarlığını verir.

İskenderiyeli soyluların hükümdarlık talebini desteklediği Arsinoe, Kıbrıs'tan kaçarak İskenderiye' ye döner. Ordunun bir kısmını kendi etkisi altına alabilmiş olması *Ceasar*'da anlatılmış olan acılı bir savaşa neden olur.[3] Bu savaşta XII. Ptolemaios Nil'de boğulur ve İskenderiye'nin ünlü kitaplığı yanar. Sonuçta Sezar ve onunla beraber olan Kleopatra savaşı kazanırlar ve Sezar Kleopatra'yı XIV. Ptolemaios ile beraber tahta çıkartır.[4] Arsinoe'yi ise tutsak olarak beraberinde Roma'ya getirir. Zafer geçidini, yanında elleri bağlı olan Arsinoe ve Pharos'un ünlü İskenderiye Deniz Feneri'nin maketi eşliğinde yapar. Ancak Romalılar elleri kenetlenmiş bu mutsuz prensese acırlar, Sezar da bunun üzerine ellerinin çözülmesine izin verir ve Arsinoe'yi Efes Artemisionu'na sığınmacı olarak yollar.[5]

Burada Arsinoe'yi bir rahip "kraliçe gibi karşılar."[6] Bundan sonraki yedi yıl boyunca Arsinoe, tapınağın sığınağında, yani Efes Artemis Tapınağı'nın *temenos*'unda (kutsal alan) yaşar.

Artemision'da rahat bir hayatı olur ancak buradan başka bir yere gidemez. Günlerini sığınmacı olarak nasıl geçirdiğini bilmediğimiz gibi eğitimi, öğrenimi, dil bilgisi ve kişiliğine dair bilgimiz de oldukça az. Belki de Arsinoe ken-

3 Caesar, De bello Alexandrino 23,2; 33,2.
4 Dio Cassius 39,1; 40,1; 42,1; 42,35.
5 Dio Cassius 43,19,2.
6 Flavius Josephus, ant Jud. 15,89.

dini daha çok astragal oyunuyla oyalamıştır (bkz. Schädler 2007:10-12). Tarih yazımıysa bize Marcus Antonius tarafından buyrulan veya kendisi tarafından gerçekleştirilen ölümünü aktarır.[7]

IV. Arsinoe'nin Efes'teki Mezarı

20. yüzyılın başında Efes'in merkezindeki aşağı Emblos'ta, yani şehrin ana bulvarlarından birinde, formu nedeniyle mezar olarak yorumlanan bir yapı ortaya çıkarılır (Heberdey 1904: 70-76). Boyutları küçük de olsa, Halikarnassos Mozolesi (Jeppesen 2002; Hoepfner 1996: 95-114) veya Belevi (Praschniker-Theuer 1976; Hoepfner 1993: 111-123) diye bilinen hanedanlık mezarlarını andıran bir yapı tipine sahiptir. Bu yapının (Res. 3) peristasisli ve piramit biçimli bir çatısı vardır, sekizgen bir merkezi yapının içinde 9 x 9 m uzunluğunda kare biçiminde bir diğer yapıdan ve 3,40 m yüksekliğinde bir kaideden meydana gelir.

Anıtın yüksekliği 13,5 m'dir (Res. 4). Kısmen kendine has mimari unsurlarına bakılarak çoğunlukla MÖ 50-20 arasına tarihlenir (Alzinger 1974: 40-43;

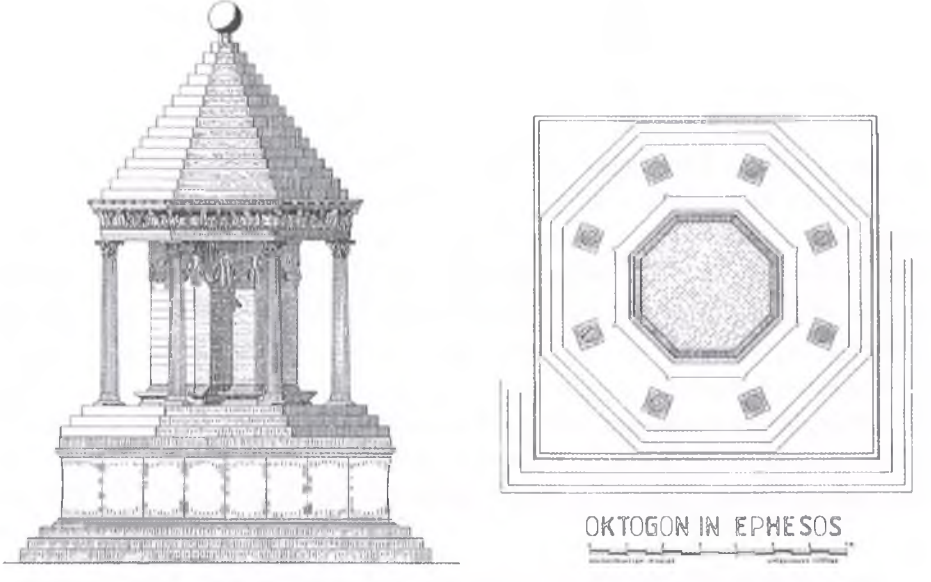

Res. 4. Efes Arsinoe mezarının rekonstrüksiyonu (Umzeichnung Knibbe/Thür nach W. Wilberg).

7 Flavius Josephus, ant. Jud. 15,89; Dio Cassius 43,19,2.

Res. 5. İskenderiye Deniz Feneri'nin rekonstrüksiyonu (nach H. Thiersch, Pharos. Antike. Islam und Occident, 1909, Taf. 4.).

Heilmeyen 1970: 79 vd.; v. Hesberg 1980; Rumscheid 1994) Daha sonraları yapının kaide kısmındaki mezar hediyeleri çalınmış, basit mermer bir lahit içinde genç bir kadın iskeletinin bulunduğu mezar odası keşfedilmiştir (Keil 1930: 41-45; Thür 1990: 50-52). Patolojik analizler[8] iskeletin 17,5 yaşında, beslenme durumu üst tabakadan bir kişiye ait olduğunu işaret eder ama cinsiyeti belirlenemez. İncelemelerin ani bir ölümü göstermesine ve daha pek çok noktaya bakılarak gömülen kişi IV. Arsinoe olarak tanımlanır.[9]

Yapının arka kısmında yapılan bir sondaj, MÖ 1. yüzyılın son çeyreğinde inşa edildiğini kesinleştirir (Ladstätter 2000: 373). Bu tarih, G. Plattner'in Efes korinth başlıkları konulu doktora tezinde de onaylanır.[10] Süslemeler ve dekorasyon ayrıntıları (Res. 5) yapıyı, Augustus döneminin başından çok Hellenistik dönemin ilerleyen zamanlarına oturtur. Bu durum, Efeslilerin mezarı Arsinoe'nin ölümünden hemen sonra, belki de öldüren kişinin emriyle planlayıp yapımına başladıkları veya mezarın Augustus zamanında yapıldığı konusunu belirsiz kılar.

Sekizgen yapıyı Arsinoe'nin mezarı olarak yorumlamaya neden olan çok sayıda unsur var. En başta yapının yeri dikkat çeker. Şehir içinde, sadece hanedanlık soyundan gelen veya şehre özel hizmetleri bulunmuş kişiler için ay-

8 Oda mezarın iki nişinin bulunmasında ele geçen iskelet -Keil tarafından Greifswald'a getirilen kafatası dışında– Susi ve Egon Reuer tarafından incelenmiş ve belirlenmiştir, yeni bir analiz Fabian Kanz tarafından yapılmaktadır.

9 Dazu H. Thür a. O. (dn. 20) 43-56.

10 G. Plattner, Ephesische Kapitelle des 1. und 2. Jhs. n. Chr. Form und Funktion kaiserzeitlicher Architekturdekoration in Kleinasien (yayımlanmamış doktora tezi 2003) 27.

rılan bir konumda. Yapı formu, daha önce söz ettiğimiz gibi hanedan mezarı tipinde. Üçüncü nokta, MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısına denk gelen tarihlemedir. Dördüncü olarak yine söz edilen patolojik veriler ve beşinci olarak da Mısır ile bağlantısı açıkça görülebilen dekoratif öğelerin varlığıdır (grifonlar, meşale taşıyıcıları şeklinde yapılmış palmiye yaprağı tarzı sütunları,[11] piramit şeklindeki çatı). Önemli bir diğer son noktaysa yapının İskenderiye'nin dünyaca ünlü deniz feneri Pharos'un (Thiersch 1909; Grimm-Pfrommer-Denis 1998) orta bölümünü vurgulayan sekizgen biçimidir. Bununla gömülen kişinin geldiği yer dile getirilmek istenmiştir.

Arsinoe'nin kişiliği ve yaşamı ne yazık ki az sayıdaki tarih yazımlarının bize ulaştırdığı dolaylı bilgilerle aktarıldı, bizce alışılmışın dışındaki bu mezar yapısı Arsinoe'ye ve onun kaderine dair binlerce yıldır korunan bir anıt. Mezarın yeri, Arsinoe'nin, antik dönemde Efesliler ve ziyaretçiler tarafından hatırlanmasını ve önem verilmesini sağlamış olmalı. Bugün de üç milyon turist Efes harabelerindeki mezarının yanından geçerken, bilgilendirme panosu ve rehberlerin anlatımlarıyla onu hatırlıyor ve böylece adı da Efes'le bütünleşmiş kaderi de canlı tutuluyor.

Bibliyografya

Alzinger (W.) *Augusteische Architektur in Ephesos*, SoSchrÖAI Bd. 16, s. 40-43, 1974.

Bengtson (H.) *Marcus Antonius*, Triumvir und Herrscher des Orients, Münih, 1977.

Clauss (M.) *Kleopatra*, Münih, 2002.

Ellis (S.P.) "Late antique houses in Asia Minor", ed. S. Isager-B. Poulsen, *Patron and Pavements in late Antiquity* (Halicarnassian Studies II) Odense, 1997, s. 38-50.

Grimm (G.)-Pfrommer(M.)-Denis (U.) *Alexandria. Die erste Kwönigstadt der hellenistischen Welt. Bilder aus der Nilmetropole von Alexander dem großen bis Kleopatra VII*, Mainz, 1998.

Heberdey (R.) *Vorläufiger Bericht über die Grabungen in Ephesus 1904*, ÖJh 8, 1905, Beibl. s. 70-76.

Heilmeyer (W.) *Korinthische Normalkapitelle*, RM Ergh. 16 (1970) 79 vd.

Hesberg (H.v.) *Konsolengeisa des Hellenismus und der frühen Kaiserzeit*, RM Ergh. 24, 56 f. 62. 64 vd., 1980.

Hoepfner (W.) *Zum Maussosolleion von Halikarnassos*, AA, 95-114, 1996.

Hoepfner (W.) *Zum Masoleum von Belevi*, AA 1993, 111-123.

Jeppesen (K.) *The Maussolleion at Halikarnassos. Report of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum*, sayı: 5 The superstructure, 2002.

11 Oktogon'da bulunan meşale taşiyıcısı olarak yorumlanan her iki palmet yaprağı sütunları Viyana'daki Ephesos Müzesi'nde Env. Nr. I 842 ve I 843 altında kayıtlı olarak sergilenmektedir, bunun için krş. W. Oberleitner vd., Funde aus Ephesos und Samothrake, Katalog der Antikensammlung II, 1978, sf. 115.

Keil (J.) *XVI. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos*, ÖJh 27, Beibl. 7-12, 1932.

Keil (J.) *15. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos*, ÖJh 26, Beibl. Sp. 41-45, 1930.

Klose (D.O.) (ed.), *Von Alexander zu Kleopatra, Herrscherportraits der Griechen und Barbaren*, Staatliche Münzsammlung Münih, 1992.

Ladstätter (S.) *Jahresbericht ÖAI 1999*, Grabungen Ephesos, ÖJh 69, 373, 2000.

Meier (C.) *Caesar*, Berlin, 1982.

Praschniker (C.)-Theuer (M.) *Das Mausoleum von Belevi*, FiE VI, 1976.

Rumscheid (F.) *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus I* (Text), II (Katalog), 1994, I 160 ff. II 19 Kat. 48. Thür, Oktogon.

Schädler (U.) (ed.) *Spiele der Menschheit*, s. 10-12, Darmstadt, 2007.

Thiersch (H.) *Pharos, Antike, Islam und Occident*, 1909.

Thür (H.) "Kontinuität und Diskontinuität im ephesischen Wohnbau der frühen Kaiserzeit", (Hrsg.) C. Berns- H. v. Hesberg-L. Vandeput- M. Waelkens, Patris und Imperium, Babesch Suppl. 8, s. 257-274, Leuven, 2002.

Thür (H.) "Arsinoe IV., eine Schwester Kleopatras VII.", *Grabinhaberin des Oktogons in Ephesos?* Ein Vorschlag ÖJh 60, s. 50-52, 1990.

Vetters (H.) *Ephesos: Vorläufiger Grabungsbericht 1980*, AnzWien 118, 142 Abb. 8 Taf. VIII/1, 1981.

Walker (S.) *From Queen of Egypt to Queen of Kings. The portraits of Kleopatra VII*, Atti del V congresso internationale italo-egiziano Torin 2001 (2002), s. 508-517.

Wildung (D.) (Hrsg.) *Kleopatra. Ägypten um die Zeitenwende*, Ausstellung Münih, Mainz 1989.

Yunan/Hellen Uygarlığında Kadın

Yunan/Hellen dünyasında çok zengin arkeolojik buluntulara paralel olarak yazılı belgelerde, destanlarda, şiirlerde ve tiyatro yapıtlarında kadın, imajı ve kişiliğiyle bir hayli geniş yer alır. Kadının ilk geçtiği yapıt Homeros'un İlias destanlarıdır. Destanın konusu Troia savaşlarının başkahramanı da, bir güzel kadın, Helena değil midir zaten? İlias destanlarında kadın, erkeğiyle evlilik ve aile ilişkilerinin vazgeçilmez bir öğesidir. Burada kadını, büyük bir ailenin yaşam biçimi içinde, türlü sıfatlarıyla, ailenin bir üyesi olarak tanırız. İlias destanının XVIII. şarkısında şehirde barış vardır, düğün töreni yapılmaktadır, evli çift yolda düğün alayında müzik ve meşalelerin refakatinde yürür. Kadınlar sokağa çıkmaz, evlerinin önünde töreni seyrederler. Erkekler dışarıdadır, toplantılara katılırlar, mahkemelerde toplu halde bulunurlar. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında görünen tablo şudur: Kadın evdedir, erkek dışarıdadır. Aynı şarkıda şehirde savaş hali anlatılır, erkekler dışarıda savaş hazırlıklarındadır. Kadınlar bir arada toplanmış, çocuklarıyla ve ailenin yaşlılarıyla duvarları örerek takviye ederler. Destanın aynı şarkısında kadınların yapamayacağı işlerden bahsedilir. Dışarıdaki toplantılara katılamaz, savaşla ilgili işlem ve zanaatlarda bulunamaz, tehlikeli bir iş olan çobanlık yapamaz, ayrıca yorucu tarla işlerinde de çalışamazlar. Ancak tarlada çalışanlara, ekini toplayanlara, yani erkeklere yemek pişirirler. Aynı bölümde genç kızların, genç erkeklerle bağbozumuna katıldıkları, bu işlevlerin törensel bir hava içinde geçtiği ve şarkılarla üzüm sepetlerinin taşındığı anlatılır. Yine destana göre kadınların yaptığı işlerin başında yün eğirmek ve kumaş dokumak gelir. Dokunan kumaşlar günlük işlerde kullanılır, ayrıca tanrıçalara ince işleme gömlek ve *peplos*'ları da –özellikle Tanrıça Athena için– dokunur. Görüldüğü gibi, elimize kadar ulaşmış, kanunlar diyebileceğimiz yazıtlar olmamasına karşın, Homer, İlias destanıyla kadının yaşadığı yörenin toplumundaki yerini belirlemiştir. Kuşkusuz bu bilgiler "kadınlar tarihi" için bu çağın, MÖ 1. bin yılın ilk yarısının en önemli verileridir.

Kadınlar tarihi için bir başka kaynak da, Atina'da yaşamış olan yazar Ksenophon'un ev ekonomisi bilgisi veren *Oikonomikos* adlı kitabıdır. İki erkeğin konuşmaları arasında şu ifadeler yer alır: Kız, genç, on beş yaşında, sıkı kurallar altında yaşamış ve eğitilmiştir, öyle ki az görecek, az işitecek, az soracak, yün işlemesini bilecek, yemek pişirmesini de bilecek. Erkek ve kadının iyi terbiye almış olması çok önemlidir. Tanrılar yaradılışın başlarından beri kadını ev işleri ve evin ihtiyaçları için, erkeği dışarıdaki işler için yaratmıştır. Kadınların bebeklere büyük şefkati vardır, evin mallarını korurlar, erkeklerse korkusuzdur, evlerini ve servetlerini korurlar. Doğal olarak erkekle kadın eşit değildir. "Sen karım, evde kalacaksın ve eve dikkat edeceksin, hasta olan hizmetkârlara özen gösterecek, onları iyileştireceksin. Çocuklara şefkatli bir anne, bana sadık bir eş olacaksın." Bu satırlar, 5. yüzyılın sonlarında, Atina toplumundaki kadını, kadının ne olması, nasıl olması gerektiğini açık olarak anlatır.

Yunan/Hellen toplumunda halkın içindeki hayat, bir erkekler dünyasıdır. Politika, *symposion*, ticaret, üretim, beden ve ruh sağlığı için spor... Buna karşın ve tabii ki bazı istisnalar dışında kadının dünyası evinin içiyle sınırlıdır.

Heykeller, kabartmalar, özellikle vazo resimleri Hellen kadınının güzelliğini gösterir. Kıta Yunanistan'dan Boetya'da kadınların ne denli gelişmiş olduğu, Sparta şehrindeki kadınların çekici bakışları ve ellerinin güzelliği Homeros'un destanlarında övgüyle dile getirilir.

Hellen dünyasında devletin yapılanmasında ana öğelerden biri aile ve tek kadınla evlilik ilkesiydi. Devlet, kanunlar ve buyrultularla yaşayanların refahını ön plana alıyordu. Hellen dünyasının kadın ve erkeği –Roma'da görmediğimiz– yurttaş olarak bir takım temel özgürlüklere sahipti.

Belgelerden anladığımıza göre MÖ 7.-6. yüzyılda, Kıta Yunanistan ve İyonya'da kanunların saptanması göreviyle birtakım kişiler ve daha sonra da komisyonlar ortaya çıkar. Başka deyimle, Hellenler/Yunanlılar Eski Doğu'da olduğu gibi, kanunları stellere veya çağımıza kadar gelmemiş olan tahta levhalara yazdırmışlardır. Bu çağda (Arkaik Çağ) tanıdığımız "kanun koyucu"larının en ünlüleri şunlardı: Lokroi'de (Kıta Yunanistan) *Zaleukos*, Lesbos'da (Midilli Adası) *Pittakos*, Atina'da *Drakon* ve *Solon*. Başka şehir devletlerinde de ekonomik, politik ve sosyal gereksinmeleri karşılayan kanunlar çıkarılmıştır. Örneğin, eski çağlardan beri hukuka önem veren bir toplum düzeninin var olduğu Girit Adası'nda Arkaik Çağ'ın sonlarında (MÖ 480-460) yazdırılmış olan Gortin Kanunu'nu anımsayalım.

Eski Yunan/Hellen kanunları, çeşitli yer ve koşullar altında yazdırılmış olmasına karşın, ortak nitelikleri "ceza hukuku"nun en katı kuralları "*göze göz, dişe diş*" (İbrani kanunları) prensibinin uygulanmış olmasıdır. Tarihi bir kişi olan

Drakon'un kanunları, kesinlikle bir anayasa niteliğinde olmayıp, Attika'da kan gütme davalarını önleyici, katı bir "ceza kanunu"dur.

Solon, Atina'nın kral ailesinden gelme bir soylu, birçok ülke görmüş bir gezgin, İyonya kültürünü algılamış bir bilgin, yazar ve şairdi. Solon eline verilen yetkilerden faydalanarak, Atina'da köklü bir reforma girişmiş ve anayasa niteliğinde bir "kanunname" ortaya koymuştur. Ekonomik koşulları düzelten, iyiye götüren, katı ceza kurallarını yumuşatan, yeni bir sosyal düzeni ortaya koyarak yurttaş halkın politik haklarını ve askerlik görevlerini düzenleyen Solon kanunları, bütün Attika'da uygulanmıştır.

Adı geçen kanunlarda, medeni hukukla ilgili veraset, evlat edinme, mülkiyet sorunları, yasaya getirilen yeniliklere karşın tutuculuk sınırlarını aşamamıştır. Burada bir noktada gelenekler aşılamamıştır. Bu kanunlarda yurttaşların ahlakı hakkında hükümler vardır. Özellikle ailedeki kadınların namuslu olmaları, iffet ve fazilet gibi kavramlara sahip olmaları istenmekteydi. Ayrıca, aileler zengin ziyafetler, muhteşem cenaze törenleri düzenlemek, israfın önüne geçmek için sınırlandırılıyor, bazı koşullarda yasak ediliyordu. Yurttaşların kazançları kontrol ediliyor, dul kadınların ve yetimlerin mal ve mülklerinin idaresi, bazı koşullara tabi tutularak kanunun güvencesi altına alınıyordu.

Solon'un kanunlar çerçevesinde gerçekleştirdiği politik, ekonomik ve sosyal reformlar sayesinde Atina hızla kalkınır ve komşu şehir devletleri arasında önemli bir yer alır.

Kıta Yunanistan'da ve Atina şehrinde yaşayan kadınların hiçbir politik hakkı ve yetkisi yoktur. Şair Aristophanes'in *Lysistrata* adlı komedisinde, savaşa karşı çıkan kadınlar aralarında anlaşarak kocalarının savaş kararına karşı, onlara karılık görevini reddedip bir tür siyasi dayanışma sergileyerek, protestolarıyla seslerini duyururlar. Kadınların istediği, kocalarının ve oğullarının evde kalmasıdır; bu da ancak barışla olur. Adı geçen komedide kadınlar, kuvvetli iradeleri ve dayanışmaları, en güçlü silahları kadınlıklarıyla, barışı sürdürmek çabaları içinde zekâ ve aklı simgelerler. Savaşsa, erkeklerin akılsızca, budala bir işi olarak gösterilir ve eleştirilir.

Yunan/Hellen toplumunda evlilik için gençlerin fikri alınmazdı. Amaç, yukarıda değindiğimiz gibi devletin bir kurumu olan ailenin devamı –böylece istenilen çocuk erkek oluyordu– ve refahıydı. Evlilikte ailelerin servet ilişkileri önemli olduğu için çoğu kez yakın bir akraba erkek damat olarak seçilir, yabancılarla evlilik hoş karşılanmazdı. Erkeğin serveti kadar kadının da mal ve mülkü önemliydi, fakir kadın istenmezdi. MÖ 5. yüzyıldaki belgelerden evlenen kızın ailesinin verdiği çeyiz biliniyor: Para, giyim eşyası, süs eşyası, takılar ve köleler... Evlenecek kızın yaşı küçük, on beş sularında olmalıydı. Erkekse on sekiz veya yirmi yaşların-

da... Hellenlerin evliliklerinde hiçbir zaman ideal bir yaş uyumu sağlanamamıştır. Zengin ve soylu ailelerde, kızların yaşları küçük, erkeklerse yaşını başını almış kişilerdi. Nişanlılık döneminden sonra, düğün zamanı gelirdi: Atina takviminin 7. ayı *Gamelion*, modern takvime göre ocak/şubat ayı. Bu ay evlilik ve kadınların koruyucusu Tanrıça Hera için kutsal aydı. Evlilik akdi sırasında Hera'ya dualar okunur, adaklar verilirdi. Bundan sonra, kutsal bir yemek sunulur, ondan sonra da gelin ve damadın yıkanma töreni gerçekleşirdi. Gelin olacak kız, babasının evinden ayrılırken, genç kızlığa veda eder; oyuncaklarını, toplarını ve bebeklerini tanrıça Artemis'e adakta bulunurdu. Düğün günü, damadın ailesinde büyük bir düğün yemeği verilir ve kutlama yapılırdı. Düğün töreninde yapılacaklar belliydi, çünkü israf kanunlarla yasaklanmıştı. Hellenlerde düğün pastası bal ve susamdan yapılır ve bu tatlıyı kokulu ayvaların sunulması izlerdi –Solon kanunlarının direktifiyle– ve düğün ziyafeti böyle sona ererdi. Gelin, şarkılar söyleyen kızların refakatinde gelin odasına götürülür, orada damat gelinin yüzünü kapatan ince tülü kaldırır ve yeni hayatlarına ilk adımı atmış olurlardı. MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı ve 5. yüzyıl Yunan seramiğinin kırmızı figürlü vazolarında, dış yüzeylerine resmedilmiş birçok örnekte böyle düğün sahneleri karşımıza çıkar.

Yunan/Hellen kadınlarının çoğu, evinin işleriyle meşguldür. Hayli ağır olan bu işlerin başında buğday öğütmek, günlük ekmeği ve yemeği yapmak, çeşmeden veya dereden su taşımak gibi bugünkü kırsal kesim kadınının işleri gelirdi. Ailede bulunan tüm kadınlar, köleler de dahil, evin refahı ve huzuru için çalışırdı. Bu ağır ev işlerinin yanında yün eğirmek, kumaş dokumak da kadınların sorumluluğundaydı. Yunanlı ev kadınından istenen, sabırlı, yaratıcı ve zevkli olmasıydı. El becerisi ve yaratıcılık, birçok Yunan/Hellen yazarının yapıtlarında dile getirilir.

Evli kadının kocasına sadakatsizliği büyük suçtu; cezaya çarptırılırdı. Tapınakta ateşe atmak gibi cezalar biliniyor. Zina yapan kadını kocası evden kovar, başka bir deyimle boşardı. Erkek kadın boşadığı zaman, kadın yurttaşlık hakkının elinden alınması tehdidi altında kalabilirdi. Yunanlı bir erkek, hiçbir neden olmadan karısını boşayabilirdi. Sadakatsiz, zina yapan koca için ceza yoktu. Aileye çocuk veremeyen kısır veya hamile bir kadını erkek boşadığı zaman, kızın ailesine evlenirken getirdiği çeyiz, hiçbir yasal formaliteye gereksinim olmadan geri verilirdi.

Buna karşın Yunan toplumunda kadın isterse boşanabilir ve çeyizini geri alabilirdi. Boşanma durumunda çocuklar babaya verilir, babanın vesayeti altında baba ocağında yaşarlardı.

Yunan toplumunda iffetli kadın, büyük saygıya layık bir kişilik olarak evin mutlak hâkimi ve meşru çocukların annesi, evinin tek kadınıydı. Varsıl

kadınlar, büyük evlerde, harem *Gynaikonitis*'te, erkeklerden ayrı otururlardı. Kadınlar gerekli olmadıkça sokağa çıkmazdı, ancak dinsel ayinlere katılır ve erkeklerden ayrı, kendi aralarında otururlardı. Küçük kızlar da tören ve dinsel alaylara katılır, şarkı söyler, dans ederlerdi, fakat erkek çocuklardan ayrı olarak...

Kapalı bir toplum düzeni içinde kendi otoritesi ve saygınlığının bilincinde –özellikle de soylu ailelerin mensupları–, hiçbir siyasi ve hukuksal hakları olmadığı halde filozofların söyleşilerini dinleyen, mektuplar yazan kadınların varlığı yazılı kaynaklarda geçer. Büyük evlerde oturan varsıl ailelerin her türlü gereksinmeleri hizmetkârlar ve köleler eliyle gerçekleştirildikten sonra, evin sorumlusu hanımlar manevi açıdan doyuma ulaşmak için fikri etkinliklere katılabilirlerdi. Doğal ki bunlar, şehirde yaşayan "yurttaş" statüsündeki kadınlara özgüydü. Böylece Klasik Çağ'ın başlarından (MÖ 5. yüzyılın ilk yarısı) itibaren Yunan/Hellen toplumunda adını duyuran hekim kadınlar, sanatçı kadınlar ve de özellikle ressam kadınlar ortaya çıkmıştır. Ressam kadınların belli bir eğitim aldıktan sonra işlevlerini sürdürmüş oldukları biliniyor.

Kadın meslekleri arasında en saygın yeri "ebelik" alırdı; ilkel eczacılık ve bitkilerle tedavi yöntemlerini bilen kadınlar da toplumda saygı gören, aranan bir grubu oluştururdu. Toplumun orta kesiminden olan zanaatkârların karıları, kocalarının atölyelerinde çalışırlardı; örneğin, ayakkabıcı kadınlar ve çömlekçi kadınlar... Bize kadar gelen Yunan çanak çömleğinin üzerindeki imalatı yapan ressam adları erkek olmasına karşın, bu alanda kadınların etkin işlevleri olduğu biliniyor. Fakir halk tabakasının kadınları, kırsal kesimin kadınlarıysa evlerinde günlük işleri bitirdikten sonra, dışarıda, kocalarının işlerine katılıyorlardı, aynen bugün de Anadolu'da olduğu gibi...

Yunan toplumunda, ister Atina, ister zengin İyonya şehirlerinde olsun, ticaret agoralarında pazarcı kadınlar büyük bir yer tutardı. Agoralarda kadınlar ve erkekler ayrı yerlerde, ayrı besinleri satıyorlardı. Bildiğimiz kadınların, çeşitli sebze ve meyve, erkeklerinse et, balık ve çağının mutfağında şekerin yerini tutan balı sattıkları... Bazı kadınlar, ayrıca evde imal ettikleri süt ürünlerini ve dokudukları kumaşları da satışa sunarlardı. Trajedi yazarı Euripides'in annesinin pazarda sebze satan bir halk kadını olduğunu hatırlatalım. Ayrıca agoralarda para bozan, para değiştiren kadınları tanıyoruz. Bunlar arasında zenginliğe kavuşan ve sınıf atlayan kadınlardan, antik yazarlar çoğu kez alay ve küçümsemeyle bahseder. Büyük şehirlerin varoşlarından gelen çiçek ve şifalı otlar satan kadınlar da, bu satıcı kadınlar grubundadır.

Yunanlılara ait çeşitli yazılı belgeler ve vazo resimleri, ekmekçi dükkânlarının varlığını bize gösteriyor. Bu resimlerde bir sıra halinde oturan kadınlar hamur

yoğurur. Bir tarafta da genç kadınlar flüt çalarak onlara refakat eder. Yunanlıların, özellikle Atinalıların günlük hayatını anlatan yazıtlarda, ekmek türlerinin ve tatlılarının, ekmekçilerden satın alındığı kayıtlıdır.

Soylu varsıl aileler, çoğu kez çocukları için sütana ve dadı, yaşı yediyi geçmiş erkek çocukları için de hoca tutarlardı. Atina'da kızlar okula yollanmaz; müzik, flüt çalmak, şarkı söylemek ve dans öğretilirdi. Bu saydıklarımız, kült törenlerinin bir bölümünü oluştururdu. Kızlar, yalnız Sparta'da spor yapabiliyorlardı. Spor, genç erkeklerin başlıca uğraşı olup, sadece onlara öğretiliyordu.

Hetereler

Filolojik ve arkeolojik verilerle MÖ 7. yüzyıldan itibaren Yunan toplumunda *Hetere* (Eski Yunanca *hetaira*) olarak adlandırılan kadınlarla karşılaşırız. *Hetere*'nin sözcük anlamı "arkadaş/refika, fahişe; zevk, mutluluk veren kız"dır. Bu kadınların ortaya çıkmasını, Yunanlı kadının evinde kapalı yaşaması ve erkeğiyle halk içindeki topluluklara, *symposion*'lara katılamamasına bağlayan araştırıcı sayısı az değil. Toplum içindeki şölenlerde ve *symposion*'larda, erkeklere arkadaşlık etmeleri için dans ve müziğin dışında güzel konuşma, edebiyat, hatta felsefe eğitimi verilen *Hetere*'ler, Yunanlı erkekler tarafından aranılan bir tür üst tabaka fahişelerdir. Bu kadınların erkeklerle her çeşit ilişkileri ücrete tabidir. Antik kaynaklar bu ücret listelerinden bahseder. *Hetere*'lerin güzelliği ve eğitim düzeyleri, ücret saptamada başlıca ölçüdür. Bir Yunan/Hellen erkeğinin beğendiği *Hetere*'yle ilişki kurması için, kadının bir evvelki arkadaşı-sevgilisinden izin alması gerekirdi. Ayrıca *Hetere*'lerle uzun bir süre arkadaşlık etmek için şahitler önünde söz vermesi, başka deyimle sözlü bir anlaşma yapması koşulu vardı. *Hetere*'ler Atina'da bir meslek sınıfı olarak algılanırdı. Bu kadınlar, sosyal açıdan yurttaşlarla aynı seviyede kabul edilmedikleri için yurttaş niteliğindeki bir erkekle evlenemezlerdi.

Çevresindeki erkekleri etkileyen, tarihe adını yazdırmış en ünlü *hetere*'ler arasında, sanatçılara modellik de yapmış olan Phryne'den bahsedersek bu genç kadın, MÖ 371 yılında Thespiae şehrinden Atina'ya gelmiştir. Çok iyi bir eğitim gördükten sonra fahişelik mesleğine başlayınca doğum adını değiştirerek Phryne adını almıştır. Çok güzel olduğu kadar kibar ve mütevazı olan Phryne, başka *Hetere*'lerin rahatlıkla ve özellikle gittiği umumi hamamlara gitmezdi. Hellenistik dönemin ünlü heykeltıraşı Praxiteles ve ressam Apelles'e modellik yapmıştı. Doğal olarak bunun yanında her iki sanatçıyla, çağının yazarlarına konu olan *Hetere* ilişkisini uzun yıllar sürdürmüştü.

Çok zeki, bilgili ve zengin olan Phryne, Thebai şehrinin Büyük İskender'in yıktığı surlarını onartmak istemiş, fakat bu önerisi "Şehir Meclisi" tarafından kabul edilmemiştir. Çünkü o, bir *Hetere*'dir; ne kadar zengin olursa olsun bir yurttaş değildir!

Aşk Tanrıçası Aphrodite'nin tapınaklarında hizmet veren *Hetere*'ler vardı ve bunların arasında en tanınmışı Korinth'deki Aphrodite tapınağıydı. Bu tapınaktaki kadınlar köle sınıfındandı ve aşk hizmetinden kazandıkları para tapınağın hazinesine gidiyordu.

Klasik çağlarda Yunanistan'da, kadın tiyatro sanatçıları bilinmiyor; dansçı, akrobat, hokkabaz hünerleri gösteren kadınların, ücret, para karşılığı, şölen ve *symposion*'larda misafirleri eğlendirmek için kiralandığıysa biliniyor.

Yunan/Hellen dünyasında bir kadın için en yüksek ve onur verici iş "rahibe" olmaktı. Yurttaş kadınlar için rahibelik resmen ve devletin tanıdığı yüksek bir memuriyetti. Bir onursal memuriyet olarak icra edilir ve kurban yemeklerine, dinsel törenlere/alaylara, rahibeler katılırdı. Atina'da soylu ailelerin kızları, Akropol'de yer alan tanrıça Athena'nın tapınağında rahibe olarak görev almışlardır. Gelecekten haber veren, kehanette bulunan rahibeler de vardı. Bunların arasında, Delphi'deki Apollon tapınağında "kâhin kadın" Pythia en çok tanınanıdır. Çok önemli bir özellikleri, rahibelerin çoğunun evli kadınlar olmasıdır. Evlerinin hanımlığı yanında, kendi arzularıyla talip oldukları saygın onursal "rahibelik memuriyetini" yıllarca sürdüren kadınlar biliniyor. Batılı bilginlerin ilgi odağı, araştırma konusu hep kıta Yunanistan'daki Yunan/Hellen toplumunun kadınlarıdır (Bugün bize ulaşan bilgilerin kaynağının erkek ürünü yapıtlar olduğunu hatırlayalım). Yunan/Hellen uygarlığının tartışılmaz ana kaynağı İyonya şehirlerindeki kadınlar hakkında bilgilerimizin çok geniş olduğu söylenemez. Yurdumuz müzelerinde teşhir edilen ve korunan zengin Antikçağ buluntuları, bu konunun ele alınıp Türk arkeologları tarafından araştırılması gereğini ortaya koyar.

Kıta Yunanistan'a oranla İyonya şehirlerinde ve adalardaki kadınların kişilik, temel hak ve özgürlük açısından çok daha yumuşak ve ılımlı bir ortamda gelişmiş oldukları gözlenir.

MÖ 6. yüzyılda Samoslu filozof Pythagoras, güney İtalya'da Kroton şehrinde kurduğu okula kadınları da almış ve kız talebelerine felsefe öğretmiştir. Bunun yanında, ev ekonomisi, çocuk bakımı dersleri de verilirdi. Bu okuldan yetişen kızlar ve kadınlar, çağının en iyi eğitim almış, üstün kadınları olarak değerlendirilirlerdi. Başka bir örneği Lesbos (Midilli) adasından biliriz. Soylu bir adalı ailenin kızı olan Sapho yalnız Lesbos'un değil, bütün Yunan/Hellen dünyasının en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilir. Sapho'nun çevresin-

deki iyi yetiştirilmiş kadınlarla kurduğu okulda soylu ailelerin kızlarına, aynen Atina'daki büyük filozof Sokrates'in genç erkekleri yetiştirdiği gibi, daha çok müzik ve şiir ağırlıklı dersler verilirdi. Sapho idare ettiği okuldaki genç kızlara duyduğu aşırı sevgiyi ve bu genç kızların gelecekteki kocalarına beslediği kıskançlığı tutkulu dizelerinde dile getirirken büyük başarı göstermiştir. Yunan filozofu Platon, güzel ve gerektiğinde bilgili erkeklere karşı direnmesini başaran bu şair kadını, "Muza'ların onuncusu" olarak nitelemiştir.

Aiolya (Aiolis) halkının yaşadığı Ege adalarında kızlar ve kadınlar, bütün ilgilerini yalnız eve vermemişler, belli bir eğitim almışlar ve dışarıda halka açık toplantılara da katılmışlardır. İyonya ve Ege adalarında, Kıta Yunanistan'dan çok daha yumuşak bir atmosferin varlığı görülüyor.

Yunan ve İyonya yazılı kaynakları, güçlü kişilikleriyle evlerindeki haremin sınırlarını aşmış, kahraman niteliğine kavuşmuş, halkın içine çıkmış kadınlardan övgüyle bahseder. Bunlar daha çok vatansever, tarihsel kişilikleri olan yönetici sınıfın kadınlarındandır. Kıta Yunanistan'da kadınların şehir yönetiminde, başka deyimle devlet yönetiminde yerleri yoktu. Anadolu'nun güneybatısındaki Karya Krallığı'nda, yönetimde kadınları, olası kral naibi kraliçeleri görürüz. Kocası olan kralın ölümünden sonra ülkesinde egemenliği eline alan Kraliçe I. Artemisia Yunanlılarla Persler arasında Salamis koyunda (Attika ile Salamis Adası arasındaki boğaz) gerçekleşen deniz savaşına kendi donanmasıyla katılır (MÖ 480). Halikarnassoslu Herodotos, bu kraliçeden hayranlıkla bahsederken, "öbür kaptanlardan çok üstün nitelikte, atılgan, korkusuz" olduğunu dile getirir.

Karya Satrapı Mausollos'un karısı II. Artemisia, MÖ 353 yılında kocasının ölümünden sonra, satraplık tahtına oturur ve Rodos Adası'nın fethedilmesi onun egemenliğinde gerçekleşir. Çok kısa süren kraliçeliğinden sonra, erkek kardeşi İdrieus, Karya Satrapı olarak tahta geçer (MÖ 351-344), on yılı biraz aşan hükümdarlığından sonra hastalanarak ölünce, yine bir kadın, karısı Ada kraliçe olur. Bir süre sonra hanedanın küçük oğlu tarafından Alinda'ya (Karya'da; bugünkü Karpuzlu) sürgüne yollanır ve bu şehirde kraliçe olarak yaşar. Kraliçe Ada, Alinda'nın şehir surlarını yeniden inşa ettirmiştir. Büyük İskender, Halikarnassos'u fethettikten sonra Karya Satraplığı'nı Ada'ya vermiştir.

Hellenistik Çağ Yunanca yazıtlarında, Anadolu'daki varlıklı bir ailenin kızının, Phile'nin, Priene (İyonya şehirlerinden) şehrinin suyollarını kişisel servetiyle yaptırmış olduğu anlatılır. Şehir meclisi, halkın şükranlarının ifadesi olarak *Stephanephoros* unvanıyla, bani kadın Phile'yi onurlandırır.

Kısaca Likya'daki anaerkil (matriarcat) gelenekler sorununu dile getirelim. Herodotos Tarihi'nde (I, bölüm 173), Yunanistan tarihinin ilk dönemleri hakkında, kısmen mitolojik bilgiler verilir: "...*Likyalılara gelince, bunların kökeni Gi-*

rit Adası'ndan gelmedir. Girit'teki saltanat kavgalarından kaçanlardan bir kısım halk Likya'ya yerleşirler; burada yaşayanlara komşuları Termiller adını vermişlerdir (Likyalılar ve Termiller aynı halk topluluğunun adıdır). Likyalıların gelenekleri kısmen Girit'ten, kısmen Karya'dan alınmadır. Hiçbir halk sınıfında rastlanmayan, onlara özgü bir gelenekleri vardır: Annelerinin adıyla çağrılırlar, babalarının adıyla değil. Onlara sorulduğu zaman, anne tarafı nesillerinin adları sayılarak şecereleri sıralanıyordu..." Herodotos'un bu pasajı üzerindeki yorumlar, Likya'da bir anaerkil aile yapısından söz edilmesine neden olur. Yetmişli yıllarda Xanthos (Kınık) kazılarında Letôon'da bulunan *trilinguis*-üç dilli yazıt, birçok soruna çözüm getirir. Bunlardan en önemlisi, Likyalıların ve Likya dilinin, Girit Adası kültürleriyle hiçbir ilintisi olmadığı, MÖ 1. binyılda Likya dilinin Anadolu Hint-Avrupa dillerinden ve çiviyazısı Hititçesinin yakın akrabası olan Luvi dilinin yerini aldığıdır. Yunanca yazıtta geçen Lukioi-Likyalılar, çiviyazısı Hititçe tabletlerde yer adı *Lukka-* ve *Lukkavani-* sözcüğünden türemiştir.

Eğer Likyalılar, toplum içinde kadınlara saygın bir yer vermişlerse, bu yerli Anadolu halkından gelmeleri ve Anadolu Hitit örf/âdetlerinin mirasçısı olmalarıyla yorumlanmalıdır.

Roma Uygarlığında Kadının Yeri

Roma uygarlığında kadının yerine bakmak için politik ve sosyal tarihin sınırları içinde, erkek dünyasıyla ilintilerini de göz önüne alarak yaklaşmak gerekiyor, çünkü ancak tarihsel yazılı kanıtların ışığı altında genel bir portre oluşabiliyor. Bu yüzden eski Anadolu'daki Romalı kadınlara bakmadan önce genelinde "Romalı kadın" imajına bakalım.

Roma uygarlığında kadının hukuk ve yasalar açısından yeri tek bir tümce ile belli edilmiştir: Romalı kadının siyasi hakkı yoktur (Romalı kadınların bu durumunun, modern İtalya'da yüzyılımıza kadar devam ettiğini bu vesileyle hatırlayalım). Kadın, Roma Devleti'nin kurumlarında memur olarak yer alamaz ve bu durum Roma cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde de aynen devam eder. İmparatorluk Çağı'nda yüksek hâkim olan hukukçu Ulpian, kaleme aldığı *Corpus Jurius*'a kadınlar hakkında şu maddeyi koymuştur: "*Kadınlar devlet ve resmi memuriyetlerde görev alamaz; hâkim olamaz, Magister/En yüksek devlet memuriyetlerinde bulunamaz...*"

Yine İmparatorluk Çağı hukukçularından Paulus, kadınlar hakkında şu ifadeyi dile getirir: "*...herkes hâkim olamaz, bazı yetenekli insanlar, hâkim olarak tayin edilir, kanunların çerçevesi içinde, karakterleri de incelenerek... dilsizler, sağırlar, deliler, geri zekâlılar, reşit olmayanlar hâkim olamaz, çünkü bunların hüküm, karar verme yeteneği yoktur; geleneklere göre, kadınlar ve esirler de hâkim olamaz; hüküm verme yeteneklerinden yoksun oldukları için değil, teamüllere göre, devletin resmi memuru olamadıkları için.*"

Romalı kadınlar, resmen devlet memuru olamasalar da başka bir şekilde, yine resmen ve herkesin önünde görev yapabilirler, rahibe olabilirlerdi. Yalnız kadınlara özgü bir rahibelik memuriyeti olan Vesta rahibeliği yapabilirlerdi, bu görevin resmi bir niteliği vardı. Vesta rahibeliği, temelinde, başka tanrıların kült rahibeliğinden ayrılır ve bugünkü anlamda dinsel bir memuriyetin sınırları içinde kalır. Zaten özellikle Roma'nın soylu ailelerinin kızları bu yüksek

mevkiye ulaşabiliyorlardı. Vesta(le) rahibeleri, Romalı soylu aile kızları arasından seçilirdi.

Vesta, Romalılarda Ateş Tanrıçası'dır. Hellenlerin Tanrıça Hestia'nın koşutu niteliğinde, evlerdeki ocak tanrıçası ve yine eve yakından bağlı Penat'lar diye adlandırılan tanrılıklarla yakından ilintilidir. Vesta Tapınağı'nda gece gündüz, sunağın üzerindeki kutsal ateşin sönmemesi için nöbet tutan kutsal bakireler olan Vesta rahibeleri, ihmalleriyle kutsal ateşi söndürecek olursa veya bakirelikten uzaklaşırsa, korkunç cezalara çarptırılır, diri diri toprağa gömülürlerdi. Buna karşın Roma uygarlığının her döneminde toplumda büyük saygı gören, yüksek memur sınıfından bu rahibelerin, başka kadınlara tanınmamış olan hakları ve imtiyazları vardı. Örneğin, ölüme mahkûm olanların cezalarını affa çevirme hakkı, yasalar gereği Vesta Rahibeleri'ne verilmişti. Zamanın akışı içinde Vesta Rahibeleri'ne uygulanan katı kurallar da yumuşar. Rahibelerin fazilet timsali bakire kızlardan oluştuğunu antik yazarlardan, kroniklerden öğreniriz. Roma şehrinde, Augustus çağında, zengin ve soylu aileler kızlarını, imparatorun isteği ve çoğu kez baskısıyla, Palatin Tepesi üzerindeki hükümdarlık sarayının çevresinde, Apollon Tapınağı'na yakın inşa edilen Vesta Tapınağı'na rahibe olarak verirlerdi. Bu sınıfın içinde, Roma İmparatoru'na sözlerini dikte ettirecek kadar kişilikli, nüfuz sahibi rahibelerin bulunduğunu Latin şairlerin yapıtlarından öğreniyoruz (bkz. Vergilius ve Horatius).

Romalı kadınların siyasi hakları yoktu ama Roma vatandaşlık haklarına sahiptiler ve Roma hukukunun koruması altında yaşarlardı. Ayrıca burada hemen eklemek gerekir: Pompei, Ostia ve Roma egemenliği altındaki Mısır'da vatandaş olan kadının hakları çok daha değişik, çok daha geniş yetkilere sahipti. Adı geçen yerlerdeki gelişmiş ekonomik koşullar, kadınların ekonomik hayatta etkinliği, özellikle tekstil ve dokumacılık alanında yaygın işlevleri, kadın haklarının gelişmesinde etken olmuştu. Böylece, kocasından bağımsız, servet sahibi varsıl kadınlar, ticaret hayatında yer almışlardı. Bu hanımlardan bize kadar gelen, yüzlerce balmumu kaplı tahtadan yazı levhalarının, taş kitabelerin içeriği, başlıca kaynakları oluşturur. Söz konusu kadınlar arasında emlakçılık yapan, son derece profesyonel, Pompeili bir kadın *Julia Felix* çok zengin ve geniş emlakını kiralamakta, her beş yılda bir kira miktarını artırmakta ve kira süresini uzatmaktadır. Bu bilgileri Pompei'deki bir duvar yazıtından öğreniriz. Pompei'nin kendine özgü, sosyal ve ekonomik yapısında, bağımsız, özgür/yazıtlarda kocalarının adıyla anımsanmayan pek çok varlıklı tüccar kadın belgelenir.

Roma Cumhuriyeti ve Roma İmparatorluğu çağında, ailenin esas öğesi olarak başta koca, sonra karısı ve çocukları gelirdi. Ailenin hizmetkârları esirler/köleler ve hür bırakılmış esirler de, bu kurumun fertleriydi. Ailede baba mut-

lak hâkimdi (yasalara göre). Hukuki açıdan çocuklarının da mutlak hâkimiydi, hatta çocuklarını öldürme hakkına bile sahipti. Yeni doğan çocuğunu sokağa atabilir ve çocuklarını satabilirdi. Bu haklar hiçbir zaman kesin uygulanmamış, daha çok cumhuriyetin başlarında geçerli olmuştur. Sonraları, özellikle de İmparatorluk Çağı'nda "babanın mutlak egemenliği" yasalarla sınırlandırılır. Çocuğun ölüm cezasına çarptırılması gerekliyse akraba ve komşulardan oluşan aile meclisi karar alırdı. Romalıların kanunları olan *On İki Levha* maddeleri içinde üç kez satışa çıkarılan çocuğun özgürlüğüne kavuştuğunu ve babanın mutlak hâkimiyetinden kurtulduğunu görürüz (yasaların *emancipatio* [Latince] maddesi). Böylece serbest kalan çocuk, kendi yasal kişilik haklarına kavuşmuş olurdu. Bütün bu dile getirdiklerimiz, erkek ve kız çocukları için eşit olarak geçerliydi.

Kız çocuklar ve genç kızlar için iki özel durum dikkat çeker: Kızların babanın ailesine aidiyeti yasalarda özellikle vurgulanır; ön isimleri yoktur, kız çocuklarının adedi soy isimleri ve rakamlarla belirtilir: Örneğin *Claudia Quinta-Beşinci Claudia* gibi. İkinci özellikse, kızlar evlendiği zaman ortaya çıkar. Evlilik, Romalılarda kurumlaşmadığından bir hukuk ilişkisi değildi; amaç, evlilik ile doğan çocukların meşru çocuklar olduğunu kanıtlamaktı. Kadın evlenerek, baba egemenliğinden koca egemenliğine geçerdi. Kocanın mutlak hâkimiyeti de babanınkine eşitti. Evli kadın, Roma yasa ve geleneklerinin önünde, bir kız çocuktan farklı değildi. Evlendiği zaman adını değiştirmez, aileden aldığı adı kullanırdı ama her iki taraf için boşanma vardı. Eğer evli kadın bir yıl içinde, üç gece kocasının evinden uzak kalırsa, baba evine döner ve babasının egemenliğine girerdi. Kadının bağımsız kalması için, yukarıda dile getirdiğimiz, erkek çocuklar için de geçerli olan *emancipatio* (üç kere satıldıktan sonra serbestlik) olayına kavuşması gerekirdi. Bütün bunlar, son derece katı kuralları içeren, sert erkeklerin kaleme aldırdığı *On İki Levha* kanunlarından kalma uygulamalardır. Babanın sağlığında erkek çocuk, ister senatör, ister en yüksek memur olsun, ailenin mal varlığına sahip değildi. Aynı durum, kız çocuklar ve baba evine dönen kadınlar için de geçerliydi. Evli kadının serveti kocanın tasarrufu altındaydı. Boşanma halinde, kadının malını, çeyizini kocası iade ederdi.

Roma Cumhuriyeti döneminde, MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan ve daha çok satirik komedileriyle ünlenen Platus, oldukça kaba bir tarzda, halkın gelenekleriyle alay eden komediler kaleme almıştır. Bunların arasında *Amphitryon* ve *Farfara Askerler* en çok tanınan yapıtlarıdır. Platus'un komedilerinde yer bulan Romalı kadının aynı soydan erkekler tarafından köle gibi görülen sosyal statüsü, Kartacalı Hannibal ile yapılan savaşlardan sonra değişir ve kadınlar servetlerine sahip olmaya başlarlar. Böylece bir anlamda kişilik kazanan ve tam olmasa da özgürlüklerine kavuşan kadınların, toplum içindeki yer-

leri de dikkate alınır. Bütün bunlara karşın tam özgürlüğe kavuşamayan kadın, ancak yakın bir erkek akrabasının vesayeti altında servetine sahip olurdu, çünkü yasalara göre kadının karar verme yeteneği yoktu! Zamanla, bu katı kuralların gevşediği, kadınların zekâ, bilgi ve kişilikleriyle, özellikle soylu ailelerin çevresinde ve Roma sosyetesinde belirginleştiğini, günümüze kadar gelen arkeolojik ve filolojik veriler kanıtlar. Bu durumun en güzel örneklerini Eski Anadolu'nun Roma uygarlığında izleriz.

Romalı kadınların hak ve özgürlükleri, çok sınırlı olmasına karşın, Yunan kadınlarıyla karşılaştırıldıkları zaman, daha özgür oldukları görülür. Örneğin, *symposion*'lar dinleyebilir, tiyatro ve sirklere gidebilirlerdi. Ayrıca yazıtlardan edindiğimiz bilgilere göre, aile kadını *matrona*'nın toplumda özel bir yeri vardı ve saygı görürdü. Bütün mezar anıtlarında yer alan evli çiftlerin büst veya rölyefleri de aile içinde kadına, eşe verilen önemin bir kanıtı olmalı (Olasılıkla Etrüsk kökenli bir geleneğin görsel yansıması).

Roma'da varsıl, mülk sahibi kadınlara bir örnek olarak, herkesçe tanınan güzel konuşma ustası büyük Cicero'nun karısı *Terentia*'yı anımsayalım. Bu hanım büyük miktar para ödeyerek kocasını güç bir politik durumdan kurtarmıştır.

Ekonomik yönden gelişmiş Roma şehirlerinde kadınların çeşitli mesleklere sahip olduğunu yazıtlar, kabartma betimli arkeolojik belgeler ortaya koyar. Örneğin, başta hekim kadınlar, ebe kadınlar, otelci kadınlar yaşamış oldukları şehirde önemli bir yeri işgal ederler. Yine belgelerin ışığında kadınlarla ilgili birçok yazıtın haber verdiği gibi tüccar kadınlar, sarraf kadınlar hatta ayakkabı imal eden kadınlar ekonomik hayatta etken rol oynar. Fakat Roma toplumunda kadınların başlıca görevi evinin işlerini yürütmektir. Buna bağlı olarak evinde çalışan esir ve kölelerden de evin hanımı *matrona* sorumludur. Yine de bütün bu olumlu olgulara karşı, hiçbir dönemde Romalı kadın bugünkü anlamıyla özgürce hareket edememiş ve her alanda açık bir şekilde erkeğe bağlı olmuştur. Yani çok belirgin bir şekilde Roma uygarlığında kadın ve erkek eşitliğinden söz edilemez.

Roma Cumhuriyet Dönemi'nde sesini bize kadar yansıtan, kurallara karşı çıkan kadınlardan biri de Cicero'nun kızı Tulia'dır. Tulia katı yasalara karşın, büyük bir özgürlük içinde ve annesi Terentia'nın da katkılarıyla dilediği gibi yaşamıştır. Bu zarif ve bir hayli entrikacı Romalı hanım üç kere evlenir. Kocalarının hepsi de yüksek devlet memuriyetlerinde soylu kişilerdir. Üçüncü evliliğini, kendinden on yaş genç, Roma'nın çekici lümpenlerinden biri olan Cornelius Dolabella ile yapar. Bu genç adamdan iki oğul sahibi olur, son çocuğunu dünyaya getirdikten sonra oldukça genç bir yaşta hayata gözlerini yumar. Cicero'nun kızıyla yazışmaları, aile ilişkilerini yansıttığı gibi, Roma sosyetesi hakkında geniş ve ayrıntılı bilgi verir.

Çok sevdiği kızının ölümü Cicero'yu yasa boğar, kızının anısına bir küçük tapmak yaptırmayı planlar. Roma toplumunda kızına duyduğu sevginin, ensest ilişki olduğu dedikoduları yayılınca, bu projesini gerçekleştiremez.

Yine Cicero'nun mektuplarının bize verdiği bilgilerden, Roma sosyetesini ve çevresini olağanüstü etkilemiş bir soylu kadınla tanışırız: Caton'un üvey kızkardeşi ve Brutus'un annesi Servilia. Kocası Junius Brutus'un ölümünden sonra, ikinci kez Konsül Junius Silanus ile evlenir bu hanım. Kusursuz bir *matrona* olarak evini olağanüstü yönettiği gibi, kocası Konsül Silanus üzerindeki etkisiyle Roma şehrinin politik işlerine yakından karışır. Ayrıca ününü Julius Ceasar'ın sevgilisi olarak da pekiştirir. Caesar'ın, oğlu Brutus tarafından öldürülmesinden sonra, büyük bir cesaretle suikastçıların tarafında bulunan pek az insanın yanında yer alır. Cicero, büyük bir hayranlıkla, mektuplarında bu kadından bahseder ve kapalı bir şekilde oğlu Brutus'u, sevgilisi Caesar'ın öldürülmesi olayına hazırladığını ima eder. Servilia'nın yaşamının sonlarında neler oldu bilmiyoruz. En son bilinen, Marcus Antonius'un, muzaffer çıktığı savaşlardan sonra, Brutus'un küllerini annesi Servilia'ya yollamış olduğu...

Roma Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarında, Romalı kadınlar *emancipation-özgürlüklerini elde etme* yolunda belli bir ölçüde politik nüfuz kazanırlar kanımızca. Genellikle, araştırmacılar arasında yaygın olan bir görüş, Roma Cumhuriyeti'nin sonlarında (MÖ 1. yüzyılın ortaları), kadınlara karşı bazı kayırmalar olduğu, çıkarlar sağlandığı, böylece soylu kadınların, çevrelerinde gerektiğinde bir hayli imtiyazlı ve etkili kişiler olarak sözlerini ve fikirlerini kabul ettirdikleridir. Yazılı kaynaklardan kadınların sözde özgürlük, bağımsızlık diyebileceğimiz yeni sosyal yapıları ve Roma'da hukuksal bir kurum olarak algılanmayan evlilikleriyle birtakım çıkar ve siyasi ilişkiler içinde çevrelerini etkilediklerini öğreniriz. Ayrıca bu dönemin Romalı kadınları, kocalarının taraf oluşturduğu siyasi davalarında onlara destek olur, zaman zaman da sanık sandalyesine oturan kocalarının mahkemelerinde hazır bulunurlar. Hatta varlıkları ve kişilikleriyle hâkimlerin kararlarında etkili bile olmuşlardır. Ünlü bir avukat da olan Cicero'nun savunma söylevleri, konuya değinen ve irdeleyen kanıtlardır.

Roma İmparatorluk Çağı'nın başlarında (MÖ 1. yüzyıl), geleneksel kurallara bağlı kalınmakla beraber, erkeklerin dünyasında da göze çarpan bir değişiklik izlenir: Roma Cumhuriyet Dönemi'ndeki soylu erkek sınıfı arasındaki dayanışma ve bağlılık zayıflar, bunun sonucunda ahlaksal bir aykırılık Roma toplumuna yerleşir. Kadınlar dünyasında da bir özgürlük akımının, politik olaylara karışmak ve taraf tutma isteğinin yaygınlaştığı görülür. Bir kez daha burada Latin yazılı kaynaklara göre, bu olgunun yalnız yüksek sınıfın kadınlarıyla sınırlandırılmış olduğunu vurgulayalım.

Roma İmparatorluğu'nun başında, Augustus'un saray çevresinde giriştiği en olumlu işlerden birisi, Kaiser ailesiyle Roma senatörleri arasındaki kavgalara son vermesidir. Senato üyelerinin seçkinleri, önemli Roma eyaletlerine ordu komutanı ve eyalet valisi olarak atanır, böylece doğrudan imparatorluğun devlet mekanizmasında onlara sorumluluk taşıyan mevkiler verilmiş olur. Augustus döneminde, geleneksel ilişkilere de değinilir, evlilik basit bir beraberlik olmaktan çıkarak kısmen kurumlaşır. Ahlaksız davranışlara, zinaya karşı cezalar getirilir (MÖ 18). Roma hukukunda (*Lex Iulia de Adulteriis*), bu cezalar arasında servetin kısıtlanması ve bir adaya sürgün başta gelir. Başka bir yasa da erkeklere belli kişilerle evlilik yasağı getirilmesidir. Örneğin; zina yapmış kadınlarla, fahişelerle, azat edilmiş kölelerle ve tiyatro oyuncularıyla (senatörler için) evlenmeler yasaklanır.

Yine de bu yasaları getiren ve uygulayan imparatorluk yüksek memurlarına göre, adı geçen maddeler, Kaiser ve soylu ailelerde hiç geçerli olmaz! İmparator ailesinin erkek vârise sahip olmaması da Roma'da birçok skandalın yaşanmasına yol açar. Kaiser Augustus'un tek kızı Julia'nın hareketli, birkaç evlilik ve yasak aşkla dolu trajik hayatı buna iyi bir örnektir.

Julia, siyasi nedenlerle soylular arasından seçilen kocalarından (Marcellus, Augustus'un yeğeni; Agrippa, Augustus'un yakını ve silah arkadaşı) yine siyasi nedenlerle ayrıldıktan sonra üçüncü evliliğini, imparatorluğun vârisi Tiberius'la yapar. Kaiser'in kızı Julia ve Kaiser'in vârisi ve damadı Tiberius'un evlilikleri hiç başarılı olmaz ve daha bu beraberliğin başlarında Tiberius, Roma'daki kariyerini ve görevlerini bırakarak, adeta kendisini Rodos Adası'na sürgün eder; adada yedi yıl şair, yazar, filozof dostlarıyla bir kır evinde huzurlu yaşamaya çalışır. Bu arada Julia ve çevresindeki saray kadınları Tiberius aleyhine bir sürü komplo denemelerine girişirler ama hep karşılarında, damadını savunan Kaiser Augustus'u bulurlar. Kocası Rodos'ta yaşarken, sayısız skandala adı karışan, birçok genç adamla aşk ilişkisi yaşayan Julia'yı babası Augustus, Tiberius'tan resmen ayırır. Babası tarafından Pandateria Adası'na sürüldükten sonra Augustus durumu yazılı olarak Roma senatosuna açıklar. Tiberius'un hükümdarlığı döneminde, Julia, acınacak durumda, yalnız ve hasta halde sürgünde ölür (MS 5. yüzyıl yazarı Macrobius, *Saturnales* adlı yapıtında Julia hakkında ayrıntılı bilgi verir).

Julia'nın kızı, annesinin adını taşıyan Julia (küçük) da, on yıl sonra aynı yaşamı pervasızca sürdürür; her çeşit ilişkisini kınayan ve bunu dile getiren çağının büyük şairi Ovidius'u da ceza olarak Karadeniz kıyılarına sürgün ettirir.

Yalnız tarih araştırmacılarının değil, aydınların da her zaman ilgisini çekmiş, sanatın her dalına konu olmuş, Roma hanedanının ünlü kadınları Agrippina (büyük), Messalina, Popaea ve Agrippina'yı (küçük) hatırlayalım şimdi...

Agrippina, kocası Germanicus'a son derece bağlı, ona dokuz çocuk veren, soylu bir Romalı kadın örneğini oluşturur. Germania savaşlarına katılır, gerektiğinde orduya moral verir, askere dağıtılan malzemeye nezaret eder, yani güçlü bir Romalı kadın tipini temsil eder. MS 19'da, kocası Germanicus öldüğünde, Agrippina onun kasten, zehir verilerek öldürüldüğüne inanır. Çocuklarını yanına alarak, Roma halkının huzurunda bir ittihamnameyi (kocasının zehirle öldürülmesini) dile getirir ve şu sözleri haykırır: "*...O veya onun çocuklarından biri hükümdar olacaktı, ben imparatoriçe olacaktım...*" Bu sözler, Agrippina'nın bir başka yönünü, ne denli hükümdarlık hırsıyla dolu olduğunu gösterir. Bu itham da ona mutsuzluk getirir. Ana kraliçe Livia öldükten sonra, Kaiser Tiberius tarafından Pandateria Adası'na sürülür ve orada hayatına son verir (bu konuda en geçerli kaynak Tacitus'tur).

Agrippina'nm tam karşıtı olan Kaiser Cladius'un karısı Valeria Messalina, yalnız tarih kitaplarına konu olmamış, romanların, sinema filmlerinin, televizyon dizilerinin başkahramanı olarak tanınmış ve hatta nemfoman yapısıyla Messalina adı deyimlere geçmiştir. Tutkuları, saltanat ve para hırsı, aşkları da sonunu hazırlamıştır. Kendi kurallarınca yaşayan Messalina, Kaiser olan kocasıyla evliyken, son âşığı Konsül Silius ile evlenir. Tacitus'un verdiği bilgiye göre, bu evlilik, Cladius'u yok etmek için Silius'un isteğiyle olmuştur. Sonuç, dramatik bir biçimde Messalina'nın öldürülmesidir! Bütün bu olayların ardında, saltanat sürme hırsı, hep sevginin önüne geçer.

Messalina'dan sonra Cladius'un son karısı, Germanicus'un kızı Agrippina (küçük) da kocası Kaiser'i felaketlere sürükler ve ölümüne neden olur. Ahlak açısından hiç bir kural tanımayan Agrippina'nm, ruh hastası ve hükümdarlık döneminde terör/korku rejimi uygulayan erkek kardeşi Caligula ile ensest ilişkisi bütün Roma'da bilinir, yani bir sır değildir. Agrippina, bilinçli bir şekilde ve siyasi amaçlar için devam ettirdiği ahlak dışı ilişkisini, daha önceki evliliğinden olan oğlu Neron'un hükümdarlığını yasallaştırmak için kullanır. Agrippina'nın saltanat-hükümdarlık tutkusunun büyüklüğü, Kaiser'le ortak hükümdarlığı yasallaştırma girişimlerinde etken olur. Örneğin, Roma askeri birliklerine kumanda etmek; *pretorien* ve senatörlerin, halkın, kendisine sadakat yemini etmesi; elçileri huzuruna kabul etmek gibi.

İstedikleri hiçbir zaman tam yerine getirilmese de, Augusta-imparatoriçe olarak adına sikke/para bastırma hakkını elde eden ilk Romalı kadın olur. Oğlu Kaiser Neron, devlet işlerine annesi Augusta Agrippina'nın karışmasını istemez ve ölümüne ferman çıkarır. Kaza gibi gösterilerek, deniz gezintisinde gemisi batırılır, yüzme bilmeyen Agrippina boğulur.

Bu kadınlar dizisinin sonuncusu, Neron'un ikinci karısı Poppaea'dır. Poppea'nın genç, güzel ve tutkulu olmasına karşın akıllı olmadığı gözlenir. İlk

kocası Otho, Neron tarafından İspanya'ya eyalet valisi olarak gönderilmiş ve Poppaea, kocasından boşanarak Neron'la evlenmiştir. Latin yazarların bilgisine göre, bu genç kadın da ahlak dışı ve âdetlere aykırı davranışlarda bulunur. Fakat yaptıklarını zarafet ve incelikle örtmesini bilir. Ölümüne feci bir kavga sonucu, Neron'un karnına attığı tekmeler neden olur.

Latin yazarları Tacitus ve Juvenal, 1. yüzyılın kadınlarını yapıtlarına konu etmişlerdi. Onların anlattıkları, bu yüzyılda Romalı saray kadınları ve soylular arasında zina, teşhircilik ve çifte kadın veya çifte erkekle evlenme türünden yasadışı ilişkilerin çok yaygın olduğunu ortaya koyar. Tacitus'un yazmakla bitiremediği bu olaylar elbette mahkeme huzurunda sonuçlanıyordu. Juvenal'in anlattıklarının (*6. Satire* adlı yapıt) doğruluk derecesini bilemiyorsak da, ortaya şöyle bir tablo çıkar: Kibar ve soylu kadınların bir kısmı kendilerini resmen fahişe olarak kaydettiriyorlar. Çünkü fahişe olarak kayıtlı olan kadına, zina suçundan dava açılamazdı. Böylece soylu hanımlar, zina suçuna karşı verilecek çok ağır cezalardan (servetlerinin ellerinden alınması, sürgün) kurtulmuş oluyorlardı.

Bu abartılı olayların kadınları dışında, tarihe adları geçen, iffet sahibi, iyi ahlaklı, ailesine bağlı saray kadınları ve soylu kadınlar da vardı. Bunlardan biri olan, Augustus'un kızkardeşi Octavia, Marcus Antonius'un karısıdır. Büyük bir sabırla kocasıyla kardeşini uzlaştırmaya çalışmış, kocası Antonius'un Mısır Kraliçesi Kleopatra ile ilişkisini kabul etmiş, kocasının ölümünden sonra kendi çocuklarını ve Antonius'un daha evvelki evliliğinden olan çocuklarını da büyütmüştür.

Tacitus, yıllıklarında senatör ailelerine mensup, son derece yürekli, yüksek ahlaklı, fedakâr kadınları da dile getirir. Bu hanımlar, gerçek *matrona*'lardır, kocalarının davalarında taraf olmuş, mahkeme sonucu sürgün cezasıyla biten durumlarda, sürgüne gitmiş, o dönemde çok rastlanan intihar olaylarında yer alarak, eşlerini ölümde de yalnız bırakmamışlardır. Fazilet timsali bu kadınlardan uzun uzun övgüyle bahseden Latin yazarları az değildir.

Roma İmparatorluk döneminde, 1. yüzyılın sonu ve 2. yüzyılda, imparatorluk tahtını işgal eden Kaiserlerin (Trajan, Hadrianus, Antonius Pius, Marcus Aurelius) karıları politikaya karışmamış, *Honesta Matrona* kişilikleriyle, sarayda çocukların yetiştirilmesi ve zaman zaman dinsel işlevlerini sürdürmüşlerdir. İmparator Hadrianus'un yakışıklı genç Antonius'a karşı beslediği "homoerotik" duygular, başkent Roma'da ve Roma eyaletlerinde biliniyordu. Bu durum karısı Sabina'ya karşı uzak ve soğuk kalmasının nedeniydi. Buna karşın karısına *Augusta* (Kraliçe) unvanını vermiş ve adına sikke bastırmıştır. Sinop sikkeleri arasında, ön yüzünde kraliçenin portresi, adı *Sabina*, unvanı *Augusta* yazılı sikkeler vardır.

Side'nin bayındırlık işlerine ve sosyal yaşamına katkıda bulunmuş Modesta'nın onur anıtı. Side Müzesi. Fotoğraf: Adem Yurtsever

Augusta unvanını taşıyan, MS 3. yüzyılın saray kadınları, Kadınlar Tarihi'nde başlı başına bir bölüm oluşturur. Kuzey Afrikalı, gerçek bir Romalı gibi yetiştirilmiş, Severus hanedanının kurucusu Septimus Severus, Emessalı (Suriye'de Orontes kıyısında) yüksek bir rahibin kızı Julia Domna'yla evlenerek, uyumlu bir imparator çifti olurlar ve imparatorluğu beraber yönetirler. Kuzey Suriyeli bir aileden gelen İmparatoriçe Julia Domna'ya ilişkin birçok yazıt, kabartma ve heykel, Roma egemenliğindeki varlıklı Anadolu şehirlerinde ortaya çıkarılmıştır. Bu çifte ait bir hayli zengin sikke buluntuları da Anadolu kökenlidir. Çiftin çocukları Caracalla ve Geta'nın ölümle biten kısa hükümdarlıklarından sonra, yeğenleri on dört yaşındaki Heliogabal tahtın vârisi olur. Suriye geleneklerine göre yetiştirilir, Roma'daki Baal Tapınağı'nda rahip olan bu genç adamın değişik eğilimleri, o zamanki Roma sosyetesinin başlıca konusudur. Genç imparatorun ilk yıllarında, büyükannesi Julia Domna'nın kızkardeşi Julia Maesa ve annesi Julia Soaemia, imparatorluğu, Senato'ya rağmen, mutlak bir egemenlikle yönetir. Kısa süren ortak saltanat yıllarının sonunda, imparator ve annesi asker ve yandaşları tarafından katledilir. Bu olaydan sonra Roma İmparatoru ilan edilen Aleksander Severus'un büyük annesi ve annesiyle devlet idaresinde ortak yönetimleri, Roma'da rahatsızlıklara neden olur. Yılların Ana Kraliçesi Julia Maesa'nın ölümünden sonra, MS 235 yılında, Alexander Severus ve annesi Julia Mamaea, Germania eyaletinin Mainz (Moguntiacum) karargâhında, askerler tarafından öldürülür. Bu tarihten sonra, Roma İmparatorluğu'nun asker kaiserler dönemi başlar ve Severus hanedanının kadınlar saltanatı da sona erer.

Romalı kadınlar tarihinin içeriği, Roma'nın soylu ve yurttaş kadınları arasında gelişir. Kısaca değindiğimiz gibi, Ostia, Pompei'de ve Roma egemenliği altındaki Mısır'da varsıl kadınlar, yasalarda yerleri olmamalarına karşın ses-

lerini duyururlar. Roma İmparatorluğu'nun en uygar eyaleti, Anadolu-Küçük Asya'da yaşayan kadınlar hakkında bilgi dağarcığımız son derece sınırlı. Eski Anadolu'daki Roma çağlarına ait çok zengin arkeolojik ve filolojik kaynakların ışığı altında bir Kadınlar Tarihi'nin yazılması gerekir. Kanımızca, Anadolu'da birçok Yunan/Hellen ve Roma kökenli şehirlerde kazı yapan Türk bilim adamlarının ve araştırmacıların görevlerinden biri, bu çağlarda yaşamış, kuşkusuz toplumun yarısını oluşturmuş kadınların sosyal statüsünü gözler önüne sererek kaleme almak olmalıdır.

Kyme'de (İyonya) bulunmuş bir onur beratı, bani (bina yapan) kadın Arkhippe'yi anlatır. MÖ 1. yüzyılda, varlıklı bir aileden olan Dikaiogenes'in kızı Arkhippe, meclis binasının (*boulevterion*) ahşap çatı ve kiremitlerinin yeniden onarım masraflarını üstlenmiştir. Kyme Meclisi ortak karar alarak, onun bu yüce davranışını gelecek kuşaklara aktarmak için de adını taşa yazdırır.

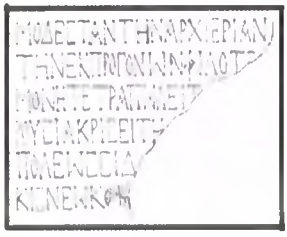

Μοδέσταν τὴν ἀρχιέριαν
2 τὴν ἐκ προγόνων φιλότειμ-
μον, ἡ Τετραπωλειτῶν γε-
4 α' ρουσία κρίσει τῆς μητρο- (ἐ.)
πόλεως Σιδ[ή]ης ἐξά-
6 κις νεωκόρου. (vac.)

Ecdadından senatörler sınıfına mensup olan başrahibe Modesta'yı Sidelilerin (altı) defa Neokoros olan Metropolis'inin kararı üzerine Tetrapolitler Gerusia'sı (tebcil eder) onurlandırır.

Modesta Onur Anıtı yazıtı. Side Müzesi.
Fotoğraf: Adem Yurtsever

Perge'de bulunmuş, Anadolu Roma Çağı'nın güçlü ve saygın kadınlarından Plancia Magna'nın heykeli. Antalya Müzesi. İ.Ü. Perge Arşivi

Büyük Türk arkeologu ve bilim adamı Ord. Prof. Arif Müfid Mansel'in başkanlığında Pamphylia'nın iki zengin şehri Side ve Perge'de yapılan kazılarda meydana çıkarılan yazıt ve heykeller, bu şehirlerde adını tarihe geçirmiş varsıl ve soylu kadınların tanıklarıdır. Side tiyatrosunun geç dönem kapısı kazılırken bulunan iki yazıt, Modestus ve Modesta adlı kişilerden söz eder. Modesta, yazıtta en yüksek rahibe unvanı olan *Archierea* sıfatıyla anılır. Side agora kapısının karşısında duran kabartmalı ve yazılı sütunlar, Modesta ve herhalde yakını olan Modestus adlı bir erkek için, *gerusia* (şehir meclisi) tarafından şükranların dile getirildiği onur anıtlarıdır. Yazıtlarda, varsıl ve başrahibe Modesta'nın tiyatroda *gladiatör* ve *circus* oyunlarının başlaması için onarımı üstlendiği ve oyunların tüm masraflarını karşıladığından söz edilir. Side'nin bayındırlık işlerine ve halkın sosyal yaşantısına katkıda bulunan Modesta'ya ait yazıların tümünün araştırılması sonucu, Sideli varsıl kadını tüm yönleri ve işleviyle tanıyacağız.

Perge'de bulunmuş yazıtlar ve heykeller de şehre büyük yararı dokunmuş Plancia Magna'nın ününü gösterir: Perge kazılarında Plancia Magna'nın üç heykeli, adına yazdırılmış ondan fazla yazıt ve geç döneme (MS 4. yüzyıl) ait şehir kapısının önünde bir mezar anıtı ortaya çıkarılmıştır.

Pergeli Plancia Magna
Şehrin kızı, Artemis rahibesi,
Demiurgos, (belediye başkanı)
Ömür boyu tanrılar anası rahibesi,
İmparator kültü rahibesi
Antalya Müzesi
İ.Ü. Perge Arşivi

Yazıtlardan *Plancia Magna*'nın ailesi hakkında bilgi ediniriz. Şehrin Hellenistik çağdan kalan giriş avlusunda, M. Plancius Varus ve oğlu G. Plancius Varus için dikilen heykellerin kaidelerindeki yazıttan şehirlerine iyilik yapmış, bayındırlık işlevlerini yürütmüş, varlıklı kişiler olduğunu anlarız; yazıtta onlar için kullanılan yüksek unvanlar -*ktistes* kurucu anlamında- kayıtlıdır.

M. Plancius Varus, MS 2. yüzyılın başlarında yaşamış Perge'nin varlıklı ve nüfuzlu ailelerindendir. Varus ailesinin kızı Plancia Magna, belli ki Perge'de, büyük bir üne ulaşır. Söz konusu yazıtlarda babası ve kardeşi "Plancia Magna'nın babası ve kardeşi" olarak geçer. Yani yazıtlar bize Varus ailesinin en önemli kişisinin, kızları *Plancia Magna* olduğunu anlatır. Plancia Magna için *bule*, *demol* ve *gerusia*'nın (şehir meclisleri) şükranlarını dile getiren onur yazıtlarında *Plancia Magna demiurgos* unvanı geçer. En yüksek devlet memuriyeti olan *demiurgos* unvanı ve görevi erkeklere verilirdi, bu kurala uyulmamıştır. Perge şehrine büyük hizmetlerde bulunmuş, şehrin güzelleştirme ve imar faaliyetlerine büyük katkısı olmuş Plancia Magna, Perge'nin Hellenistik Çağ kapısını, yeniden yapılmış gibi onartmış, bezeklerle süslenmesini sağlamıştır. Ayrıca, şehrin giriş alanında bir zafer takı yaptırmış ve Perge şehrine adamıştır. Yazıtlardan Plancia Magna'nın, Perge'deki imparator kültünün başrahibesi olduğunu da anlarız. Bu unvan (*neokoros)* Perge yazıtlarında geçen en yüksek memurlar arasındadır. Anadolu Roma Çağı güçlü, başarılı ve saygın kadın tipini temsil eden Plancia Magna'nın heykelleri Antalya Müzesi'nde sergileniyor.

Kadınlara Özel Bir Bayram: Thesmophoria

Emine Çaykara

Başlangıçta binlerce yıl ana tanrıça olarak kutsanan, sonraları toplumsal statüsü değişen, alanı sınırlanan, ev içinde düzen, dokuma ve çocukların bakımıyla uğraşan kadınlar Anadolu'da yüzlerce yıl bir bayramın temsilcisi olmuşlardır. Sadece kadınların katıldığı çok ilginç bu bayramda evlerinden uzakta bir kutsal alanda toplanmış, belli ritüellere kesinlikle uyarak, çadır ya da barakalarda kalarak, sessizlik içinde evrenle ve bilinmezle bütünleşerek, sonra dövünerek, sevinerek ve de o süreçte neler yaşandığını asla paylaşmayarak bir araya gelmişlerdir. Adına Thesmophoria denilen bu bayram, dağıldığı bölgelere ve kaynaklara bakılırsa çok önemlidir. Tahıl tanrıçası Demeter'le kızı Persephone için bir araya gelmiştir kadınlar ve hâlâ tam olarak anlaşılamayan gizemli törenler yapmışlardır.

Yunanistan'ın tek bir bölgesinde, Attika'da Demeter ve kızı Persephone için kutlanan sekiz bayram vardır ve bu bayramlardan ikisine –Haloa ve Thesmophoria– sadece evli kadınlar katılabilir (Sina 2004: 37-38). Thesmophoria kaynaklarda hep Yunan şenliği olarak geçer ama arkeolojik bulgulara, Demeter'in kutsal alanlarına, tapınaklarına ve epigrafik verilere baktığımızda oldukça geniş bir alana yayıldığını görürüz. Kadınlar, Yunanistan, Sicilya, Güney İtalya, Küçük Asya ve Kuzey Afrika'da en az elli şehirde (Nilsson 1906: 313-316; Farnell 1907: 328-332) yılın belli zamanları bir araya gelerek bu bayramı kutlarlar.

Thesmophoria bayramı hep Demeter'le kızı için düzenlenen Eleusis gizem törenleriyle bağlantılandırılır (Mylonas 1969: 77-78). MS 2. yüzyılda yaşamış ünlü coğrafyacı Pausanias'a göre, her yıl düzenlenen Eleusis gizem törenleri, en saygın kadın bayramlarındandır (Pausanias X. 38.11.). Yunan dünyasının daha çok buğday tarımı yapılan bölgelerinde tapınım görür Demeter ve Atina yakınlarındaki Eleusis de, Demeter'in en önemli kült merkezidir. K. Clinton, kültler

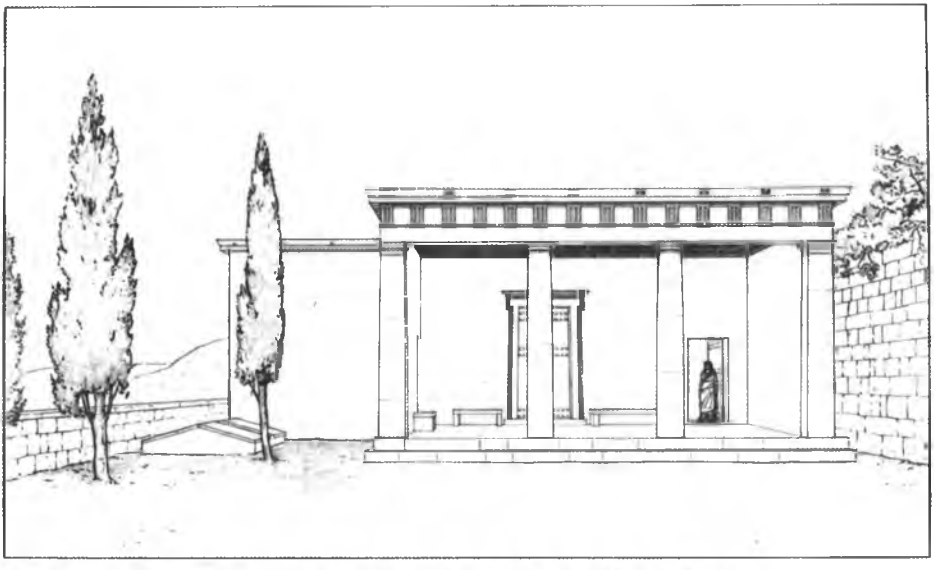

Priene Demeter Tapınağı rekonstrüksiyonu. Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

ve mitler üzerine ayrıntılı bir çalışma yaparak Thesmophoria ile ilgili en önemli kaynak olarak görülen Homeros'un *Demeter'e İlahi*'sinde aslında Eleusis gizem törenlerinin değil bu bayramın anlatıldığını ortaya koymuştur (Clinton 1992: 29-37). Ve Anadolu'da bugünkü verilerle Kaunos (Işık C. 2010: 88-96; Öğün-Işık C. 2002: 157), Efes (Herodotos 2011: 449, 6. 16), Bergama (Radt 2002: 178-184), Knidos (Newton 1863: 383, Priene (Nixon 1995: 82-85), Miletos, Laodicea ve Smyrna (A Dictionary of Greek and Roman Antiquities 1890, bkz. Thesmophoria ve bibl.) kentlerindeki kadınlar, içinde yavru domuzların, yılanların, adakların, yılan formunda çöreklerin, kadın/erkek cinsel organı şeklinde hamurların, tahılın, tohumun, orucun, ağıtın, yasakların, kuralların ve danslaların olduğu bu bayramı günlerce kutlamış ve sırlarını kimseyle paylaşmamışlardır.

Demeter, mitoloji literatüründe ve kült yazıtlarında pek çok sıfatla anılır ama en az anlaşılan sıfatı bu bayramı tanımlayan Thesmophoros'tur. Demeter'in Thesmophoros sıfatındaki *thesmos*- yasa/kural taşıyan (Ostwald 1969: 3-6) anlamına gelir.[1] İskenderiyeli Hesychius, Roma tarihi yazarı Herodian (bkz. Bizans ansiklopedisi Suda sv.) gibi yazar ve dilbilimcilere göre de *thesmos* eski ve ilahi kanun demektir. Kimisine göre bu sıfat sosyal yaşamı ve kadınsı bereketi simgeler (Detienne 1972: 156-158). *Thesmos,* yasa anlamına gelen ve erkeğin değiştirerek yeni koşullarla biçimlendirdiği *nomos*'tan farklıdır, çünkü *thesmos*'la değişmeyecek, ilahi kökene ve çok eski zamanlara ait hürmet edilmesi gere-

1 Kült sıfatlarıyla ilgili bkz. Parker 2003: 173-183; Burkert 1985: 184.

Priene'de şehri gören bir noktada bulunan Demeter Kutsal Alanı. Alman Arkeoloji Enstitüsü FotoğrafArşivi

ken bir düzene işaret edilmektedir (Ostwald 1969: 3-6). Homeros'un ilahisine baktığımızda Demeter, *Ge-* Her şeyin Anasıdır; hem bereket tanrıçası hem de *kourotrophos*/emziren-bakan'dır (Hadzisteliou Price 1978: 8). Homeros, ayrıca Demeter'in insanlığa tahıla yönelik tarımın bilgisini ve *orgia*/gizemli ritüelleri hediye ettiğinden de söz eder; "bunlar birbirinden ayrılmaz kutsal sırlar olduğundan sorgulanmaması, yayılmaması, haklarında konuşulmaması tanrılara saygının gereğidir" (Stallsmith 2008: 115) der. Thesmophoros sıfatını hep kızıyla paylaşan Demeter onunla birlikte yer aldığı arkeolojik dönemin sanat eserlerinde ellerinde başak demetleri, meyveler, domuz yavruları ve meşaleler tutarken gösterilir (Stallsmith 2008: 115; Hadzisteliou Price 1971: 48-69).

Peki bu tören ne zamandan beri yapılmaktadır? Bu konu da tam açıklığa kavuşmamıştır. Sıfatın yayılımından yola çıkan A. Stallsmith'e göre bu törenler, MÖ 8. yüzyıldan önceye ve hatta 11. yüzyıla kadar iner (Stallsmith ay.: 119). Ünlü Macar filolog ve Yunan mitolojisinde modernist çalışmaların öncülerinden Karoly Kerenyi ise, Thesmophoria'nın kökenlerinin Yunan öncesi döneme, M.Ö 2. binyıla, Akdeniz bölgesi ve çevresindeki ana tanrıça kültüne kadar uzandığını belirtir (Kerenyi 1967: 28-29).

Mitoloji literatüründe Demeter'le kızının hikâyesi şöyle anlatılır:

Tahıl tanrıçası, bereket taşıyan Demeter'in sevgili kızı Persephone bir gün arkadaşlarıyla tarlada çiçek toplarken çayır birdenbire ikiye yarılır. Açılan yarıktan yeraltı tanrısı Hades (Hades'in ritüel adı bolluk anlamına gelen Plouton'dur) yeryüzüne çıkar ve âşık olduğu Persephone'yi (genç kız anlamına gelen Kore de diğer adıdır) yeraltına kaçırır. Tam o sırada Eubouleos adında bir domuz çobanı da sürüsünü otlatmaktadır. Hades'in Persephone'yi kaçırmak için açtığı yarığa bu domuz çobanı da düşer.

Demeter kızını günlerce arar, onu hiçbir yerde bulamaz. Perişandır... Üzüntüsünden hayata küser, Olympos'tan kaçarak ıssız bir yere çekilir. Onun küsmesiyle hayat durur, toprağın bereketi kalmaz, büyüyen her şey kurumaya başlar ve insanlar kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya kalır (Kerenyi 1951: 232-241). Zeus, Persephone'yi yeraltından getirmesi için Hermes'i gönderir ama Persephone nar taneleri yemiştir ve inanışa göre ölüler ülkesinde bir şey yiyenin bir daha oradan çıkması mümkün değildir. Zeus, en sonunda Persephone'nin yılın üçte ikisini, yani çiçek açma ve meyve zamanını, annesi Demeter'in, geri kalan üçte birini, yani kışı da kocası Hades'in yanında geçirmesini kararlaştırır. Böylelikle toprağa yeniden bereket gelir. Persephone yeryüzüne her çıktığında, Demeter de yeryüzüne baharı ve bereketi getirir. Efsanenin bir başka yorumuna göre, Demeter kızını ararken yorgunluktan bitap düşer, bir kaya üzerine oturur ve tam o sırada bir küçük domuz yavrusuna gözü takılır, bunu işaret olarak görür ve onu takip edip gittiği delikten yeraltına indiğinde de kızına kavuşur.

MS 2. yüzyılda yaşamış ve Thesmophoria bayramıyla ilgili en ayrıntılı bilgi veren yazarlardan biri olan Samsatlı Lukianos (bkz. Diologi Meretricii, Rabe 1906: 275 -276) Hades'in Persephone'yi kaçırmak için açtığı yarığa domuz çobanı düştüğü için bu bayramda gizli geçitlere domuzların atıldığını söyler, ona göre sembollere dayalı bayramın ayrıntıları şöyledir:

> *"İşte, Eubouleos'un onuruna, Demeter'in kızı Kore'nin yeraltına kaçırılırken domuzların da düştüğü ve megara denilen bu yarıklara domuzların atılması bundandır. Törenlerin saflık kuralları üç gün gözlendikten sonra, antletriai denen kadınlar mağaralara iner ve çürümüş kalıntıları arayıp bulduktan sonra yukarı çıkarırlardı. Tapınağa getirilen bu kalıntıları sunağın üzerine koyarlardı. Sunak üzerindeki kalıntılardan bir parça eline geçiren kişi de, bunu tohumluk ekinine karıştırıp tarlasına ektiğinde iyi bir ürün alacağına inanırdı. Ayrıca, mağaralarda aşağıya atılan domuz etlerini yiyen yılanlar olduğu söylenirdi. Antletriai denilen kadınlar gürültü yaparak yılanları korkutup kaçırır ve aşağıya atılanlardan geriye kalanları alırlardı. Yılanların kutsal yerler olarak kabul edilen bu mağaraları koruduğuna inanırlardı. Bir de benzer biçimde yapılan Arretophoria vardı. Bu da, insanoğlunun üremesi ile ürünlerin bereketini arttırmak amacıyla kutlanırdı. Katılımcılar bu kutsal yere gelirken yanlarında yılanlara göstermek için hamurdan yapılmış erkek cinsel*

organı şeklinde mahrem nesneler ile çok çabuk büyüyen bir ağaç olmasından dolayı kozalaklı çam dalları getirirlerdi. Yanlarında getirdikleri bu nesneleri domuzlarla beraber kutsal saydıkları mağaralara atarlardı. Domuzlar, insan ve hayvanların üremesini sağlayan bereket sembolleri olarak kabul edilirdi. Yani, insan soyunu uygarlaştıran Demetrian'a (Tahıl Ana), bereketi sağlayan Demeter'e şükran sunusu olarak domuz sunulurdu. Yukarıda anlatılanlar bu eylemin mitolojik açıklamasıdır. Gerçekte bu ritüeller doğayı izlemekten başka bir şey değildir. Söz konusu bu Thesmophoria şenliği adını, Demeter'in 'yasa koyucu, düzen sağlayıcı' anlamına gelen Thesmophoros sıfatından alır."

Demeter'in hikâyesi yüzlerce yıl efsanelerle çoğalmış ve süslenmiştir. Homeros'un *İlyada* destanında 'güzel saçlı kraliçe' (Hom., İl., XVI. 326), *Odysseia*'sındaysa 'güzel örgülü Demeter'in (Hom., Od., V, 125) hikâyesinden yola çıkan araştırmacılar bu bayramı anlamak için kelimelerin de simgelerin de Demeter kutsal alanlarında bulunmuş arkeolojik ve filolojik verilerin de peşine düşmüştür yıllarca...

Kelime kökenlerine bakarsak Demeter kelimesinin ikinci eki, *meter*-ana'dır (Farnell 1896: 29). Demeter kelimesini Ge-meter, yani toprak ana olarak açıklayanlar olduğu gibi Demeter'in eşanlamlısı Deo'nun Giritçe *deai*, arpa'dan geldiğini belirtenler de vardır (bkz. Homeros İlyada: 500). Kızı Persephone/Kore onunla ekinin bereketini, ölümünü ve yeniden doğuşunu paylaşır, o da yer altı memleketinin, ekinlerin yeryüzüne çıktığı yerin kraliçesidir (Farnell ay.: 48-49; Graf- Johnston 2007: 10, 12, 14, 16, 18, 38). Ve her ikisi de, pek çok yazılı kay-

Pergamon'da Demeter Kutsal Alanı'nda bulunmuş bir kabartma. Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

nakta bir olarak geçer, iki Tanrıça ya da Demeterler diye anılırlar (Nilsson 1955: GGR I 463) ve bu ikilik özelliği başka hiçbir tanrıçada görülmez. Demeter ayrıca diğer tanrı ve tanrıçalar gibi ne epik masallarda ne gizemli öngörülerde hiçbir çatışmaya katılmaz. Erkeklerin katıldığı hiçbir toplantıda bulunmaz. Demeter, siyaset üstüdür, Thesmophoros sıfatıyla insanlığın siyaset alemiyle hiç işi olmadığını belli eder, o insanlığın en eski, en önemli ritüeli olan tarımla ve bir ilahi gücün gizemlerine üyelik anlamına gelen *telete* ile anılır (Stallsmith 2008: 130 ve bkz. dipnotlar). Herodotos, Thesmophoros için (Herodotos 2011: 204; 2.171 ve dipnotu) "*doğurgan ve ana toprak tanrıçası Demeter (kadınlarla ilgili yasaları koyan) Thesmophoros sayıldığı için, bu bir çeşit evlenme ve analık bayramıdır*" diye yazar. Ve Thesmophoria için, Demeter'in *telete*'si tabirini kullanır (Satllsmith ay. as.). Mesela Mikonos adasında ancak Demeter'in *telete*si olan kadınlar bu bayrama katılabilir (LSCG 96.22). Anlaşılan Thesmophoria özünde "beslenme"nin merkeze alındığı bereket ve ürünle (Clinton 1992: 3) ilgili bir şenliktir ama Demeter'in başka özellikleri de bu bayramda öne çıkmaktadır.

Bayram o kadar ilginçtir ki yazdığı eserlerle kadından yana tavır alan Atinalı büyük komedi yazarı Aristophanes'i de çok etkiler ve bir piyesiyle bu törenleri tiyatro sahnesine taşır. İlk olarak MÖ 411'de, ünlü eseri *Lysistrata*'dan iki ay sonra sergilenir oyun ve büyük ilgi görür. Aristophanes'in, *Thesmophoriazusae* (Thesmophoria Şenliğini Kutlayan Kadınlar) ismini taşıyan bu piyesinde bayram Dionisos şenlikleri kapsamında kutlanmaktadır. Aristophanes, çok zekice ve eğlenceli bir üslupla yazdığı bu oyunla aslında bir kadın düşmanı olarak görülen ünlü trajedi yazarı Euripides'ten de intikam alır. Euripides'in ağzından, trajedilerinde hep kötülediği kadınların ona bir komplo kurduğunu duyarız. Piyeste bir de Thesmophoros tapınağına giren erkek şair Agathon da yer alır, ki ilginç bir şekilde sadece Euripides'e görünür; Euripides, Agathon'dan kadınların içinde yer almasını ve onun lehine konuşmasını ister. Safran rengi tuniki ve kadınsı davranışlarıyla tembel tembel bir yatakta uzanan Agathon'u ondan başka kimse görmez oysa. Atalarsa sadece Cyrene isimli (Aristophanes'in *Kurbağalar* piyesinde yer alan bir kadın karakterdir Cyrene) vatandaşı gördüklerini söyler. Piyeste korodaki kadınlar, kadının gücünü ortaya koyar, erkeklere isyan eder, erkeklerin onları kötülemesine ve küçük görmesine kızar ve haklarını ararlar (Aristophane Tome IV 1946: 51). Bayramın ayrıntıları bilinmediğinden hep bu piyesle de anlaşılmaya çalışılmıştır. Kendilerini erkeklerle eşit ve hatta daha üstün görseler de bayrama katılan kadınlar bir hak ya da siyasi talepte bulunmazlar örneğin ama ilginçtir, eserin bir yerinde (ay.: 23) koro şöyle der: "*Ben, dokunulmaz Artemis'le Leto'nun yüce soyunun devamıyım. Ve Leto... Ve Asyalı enstrümandan çıkan seslerle uyum içinde dönen, dans eden Frigyalı ilaheler...*"

Meşhur eseri *Lysistrata* ile kadınların toplum içinde hiçbir siyasi/toplumsal olaya bulaşmasını istemeyen Yunan bakışını sergilerken onları sahneye yerleştiren, güçlerinin altını çizen, hem güldüren hem düşündüren Aristophanes doğru mu söylemektedir acaba?

Thesmophoria'nın anlamlarına, içeriğine ilişkin bütün yorumlar 10. yüzyılda toplanır ve 1870'deki ilk yayımından (Rohde, RhM N.S. 25, 1870: 548-560) itibaren bayram büyük ilgi görmeye başlar. Yorumun yazarı muhtemelen Kayseri (Caesarea) başpiskoposu olan bilgin Arethas'tır. Hellenistik kaynaklara dayandırarak yazdığı yorumunda kutsal alan içindeki bu bayramı, ritüeller eşliğinde sadece kadınların kutladığını ve bütün ayrıntılarının gizli tutulduğunu belirtir (Stallsmith ay.: 120 ve bkz. dipnotlar; Lowe 1998: 149-173).

Bayramda Lukianos'un da dediği gibi bazı kadınlara *antletriai-* kefil denir ve bu kefil kadınlar[2] öncelikle diğer kadınların tören öncesi iffetinden/masumiyetinden (Goff 2004: 126) sorumludur, yani kefaleti üstlenirler. Hem hazırlık safhasında hem tören sırasında kontrol onlardadır. Ayrıca yeraltına, kutsal giriş olarak algılanan geçit ya da mağaraya domuz yavrularını onlar bırakırlar, arkalarından da diğer kadınlar bereket adaklarını... Nar, ceviz, incir, tahıl gibi bereketi simgeleyen yiyecekler, erkek ve kadın uzuvları ya da yılan formunda hamurlar, çörek ve ekmekler (Işık C. 2010: 91) de çam filizleri de kutsal görülen geçitlere (*megara*) atılacak adaklar arasındadır. Çam filizleri çok önemlidir. Kimileri köknar kozalakları da[3] atarlar... Giyime dair kural da vardır. Bembeyaz giysiler içinde (Ovidius Met. X: 431-452) kutsal terasa törenle ilerler, bunları yeraltıyla özdeşleştirdikleri mağaraya atar ve sonra yine ritüellerle ekim zamanı, yani Thesmophoria bayramının yapılacağı Ekim ayında buraya gelirler. Bölgesel farklılıkları da unutmadan çeşitli yorumlara göre belki dört ay, belki bir yıl, belki üç ay sonra (bkz. Goff ay.: 126 ve dipnotlar) yine başta kefil kadınlar olmak üzere bu gizemli geçite iner ve yılanların yediklerinden arta kalanları toplarlar (Deubner 1966: 508). Bu ikinci gelişte getirdikleri yeni adakları, heykelcikleri, figürinleri, adak tepsilerini[4] çeşitli noktalara koyarlar (Işık 2010 ay., as.). Demeter'in huzurunda en özel bayramlarını kutlamaya hazırdırlar böylece... Peki bu süreçte neler olur? Demeter'in kutsal alanına ya da tapınağına sığındıkları bu zaman zarfında ne gibi törenler yapar kadınlar?

Bayramın genelde üç gün sürdüğü belirtilir ama mesela Attika bölgesinde beş günden dokuz güne kadar değişen sürelerde ve sonbaharda toprağın sürüldüğü zaman kutlandığı da kayıtlı (Thesmophoria kutlamaları için bkz. Parke

2 Bkz. ayrıca Rohde, RhM N.S. 25, 1870: 548–560; Rabe 1906: 276; Lucian Dialogues of the Courtesans 2.1; Dillon 2002: 114, Connelly 2007: 42.

3 Ovid. ay.; bkz. Diog. Laert., ix. 43; Enc. Britan. 1911 Thesmophoria ve dipnotları.

4 Bereketi simgeleyen yiyeceklerle dolu, iki tarafı phallosla sınırlanmış pişmiş toprak tepsiler.

1977; Brumfield 1981), belli ki bu süreçte de bölgesel farklılıklar söz konusu.

Bayramın ilk gününde, yani *Anodos*/çıkış (Goff ay.: 126) gününde kadınlar evlerinden uzakta sonraki günlerini geçireceği iğreti, geçici çadırlarını kurarlar. *Nesteia*/oruç gününde kadınlar Demeter'in acısını yaşayarak, ağıtlar yakarak kendilerini onunla özdeşleştirirler, cinsel arzuyu bastıracak bitkilerin üzerinde yerde oturur ve anlaşılan berekete geçişi simgeleyen müstehcen danslar yaparlar, ki bu müsekkin bitkiler kadınların iffetini, saflığını da simgeler (Versnel 1992: 31-55). *Kaligeneia*-güzel doğum/ürün günü, bayramda kurbanların sunulduğu, şölen yapılan gündür. Persephone'nin dönüşü, Demeter'in insanlığın ve tarımın bereketindeki öncü rolü kutlanır bu günde. Thesmophoria'nın hangi gününde yapıldığı kesin olarak bilinmeyen ve yalnızca kadınlar tarafından gerçekleştirilen ritüellerden verimliliği/doğurganlığı artırması amacıyla yapıldığı sanılan *morotto*'da bir kırbaçla kadınlar birbirlerine vurur ya da vurur gibi yapar, *zemia*'da kefaret kurbanı kesilir (Sina A. 2004: 44). Kadınların birbirlerini kovalaması olarak yorumlanan *diogma* ve *Khalkis* ritüelleri de (Farnell 1907: 103-104) yine ne zaman yapıldığı bilenmeyen tören ayrıntılarından...

Anlaşılan Thesmophoria süresince Demeter'in kızıyla ilgili acısı, bunun bereketle ilişkisi, kavuşma sevinci ritüellerle yaşatılırken bunun için, bunu dileyerek ve buna yürekten inanarak vecd içinde törenler yapar kadınlar. En sonunda mağaradan alınmış artıkları kutsal alandaki sunak ya da sunak taşına getirerek orada ezerler ki her bir kadın payına düşeni alsın. Bu, onların, iyi bir hasat için topladıkları bir tür "ilahi kompost" niteliğindedir. Yılanların yediği domuzlar ve berekete dair yiyecek/çörek artıklarının ezilerek arpa ve buğdayla karışımı verimi getirecek ve inanca göre aylar sonra toprakta iyi ekin olarak onlara geri dönecektir çünkü (Lowe ay.: 149-173; Mikalson 1975: 67-69; Brumfield 1981: 54-69). Yaşamın sürekliliği de iyi ekine, berekete bağlı değil midir zaten? Ve kadınlar bu törende, bu berekette, bu inançta ve uygulamada sırlarıyla baş başa, başroldedir...

Bu bayram, öncesi ve sonrasıyla o kadar önemlidir ki erkeklerin idaresindeki meclisi, idareyi dahi etkiler (Goff 2004: 210); mahkûmlar, bayramın oruç gününde serbest bırakılır, mahkemeler yine oruç gününde çalışmaz, senato da toplanmaz (Foley 1994: 72-73; Goff ay.: 210 ve dipnotlar). Roma kaynaklarında belli bir değerde ev sahibi olan her evli erkeğin bayrama katılan karısı için ziyafet verdiğinden söz edilir (bkz. Ency. Brittanica 1911, Thesmophoria). Törende resmi görevli iki kadın da vardır (Brumfield 1981) ve *archousai*-resmi yargıç olarak geçer bu kadınlar (onlar da evli kadınlardır), bir tür Demeter kült rahibelerinin asistanları gibidirler ve bayramın masraflarını ya kendi imkânlarıyla ya da kocalarının yardımıyla karşılarlar (Connelly ay.: 42 ve bkz. dipnotlar). Tören

bir tür doğala dönüş, evrenle olduğu gibi bütenleşme gibidir adeta. Erken Roma döneminde yaşamış Plutarkhos, bazı bölge kadınlarının bu tören boyunca yiyeceklerini güneşte pişirip mobilya türü modern eşyaları bayrama dahil etmediklerini, bütün o süreçte birtakım özel otlar üzerinde oturduklarını yazar (bkz. Goff ay. : 210). Bayramın yönetimi, başarıya ulaşması kadınlara bağlıdır. Orada yaşananlar Demeter'in sıfatına uygun olarak kesinlikle gizli tutulmalı ve erkekler de dahil tüm toplumsal yapı buna saygı göstermelidir belli ki...

Semboller ve geleneklere bakıldığında Thesmophoria bayramı, toprağın bereketi, kadının üretkenliği, doğurganlığı çerçevesinde anlamlar içerir ve aslında toplumda kadın vatandaşların ne kadar önemli bir konumda olduğunu gösterir (Parker 2005: 275-276). Bayrama katılan kadınlar bir tür kendinden geçmeyi kapsayan ritüellerle tüm toplum için yüce bir dilekte bulunurlar ve sonucu aylar sonra alınır. Ve bu sonuç, L. Foxhall'ın dediği gibi (Foxhall 1995: 106) erkeklerin tarımdaki başarısı içindir... Yani Thesmophoria bayramı, Demeter nezdinde gizemle daha çok içselleştiği düşünülen kadınlar tarafından gerçekleştirilse de erkek dışlanmaz aslında. Hatta tam tersine erkeğin önemi, berekete katkısı bugün bize tuhaf gelen cinsel içerikli (cinselliğin de bir tarihi var malum, o dönemde utancın/ayıbın anlamı bugünkünden farklı) birtakım sembollerle, imgelerle bu bayramda yerini alır. Sembollerin çoğu Dionysos törenlerini çağrıştıran unsurlar içerir, ki Dionysos da üreme ve bereketle ilgili bir tanrıdır ve bu yanıyla Demeter'le alakalıdır. Belki de Dionysos bu bayramda tarımsal bereketin eril gücünü temsil eder (Dökü 2002: 29), bu yüzden aynen Eleusis gizem törenlerindeki gibi tepsi içinde phallos ve yılan şeklinde çörekler sunulur (Danielou 1995: 64), kadınlar aynen Dionysos törenlerindeki gibi phallos ve vulva formlu pişmiş toprak objeleri taşır. Ve bu tür ritüellere Hellen dünyasındaki gizemle ilişkili bayramlarda çok az rastlanır (Nilsson 1992: 200). Ayrıca törenin kutlama bölümünde yazılı kaynaklara bakılırsa kadınlar Dionysos'un karakteristik özelliği olan cinselliği öne çıkarıcı taşkın danslar da yaparlar.

Bayram süresince kadınlar saf, masum kalmalı ve dünyevi zevklerden uzaklaşmalıdır. Bir tür münzevi hayat söz konusudur; benliğini kötülüklerden arındırmak, bedenini kontrol altına almak için kadınlar belli bir süre inzivaya çekilirler ve anlaşılan odur ki Demeter Kutsal alanında bir tür zikir, ibadetle bu bayramı kutlarlar. Romalı şair Ovidius'un, *Metamorfozlar*'da (Ovid. Met. X: 431-452) yazdığına bakılırsa hasat bayramı diye adlandırılan bu süreçte kadınlar kocalarıyla cinsel ilişkide bulunmazlar. MS 1. yüzyılın başında yaşamış Plinius, *Doğa Tarihi*'nde (Plin. HN 24.59) törende esas dikkat edilmesi gerekenin dokuz gün boyunca münzevi bir hayat sürmek, belli yiyeceklerle beslenmek ve eşleriyle kesinlikle ilişkiye girmemek olduğunu yazar (bkz. Parker 1983: 82-83). Dokuz

Miletos'ta Demeter Kutsal Alanı'nda bulunmuş pişmiş toprak kadın figürinleri. Miletos Kazı Başkanlığı Arşivi
Sol fotoğraf: F. Özcan
Sağ fotoğraf: D. Johannes

güne yayılan süreç (Engel 1841: 653) ruhsal ve bedensel arınma, temizlenme, evrenle ve yaratıcıyla bütünleşme süresi olsa gerek... Hem Homeros, Demeter'e ilahisinde yeraltına kaçırılan kızı Persephone'yi ararken dokuz gün boyunca bir elinde meşale, yemeden içmeden ve hatta yıkanmadan tüm evreni dolaştığını anlatmaz mı zaten? (bkz. Homeros, *Hymn to Demeter*: 47)

Kimi yorumlara göre bu bayramda kadınlar erkeklere bir tür kafa tutar ve onlar tarafından cinsel obje olarak görülmelerine meydan okurlar (Goff 2004: 127). Hatta erkeklere itici gözükmek için bayrama giden bu süreçte baştan çıkarıcı kıyafetler giymez, başlarına çiçeklerle süslü taçlar da takmazlar (Persephone kaçırıldığında çiçek topladığı için çiçek hatırlatması da ritüele aykırıdır) ve o kadar sarımsak çiğnerler ki pis kokarlar (Goff ay. ve dipnotlar; Işık C. ay.: 91). Yani erkekleri umursamaz ve hatta erkeklerin onlardan uzaklaşmalarını isterler. İskenderiyeli Clement, Miletos'ta Thesmophoria'ya katılan kadınlara nar yemenin yasak olduğunu belirtir. Narın doğum kontrolünde etkili olduğu artık bilinmekte, Persephone efsanesiyle simgelenen bu meyve kadınlara bayram sü-

resince kesinlikle yasaktır (Nixon 1995: 86). Miletoslu kadınlar ayrıca bayram öncesi yataklarına çam dalları yayarak bu özel ayine hazırlık yaparlar (Ovid. ay.; Diog. Laert., ix. 43; Enc. Britan. 1911 bkz. Thesmophoria). Bizanslı Stephanos Miletoslu kadınların çam filizini yeniden doğumla alakalı bir adak olarak gördüklerini, ayrıca bayram süresince çam filizlerinin/dallarının üzerine oturarak yastık gibi kullandıklarını yazar (Nixon ay. as.). Çam ağacının, Friglerin ana tanrıçası Kibele'nin önemli bir sembolü olduğunu hatırlayalım. Herodotos, Kibele ile ilgili *"kutsal ana Kibele, Frigya'da, Anadolulu bir tanrıçadır, her varlığın anası olan toprağın adlarından biridir"* (Herodotos ay.: 46 ve bkz. dipnot) der. Aristophanes'in bayrama katılan kadınları anlattığı eserine Frigyalı ilaheleri koyması kökene dair bir gönderme olabilir mi acaba? Demeter de bu bayramda onun "evren", "tohum" gibi diğer sembolleriyle (Larson 2007: 69-86) bütünleştiği ve Kibele'nin devamı olduğu için mi bayramda çam filizi önemsenir? Çam filizleri bu yüzden mi taşınır ve kutsal geçitlere atılır?

Bu ve benzeri soruların cevabı aynen törenin ayrıntıları gibi hâlâ meçhul. Mesela domuzlar... Mağaralara canlı mı atılırlar? Domuz yenir mi, yeniyorsa erkek mi kadın mı keser hayvanı (Calame 2010: 252 ve dipnotlar)? Mağaralara domuz atılmasının ve kurban edilmesinin Demeter kültüne özgü bir uygulama olduğu biliniyor (Sina ay.: 43). Hem mitoslarda zaten domuz çoğunlukla insanlarla tanrılar arasında aracı konumda ve bir kent kuruluşundan pek çok konuya yol gösteren, bireysel zenginliğin artışını, evrenin düzene sokulmasını sağlayan olarak yer alır. Ama acaba burada J. G. Frazer'ın dediği gibi domuz, tahıl tanrıçası Demeter'in hayvan formunu mu simgeler? İskoç antropolog Frazer, yeraltını işaret eden domuzun ayak izlerinin Demeter'le Persephone'nin ayak izleri olduğunu, domuzla tahılın özel bağı bulunduğunu belirttiği çok ilginç yazısında şu yorumu yapar: "O sırada sürüsünü otlatan çoban Eubuleus, Demeter'in tahılın gizemini ilk olarak açıkladığı kişi olan Triptolemus'un erkek kardeşidir, yani çobanın erkek kardeşine bu özel bilgi verilerek tanrıça tarafından ödüllendirilir ve kadere dahil edilir." (Frazer 1996: 543-546). Frazer aynı yorumunda domuz yiyerek kadınların bir tür tanrılaştığından da söz eder.

M. Dillon, Demeter'le ilgili pek çok kültte kurbandan ve bunların kutsal alanda hemen yendiğinden söz eder, kadınların bu kurbanı ve yemek işini çadırlarda ya da kutsal alandaki binalarda yaptığını da belirtir (Dillon 2002: 125 vd.) Hatta dediği gibi belki de bu kurbanlar sonrası ya da sırasında dans ediyordu kadınlar... Aynen Dionysos ve Artemis kültlerindeki ritüllerde de rastlanan ve üreme/bereketle ilgili taşkın danslar (Nillson ay.: 162) acaba bu sırada mı yapılıyordu?

Domuz yenmiş midir sorusuna cevap belki Kaunos'ta Prof. Cengiz Işık'ın başkanlığında yapılan kazıların bilimsel sonuçlarıyla alınacak, çünkü 2008-

2009 kazı sezonunda Demeter kayalığının en büyük çukurunda genç ve yetişkin domuz kemikleri de bulundu. Işık, bunun bir olasılık domuz kurban kültüyle alakalı olduğunu, akan kanın gelecek ürünün verimliliğini sağlayacağına inanıldığını belirtiyor (Işık C. 2010: 96).

Antik kaynaklar ve bazı arkeolojik buluntular daha önce de söz ettiğimiz ve birazdan ayrıntısına gireceğimiz Anadolu kentlerinde Thesmophoria bayramının kutlandığını kanıtladı ama en önemli arkeolojik veriler Kaunos'ta ortaya çıkarıldı. Prof. Baki Öğün ve Prof. Işık, 1970 yılındaki kazılarda, Demeter kutsal alanında bir *bothros*-adak eşyalarını içeren çöp çukuru bulmuştu. Çukurun içi hepsi de pişmiş topraktan farklı formda aydınlatma kandilleri, minyatür kandiller ve kaplar, tanrı ve tanrıça figürinleri, kadın ve erkek figürinleri, içi bereket yiyecekleriyle donatılmış tepsiler, minyatür domuzlar ve kült kapları olan kernos'larla doluydu (Işık C. 2000: 238; Öğün-Işık C. 2002: 159-161; Işık C. 2010: 89). Pişmiş toprak bir sunu tepsisi üzerinde çeşitli tahıl ve meyveler bulunan ve iki yanında phallos'larla sınırlanan adak tepsisi, (Işık C. 2000: 238; Işık C. 2010: 89), kucağında domuz yavrusu taşıyan Demeter figürini, omuzlarında çocuk taşıyan kadın figürinleri ve üç nefli kilisenin kalıntılarının Demeter'in tapınağının üzerine yapılmış olması gibi pek çok bulgu bu alanın önemini ortaya koyuyordu. Şimdiye kadar çıkan buluntuların çoğu MÖ 4. yüzyıla tarihleniyor ve Kaunos'un en erken kilisesinin bulunduğu bu alanın aslında Hıristiyanlık döneminde kullanılmadığı, kilisenin yapım aşamasında yarım bırakıldığı ama arkaik dönemden Hıristiyanlık dönemi içlerine kadar kutsallığını devam ettirdiği düşünülüyor (Bulba 2010: 649-657).

Figürlü terrakottalar, minyatür hydrialar (üç kulplu su kapları), kernoslar (genelde Demeter/Persephone/Kybele ve Attis ritüellerinde kullanılan sunu kapları) ve adak kandilleri yanında yaklaşık 15 bin adet minyatür kandil bulundu Kaunos'ta... (Varkıvanç 1998: 87-96) Demeter için Thesmophoria bayramında bir araya gelen kadınlar dileklerini sunular, adaklarla ifade etmiş ve bunları alana yerleştirmiş, tüm kutsal alanlarda görüldüğü üzere, sonraki yıllarda bu adaklar kutsal çöp çukurlarına bırakılarak yerini yenilerine bırakmıştı. 2008-2009 kazı sezonunda Kaunos'ta yapılan araştırmalar derinleşince tapınak adına mimari bir yapının olmadığı ortaya çıktı. Onun yerine çok heybetli bir biçimde güney sur duvarına doğru yükselerek devam eden bir kaya kütlesiyle karşılaştılar; önünde bütün kenti panoramik gören genişçe bir teras vardı (Işık C. 2010: 95). Kilisenin orta mekânı içinde kaya kütlesinin en etkileyici bölümü olan zirve, olduğu gibi duruyordu. Kutsallık, tektanrı inancına geçilse de etkisini hâlâ devam ettiriyordu belli ki. Ve bir meşe ağacı kutsallığı (Dağların anası Kibele'nin selvi, çam ile beraber üçüncü kutsal ağacının meşe olduğunu hatırlayarak) simgeliyordu. Bu

Priene'deki Demeter Kutsal Alanı'ndan çıkmış Baubo diye de yorumlanan pişmiş toprak heykelcik. Berlin Müzesi. Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

arada antikçağ Anadolu'sunda ağaçta tanrısal gücün olduğuna inanıldığını, Kibele ve Artemis'e "Ağaçların hanımefendileri" dendiğini ve ilk tanrıça heykellerinin ağaçtan yontulduğunu da anımsayalım (Işık F.: 1999). Kaunos'ta Demeter kutsal kayalığının ortasında meşe ağacı bulunan büyük kaya kütlesinin doğal çanaklarında pek çok adakla karşılaştı Prof. Işık ve ekibi. Ve çok önemli bir başka işaret, veri olarak kayalığa saçılmış tam 122 adet sikke ortaya çıkarıldı. Biri bronz, diğerleri gümüş bu sikkeler farklı kentlerde darp edilmişti, yani bu kutsal alan yalnız Kaunos için değil yakın çevresi için de önemliydi (Işık C. ay.: 96). Kaunos'un kadınlarına yakın çevreden kimbilir hangi kadınlar katılmış, hangi erkekler bu bayramın başarısı için maddi destek sağlamış ve bereket için bu kayalığa yüzlerce, binlerce yıl adak taşıyarak bayramı kutlamışlardı...

Demeter özel bir tanrıçadır, illa tapınak türü mimari bir yapı gerekmez kutsal alanını belli etmek için, ki arkeolojik bulgular da bunu söyler... Priene'de Demeter-Persephone/Kore tapınağı örneğin, şehir surları içinde ama ta batı ucundadır; Kaunos'taki gibi şehri panoramik bir şekilde gören bir merkezdedir. MÖ 4. yüzyıl ortasında inşa edilmiş bu tapınak en azından bir yüzyıl kullanılmış ve Hıristiyan inancı yerleşince tahrip edilmiştir. Burasının Thesmophoria ile alakası Demeter-Kore rahibelerinin heykel kaidesindeki iki yazıtın tanımlanmasıyla anlaşılmıştı. Tapınak içinde bir su kaynağı vardır, kutsal alan içinde de girişi olan ve biri büyük ikisi küçük üç odalı bir yapı bulunur. Çok dikkat çekici büyüklükte olan büyük odada (11,7 x 6,5) arkeologlar iki kadın heykeli başı dışında taş dolgulu bir çukur bulmuşlardı. Yapıyla çukuru kapatan duvar içinde de minyatür hydria ve 212 pişmiş toprak figürin ortaya çıkarıldı; dans eden, ayakta duran kadınlar, kızlar, domuzlar, ünik Baubo (doğuran po-

zisyonda ve çektiği acı yüzüne yansımış kadın) figürinler (Rumscheid, 1998: 151-160; Nixon 1995: 82-85)...

MÖ 1. yüzyılda Roma'ya esir olarak götürülmüş ve orada ünlenmiş İznikli Rum şair ve dilbilimci Parthenius "Love Stories" eserinin 8. bölümünde Gallilerin İyonya istilası sırasında (yani MÖ 3. yüzyıl) Miletos'ta Thesmophoria şenliğinin kutlandığını ve şehrin kadınlarının kasabanın biraz uzağındaki tapınakta toplandıklarını yazar. O sırada barbar ordusunun ana kolundan ayrılan bir grup Miletos topraklarına girererek ani bir akınla kadınları kaçırırlar. Aralarından bazıları büyük miktarda gümüş ve altın fidye vererek kurtulsalar da diğerleri barbarların eline düşer ve bunlardan biri de Miletos'un asilzadelerinden, saygınlığıyla ünlü Xanthus'un karısı Herippe'dir, ki geride iki yaşında bir çocuk bırakır. Hikâyenin devamında Xanthus üzüntü içinde İtalya'ya geçer ve sonra Keltlerin başı olan önemli bir kişinin evinde bulduğu karısını, servetinin büyük kısmını vererek geri alır (bkz. Parthenius bibl. Erotica Pathemata). Parthenius'un bu eseri Klasik ve Hellenistik yazarlar tarafından elimize ulaştığından bu hikâyelerin kimi mitik kimi tarihi ya da sözde tarihi masallardır belki ama anlaşılan o ki Thesmophoria töreni için toplanan kadınlar bu savaş dönemlerinde savunmasız haldedir, çünkü Efes'te geçen benzer bir olay daha anlatılır.

Herodotos, Efes'le ilgili *"Gemileri çok zarar gören ve düşman* (Persler) *tarafından kovalanan Khioslular* (Sakız adalılar) *Mykale'ye* (İyon birliğinin merkezinin bulunduğu Kuşadası-Samsun Dağı) *sığınır, gemilerini karaya oturtup orada bırakırlar, sonra kara yolculuğuna çıkarlar. Ephesos topraklarına vardıklarında gecedir ve Ephesos kadınları Thesmophroia'yı kutlamaktadır. Khios denizcilerinin başına gelenleri bilmeyen Ephesoslular silahlı bir kuvvetin ülkelerine girdiğini görünce, bunları kadınlarını kaldırmak üzere gelmiş bir haydut çetesi sanırlar, bütün kent kadınlarını korumak için atılır ve bütün Khioslular* (Sakız Adalılar) *kılıçtan geçirilir* (Herod. 20 m: 449, 6.16)" diye yazmıştır. Ayrıca Efes'e çok yakın Kuşada-

Priene Demeter Tapınağı kutsal odasında bulunmuş mermer kadın başı.
Berlin Müzesi
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

Priene Demeter Kutsal Alanı'ndan pişmiş topraktan yapılmış hydria taşıyan kadın heykelciği. Berlin Müzesi. Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

sı'ndaki Samsun Dağı'nda, Mykale'de Demeter tapınağı bulunduğundan da söz eder, hatta Perslerle iki savaşın Demeter tapınakları –bir tane de değil– yakınında yaşandığını (Herod. ay.: 735, 9. 101) anlatır.

F. Soykal Alanyalı, Efes'te, Vedius gymnasium'u ve stadyumun yakınındaki Yarıkkaya tapınağıyla ilgili bir araştırma yapmış ve burasının arkeolojik bulguları, yeri ve şekliyle Demeter Kutsal Alanı olduğunu ortaya koymuştur (Soykal Alanyalı 2003: 173 vd.). Yarıkkaya tapınağının hemen yakınındaki Meryem Kilisesi'nin stoasının dolgusunda 1991 yılında pişmiş topraktan çok ilginç, doğuran bir kadın figürüni ortaya çıkar (Karwiese 1989: Scherrer 1995: 182 vd.), bugün Efes Müzesi'nde olan bu eserdeki kadın, yuvarlak karnıyla çömelmiş ve bacaklarını açmış, ellerini genital bölgesinde tutar haldedir. Yani doğum aşamasının en önemli kısmı, rahim ağzının açılmasıyla ilgili bir sahnedir söz konusu olan. Demeter'in sıfatlarından biri de daha önce yazdığımız gibi *kourotrophos*'tur (Hadzisteliou Price 1978: 8); yani doğurganlık, iyi bir doğum ve özellikle çocukların gelişimi onun koruması altındadır, zor anların kurtarıcısıdır (Soykal Alanyalı 2005: 300). Bu buluntu da Yarıkkaya Tapınağı'nın Demeter/Persephone Kutsal Alanı olabileceği savını destekler niteliktedir (Soykal Alanyalı ay.: 299).

Roma döneminde eski inanışlar, kültler devam eder ve kendilerini tanrılar tanrıçalarla bir gören, onlarla bütünleşen, biçim değiştiren imparatorlar dönemi başlar, Anadolu Roma egemenliğindeki pek çok şehirde olduğu gibi Efes'te de bu döneme ait pek çok belge vardır. Demeter'in gizemleriyle ilgili de kayıtlar ortaya çıkmıştır. MÖ 88-89 yılına ait eyaletin Roma prokonsülü, yani bir tür valisi olan L. Mestrius Florus'a gönderilen resmi bir kayıtta gizemlerin ve kurbanların "her yıl Efesli üyeler tarafından Demeter Karpophoros ve Thesmophoros'a, Sebastoi (Doğudaki Roma imparatorlarının onur simgesi olan unvan) tanrılarına sunulduğu" yazılıdır (Friesen 1993: 149 ve dipnotu).

Yine Efes'te aynı tarihe ait bir diğer yazıtta da gizemlerden ve bunların Demeter'le, Eleusis Gizemleri'nin Tanrıçası'yla, (cf. II/B) ve de emperyal evdekiler ve Augustus'la ilişkisinden söz edilir[5] ve şöyle denir:

> *Gizemler ve kurbanlar, Tanrım, yıldan yıla sürüyor*
> *Size ürün getiren Demeter'in sayesinde*
> *(tanrıçasının) Thesmophoria ve de Augustus'un...*

Demeter Thesmophoros olarak acaba Efes'te başka yerlerde de kutlanıyor muydu? Kadınlar nerede toplanıyordu bu özel gün için? Bu soruların cevaplanması için daha çok arkeolojik araştırma yapılması gerekiyor ve malum Efes antik kentinin henüz çok sınırlı bir bölümünde kazı yapılıyor.

Efes'in ünlü tanrıçası Artemis'in tapınağında, yani Artemision'da bazı ilginç buluntular da keşfedilmiş durumda. G. Forstenpointner, Artemis Tapınağı'nda bulunmuş kemikler üzerine yaptığı araştırma sonucunda biri yavru domuzlar olmak üzere iki tür domuz kurbanından söz eder, ki bunlar yakılmış hayvan kemiklerinin bulunduğu grubun içinden çıkmıştır. Ve grubun buluntularının % 15'i domuz kemiklerinden oluşur. Kemiklerle beraber hydrialar ve kandiller de vardır. Forstenpointner, bu domuz kemiklerinin belki gece yapılan ayinlerle belki de Thesmophoria törenleriyle ilişkili olabileceğini düşünmektedir (Forstenpointner 2001). Yine ilginçtir ki 1880'de Kula'da bulunup Louvre'a götürülen bir adak taşında[6] Demeter'in adının yanında Tanrıça Artemis ile Tanrıça Nike'nin de adı vardır.

Priene Demeter Kutsal Alanı'ndan çıkmış, yanında aslanlarıyla Kibele heykeli
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

C. T. Newton, 19. yüzyılda Knidos'ta yaptığı kazılarda Demeter Kutsal Alanı'nda *megara* olabilecek bir

5 Die Inschriften von Ephesus II-Inschriften griechischer stadte aus Kleinasien 11.2, 1979, no. 213, s. 3-6; bkz. SIG 3/820; NDIECIV, 94 as no. 22.

6 bkz. P. Hermann, Tituli Asiae Minor is. c .5/1, no. 244, Viyana 1981.

Pergamon Demeter Kutsal Alanı'ndan çıkmış başak kabartmalı alınlık levhası.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

oda bulmuştu; içinde domuz kemikleri ve mermer domuz figürinleri vardı. Knidos'taki Demeter Kutsal Alanı da dik bir yarın dibinde yer alıyor (Newton 1863: 383) ve aynen Priene ve Kaunos'taki gibi muhteşem bir manzarayı kucaklıyor. Meraklılarına bilgi olarak Knidos'ta bulunmuş, tahtta oturan Demeter heykelinin bugün British Museum'da olduğunu belirtelim.

Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yürütülen kazılarda Pergamon'da Akropolis'in orta kent denilen bölümünde, yani halkın dolaşabildiği, tapınakların olduğu alanda bir Demeter kutsal alanı ortaya çıkarıldı. Tapınak, bir kutsal yer olarak kent surlarının önündeyken yapımından yaklaşık yüz yıl sonra II. Eumenes'in yenileme çalışmalarıyla surların içine alınmıştı (Radt 2002: 51 vd.) Bu kutsal alandaki tapınağa ait adak yazıtları iki Pergamon kraliçesinden, Boa ve Apollonis'ten söz eder ve onların yaptığı bağışlarla tapınak ve kutsal alanın kuruluşu, düzenlenmesi ve yeniden şekillenmesininin gerçekleştiğini anlarız. Kraliçe Apollonis, Pergamon kralı I. Attalos'un (MÖ 214-MÖ197) karısıdır ve Kyzikoslu halktan bir yurttaşın kızıdır. Marmara kı-

Pergamon Demeter Kutsal Alanı bereket simgesi kabartmalar.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

Pergamon Demeter Kutsal Alanı'ndan haşhaş (ya da nar) ve başak kabartmalı friz.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

yısındaki Bandırma ve Erdek yakınlarındaki Kyzikos'ta Demeter/Persephone kültü yaygındır ve belli ki kraliçe Apollonis bu modeli Pergamon'a uyarlamıştır, Pergamon'daki Demeter tapınağının *euergesia*'sı- hamisi, gönüllü hizmetlisi olmuştur (*euergesia* tanımı için bkz. Wörrle 1995: 242 vd.).

Antik kaynaklar kraliçeden, I. Attalos'la yaptığı evliliğin güzel ahlakı, onurlu davranışı ve iyi yürekliliğiyle gerçekleştiğini, dört oğluna mümkün olan en büyük sevgiyi gösterdiğini, oğullarının da ona saygı da kusur etmediklerini yazar. Mutlu bir annedir, bütün makamına ve servetine rağmen çocukları büyük kardeşlerinin, yani Philetairos'un etrafında toplanmış ve krallığın onuruna uygun çalışmışlardır (Üreten 2004: 251-261).

Pergamon Kutsal Alanı'nda bulunmuş, mermerden yapılmış Roma imparatoru Augustus portresi.
Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi

Demeter tapınağına ait bir yazıtta şu bilgiler kayda geçmiştir: *"Kraliçe Apollonis, Thesmophoria şölenlerinin tanrıçaları Demeter ve Kore'ye tanrıya şükranın ifadesi olan galeri/leri ve kutsal mekânları (adadı)"* (Üreten ay.: 256 ve dipnotlar).

Demeter Tapınağı'nın korkuluk levhalarının üzerinde nar, başak, haşhaş kabartmaları yer alır (Bohtz 1981: lev. 15 ve 16). Efes Müzesi'ndeki bir sunakta da (env. No. 1728) sepet, başak ve haşhaş kozası motifleri vardır (Usman Anabolu 1988:

126 ve bkz. dipnotlar). İmparatorluk dönemine ait Pergamon sunaklarındaki adak yazıtları, tapınağın sadece Demeter'le kızına yönelik kulanılmadığını ortaya koyan bilgilerle doludur. Belli ki din, eski kültler devam etmiş, tüm Roma dönemi Anadolu kentlerinde olduğu gibi imparator kültüyle birleşmiş, biçim değiştirmiş ve kapsamı genişlemiştir; tanrı olarak "inanç ve birlik", "erdem ve bilgelik" gibi soyut kavramlar dile getirilmiş, "Bütün Tanrılar ve Tanrıçalar", "Her şeyi Kapsayan Tanrı", "Bilinmeyen Tanrılar" ifadeleri kullanılmıştır. Pergamon sikkelerinde Augustus'un eşi Livia, sol elinde bir buğday başağı, sağ elinde asası ile oturan Demeter şeklinde karşımıza çıkar (Radt 2002: 183).

Pergamon'daki seyir merdivenleri de oldukça ilginçtir, Demeter Tapınağı'nın içinde bulunduğu kutsal alanın doğu yakasındaki oturma basamaklı seyir merdivenleri büyük ihtimalle Thesmophoria şenliklerine katılan kadınlar tarafından kullanılmış olmalıdır (Scott 1937: 795; Farnell 1907:75-112; Parke 1977: 29 vd.). W. Radt, bu merdivenler için "tohum atma şenlikleri olan Thesmophoria'larda, kadınlardan oluşan kült cemaatin toplanmasına hizmet etmiş olmalıdır" der (Radt 2002: 179). Geceleri meşaleler eşliğinde buradan kenti izlediklerini belirterek... Demeter tapınağındaki bir frizin adak yazıtında yine Demeter'den bahseden bir metin bulunmuştur: *"Philetairos ve (kardeşi) Eumenes anneleri Boa adına Demeter'e (binaları adadılar)"* (Üreten ay.: 255 ve bkz. dipnotlar).

Peki Boa kimdir? Boa, bugün Sinop, Kastamonu, Bartın, Çorum gibi illeri içine alan Paflagonya bölgesindendir, Attalos'la Boa'nın oğlu Philetairos, buradaki küçük bir şehirden gelmiştir ve Boa, Yunanlıların kendilerinden olmayan soyağacına ne kadar fanatikçe yaklaştığını ispatlar bir şekilde Strabo da dahil olmak üzere yüzlerce yıl kötülenmiştir (Scheer 2005: 221 ve bkz. dipnotlar) ama Anadolu mistik kültünü Pergamon'a getiren kişi olarak anılır (Üreten ay. as. ve bkz. dipnotlar).

Anlayacağınız kadınlar bir sırrı yüzlerce hatta belki binlerce yıl saklamışlar, ser verip sır vermemişlerdir. Kim demiş kadınlara güvenilmez diye... Anadolu deyince de akla belki de çokkültürlülük nedeniyle öncelikle gizem gelmez mi aslında? Hemen çözülmez, her şeyi hemen anlatmaz bu topraklar. Burada doğmuş, buradan geçmiş kültürlerin köklü gelenekleri ve inanılmaz çeşitliliği, birbirleriyle etkileşimleri, sanatsal açıdan öncü özellikleri insanı gerçekten şaşırtır. Gizemlidir bu topraklar; ezber bozan, kendine özgü ilahi yanı olan bir gizemdir bu... Kadın da gizemlidir; ana tanrıça inanışından itibaren yüceltilmiş, dağ tepelerinde nişler içinde kutsanmış, toprak ve bereketle bir görülmüştür.

En iyisi, gizemleri taşıyan kadınları analım ve sözü Homeros'a bırakalım:

> *"Ne mutlu yeryüzünde yaşayan insanlardan bu gizemleri görmüş olana!*
> *Ama erginlenmeyen ve ritüellere katılmayanlar, ölümden sonra orada,*
> *o karanlık yerde iyiliklerden pay alamayacaklar."* (Demeter'e İlahi: 480-482.)

Bibliyografya

A Dictionary of Greek and Roman Antiquities, W. Smith, D.C.L., LL.D (ed.), John Murray, Londra, 1875.

Aristophane Tome IV *Les Thesmophories – Les Grenouilles*, Haz.: Victor Coulon, çev.: Hilarie Van Daele, Paris, 1946.

Bohtz (C. H.) *Das Demeter Heiligtum, Alter tümer von Pergamon*, c. 13, lev. 15 ve 16, Berlin, 1981.

Brumfield (A. C.) "Aporreta: verbal and ritual obscenity in the cults of ancient women", R. Hägg (ed.), *The Role of Religion in the Early Greek Polis: Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult*, s. 67-74, Organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 Ekim 1992, Estocolmo, 1996.

Brumfield (A. C.) *Attic Festivals of Demeter and their Relation to the Agricultural Year*, s. 54-69, New York, 1981.

Burkert (W.) *Greek Religion, Mystereis for Demeter Thesmophores in Ephessos*, Harvard, 1985.

Bulba (M.) "Bathroi in Küçükkale in Kaunos", *Belleten*, cilt: LXXIV, sayı: 271, 2010 Aralık, s. 649-657.

Calame (C.) "Identities of Gods and Heroes: Athenian Garden Sanctuaries and Gendered Rites of Passage", s. 245-273, *Gods of Ancient Greece, Identities and Trasformations*, (ed.) J. N. Bremmer-A. Erskine, Edinburgh Leventis Studies 5, 2010.

Clinton (K.) *Myth and Cult. The Iconograpy of the Eleusinian Mysteries*, Stockholm, 1992.

Connelly (J. B.) *Portrait of a priestess: Women and ritual in ancient Greece*, Princeton, 2007.

Danielou (A.) *The phallus: sacred symbol of the male creative power*, Inner Traditions, 1995.

Detienne (M.) *Les Jardins d'Adonis*, Paris, 1972.

Die Inschriften von Ephesus II- Inschriften griechischer stadte aus Kleinasien 11.2, no. 213, s. 3-6, 1979 (bkz. SIG 3/820; NDIECIV, 94 as no.22)

Dillon (M.) *Girls and Women in Classical Greek Religion*, Routledge, Londra, 2002.

Dökü (E. F.) *Anadolu'da Eril Bereket, Koruyucu Kültler ve Tanrılar*, Akdeniz Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Ark. Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Farnell (L. R.) *The Cults of the Greek States III*, Oxford, 1896.

Farnell (L. R.) *The Cults of Greek States*, sayı: III. Oxford, Clarendon Press, 1907.

Foley (H. P.) *The Homeric Hymn to Demeter*, New Jersey, Princeton University Press, 1994.

Forstenpointner (G.) "Demeter im Artemision? Archaozooligische Überlegungen zu den Schweineknochenfunden aus dem Artemision", (ed.) U. Muss, *Der Kosmos der Artemis von Ephesos*, Österreichisches Archaeologisches Institut (ÖAI), Sonderschriften Band 37, Viyana, 2001.

Foxhall (L.) "Women's Ritual and Men's Work in Ancient Athens," *Women in Antiquity*, R. Hawley-B. Levick (ed.), Londra/New York, 1995.

Frazer (J. G.) *The Golden Bough*, "The Ancient Deities of Vegetation as Animals", s. 543-546, First Touchstone Edition, 1996 (ilk baskı 1922).

Friesen (S. J.) *Twice Neokoros: Ephesus, Asia, and the Cult of the Flavian Imperial Family*, s. 149, E. J. Brill, Leiden, 1993.

Goff (B.) *Citizen Bacchae: women's ritual practice in ancient Greece*, University of California Press, Londra, 2004.

Graf (F.)- Johnston (S.) *Ritual Texts for the Afterlife*, Londra, 2007.

Hadzisteliou Price (T.) "Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought", *Journal of Hellenic Studies*, JHS 91, s. 48-69, 1971.

Hadzisteliou Price (T.) *Kourotrophos: Cults and Representations of the Greek nursing deities*, E. Brill, Leiden, 1978

Herodotos *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Işık (C.) "Demeter in Kaunos", BCH, Suppl. 38, Abb. 12, 2000.

Işık (C.) "Kaunos'un Bereket Tanrıçası Demeter'in İzinde", *Bütün Dünya*, sayı: 2010/02, s. 88-96, 2010.

Işık (F.) *Doğa Ana Kubaba*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1999.

Kerenyi (C.) *Eleuisis: Archetypal Image of Mother and Daughter*, Bollingen Foundation, New Jersey, 1967.

Kerenyi (C.) *The Gods of the Greeks*, s. 232-241, Thames Hudson, 1951.

Lang (A.) *Myth, Ritual & Religion*, cilt: 2, Cosimo, Inc. New York, 2005.

Larson (J.) *Ancient Greek Cults*, s. 69-86, New York, 2007.

Lowe (N. J.) "Thesmophoria and Haloa. Myth, Physics and Mysteries," (ed.) S. Blundell ve M. Williamson, The Sacred and the Feminine in Ancient Greece, s. 149-173, Londra/New York, 1998.

Mikalson (J.) *The Sacred and Civil Calendar of the Athenian Year*, s. 67-69, Princeton, 1975.

Mylonas (G.) *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton, 1969.

Newton (C. T.) *A history of discoveries at Halicarnassus*, Cnidus & Branchidæ, Londra, 1862-1863.

Nilsson (M. P.) *Griechische Feste von religiöser Bedeutung*, B. G. Teubner, Leipzig, 1906.

Nilsson (M. P.) *Geschichte der griechischen Religion* (GGR) I 463, 1955.

Nilsson (M. P.) *Geschichte der griechischen Religion* (GGR), Band 2, Münih, 2002.

Ostwald (M.) *Nomos and the Beginnings of the Athenian Democracy*, s. 3-19, Oxford, 1969.

Öğün (B.)-Işık (C.) Kaunos Kbid (A. Diler, O Özer, B. Schmaltz, Chr. Marek ve M. Doyran ile birlikte), *35 Yılın Araştırma Sonuçları (1966-2001)*, Mopak Kültür Yayınları, 2002.

Parke (H. W.) *Festivals of the Athenians*, NY Cornell University, 1977.

Parker (R.) *Miasma Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford, 1983.

Parker (R.) "The Problem of the Greek Cult Epithet", OpAth 28, s. 173-183, 2003.

Parker (R.) *Polytheism and Society at Athens*, s. 270-275, Oxford, 2005.

Parthenius *Daphnis and Chloe. Love Romances and Poetical Fragments. Fragments of the Ninus Romance*, çev. Edmonds, J. M.-Gaselee S., Loeb Classical Library, sayı: 69. Cambridge, MA. Harvard University Press, 1916.

Plinius *Histoire Naturelle*, 24.59.

Rabe (H.) *Scholia in Lucianum, Diologi Meretricii*, bkz. Lucian Dialogues of the courtesans 2.1 Lipsiae: Typis B.G. Teubneri 1906, Lipsiae.

Radt (W.) *Pergamon-Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, YKY, İstanbul, 2002.

Robertson (N. D.) "New Light on Demeter's Mysteries: the Festival Proerosia", GRBS 37 (1996) 319-379, at 377-378 and n.158.

Rohde (E.) RhM N.S. 25, s. 548-560, 1870.

Rumscheid (von Frank) *Priene Führer Durch Das "Pompei Kleinasiens"*, Ege Yayınları, İstanbul, 1998.

Scheer (T. S.) "The Past in a Hellenistic Present", *A Companion to the Hellenistic World*, (ed.) A. Erskine, J. Wiley & Sons Blackwell Publishing Ltd.,2005.

Schmitz (L.) *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities "Thesmophoria"*, s. 11271128, John Murray, Londra, 1875.

Scott (G. R.) *Phallic Worship*, Laurie, Londra,1941.

Sina (A.) "Eleusis'de Demeter Kültü ve Kadın Ritüelleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı: 44, s. 37-52, 2004.

Soykal-Alanyalı (F.) "Terrakotta Figürinler Işığında Felsspalttempel-Yarıkkaya Tapınağı", *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu*, s. 173-181, 2003.

Soykal-Alanyalı (F.) "Efes'te Bulunmuş Bir Terrakotta Adak Figürini Işığında Doğumun Kült Hayatındaki Yeri ve Önemi", B. Karasu-A.T. Özen-F.S. Alanyalı-R. Yamaçlı (ed.) SERES 2005, *III. Uluslararası Katılımlı Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri*, s. 295-307, 2005.

Stallsmith (A. B.) "The Name of Demeter Thesmophoros", *Greek, Roman and Byzantine Studies* (GRBS) 48, s. 115-131, 2008.

Tzanetou (A.) "Something to do with Demeter: ritual and Performance in Aristophanes Women at the Thesmophroia", *The American Journal of Philology*, sayı: 123, no. 3, Özel Sayı, s. 329-367, 2002.

Usman Anabolu (M.) "Batı Anadolu'da Bulunmuş Demeter ve Khitonien Tanrılar Tapınakları", s. 121-141, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, T.C. K.B., 23-27 Mayıs 1988 Ankara.

Üreten (H.) "Kyzikos'lu Bir Kadın Euergetes: Kraliçe Apollonis," *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII, 36, 251-26, 2004.

Varkıvanç (B.) "Kaunos Demeter Kutsal Alanından Ele Geçen Minyatür Kandiller", *Adalya Yıllığı III*, s. 87-96, 1998.

Vermaseren (M. J.) *Corpus Cultus Cybelae Attisque* (CCA), bkz. Cybele ve Demeter, E. J. Brill, Leiden, 1989.

Versnel (H. S.) "Myth and Ritual", L. Edmunds (ed.), *Approaches to Greek Myth*, s. 30-31, Baltimore 1990.

Roma Dönemi'nde Efesli Kadınlar

Elisabeth Trinkl

Roma antik döneminde hâkim olan babaerkil toplum sistemi ve bunun sonucunda oluşan erkek merkezli tarih yazımı, *Imperium Romanum* (Roma İmparatorluk Dönemi) kadınlarına yönelik bilgi sahibi olmamızı zorlaştırır. Toplumun üst sınıfına ait kadınlara yönelik bilgi edinmemiz yeterince güçken alt sınıfa ait kadınların hayatlarını bir araya getirmek ve tam bir portre oluşturmak çok zor hatta neredeyse imkânsızdır. Efes Metropolü de bu konuda bir istisna değildir. Büyük ölçüde babaerkil geleneğe bağlı kalınarak yazılmış antik kaynakların yanı sıra, arkeolojik kaynaklara bakarak kadınların yaşamını anlamaya çalışalım.

Efesli Kadınların Şehirdeki Görünümleri

Üst sınıfa ait Romalı kadınların kendilerine ait sermayeleri vardı ve ticaret yaparlardı (bkz. Setälä 1998; 96-110; van Bremen 1983: 223-242; Scheer 2000: 143-172). Özellikle dini fonksiyonlarının varlığı belgelerle oldukça sık karşımıza çıkar. Kimisi politik makamlarda etkin, kimisi de şehir yararına katkıda bulunan vatandaşlar olarak kendilerini gösterir; kadınların mali katkılarını cumhuriyetin son dönemindeki büyük hayırsever listelerinden rahatça anlayabiliriz.[1] Yani düşünüldüğü gibi tamamen arka planda bir hayatları yoktur. Pek çok Romalı kadın görevlerini yerine getirirken müşterileriyle, çalışanlarıyla ve iş ortaklarıyla ilişki içinde olurlardı (Wallace-Hadrill 1996: 104-115).

Romalı üst sınıf kadınlarının bu kısır ve oldukça basite indirgenmiş resmine Efesli kadınlar da uyar. Efesli kadınlar hakkında özellikle epigrafik kaynaklar ve sikkeler aracılığıyla bilgi sahibi oluruz.[2] Yazıtlarda adlarına, makam sahibi,

1 Anadolu'daki kadın beden öğretmenleri için bkz. Cassarico 1982: 117-123; Okland 1994: 199-219; hayırsever listeleri için bkz. Engelmann 2000: 79; *Inschriften von Ephesos*, 6, Bonn 1980, Nr. 1687.

2 Rogers 1992: 215-223; Friesen 1995: 107-113; Scherrer 1997: 93-112, özellikle 102 vd.

baba, eş veya oğul gibi bir erkek akrabayla bağlantılı olmadan sıkça rastlarız. U. Soldan, "Efesli aile içerisindeki ilişki ağında kadınlar yerlerini gayet doğal olarak alırlar" der. Bu sözde alınan bir yer midir yoksa gerçekten böyle midir? Bu sıkça tartışılan konulardan biridir ancak makam sahibi kadınların kendilerine ait mali güçlerinin varlığı, bağımsız bir konum üstlenmelerini de olası kılan bir unsur olarak görülür (Soldan 1999: 115-119; Nollé 1994: 229-259).[3]

Res. 1. Efes Varius Hamamındaki Scholastikia heykeli.
© ÖAI, F. A. Schiffleitner

Claudia Trophime[4] ve Tullia[5] kamu içinde aktif rolü olan kadınlardan sadece ikisidir. Tullia, örneğin, servetini her türden hayır işi için kullanmıştır (Merkelbach-Stauber ed. 1998: 324 vd.) Ayrıca aynı şekilde Vedier sülalesinde sadece erkekler değil kadınlar da şehrin şekillenmesinde rol oynarlar (Kirbihler 1999: 211-222 ve 2003: 787-844). Bu gelişim Geç Antik/Hıristiyanlık döneminde de devam eder hatta daha da güçlenir, kadınların maddi yardımıyla restore edilen Varius Hamamı'na heykeli dikilen Mäzenin Scholastikia bunun bir örneğidir (Scholastikia: *Inschriften von Ephesos* 2, 1979, Nr. 453; Merkelbach-Stauber ay.: 318; Wallinger 1994: 221-274).[6] (Res. 1.)

Dış hayatta üstlendikleri görevlerin dışında, üst sınıfa ait Efesli kadınların özel hayatları içerisinde de yerine getirmeleri gereken pek çok sorumlulukları vardı: Her şeyden önce ev idaresinin *domina*'sı, yani efendisiydiler ve buna bağlı olan her türlü iş onların sorumluluğundaydı.

Evin hanımefendisi olarak sorumlulukları "evlilik görevleri"nin ötesindeydi; sosyal, ailevi ve ekonomik olarak yapılması gereken her şeyi içeriyordu. Üstlendikleri ekonomik görevleri, örneğin sikkeler, mutfak kapları veya envanter

3 Nollé, kadınların resmi görevleri devralışını "idare-i maslahat" olarak yorumlar.
4 Claudia Trophime: *Inschriften von Ephesos* 4, 1980, Nr. 1062; Knibbe 1981: 124; Merkelbach – Stauber (ed.) 1998: 322 vd.
5 *Inschriften von Ephesos* 4, Nr. 1063, Bonn 1980.
6 Wallinger: Kendi imkânlarıyla semtlerine bir toplantı yeri yaptırdılar.

Res. 2. Efes Yamaç Ev 2'den Venus örekesi
© ÖAI

tutanakları[7] gibi kısmen arkeolojik buluntularla kanıtlanabilirken, insani ilişkilerini buluntularla tamamlamak mümkün değildir.

Ev içindeki asıl yaşam akışı ve görüntüsüne dair de çok az şey biliyoruz. Efes'te, şehrin en varlıklı muhitlerinden birindeki Yamaç Ev 2 ve diğer buluntu yerlerinde bulunanlar, kullanım sürekliliğindeki kopuşa ve tahribata rağmen, o dönemdeki antik yaşamın bir sürecine ışık tutar (Ladstätter 2002: 9-40). Oturma birimi 5'teki peristilli avluda bulunan ve erken bir onarım evresine ait bir kadın portesi çiziminin[8] evin hanımına ait olup olmadığını ne yazık ki hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz.

Neredeyse yok denebilecek kadar az buluntu grubu içinden küçük bir grup, kadınlara ilişkin taşıdığı önem nedeniyle ele alınmalıdır kanımızca. Bunlar sopa biçiminde, küçük (yaklaşık 20-30 cm) kemik objelerdir (Trinkl 2004: 281-303). Bir ucu tutamak kopçalı olup diğer ucuysa değişik şekillerde olan bu objelerin basit geometrik şekillerden heykelciklere kadar değişik biçimleri bulunur. Çubuğun kendisi, genelde kesme bezemelerle süslüdür. Sopa biçimi görüntüsü ve tutamak kopça gibi öğeleri, eğrilen yünün tutturulduğu veya başka bir eğirme için iplik sopasına sarılan örekelerden alınmıştır.

Efes Yamaç Ev 2'de ele geçen örnekler, zengin yapım tarzları ve yüzeylerindeki yarık ve sivri çizikler nedeniyle işlevsellikleri olmayan süs eşyası olarak değerlendirilebilirler. (Res. 2)

İpliğin yapımı için, en başta örekeler olmak üzere, iğler ve ağırşaklar gerekir. Ağırşaklar için zengin arkeolojik buluntu vardır ama iğler ve örekeler genelde ağaçtan yapıldıkları için ender olarak günümüze ulaşmışlardır.

Eski zamanlardan beri yünü işlemek evdeki kadınların, özellikle de evin hanımının geleneksel uğraşıydı. Romalı tarihçi Suetonius'un yazdığı gibi, imparatorun evinde dahi Augustus'un giysileri ailesinin kadınları tarafından yapılıyordu (Suet. Aug. 74). Evin hanımı çoğu zaman iplik eğirmese de bunun koordinasyonunu sağlamak ana görevlerinden biriydi. O

7 H. Taeuber, 2002, 93-99.
8 Taeuber 1995: 527-529, özellikle 528, Res. 122, 3.

kadar ki yün işlemesi onun evin hanımefendisi olarak konumunu ve statüsünü karakterize ediyordu. Bu bağlamda sanırım Yamaç Ev 2'de bulunan bezemeli örekelerini, kadınların konumunu gösteren sembol ve evin hanımının başarısı olarak yorumlamak yanlış olmaz. Örekelerin bulunduğu ev sahibelerini ne yazık ki tanımamaktayız.

Nekropollerin İzinde Efesli Kadınlar

Şehir içindeki görüntü, şehrin nekropollerine de yansır. Efes her antik kent gibi geniş nekropollerle çevriliydi. Bunlardan biri de MS 3. yüzyılın başında T. Flavius Damianus'un yaptırdığı Damianus-Stoa'sı olarak adlandırılandır. Bu stoayı zengin bir sütunlu galeri çevreler ve Panayırdağı'nın doğu eteklerine doğru yayılır;[9] Damianus bu hayratı karısı Vedia Phaedrina[10] adına yaptırmıştır. Bu geniş nekropoldeki birkaç anıta bakarsak...

Bugün Efes antik kentine girişlerden biri olan Magnesia Kapısı yakınında Cl. Antonia Tatiana'nın mezar evi yer alır. Günümüze kadar korunmuş olan miras belgesi,[11] *heroon* olarak adlandırılan mezar evininin sahibinin açıkça Cl. Antonia Tatiana olduğunu belirtir, yazıttan anladığımıza göre, akrabası Qu. Ae. Aristides'in kendi mezar evine gömülmesini engelleyen de yine odur (Pietsch 1999: 455-460).[12] Efes'teki bu lahit ne yazık ki oldukça tahrip olmuştur, ancak Cl. Antonia Tatiana'nın portresini Aphrodisias'ta Bouleuterion'da (Meclis Binası) bulunan bir başka heykelden de tanıyoruz; bu heykele ait yazıtlı kaidede *euergetis* olarak tanımlanır.[13] Cl. Antonia Tatiana ile hem Efes'te hem de Aphrodisias'ta karşılaşılması Roma üst sınıfına ait kadınların erkek akrabaları gibi Anadolu'daki diğer yerlerle değişik ilişkiler içinde olduklarını ve sadece oturdukları yerle sınırlı kalmadıklarını gösterir.

Diğer bir mezar sahibi kadının ismi, gladyatörler mezarlığı olarak bilinen mezarlıkta, Damianus-Stoa'sının batı uzantısında yer alan bir mezarda karşımıza çıkar,[14] adı Serapias'tır.

Mezarı, kabartmalı basit bir yapıyla kapatılmıştır. Yazıtta sadece mezar sahibinin ismi değil aynı zamanda annesinin adı da yer alır. Achaia, kızı için bu

9 Knibbe-Langmann 1993; Knibbe-Thür 1995; Steskal- Grossschmidt- Heinz- Kanz-Taeuber 2003: 241-273.

10 *Philostrat, vit. soph.* 2, 23.

11 *Inschriften von Ephesos 6*,1980, Nr. 2121.

12 Lahitler konusunda bkz. Rudolf 1992.

13 Inan - Alföldi- Rosenbaum 1979: 213-216 bkz. Res. 138, 2; 140, 1-2, 4; Smith 2006: 69-71, Nr. 96 Res. 76 vd.

14 Pietsch - Trinkl 1995 ve bkz. Knibbe-Thür 1995: 19-48; Kanz-Grossschmidt 2005: 103-123.

Res. 3. Efes'teki Gladyatörler mezarlığı olarak bilinen mezarlıktaki Serapias mezar yapısı.
© ÖAI

mezarı yaptırmıştır. Her iki isim de baba adları olmaksızın verilmiştir ve her iki kadın da isimlerinden anlaşıldığı üzere köle statüsündedirler (Pietsch-Trinkl 1995: 44). (Res. 3)

Gladyatörlerle ailelerine ayrılmış bu mezarlık alanında, Hymnis de kocası gladyatör Palumbus için burada bir mezar yeri almış ve kocasına bir de yazıtlı bir kabartma yaptırmıştır (Pietsch-Trinkl ay.: 42-44). Bu isimler gladyatör oyunları camiasına uyan isimlerdir. Efesli kadınlardan sosyal statüleri düşük Achaia ve Hymnis'in adını bize ulaştıran bu yazıtlar, birinin kızına diğerinin kocasına yaptırdığı bu mezarlar, bu camia içindeki belli bir zenginliği işaret eder. Bu mezar yapıları Cl. Antonia Tatiana'nın mezar evi veya diğer gösterişli mezar yapılarından farklı olsa da her seviyeden insanın cinsiyetinden bağımsız olarak ölümden sonra ailelerin umumi alanlarda gösterişle temsil edilmesini ne kadar da önemsediğini gösterir.

Arkeolojik kazılarla günümüze ulaşmış ve Damianus-Stoa'sının güney kısmında, galerinin iki payesi arasında tahrip olmadan günümüze ulaşmış bir başka kadın mezarı daha vardır. 6-7 aylık bebeği ile gömülmüş bir hamile kadındır mezarın sahibi ve ismi, lahitin ön yüzünde bugün boş olan *tabula ansata* içinde

yazılıydı.[15] Mezarın içinde pişmiş toprak ve seramik çömleklerin yanı sıra, gömülen kişiye ait takı, ayna ve yün yapımında kullanılan iş takımı, iğ, ağırşak, öreke gibi buluntular karşımıza çıkar (Trinkl 1995: 67-95, özellikle 67-69). Kendisinin veya ailesinin maddi gücü Damianus Stoası'nda bir lahit yaptırabilecek kadar iyi olan bu kadının mezarına konulan el işi aletler, mesleğe yönelik veriler olarak yorumlanmamalı kanımızca. Bu aletler ölen kişinin özel bir eğilimini gösteriyor ve belki de sembolik bir anlamı içeriyor olmalı.

Gerek Anadolu'daki gerekse tüm Roma İmparatorluğu'ndaki mezar betimlemelerine baktığımızda değişik tarzlarda yapılmış anıtlar üzerinde özellikle öreke ve iğlerin sevilen motifler olarak kullanıldığını görürüz.

Aynı şekilde bu motifler tüm imparatorluk içinde –burada kısaca değinilen Damianus-Stoa'sındaki lahit gibi– mezar süslemesinin bir parçası halindedir (Trinkl 1994: 81-86).[16] Mezar üzerindeki betimlemeler ve mezarda gömünün yanına konulan nesneler, ölen kişinin özelliklerinin ve değerlerinin öteki dünyada göstergesidir (Larsson Lovén 1998: 85-95): *Domina*- yani evin hanımefendisi olarak hayatını, görevlerini yerine getirerek yaşamıştır. Bu görevler içinde özellikle evin idaresi, doğum ve çocukların (yasal olanların) yetiştirilmesi gelir. Mezar epigramları daha önce Yamaç Ev 2'deki bezemeli örekeyle benzer şekilde, yün ile kadına ait sosyal görevler (Nollé 1985: 117-135) arasındaki sıkı bağı belgeler.

Roma öncesi dönemde iğ, öreke ve yün sepetleri iş aleti olmanın ötesinde benzer sembolik anlamlar taşıyorlardı: Klasik Dönem Atina vazo resimlerinde tasvir edilen kadınlar (Wasowicz 1989: 413-438) gibi Frig mezar taşlarındaki tanrıçalar (Işık 2008: 325-333) da bu aletleri taşırlar. Bunlar kadının erdemini karakterize eder. Örekeler ve iğler, olasılıkla Efes Artemisonu'nda (Efes Artemis Tapınağı Kutsal Alanı) bir heykelcikle kastedilen kadını temsil ederler. Bunun ötesinde bu kadının dini veya politik bir işlev taşıyıp taşımadığını veya tanrıçanın kendisini (Muss 2008: 215-225, bkz. Res. 1-2) tasvir edip etmediğini ise öğrenmemiz olasılıkla mümkün olmayacaktır.

15 Lahit ve mezar evindeki insan kemikleri antropolojik araştırma sonuçları için bkz. Reuer - Fabrizii-Reuer 1993: 43-46; Trinkl 1993: 36-42, özellikle 38-40.

16 Parmak örekelerinin mezar hediyesi olarak kullanımları için krş. Cremer 1998/1999: 327-332 ve Cremer 1996: 135-144.

Bibliyografya

Cassarico (L.), Claudia Trophime — "Donne gimnasiarco", *ZPE* 48, 1982.

Inschriften von Ephesos 4, Nr. 1062, Bonn 1980

Cremer (M.) — "Venuskunkeln aus Kleinasien", AA, 1996.

Cremer (M.) — "Fingerkunkel und Zettelstrecker", Boreas 21/22, 1998/1999.

Engelmann (H.) — "Neue Inschriften aus Ephesos XIII", ÖJh 69, Viyana, 2000.

Friesen (S. J) — "Ephesian Women and Men in Public Office during the Roman Imperial Period", F. Friesenger- F. Krinzinger (ed.), *100 Jahre* österreichische *Forschungen in Ephesos Wien 1995*, Viyana Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, 1999.

Grossschmidt (K.)-Kanz (F.) — "Stand der anthropologischen Forschungen zum Gladiatorenfriedhof in Ephesos" ÖJh 74, Viyana, 2005.

Inan (J.)- Alföldi-Rosenbaum (E.) — "Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei", *Afrodisias*, Mainz, 1979.

Işık (F.) — "Göttin mit Spindel. Zur Deutung und zum Stil der Kybelebilder aus dem phrygischen Randgebiet", *Asia Minor Studien* 65, 1, Bonn, 2008.

Kanz (F.)- Grossschmidt (K.) — "Stand der anthropologischen Forschungen zum Gladiatorenfriedhof in Ephesos", ÖJh, 74, 2005.

Kirbihler (F.) — "Le rôle public des femmes des Vedii", *Construction, reproduction et représentation des patriciats urbains de l'antiquité au XXe siècle*, C. Petitfrère (ed.), Tours'da 7, 8 ve 9 Eylül 1998'de sunulmuş bildiriler, Tours, 1999.

Kirbihler (F.) — "Les notables d'Ephese. Essai d'histoire sociale (133 av. J.C.-262 ap. J.C.", Université Fr. Rabelais, Tours, 2003 (Yayınlanmamış doktora tezi).

Knibbe (D.) — Der Staatsmarkt, FiE IX/1/1, In Kommission bei Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 1981.

Knibbe (D.)- Langmann (G.) — *Via Sacra Ephesiaca I*, BerMatÖAI *3*, Viyana 1993.

Knibbe (D.)- Thür (H.) — *Via Sacra Ephesiaca II. Grabungen und Forschungen 1992 und 1993*, BerMatÖAI 6 Viyana, 1995.

Ladstätter (S.) — "Die Chronologie des Hanghauses 2", *Das Hanghaus 2 von Ephesos*, F. Krinzinger (ed.), Archäologische Forschungen 7 = DenkschrWien 302, Viyana, 2002.

Larsson Lovén (L.) — "Lanam fecit-Woolworking and Female Virtue.", *Aspects of Women in Antiquity*, L. Larsson Lovén - A. Strömberg (ed.), SIMA pocket book 153, 1998.

Merkelbach (R.)- Stauber (J.) — (ed.), *Steinepigramme aus dem griechischen Osten I, BG Teubner*, Münih 1998.

Muss (U.) — "Efes Artemisionu'nda Bulunan Fildişi ve Kemik Eserler", W. Seipel (ed.), *Efes Artemisionu: Bir Tanrıçanın kutsal mekânı*, Viyana, 2008.

Nollé (J.) "Grabepigramme und Reliefdarstellungen aus Kleinasien", *ZPE* 60, 1985.

Nollé (J.) "Frauen wie Omphale?", M. H. Dettenhofer (ed.), *Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt*, Köln, 1994.

Okland (J.) "In publicum procurrendi: Women in the Public Space of Roman Greece", *Aspects of women in antiquity. Proceedings of the First Nordic Symposium on Women's Lives in Antiquity*, L. Larsson Lovén- A. Strömberg (ed.), SIMA pocket book 153, Jonsered 1998. *Philostrat, vit. soph.* 2, 23

Pietsch (W.)- Trinkl (E.) "Der Grabungsbericht der Kampagnen 1992/93", *Via Sacra Ephesiaca II. Grabungen und Forschungen 1992 und 1993, D. Knibbe- H. Thür (ed.)*, BerMatÖAI 6, Viyana, 1995.

Pietsch (W.) "Außerstädtische Grabanlagen von Ephesos", *100 Jahre* österreichische *Forschungen in Ephesos Wien 1995*, F. Friesinger- F. Krinzinger (ed.), Viyana Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, 1999.

Reuer (e.)- Fabrizii-Reuer (S.) "Grabbhaus geborgenen menschlichen Skelette", *Via Sacra Ephesica I*, D. Knibbe-G. Langmann (Ed.), BerMatÖAI 03, Viyana, 1993.

Rogers (G. M.) *The Construction of Women at Ephesos*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 90, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 1992.

Rudolf (E.) *Der Sarkophag des Quintus Aemilius Aristides, Viyana*, 1992.

Scheer (T.) "Forschungen über die Frau in der Antike. Ziele, Methoden, Perspektiven", *Gymnasium* 107, 2000.

Scherrer (P.) "Anmerkungen zum städtischen und provinzialen Kaiserkult: Paradigma Ephesos – Entwicklungslinien von Augustus bis Hadrian", *... und verschönerte die Stadt : Ein ephesischer Priester des Kaiserkultes in seinem Umfeld*, H. Thür (ed.), ÖAI 27, Viyana, 1997.

Setälä (P.) "Female property and power in imperial Rome", *Aspects of women in antiquity. Proceedings of the First Nordic Symposium on Women's Lives in Antiquity*, L. Larsson Lovén-A. Strömberg (ed.), SIMA pocket book 153, Jonsered 1998.

Smith (R.R.R.) *Aphrodisias II. Portrait Statuary from Aphrodisias*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2006.

Soldan (U.) "Frauen als Funktionsträgerinnen im kaiserzeitlichen Ephesos: die weiblichen Prytaneis", H. Friesinger – F. Krinzinger (ed.), *100 Jahre österreichische Forschungen in Ephesos: Akten des Symposions Wien 1995*, Verl. Der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana, 1999.

Steskal (M.)- Grossschmidt (K.)-Heinz (M.)- Kanz (F.)- Taeuber (H.) "Die Damianosstoa in Ephesos. Bericht über die Ausgrabung 2002 im Abschnitt Kathodos III", ÖJh 72, Viyana, 2003.

Taeuber (H.) "Stifterinnen im griechischen Osten", *Frauenreichtum. Die Frau als Wirtschaftsfaktor im Altertum*, E. Specht (ed.), Wiener Frauenverl, Viyana, 1994.

Taeuber (H.) "Graffiti und Dipinti aus den Hanghäusern von Ephesos", *100 Jahre* österreichische *Forschungen in Ephesos Wien 1995*, F. Friesinger- F. Krinzinger (ed.), Viyana Avusturya Arkeoloji Enstitüsü, 1999.

Taeuber (H.) "Graffiti als Hilfsmittel", *Das Hanghaus 2 von Ephesos*, F. Krinzinger (ed.), Viyana 2002.

Trinkl (E.) "Vorbericht über die Versuchsgrabung im Abschnitt IV der Kathodos", D. Knibbe- G. Langmann (ed.) *Via Sacra Ephesiaca I*, BerMatÖAI 3, Viyana, 1993.

Trinkl (E.) "Ein Set aus Spindel, Spinnwirtel und Rocken aus einem Sarkophag in Ephesos", ÖJh 64,1994.

Trinkl (E.) "Die Kleinfunde aus Sarkophag und Grabhaus an der Ostsseite des Panayirdag (Grabung 1991)", D. Knibbe-H. Thür (ed.) *Via Sacra Ephesiaca II*, BerMatÖAI 6, Viyana, 1995.

Trinkl (E.) "Zum Wirkungskreis einer kleinasiatischen *matrona* anhand ausgewählter Funde aus dem Hanghaus 2 in Ephesos", ÖJh 73, 2004.

van Bremen (R.) "Women and Wealth", *Images of Women in Antiquity*, A. Cameron-A. Kuhrt (ed.), Detroit 1983.

Wallace-Hadrill (A.) "Engendering the Roman House", *I, Claudia: Women in Ancient Rome*, D. E. E. Kleiner-S. B. Matheson (ed.), New Haven, 1996.

Wallinger (E.) "Reiche Christinnen im römischen Reich, *Frauenreichtum. Die Frau als Wirtschaftsfaktor im Altertum*, E. Specht (ed.), Viyana, 1994.

Wasowicz (A.) "Miroir ou quenouille? La représentation des femmes dans la céramique attique", *Mélanges Pierre Lévêque 2*, M. M. Mactoux - E. Geny (ed.), Besançon, 1989.

Erken Bizans Döneminde Kadın

Gülru Tanman

Dördüncü ve onbeşinci yüzyıllar arasında var olan Doğu Roma İmparatorluğu veya daha geç dönemde popülerleşmiş adıyla Bizans İmparatorluğu, aslında, 395'te batı ve doğu olarak ikiye bölünen Roma İmparatorluğu'nun doğudaki devamıdır. Batı Roma İmparatorluğu 5. yüzyılda son bulmuş, ancak Doğu Roma bin yılı aşkın bir süre varlığını sürdürmüştür. Modern tarihçilerin deyişiyle Bizanslılar, gerçekte kendilerine Romalı diyor ve hükümdarlarını da Roma İmparatoru olarak adlandırıyorlardı.

Grek-Roma mirasının yeni Hıristiyan unsurlarla birleşimiyle gelişen Bizans Devleti'nin tarihi, Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un (h. 306-337), tüm kurumlarıyla başkenti Roma'dan Byzantion'a taşımasıyla başlar. Şehir, Constantinus'un kenti anlamına gelen Konstantinopolis adını alır. Bu yazının kapsadığı erken Bizans döneminin de, Konstantinopolis'in 330'da başkent olarak kutsanmasıyla başladığı ve tasvirlerin yasaklandığı 726 yılına, yani ikonoklazma (tasvir kırıcılık) akımına kadar uzandığı kabul edilir. Ancak bu zaman dilimini de modern araştırmalar belirlemiştir. Bu dönem, köklü bir pagan geleneğinden gelen Roma toplumunun resmi olarak Hıristiyanlaşma sürecinin başlangıcına tanıklık eder. Sonuçta Roma İmparatorluğu, bir Ortaçağ Hıristiyan imparatorluğuna dönüşür. Zaman içinde, dini gibi devletin resmi dili de değişir. Latince yerine, devlet hükmettiği coğrafyada ağırlıklı olarak konuşulan Grekçeyi resmi dili olarak belirler. Toplum sürekli nasıl bir devinim halindeyse, Bizans kadını da buna koşut olarak zaman içinde gelişir, değişir.

1970'lerden itibaren cinsiyet üzerine yapılan araştırmalar önem kazandığından Bizans kadınını konu edinen kapsamlı bir kaynakça olmuştur.[1] Böylece yazılı kaynaklar, sanat eserleri ve arkeolojik buluntular ışığında, erken Bizans dönemi kadınını az çok yeniden yapılandırabilmekteyiz. "Asker devlet" olan,

1 Güncel tüm kaynakça için bkz. http://www.doaks.org/research/byzantine/women_in_byzantium.html

dolayısıyla ataerkil bir yapıya sahip Bizans'ta kadın, toplumsal hiyerarşide erkekten sonra geliyordu ve devletin, kilisenin veya ordunun yönetici kademelerinde yer alması hukuken yasaktı. İdeolojik normlara göre de kadının yeri eviydi. Dolayısıyla, erkek egemenliğinin bir sonucu olarak, yazılı kaynakların da neredeyse tümü erkekler tarafından erkekler için yazılmış, kadına çok az yer verilmiştir. Erken Bizans dönemi kadını için kaynaklar daha kısıtlıyken, 11. yüzyıldan sonra konuya dair bilgiler yoğunlaşır. Kaynaklara konu olanların çoğunluğu da toplumda öne çıkan aristokrat kadınlar ve azizelerdir; bu da, nüfusun önemli bir kısmını oluşturan sıradan ve taşralı kadınlar için genel bir portre çizmemizi zorlaştırır. Yöresel farklılıkları tespit etmek de zordur. Aynı durum görsel kaynaklarda rastladığımız kadınlar için de geçerlidir. Kaynaklar her ne kadar zengin olsa da, betimlerin büyük kısmı imparatorluk ailesine veya yüksek tabakadan ailelere mensup kişilerle Havva, Meryem Ana ya da azizeler ve de erken dönemdeki pagan imgelerdir. Halktan veya meslek sahibi kadın tasvirleri nadirdir. Bu da, ilk bakışta, dünyevi tecrübeden uzak, hayatı evinden ve çocuklarından ibaret, genellikle okuma yazma bilmeyen eksik bir Bizans kadını imajının yaratılmasına neden olur. Halbuki Bizans kadınları toplumda, Batı Avrupa'daki çağdaşlarına kıyasla daha güçlü ve daha saygın bir yer edinmişlerdir (Kalavrezou 2003: 13). Bu noktada bilmemiz gereken, yasalar ve devlet ideolojisiyle gündelik hayat pratiklerinin her zaman örtüşmediği ve sanılanın aksine Bizans kadınının çok daha karmaşık bir görüntü sergilediğidir. Bugün, Bizans'ın tarihi boyunca, siyasal, dini, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda faal birçok kadının yetiştiğini söyleyebiliyoruz.

Erken dönemde, Bizans'ın Grek ve Roma dünyasından devraldığı siyasal, hukuksal, sosyal ve kültürel gelenekler hâlâ güçlüdür. Kadının devlet ideolojisindeki yerini anlayabilmek için, öncelikle evlilik, drahoma, boşanma, zina ve kürtaj gibi konularda bilgi sağlayan kanunlara bakmak gerekir. Çünkü toplumda olduğu gibi, Roma hukukunda da kadının yerini statüsü belirliyor, yasalar saygın elit kadınlarla, alt tabakadan gelenleri ayırıyordu. Saygın kadından evlenip çocuk doğurarak toplumun ve devletin sürekliliğini sağlaması bekleniyor ve örneğin zina suçu işlerse cezaya çarptırılıyordu. Öte yandan, alt tabakadan bir kadının açıkça dansözlük, fahişelik yapması serbestti, ancak o da evlenemiyordu, çünkü ne de olsa asli görevi eğlendirmekti.

Erken Bizans dönemindeki en büyük değişiklik, Hıristiyan kadının yasalarda ortaya çıkışıdır. Örnek verirsek, I. Constantinus çıkarttığı bir kanunla, Hıristiyanların mal mülklerini kiliseye bırakmalarına izin verir. Böylece, zengin Hıristiyan kadınlar servetleriyle kiliselerin kurulmasında ve Hıristiyanlığın yaygınlaşıp kurumsallaşmasında aktif rol sahibi olurlar. Hayatlarını İsa'ya ve

Tanrı'ya hizmete adayan, bekâr kalmayı seçen kadınlar da yeni bir grup oluştururlar. II. Constantinus (h. 337-361) zamanında çıkartılan bir yasada, dulları ve Kutsal Bakireleri taciz eden, kaçıran, alıkoyan erkeklerin sert bir biçimde cezalandırılacağı yazılıdır (Grubbs: 2001, 222-223).

Roma yasalarına göre ailenin tek hâkimi babaydı ve kız ya da erkek çocukları üzerindeki her türlü tasarruf hakkını elinde tutardı (*patria potestas*-babanın mutlak egemenliği). Bu nedenle, çocukların kendi özgür iradeleriyle bir evlilik yapmaları imkânsızdı. Kızların asgari resmi nişanlanma yaşı yediydi, kanunen geçerli bir evlilik içinse on iki, on üç yaşında olmalıydılar. Baba, kızının değil ailenin çıkarlarını gözeterek evliliğe karar verirdi. Bir kız, babasının seçtiği kişiye, ancak o kişi sosyal statü veya davranış bakımından uygun değilse itiraz edebilirdi. Diğer taraftan, ölmüş bir babanın kararı, annenin veya ailenin diğer erkek üyelerinin kararından daha geçerliydi. Hatta kadın, evlendikten sonra bile kocasının hâkimiyetine geçmez, babasının *potestas*'ı altında kalır, o öldüğü takdirde yasal olarak özgür sayılırdı (Clark: 1993, 14-15).

Roma dünyasında geçerli bir evlilik için drahoma anlaşması şarttı. Kızlar evlenirken ailelerinden drahoma alır, bu da onlara bir çeşit ekonomik ve sosyal güvenceyle hareket alanı sağlardı. Her ne kadar drahoma, kadını bir pazarlık aracı gibi gösterse de, asıl amaç, toplumun ideallerine uygun çocuk yetiştirmeden sorumlu olan anneyi korumaktı. Erkek, karısının drahomasını kullanma hakkına sahipti ama boşanma durumunda bir kısmını veya hepsini geri vermekle yükümlüydü. Ayrıca, babasının ölümünden sonra miras yoluyla kadına kalan mal mülk de sadece kendine aitti. Pratikte boşanma var olsa da, kanunlar ve özellikle de kilise tarafından teşvik edilmezdi, çünkü evlilik kutsaldı. Bir kadın ancak yasal olarak özgürse veya ailesi desteklerse boşanabilirdi. Büyük Constantinus döneminde çıkarılan bir yasaya göre, bir kadın sırf kocası içki içiyor, kumar oynuyor veya başka ilişkiler yaşıyor diye boşanmaya kalkamazdı. Ancak kocasının bir katil, büyücü veya yağmacı olduğunu ispatlarsa, boşanma ve drahomasını geri alma hakkını elde edebilirdi (Clark: 1993: 22-23).

Öte yandan evlilik için drahoma anlaşmasının gerekliliği toplumun alt sınıflarına mensup insanların evlenmesini zorlaştırıyor ve Roma kültürünün bir geleneği olan cariyeliği de besliyordu. Genellikle daha mütevazı koşullara sahip kadınlar cariyelik yapardı. Her ne kadar uzun ve sadık bir ilişki yürütmüş olurlarsa olsunlar bu kadınlar, sosyal hiyerarşide evli kadınlardan epey sonra gelir ve ne kendileri ne de çocukları mirastan faydalanabilirdi.

Zaman içinde, köklenen Hıristiyan ideolojinin etkisiyle, kanunlarda evlilik kurumunu teşvik edici değişiklikler yer almaya başlar. I. Ioustinianos'un (h. 527-565) hükümdarlığı sırasında çıkarılan yasalar, toplumun daha fakir kesiminden

gelen kişilerin evlenmesini kolaylaştırır. 8. yüzyılın ortalarındaysa, drahoma geçerli bir evlilik için artık bir şart olmaktan çıkar. Yine bu yüzyıllarda yapılan yasal düzenlemelerle, erkeğin evine getirdiği ve ilişki kurduğu kadınla –köle olmaması kaydıyla– evlenmesi de sağlanır. Belki de bu şekilde, cariyelik geleneğinin son bulması ve sosyal sınıf gözetmeksizin kadınların ideal Hıristiyan eş olmaları amaçlanmaktadır. Bir sonraki yüzyılda, cariyelik resmi olarak yasaklanır ama pratikte devam eder (Laiou: 2003: 27-28).

Bizans toplumunda, her ne kadar onaylanmayan bir durum olsa da birden çok evlenme de vardır. Bu tip durumlarda öncelikle çocukların miras hakları korumaya alınır. Kadının dul kalmasıysa, zaman içinde onun için avantajlı bir konum haline gelir, çünkü yeniden evlenmediği sürece hem mirasını hem de çocuklarının geleceğini kendi yönetebilir. Kanunlara göre, bir kadın kocasından başka bir erkekle ilişki yaşarsa bu zina sayılır. Erkeğinse zina yapmış sayılması için evli olup olmamasından ziyade evli bir kadınla yasak ilişki yaşayıp yaşamadığına bakılırdı (Clark 1993: 29).

Kürtaj söz konusu olduğunda kanun yine erkekten yanaydı. Karı koca karşılıklı anlaşmışsa ve kadın hayatta kalırsa, kürtaj kanunen bir suç teşkil etmezdi. Buna karşın, kocasının rızası olmadan kadın çocuğundan kurtulmaya karar verirse sürgüne gönderilebilirdi. Ne var ki o çağda hamilelik riskli olduğundan ve kayıplar da normal kabul edildiğinden, kürtajı tespit etmek de zordu. İsteyerek çocuk düşürmekse elbette devlet ve Kilise tarafından belirlenmiş ahlaki değerlere tersti, fakat günümüze ulaşan tıp aletleri ve ilaç tarifleri bu işlemin gayet olağan olduğunu işaret eder.

Kanunlar, kadının alıkonma, tecavüze uğrama durumlarına da açıklık getirir. Bir kız baştan çıkarılmış veya kaçırılmışsa, bekâretini kaybetmemiş olsa dahi toplumdaki itibarını yitirir ve sadece suçu işleyenle evlenebilirdi. Bu durum, ailenin razı gelmediği bir evliliğin de gerçekleşmesini sağlayabilirdi. Yani kadın mağdur gözüküp, aslında muzaffer de olabilirdi (Clark 1993: 36). Köle kadınlar söz konusu olduğunda, onların tüm sosyal ve hukuki hakları sahiplerinin tasarrufundaydı. Sahibi hoş görürse köle kadın evlenmeden aile kurabilirdi, ancak yasal olarak yine sahibine aitti.

Hıristiyan ideolojisiyle bağdaşmayan ve toplum tarafından saygın bulunmayan fahişelik mesleğiyse yasal yaptırımlarla kısıtlanmıştı. Ahlaki değerlere son derece ters düşmesine rağmen, imparator I. Ioustinianos'un fahişelikle eş tutulan dansözlük mesleğinden gelen Theodora'yla evlenmekten çekinmediğini biliyoruz. Theodora, imparatoriçe olduktan sonra tövbekâr fahişelerin yararını gözetmiş, hatta tövbekârlık zaman içinde kadınlara büyük itibar kazandırmıştı. Yine de gerçekte, fahişelik mesleği tüm dini ve yasal yaptırımlara rağmen devam etmiştir.

Hıristiyanlık, Kadın ve Montanizm

Toplumda aristokrat veya sıradan olsun, ideal kadının mütevazı, kendine hâkim ve dindar olması beklenirdi. Bekâr genç kızlar sokağa yalnız çıkmaz, bir mesleği olmayan evli kadınlar da sadece belli nedenler için evlerinden ayrılırlardı. İmparatorluğun her döneminde kadının en aktif ve saygın olduğu yer ailesiydi ve öncelikli görevi çocuk doğurmaktı. Ancak kadınların evle ilgili işleri çocuk büyütmek, yemek ve temizlikle sınırlı değildi. Her türlü ihtiyacın karşılanmasından kadın sorumluydu, bu da bir şekilde onun sokağa çıkmasını sağlıyordu. Alışveriş için pazara gidiyor, yakın akraba ve ahbaplarını ziyaret ediyordu. Genellikle, zengin ailelerin büyük evlerinde, kadınlar için bir dizi odadan oluşan ayrı bir bölüm ile hizmetçileri ve köleleri de olurdu. Kadın, çocuklarının eğitimi ve geleceği ile ilgili kararları da alabilirdi, hatta yasalar önünde erkekle eşit olduğu tek husus belki de buydu. Bu bağlamda, ailesinin bedensel ve ruhsal sağlığından da (*hygeia*) sorumluydu. Yiyecek, içecek, müzik, dans, mitoloji ve Hıristiyanlığa dair menkıbelerden oluşan bilgi birikimini gündelik hayatında kullanarak, özelde ailesinin genelde de toplumun sağlığı için çalışırdı (Kalavrezou 2003: 14). Bazı koşullardan dolayı kadın evlenemiyorsa, kendini Tanrı'ya adayabilir ve bir manastıra girebilirdi. Öte yandan, toplum tarafından uygun görülmese de ebelik, hemşirelik, dokumacılık, aşçılık yapabilirdi. Hanlarda, tavernalarda, tiyatrolarda, hipodromlarda ve hamamlarda fahişelik, dansözlük, aktrislik, garsonluk gibi hiç saygın olmayan meslekler icra eden kadınlar da vardı.

Sıradan kız çocukları bu dönemde, ev yönetimini öğrenmenin yanı sıra, evde İncil'i ya da diğer çeşitli basit dini metinleri okuyabilecek ve yazabilecek kadar bir eğitim alabiliyorlardı. Ancak bu eğitim toplumun genelinde onlu yaşların başında son buluyordu. Üst tabakadan kızlar ise, ailenin uygun görmesine bağlı olarak eğitimini daha ileri ve kapsamlı bir seviyeye taşıyabiliyordu. Mesela, II. Theodosius'un (h. 408-450) karısı Athenais-Eudokia (veya Aelia Eudokia) 5. yüzyılın klasik edebiyatçılarındandı. Bunda hiç şüphesiz babasının filozof olmasının ve kızının eğitimine önem vermesinin payı büyüktü.

4.-5. yüzyıllarda Mısır çöllerinden diğer Hıristiyan coğrafyalara yayılan ve manastırlarda gelişen münzevi hayat biçimi de Bizans kadınına alternatif bir yaşam olanağı sunar ve onlara toplum içinde yeni bir konum kazandırır. Artık her genç kızın ideali, uygun görülen kişiyle evlenmek ve çocuk doğurmakla sınırlı değildir; ilk defa kendi özgür iradesiyle bambaşka bir hayat biçimi de seçebilirler. Genç kızlar, dullar, hatta evli kadınlar bile hayatlarını İsa'ya ve Tanrı'ya hizmete adayabilirler. Bazen de ailelerin kız çocuklarını Kilise'ye verdiklerini görürüz. Elbette Meryem Ana'nın veya Thekla gibi ilk Hıristiyan azizelerin

menkıbeleri kadınları etkilemektedir. Kutsal Bakirelik, hem Kilise hem de toplum nezdinde kadına büyük bir itibar sağlar bu dönemde. Kadınlar bu sayede seyahat edebilir, erkeklerin de yer aldığı dini meclislerde bulunabilir, daha iyi bir eğitim alabilir hale gelirler. Öğrendiklerini diğer kadınlara da öğretebilir ve hatta ihtiyacı olanlara da yardım ederler. Özellikle, aristokrat ve zengin olan dindar kadınlar kiliseler, manastırlar, hastaneler kurar, yönetir ve Hıristiyanlığın yayılmasında etkili olurlar. Örneğin, 4. yüzyılda yaşamış, Kapadokyalı ve varlıklı bir Hıristiyan ailenin kızı olan Macrina, evlenmek yerine kendini İsa'ya ve Hıristiyan öğretisine adar. Erken Kilise Babaları olarak bilinen kardeşleri Aziz Gregorius ile Basilius'un yetişmesinde de büyük rol oynayarak köleliği ve hizmetkârlığı yok sayar, herkesin eşit olduğu bir ev ortamı yaratır. Macrina, daha sonra Karadeniz'de ailesinden kalma bir arazide kadınlar için bir manastır kurarak, dindarlığı, sosyal yardımları ve gerçekleştirdiğine inanılan mucizeleriyle ölümünden sonra azizelik mertebesine yükseltilir (Connor 2004: 13-28).

4. yüzyıldan bir başka örnek, Konstantinopolisli çok zengin ve eğitimli bir kadın olan Azize Olympias'tır. Azize Olympias, dul kaldıktan sonra dindar bir yaşamı tercih eder, diyakon olur, servetini Kilise'ye ve toplumsal yardıma harcar, bir hastane ve yetimhane kurar. Konstantinopolis başpiskoposu ve Erken Kilise Babalarından Ioannes Khrysostomos ile de yakındır ve onun fikirlerini destekler.

Kilisenin daha tam olarak kurumsallaşmadığı erken Hıristiyanlık döneminde Anadolu'da ilginç bir oluşum ortaya çıkar. Birçok farklı mezhep ve dini ihtilaflara sahne olan bu oluşumun adı Montanizm'dir. 2. yüzyılda Anadolu'nun Frigya bölgesinde ortaya çıkan bir kadın hareketidir söz konusu olan. Kilise yazarlarına göre akımın lideri Montanus isimli bir rahiptir ve bu inanışın yayılmasında yardımcı olmuş, zengin ve dul iki kadın vardır: Priscilla (Prisca) ve Maximilla. Bu kişiler yeni peygamberler olarak ortaya çıkmış, Tanrı tarafından seçildiklerine ve O'nun sözüne aracılık ettiklerine inanmışlardı. Her ne kadar Montanus lider olarak öne çıkarılsa da, kaynaklar onu daha çok kilisenin yönetimiyle, Priscilla ve Maximilla'yı ise peygamberlik ve kehanetle ilişkilendirir. Montanizme göre, kadınlar da kilise yönetiminde yer alabilir, piskopos bile olabilirdi. Ancak teşkilatlanmış bir kilise otoritesi yerine, ruhani liderliği savunuyorlardı. Montanus, Priscilla ve Maximilla'nın ölümlerinden sonra da yayılmayı sürdüren montanizm Anadolu'yla sınırlı kalmamış, batıya ve kuzey Afrika'ya kadar yayılmıştır. Ancak ilerleyen yüzyıllarda Bizans Kilisesi ve imparatorlar tarafından sapkın inanışlardan ilan edilir ve yasaklanır. Theodosius yasalarında montanist adına rastlanmaz ama Frigya, Pepuza, Priscilla ve Montanus (bkz. Codex Theodosianus XVI, V, 34. 40. 48. 57. 59. 65; X, 24) farklı şekillerde yer bulur. Bir yüzyıl sonra Ioustinianos yasalarındaysa artık sadece "montanistai"ya (bkz. Codex Ioustinianos: I, V, 18. 19. 20) rastlanır.

Ebe, Hemşire, Çalışan Kadınlar

İdeolojik normlar her ne kadar kadını çoğunlukla eve hapsetse de, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kadınların sosyal ve ekonomik faaliyetlerine, meslek sahibi olabildiklerine işaret eden kanıtlar mevcuttur. Şehirdeki elit kadınların koşullarıyla kırsalda yaşayan kadınlarınki farklı olmalıdır. Kırsaldaki kadın, belki de dışarıdaki gündelik hayatta daha faaldi; olasılıkla bağı bahçesiyle uğraşıyor, sebze meyve yetiştiriyor, küçükbaş hayvanlarıyla ilgileniyor, tarımsal üretime katkıda bulunuyor ve üretimini de ticarete dönüştürüyordu. Fakat bu konudaki bilgimiz oldukça sınırlıdır (Laiou: 1981, 248). Daha geç dönem kaynakları, toprağın işlenmesi veya hayvancılık gibi işlerden erkeğin sorumlu olduğunu belirtir. Görsel kanıtlar da kadının tarımsal faaliyetini belgelemekte son derece yetersizdir. Dolayısıyla, yazılı kaynakların gerçeği mi yoksa yine ideal toplum kurallarını mı yansıttığını tespit edemeyiz (Laiou 2003: 31).

Aziz Ioannes Khrysostomos, kadınların başkent pazarlarında üretimlerini sattıklarından bahseder ve kumaşa özellikle değinir. İplik eğirme ve dokumacılığın kadının hayatında önemli bir faaliyet olduğunu hem yazılı hem de görsel kaynaklardan izleyebiliriz. Çoğu kadın, günlük yaşamında kullanmak üzere kumaşını evinde kendi üretir. Kadın yuvasında faydalı bir işle meşgul olduğundan ve ev hayatının tatmin edici yönünü vurguladığından dokumacılık ideal bir uğraş kabul edilir. Ancak yine de, kadın kumaş üretimini evinin dekorasyonu ve ailesinin gereksinimi için yapıyorsa makbuldür, ticarete dönüştürmesi yakışıksız karşılanır (Laiou 2003: 30). Erkeğin ailesine bakmakla yükümlü olması ve bir kadının para kazanarak kocasını toplum içinde yetersiz göstereceğine inanılması bunda etkili olmalı. Erken dönemde, kadınların imparatorluğun ipek dokuma atölyelerinde çalıştıklarına, daha geç yüzyıllarda ise, profesyonel olarak geniş çapta kumaş ürettiklerine ve hatta Konstantinopolis'te lonca benzeri bir oluşuma üye olduklarına dair veriler mevcuttur (Grubbs 2001: 222; Laiou 1986: 117-122). Ayrıca, hemen hemen her dönemde kadınların kent merkezlerindeki ve kırsaldaki pazarlarda ekmek, sebze meyve, hayvansal gıda ürünleri sattığını da biliyoruz. Daha geç kaynaklar, kadınların başkentte küçük aile işletmelerine sahip olduklarını ve dükkânlarını bizzat yönettiklerinden bahseder (Laiou1981: 246-247; Laiou 2003: 31). Benzer bir ticari faaliyetin imparatorluğun erken döneminde de gerçekleştirildiğini düşünebiliriz.

Bunların ötesinde, kadınların ebelik ve hemşirelik yaptığını biliyoruz. Muhtemelen belirli bir eğitimden ziyade, mesleklerini tecrübeyle öğreniyorlardı. 4. yüzyıldan kalma bir metin, hem bir şarapçıda garsonluk yapan, hem de ebe olan bir kadının bir gece doğuma çağrıldığından söz eder (Heintz: 2003, 139-140). Sı-

radan insanlara dair görsel kanıtlar olmasa da, daha geç yüzyıllara ait minyatürlü el yazmalarında, kutsal figürlerin doğumuna ve ailelerinin ev içi yaşamlarına tanık oluruz. Bu sahnelerin alelade insanların da evini yansıttığını düşünebiliriz. Temsillerde genellikle, yatak odasında yeni doğum yapmış anneyi, sağlığına kavuşması için yardımcı olan kadın refakatçileri ve bebeği yıkayan ebeyi görürüz. Yine bazı sahnelerde, kadın doğumdan sonra değil, şaşırtıcı bir biçimde doğum sırasında resmedilmiştir (Kalavrezou 2003: 15). Yeni doğum yapan anneler bir hafta yatakta kalırlar, yedi günün sonunda bir ziyafet verilir, aile, akrabalar ve arkadaşlar böylece iyi dileklerini sunmaya gelirlerdi. Kadınlar çoğunlukla evde doğum yapıyor olmalıdır, ancak erken dönem hastane kayıtlarında yeni doğum yapan anneler için de yatak bulunduğunu biliyoruz (Heintz 2003: 275).

Dönemin geneline baktığımızda Erken Bizans'ta, tüm yasal, ideolojik ve sosyal kısıtlamalara karşın kadınların sonraki yüzyıllara kıyasla görece daha özgür hareket edebildiklerini görürüz. Kuşkusuz bunda hâlâ toplumda güçlü etkisi olan eski Roma kültürünün rolü büyüktür. Kadınlar tiyatro gösterilerini, hipodromlardaki araba yarışlarını seyrediyor, sosyalleşmek için hamamlara gidiyor, imparatorluk kutlamalarına katılıyor ve yukarıda da belirttiğimiz gibi, dansöz, aktris olarak buralarda çalışabiliyorlardı. Bu tip meslekler saygın kabul edilmiyor, hatta profesyonel fahişelerle bir tutuluyorlardı ama bu alanda bağımsız çalışan, mesleğini özel davetlerde icra eden ve hatta zenginleşen kadınlar da vardı. Antakyalı Pelagia adlı ünlü ve zengin aktrisin, sonunda mesleğini bırakıp Hıristiyan olması, daha sonra da azizelik mertebesine yükseltilmesi buna güzel bir örnektir (Heintz 2003: 142; Clark 1993: 31, 129). Kutsanmış bir fahişe olgusunun, evlilikte bile cinsel arzu veya zevkin menfur addedildiği Hıristiyanlıkla olan çelişkisini, dinen tövbekâr olmanın –Maria Magdelena gibi– affedici özelliğiyle açıklayabiliriz. Hıristiyanlığın tövbekârları kucaklayıcı bu yanını topluma bir mesaj olarak iletmede azize fahişelerin rolü kuşkusuz büyüktü. Bütün bunlara rağmen, fahişelik mesleği Bizans tarihi boyunca devam eder.

Konstantinopolis'in Kadınları

Genel bir kadın portresinden bireysel portrelere ulaşmak istediğimizde, karşımıza öncelikle, eski Yunan ve Roma'da görülmemiş bir özerkliğe ulaşmış, toplumda nüfuz sahibi ve erkek otoritesini çoğu zaman hiçe sayan, siyasette etkin ve hayırsever, entelektüel ve sanat hamisi güçlü saray kadınları çıkar. Batı eyaletleri kaybedilmeden önce imparatoriçeler Roma, Milano, Trier ve Ravenna'daki saraylarda, doğudaysa Konstantinopolis'teki Büyük Saray'da, kendilerine ayrılmış

Bir zamanlar Hipodrom'u (Sultanahmet Meydanı) süsleyen Dikilitaş'ın kaidesindeki dansöz figürleri. Fotoğraf: Uğur Ataç

özel bir kısımda ve kalabalık maiyetleriyle yaşarlardı. Servetlerini kendileri yönetir, kişisel istekleri ve tercihleri doğrultusunda devletin, Kilise'nin ve halkın yararına harcarlardı. Kimi daha çok hayırseverliğiyle, kimi de devlet ve Kilise yönetimindeki etkin gücüyle öne çıkardı. Pulcheria gibi kardeşi imparator II. Theodosius'un resmen naipliğini yapmış olan da vardı veya I. Leo'nun (h. 457-474) kızı imparatoriçe Ariadne gibi, evlilik yoluyla eşleri Zeno (h. 474-491) ve I. Anastasios'u (h. 491-518) sırasıyla imparator kılmış olan da. Bu dönemde kalıtsal bir soyluluk kavramı henüz tam yerleşmediği için Erken Bizans saray kadınlarının çoğunun farklı sosyal sınıflardan geldiğini belirtmemiz gerekir. Aynı durum imparatorlar için de geçerlidir; aristokrat geçmişlerinden ziyade askerlik ve siyaset becerileriyle başa geçmişlerdir.

Saray kadınlarının en meşhurlarından biri, Büyük Constantinus'un annesi Helena, söylentilere göre Roma imparatoru Constantius Chlorus'un metresi olmadan önce bir tavernada garsonluk yapmıştır. İmparatoriçe Helena, Bizans tarihinin bütünü içinde çok güçlü bir semboldür. Bunda hiç şüphesiz, dindarlığının, hayırseverliğinin, Kudüs'e yaptığı hac ziyaretinde Hıristiyan dünyasının en önemli röliklerinden (kutsal emanet) Gerçek Haç'ı (Kutsal Haç) keşfinin ve iyi bir anne olmasının rolü büyüktür. Constantinus, karısı Fausta ile birlikte annesini de imparatoriçe (*augusta*) ilan etmiş, adına sikke bastırmış, heykelleri

Konstantinopolis'in kamusal alanlarını süslemiş, böylece, imparatorluk ailesinin ve devletin devamlılığındaki önemli rolü vurgulanmıştır. Helena, ölümünden sonra da çeşitli efsanelere konu olur, 4. ve 5. yüzyıl kaynakları Kudüs'teki bazı kiliselerin kuruluşunu ona atfeder ve azizelik mertebesine yükseltilir. Ardından gelen imparatoriçeler ve soylu kadınlar da çeşitli şekillerde kendilerini Helena ile ilişkilendirerek ve onu taklit ederek, topluma onun gibi ideal kadın olduklarının mesajını verirler.

I. Theodosius'un karısı Aelia Flavia Flaccilla İspanyol bir aristokrattır. İmparatoriçe Aelia Flavia Flaccilla da tıpkı Helena gibi, kendini muhtaç ve hasta kişilerin hizmetine adamış, cömert ve inançlı bir Hıristiyan ilan edilmiştir (Connor 2004: 50). I. Theodosius'un kızı Galla Placidia da erken dönem saray kadınları arasında kuvvetli bir imparatorluk figürüdür. Hayatı, Batı Roma'nın çöküş süreciyle ve politik çalkantılarla şekillenir. Annesi Galla, Batı Roma imparatoru I. Valentinianus'un (h. 364-375) kızıdır. Dolayısıyla, hem baba hem de anne tarafından imparatorluk ailesine mensuptur. Bu dönemde, imparatorluğu bir arada tutabilmek için, batı ile doğu arasında politik evlilikler yapılmaktadır. Galla Placidia, 410'da Gotların Roma'yı ele geçirmesiyle birlikte önce esir düşer, sonra da Got kralı Athaulf'la evlenmek zorunda kalır. Athaulf'un ölümünün ardından Romalılarla iyi geçinmek isteyen Gotlar tarafından kardeşi imparator Honorius'a (h. 395-423) teslim edilir. Honorius, Galla Placidia'yı generali Constantius ile evlendirir ve hem onu ortak imparator hem de kızkardeşini imparatoriçe ilan eder. Bu evlilikten Iusta Grata Honoria adında bir kızı ve Batı'nın gelecekteki imparatoru III. Valentinianus (h. 425-455) doğar. Galla Placidia'nın hayatının geri kalan kısmı oğlu için verdiği taht mücadelesiyle geçer. Honorius'un kendisini vatan hainliğiyle suçlaması üzerine Konstantinopolis'e sığınır, fakat yeğeni II. Theodosius, tahtına bir tehdit unsuru olarak gördüğü Galla Placidia'yı önceleri imparatoriçe olarak tanımaz. Honorius'un halefsiz ölümüyle batıda boş kalan tahtın ele geçirilmesinden korkan Theodosius, mecburen Galla Placidia'yla anlaşmak zorunda kalır ve III. Valentinianus tahtın tek yasal varisi olarak çocuk yaşta Batı Roma imparatoru ilan edilir. Galla Placidia, önce oğlunun naibi sonra da ortağı olarak ölümüne kadar imparatorluğun batısını bizzat yönetir. "Barbar" kavimlerle olan savaşlar ve ekonomik sıkıntılara rağmen olabildiğince dengeli bir şekilde hem devlet hem de din işlerini yürütür, ayrıca kiliseler inşa ettirerek hayırseverlik faaliyetlerinde bulunur (Connor 2004: 64-72).

Frank bir generalin kızı, Arcadius'un karısı Aelia Eudoxia gibi bazı imparatoriçelerse, din adamlarını bile yerinden sarsacak güce erişmişlerdir. Eudoxia, meşhur hatip ve başpiskopos Ioannes Khrysostomos ile anlaşmazlığa düşer. İmparatoriçenin Ayasofya yakınlarına yerleştirilen gümüşten bir heykeli için dü-

zenlenen törenlerle tartışmalar iyice alevlenir (Connor 2004: 54). Aslında, Roma Cumhuriyet döneminden beri, zengin ve soylu erkekler gibi kadınların da toplumla iletişim kurmak, çeşitli mesajlar iletmek için heykeller diktirmesi ve anıtlar yaptırması yaygındı. Erken Bizans döneminde de, imparator ve imparatoriçeyle soylu kişilerin Hıristiyan bir "kontekstle" bütünleşmiş eski pagan imgelerin portre ve heykelleri kamusal alanları süslüyordu. Ancak Khrysostomos gibi din adamları hiçbir pagan adetini hoş görmüyor, ayrıca sıradan veya saraylı olsun kadınlara en ufak bir söz hakkı tanımıyordu. Halk üzerindeki tüm gücüne karşın, Khrysostomos'un imparatoriçeyi kamusal alanda açıkça eleştirmesi sonunda sürgün edilmesiyle sonuçlanmış, hatta bunun üzerine halk isyan ederek Ayasofya'yı yakmıştı.

İmparatoriçe Aelia Eudoxia büstü biçiminde ağırlık.
Suna ve İnan Kıraç Vakfı Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri Koleksiyonu
Fotoğraf: Uğur Ataç

Aelia Eudoxia'nın kızı Pulcheria da sıra dışı bir Bizans kadınıdır. Yasal naip sıfatıyla kardeşi II. Theodosius'u hükümdarlığa hazırlar, diğer kızkardeşleriyle birlikte evlenmeyi reddederek koyu bir Hıristiyan propogandası yürütür ve bu sayede tüm gücün kardeşinin meşruiyetinde toplanmasını sağlar. Pulcheria'nın hem Bizans hem de Hıristiyanlık tarihindeki kuşkusuz en önemli rolü, Meryem Ana'nın kutsallığını savunarak, kendisini de onunla bağdaştırarak, kadınların dinsel kimliğine yeni bir damga vurmasıdır. Pulcheria'nın, gelini imparatoriçe Athenais Eudokia ile beraber katıldığı Birinci Efes Ekümenik Konsili'nde, Meryem Ana'nın Tanrı'nın Annesi (Theotokos) olarak kutsiyeti kabul edilir. Bu tarihten sonra kadınların ideal rol modeli Meryem Ana olur, imparatorların ve Konstantinopolis'in koruyucusu ilan edilir, Hıristiyan ikonografisinde sağlam bir yer edinir, adına sayısız kilise kurulur.

Daha önce değindiğimiz II. Theodosius'un entelektüel karısı Athenais-Eudokia Atinalı pagan bir filozofun kızıdır. Athenais Eudokia da Kutsal Topraklara bir hac ziyaretinde bulunur, Aziz Stephanos'un röliklerini Konstantinopolis'e getirtir, kentte bugün bilinmeyen bir kilisede kendini İsa'nın mezarında dua ederken resmettirir (Brubaker 1997: 61-62)

Theodora ve Anikia Iuliana

I. Ioustinianos'un karısı Theodora, belki de en tanınmış ve araştırılmış Bizans imparatoriçesidir. Ünlü çiftin tahta hâkim olduğu 6. yüzyılda, Ioustinianos'un eski Roma İmparatorluğu'nu yeniden inşa etme hayaliyle, kaybedilen Roma topraklarının bir kısmı, en önemlisi İtalya geri kazanılır. Ekonomi güçlenir, Roma kanunları revize edilir, sadece başkentte değil imparatorluğun pek çok şehrinde geniş kapsamlı bir mimari faaliyet yürütülür, bugünkü Ayasofya inşa edilir, başkent tarihinin en kanlı olaylarından bugünkü At Meydanı diye bilinen yerde, Hipodrom'da Nika İsyanı gerçekleşir. Özellikle dönemin saray tarihçisi Prokopios'un günümüze ulaşan eserleri, Ioustinianos'un askeri, politik ve mimari faaliyetlerini anlatmakla kalmayıp, Theodora'yı, dönemin meşhur generali Belisarios ve karısı Antonina'yı da ayrıntılı bir biçimde aktarır, hatta onları modern okuyucunun gözünde ete ve kemiğe büründürür. Prokopios'un *Gizli Tarih* adlı eserinde Theodora ve saray insanlarına dair yazdıklarının ne kadar gerçeği yansıttığı hâlâ bir tartışma konusudur, zira abartılı bir biçimde dördünü de yerer. Theodora, kocasını etkisi altına almış, hırslı, kötü, lüks düşkünü, ahlaksız eski bir aktris olarak anlatılır. Her iki kadın da kocalarının itibarını sarsmakla suçlanır. Antonina'yla birbirlerinin düşmanlarını ortadan kaldırmak için beraber hareket ederler; örneğin Prokopios açıkça ikisini maliye bakanı Kapadokyalı Ioannes'in ölümünden sorumlu tutar. Veya onun anlatımıyla Theodora, Antonina'nın evlat edindiği oğluyla yasak bir ilişki yaşamasına destek olur (Connor 2004: 118-121). Prokopios'un tüm olumsuz söylemleri aslında Theodora'nın bir kadın yönetici olarak ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Ioustinianos, Theodora'nın rızasını almadan hiçbir adım atmaz, yani imparatorluğu ikisi beraber yönetirler. Babası Hipodrom'da ayı terbiyecisi, annesiyse dansöz ve aktris olan Theodora'nın toplumun alt tabakasından imparatoriçeliğe yükselişi gerçekten sıra dışıdır. Devlet memurlarının saygın olmayan kadınlarla evlenmelerinin yasak olduğu bir dönemde çıkartılan bir kanunla Ioustinianos'un Theodora'yla evlenmesi sağlanmıştır. Theodora geri kalan yaşamını imparatorla birlikte devletin ve kilisenin hayrına adar. Kiliseler, manastırlar inşa ettirir, hastaneler kurar, kadınlarla ilgili kanunlarda yapılan değişikliklerde aktif rol üstlenir; özellikle kadınların zorla fahişe olarak çalıştırılmalarını engellemeye çalışır, tövbekâr fahişeler için bir manastır kurarak, onlara ahlaklı bir yaşam seçeneği sunar. Sonraki yüzyıllarda, imparatoriçe adaylarında soyluluk, iyi ahlak ve güzellik özellikle aranır olur, genç imparatorların anneleri uygun bir aday seçebilmek için imparatorluğun dört bir yanından başkente genç kızlar getirtirler (Vinson 2006: 102-121).

Beşinci ve altıncı yüzyıllarda yaşamış imparatorluk prensesi Anikia Iuliana bir imparatoriçe olmasa da Erken Bizans döneminin önemli bir kadınıdır. Babasının Batı Roma imparatoru Olybrius oluşu ve anne tarafından I. Theodosius'a kadar giden soyundan aldığı güç ve servetiyle hem devlet ve din işlerinde rol oynar, hem de sanat hamiliği yapar. Kocası başarılı bir general olan Areobindus imparator yapılmaya çalışılır ama bu girişim sonuçsuz kalır. Anikia Iuliana, sırasıyla tahta geçen ve aristokrat olmayan I. Ioustinos (h. 518-527) ve I. Ioustinianos'un (h. 527-565) hükümdarlıklarını meşru kabul etmeyen ve kendi soylu ailesini tahtın gerçek vârisi olarak gören güçlü bir kadındır. Başkent Konstantinopolis'in muhtemelen o güne kadar yapılmış en büyük ve gösterişli dini yapısı Aziz Polyeuktos Kilisesi'ni (Saraçhane'deki İBB binasının yerinde bulunan) inşa ettirerek imparator Ioustinianos'a bir tür üstünlük taslar ve yapının kitabesinde aristokratik soyunu zikrederek ailesinin tahtın gerçek vârisi olduğunu vurgular. 6. yüzyıldan günümüze kalan ve 1. yüzyılın meşhur hekimi Dioskorides'in tıp üzerine metinlerini içeren bir elyazması, eserin Anikia Iuliana'nın isteği üzerine yapıldığına işaret ederek prensesin entelektüel birikimini yansıtmaktadır. Eğitimli, faal ve toplumda nüfuz sahibi oluşunun bir diğer göstergesi de, dini bir ihtilaf yaşayan Konstantinopolis ve Roma kiliseleri arasında arabuluculuk yapması; Filistinli din adamı Sabas'la birlikte Papa Hormisdas'a mektup yazmasıdır (Connor 2004: 105-116).

Bibliyografya

Brubaker (L.) "Memories of Helena: Patterns in Imperial Female Matronage in the Fourth and Fifth Centuries", *Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium*, s. 52-75, Londra, New York, 1997.

Clark (G.) *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles Oxford*, New York, 1993.

Connor (C. L.) *Women of Byzantium*, New Haven, Londra, 2004.

Grubbs (J. E.) "Virgins and Widows, Show-Girls and Whores: Late Roman Legislation on Women and Christianity", *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*, R. W. Mathisen (ed.), 220-241, New York, 2001.

Heintz (M.F.) "The Art and Craft of Earning a Living", *Byzantine Women and their World*, Ioli Kalavrezou (ed.), sergi kataloğu, 139-143, Cambridge Mass., New Haven, Londra, 2003.

Herrin (J.) "In Search of Byzantine Women: Three Avenues of Approach", *Images of Women in Late Antiquity*, A. Cameron ve A. Kuhrt (ed.), Londra, 1983.

Jensen (A.) "Prisca-Maximilla- Montanus: Who was the founder of 'Montanism'?", *Studia Patristica 26*, s. 147-150, 1993.

Kalavrezou (I.) "Magic, Medicine, and Prayer", *Byzantine Women and their World*, sergi kataloğu, 275-281, Cambridge Mass., New Haven, Londra, 2003.

Kalavrezou (I.) "Women in the Visual Record of Byzantium", *Byzantine Women and their World*, Ioli Kalavrezou (ed.), 13-21, sergi kataloğu, Cambridge Mass., New Haven, Londra, 2003.

Klawiter (F.C.) "The Role of Martyrdom and Persecution in Developing the Priestly Authority of Women in Early Christianity: A Case Study of Montanism", *Church History* 49/3, s. 251-261, 1980.

Labriolle (P.) *Les sources de l'histoire du montanisme*, Paris, 1913.

Laiou (A.E.) "The Role of Women in Byzantine Society", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/1 (1981), 233-260; [yeni basım: A.E. Laiou, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, makale I (Londra, 1992)].

Laiou (A.E.) "The Festival of "Agathe", *Comments on the Life of Constantinopolitan Women, Byzantium: Tribute to Andreas N. Stratos*, c. 1, 111-122, Atina, 1986, [yeni basım: A.E. Laiou, Gender, Society and Economic Life in Byzantium, makale III (Londra, 1992)].

Laiou (A.E.) "Women in the History of Byzantium", *Byzantine Women and their World*, Ioli Kalavrezou (ed.), 23-32, sergi kataloğu, Cambridge Mass., New Haven, Londra, 2003.

Necipoğlu (N.) "Bizans'ta Kadınlar", *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın. Anadolu Kadınının 9000 Yılı*, Günsel Renda (ed.), sergi kataloğu, İstanbul, 1993.

Thomas (C.M.) "The scriptures and the New Prophecy: Montanism as exegetical crisis" *Early Christian Voices in Texts, Traditions and Symbols: Essays in Honor of François Bovon*, ed. David H. Warren, Ann Gr. Brock, David W. Pao. Boston-Leiden: Brill, s. 155-165, 2003.

Vinson (M.) "Romance and Reality in the Byzantine Bride Shows", *Gender in the Early Medieval World. East and West, 300-900*, s. 102-120, Leslie Brubaker ve Julia M. H. Smith (ed.), Cambridge, 2006.

Bitirirken

Kitabımızın yeni buluntularla zenginleştirilmiş baskısının bu son paragraflarında belki de hocalıktan gelen alışkanlıklarımın da etkisiyle okuyucularımıza genel bir özet yapmak istiyorum.

Özellikle belirtmek gerekir ki Anadolu prehistorik çağlarında kadının durumu, kazılarımızdan çıkan zengin buluntularla oylum kazanmış, Anadolumuzun tarihinde başlı başına geniş bir yer edinmiş bulunuyor. Aynı şekilde tarihi çağlarda da Kültepe yerel kişilere özgü tüccar arşivleri, kuşkusuz MÖ 2. binyılındaki Anadolu Hitit kadınını betimlememizi sağlayan çok ilginç bulgular olarak kayda geçti. Kültepe, Acemhöyük hafirleri T.-N. Özgüç çiftinin çalışmalarına sonsuz müteşekkiriz. Ayrıca bu kazıların çiviyazılı arşivlerini ilk kez yayımlayan Türk asiryologları, rahmetli Prof. K. Balkan ve Prof. E. Bilgiç'i şükranla anıyoruz. Onların başlattığı güzel bilimsel çalışmaları öğrencileri, Ankara Üniversitesi çiviyazısı uzmanı akademisyenler başarıyla sürdürüyor.

Fransız Asiriologların değerli yayımları, özellikle de Prof. P. Garelli ekolününden yetişen Cécile Michel, konumuza ışık tutan belgeleri yayımlarıyla bilim dünyasına tanıttığından bu kitaba büyük katkılarda bulundu (şahsıma yayımlarını gönderen bu meslek arkadaşımıza ayrıca bilim adına müteşekkirim).

Bir kez daha belirtmekte fayda var, bizce Hitit kazılarının en önemlilerinden biri, Ortaköy-Šapinuva (Çorum) kazısıdır. Prof. A. Süel-M. Süel'in sürdürdüğü kazılar, Büyük Hitit İmparatorluk Evresi'nin erken dönemini (Orta Hitit Devleti çağı) aydınlatan çok önemli yazılı belgeleri gün ışığına çıkardı.

Kitabımızı bitirirken, tarihi çağların başında Orta Anadolu yerel krallıklar evresi ve Hitit egemenliğinde kadının sosyal mevkiini açıklayan ve kadınlara ilişkin elde ettiğimiz sonuçları bir kez daha ve genel bir bakışla sunmak istiyorum.

Anadolu'nun Asur koloni çağında, çeşitli koşullar nedeniyle devlet yönetimini yüklenen saray çevresi kadınlarının yanı sıra ticaret yapan veya tarlada

çalışan halk kadınına da birtakım hakların tanındığı artık bilinen bir gerçek. Böylece kadının o çağda, Ön Asya'daki hemcinslerinden ileri bir sosyal mevkiye ve kişisel özgürlüğe sahip olduğunu anlıyoruz. MÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarını kapsayan Asur ticaret kolonileri çağında, Orta Anadolu'da var olan şehir devletlerinin bazılarının başında, devlet yönetiminde *rubatum*-Beyçe/Kraliçe'ler var. Bugüne dek yayımlanmış yazılı belgelere göre, beş şehirde *rubatum*-Kraliçe egemen. Üst tabaka kadınını temsil eden kraliçeler, şehirlerinin başında hükümdarlık otorite ve sorumluluğunu sürdürdükleri gibi, ticaret alanında da aktif bir rol oynuyorlar. Bu çağda hükümdarlık konusunda kadın imtiyazlarının bir hayli geniş olduğunu kesinlikle söyleyebiliyoruz.

Kadının gerçek özgürlüğüne kavuşması her çağda ve toplumda olduğu gibi ekonomik bağımsızlığını elde etmesiyle gerçekleşir. Çağının ticaret hayatında çok faal olan kadının, medeni hukuk kuralları açısından da erkeğe eşit pozisyonda olduğunu görürüz. Ailenin tekeşlilik esasına dayanması, evlenmenin ve boşanmanın resmi bir sözleşmeyle yapılması ve de en önemlisi Anadolu kadınına, yerli âdetler ve yasalar gereğince evlenmeyi bozma ve boşanma hakkının tanınması dikkat çekici. Üstelik boşanma durumunda, çocukların vesayeti annenin isteği üzerine kadına verilir. Bütün bu hususlar, ailede kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğunu resmen belgeler nitelikte.

Anadolu'daki yerli kadınlarla veya kendi aralarında Samî kadınlarla evlenen Asurluların da evlilik müessesesinde Eski Anadolu'da var olan hukuk kurallarına uydukları yazıtlardan anlaşılıyor. Evlilik müessesinde "kadını satın alma" usulü yok, meşru eşin yanında ikinci bir kadın ancak geçici bir süre için –aileye çocuk verinceye kadar– kabul ediliyor. Böylece ailenin devamı sağlanmış oluyor ve ikinci kadın sonra uzaklaştırılıyor. Bu durumda meşru eşin hakları korunmuş olsa da aileye çocuk veren kadının (belgelerde hierodul, bir tür kuma, cariye olarak belirtiliyor) analık yapma hakkı elinden alınıyor; böylece kadın hakları yönünden çelişkili bir uygulama karşımıza çıkıyor.

Çok önemli hususlardan biri de, boşanma halinde sahip olunan mal ve mülkün taraflara eşit olarak bölünmesi. Ayrıca saptanan boşanma tazminatını erkek kadına, kadın da erkeğe ödüyor. Çocukların vesayeti anaya bırakıldığı zaman, baba çocuklarının bakımı için nafaka diyebileceğimiz yardımı vermeye zorunlu. Bütün bu veriler aile ve evlilik müessesesinde kadın erkek eşitliğini vurguluyor.

Boşanma özgürlüğünün varlığı, o çağın toplum düzeninin fikir seviyesini belirten bir ölçüt olarak kabul edilirse, bu çağın, sonraki Hitit Krallık rejimine oranla daha ileri ve insan özgürlüğünün kısmen oluştuğu bir sosyal düzeyi yansıttığı da çok açık; malum çağdaş hukukçularımızın deyimiyle "...özünde, boşanma özgürlüğü yok ise, toplum da özgür değildir".

Bu çağın kadınlarına ait mühür ve mühür baskılarının izleri, ferdi mülkiyete sahip olduklarını gösteriyor; bunlar kişiliklerinin garantisi ve somut kanıtları... Kanımızca, Eski Hitit Krallığı öncesini oluşturan bu evrede kadın haklarının genişliği –henüz tüm yasalar bilinmemesine rağmen– Anadolu'da tarih öncesi çağlardan beri var olan anaerkil aile yapısından kalan esasları benimsemiş bir toplum düzenini yansıtıyor. Kısaca, Ön Asya'da hiçbir kavimde saptanamayan, kadın yetkileri ve özgürlüğünün oluşmasında, Anadolu'da ekonomik koşullardan önce, yerel/özgün halkın gelenek ve göreneklerinin de büyük payı olmalı diye düşünüyoruz. Asur Koloni Çağı'na ait yeni yazılı belgelerin yakın gelecekte yayımlanmasıyla görüşümüzün yeni kanıtlar kazanacağını umut ediyoruz.

Hitit egemenliğinde halk kadınının her alandaki işlevlerini izlemeye yetecek belgelerden bugün için yoksunuz. Halk kadını konusunda bizi en çok aydınlatacak kaynak Hitit kanunları... Toprak bağış belgeleri, adak metinleri ve çoğunu kadınların dikte ettirdiği rituellerden de kadının sosyal durumu hakkında kısmen bilgi sahibiyiz. Hitit kadının kült törenleri programlarındaki rolü, görevleri ve işlevleri, dini alanda da önemli ve geniş bir yer kaplıyor.

Hititlerde "Kral" ve "Kraliçe" eşitliğini en iyi kralın *T/Labarna*, LUGAL.GAL ve kraliçenin Tavananna, SAL.LUGAL.GAL unvanları ifade eder. Çünkü "*Tavananna*-Egemen kraliçe" devlet yönetiminde krala eşdeğer bir mevkiye sahiptir ve eşi hükümdar öldükten sonra da tahta çıkan yeni "Büyük Kral"ın yanında, yaşamı boyunca egemenlik yetkilerini uygulamaya devam eder. Kral mühürlerinde olduğu gibi, kraliçe mühürlerinin üstünde kanatlı güneş kursu ^{D}UTU ŠÌ "Güneşim" simgesinin yer alması bu eşitliği görsel olarak da gösterir.

Hitit kraliçeleri resmi tören ve dini bayramlarda, törenin programı ve protokolü gereğince baş yönetici "Büyük Kralı" izleyen kişi olmasının yanı sıra resmi belgelerde, özellikle "Toprak Bağışı" sunan tabletlerin ortalarında ortak mühürlerinin baskı izleri vardır. Egemen Büyük Kraliçe, külte ilişkin ve devlet sorunlarında, bağımsız olarak karar alma, emir verme ve bunları uygulatma yetkilerine sahiptir. Bu durumu Puduhepa'nın egemenlik evresinden kalan yazıtlar en açık şekilde kanıtlar. Büyük Kraliçe, diplomatik yazışmalar ve devlet antlaşmalarında da bağımsızlığını ve Büyük Krala eşitliğini kanıtlayan kişisel mührünü kullanır; klasik örnek Kadeš-Ölümsüz Barış Antlaşması'dır.

Hitit sarayı özellikle prensesleri, komşu devletlerin kralları veya kral oğullarıyla evlendirerek akrabalık bağları kurar, böylece soylu hanımlar, çağlarının politik yaşamında bir barış öğesi olarak yer alır.

Hitit kadını sosyal işlevlerinde de yönetici konumunda olarak karşımıza çıkar. Bu alanda en iyi bilinen kadın figürleri, bir dönem başkent olan Šarišša şehrinde-

ki sarayın Büyük Kraliçesi D/Taduhepa ve Büyük Kraliçe Puduhepa'dır. Tanrıça Lelvani'ye yaptığı çeşitli bağışlarla bu durum açıklığa kavuşur. Devletin ve krallığın "Kraliçelik" müessesesine tanıdığı yasal yetkilerin uygulanmasında Büyük Kraliçe mevkiini alan kadının kişiliği ve karakteri kuşkusuz önemlidir. Her Hitit kraliçesi bir Puduhepa veya II. Muršili çağının Tavananna'sı olmamıştır elbette. Büyük Hitit İmparatorluk çağının ilk kraliçelerinden biri olan Ašmunikal da, bilinen belgelere göre daha MÖ 15 yüzyılda devletin yönetimine ortak olan aktif bir kadındır. Eski Hitit Krallığından beri, kral eşleri ve kızlarının saray politikasına ve devlet yönetimine karışır. Var olan belgeler bugün için ayrıntılarını saptayamadığımız "Kraliçelik statüsü" ve yetkilerinin uygulanmasında, kraliçenin kuvvetli kişiliği ile yönetici niteliklerinin büyük payı olduğunu açıklar.

Hitit kralları gibi, kraliçeler de öldükten sonra "Tanrı" katına yükselir, Hitit panteonunun her tanrısı gibi, adlarına türlü kurbanlar sunulur. Bu dini inanç da Hitit devleti içinde Kral ile Kraliçe eşitliğinin bir başka kanıtı sayılmalıdır.

Hitit toplumunun yarısını oluşturan "Halk Kadını"'nın yaşantısını ayrıntılarıyla henüz tanıyamasak da Hitit kanunlarına göre aile, babaerkil geleneklerin hâkim olduğu, aynı zamanda kadına da bazı hakların verildiği bir düzen üzerine kurulmuştur. Evlenme müessesesinde, erkeğin belirli bir *kušata*-başlık ödeyerek, genç kızı ailesinden satın alır. Buna karşılık, genç kız şahsi malını teşkil eden *ivaru*-çeyiz getirir. Bu *ivaru*-çeyiz, kadının erkeğe karşı ekonomik garantisidir. Kanunlara baktığımızda evlenmek için tarafların büyüklerinin kararma uyduklarını görürüz.

Yasalarda tarafların isteği üzerine boşanmanın var olduğu ve çocuklardan birinin kadına verildiğini belgeleyen bir madde vardır. Böylece, Hitit kadınına tanınmış 'boşanma özgürlüğü', o çağın toplum düzeni içinde, kadının ikinci sınıf bir yaratık, erkeğin tutsağı olmadığının bir kanıtı sayılmalıdır.

Diğer Eski Ön Asya ülkelerinin kanunlarına bakarsak boşanma hakkının ancak tek tarafa, erkeğe verildiğini görürüz. Kanımızca kadınlara da tanınan bu hakkın, Hititler Anadolu'ya yerleştikten sonra, yerel geleneklerin benimsenmesiyle yasalarda yer almıştır.

Hitit kanunlarında verasete değinen maddelerin eksikliğine rağmen, boşanma halinde ve kocası ölünce, kadına, ailenin servetinin yarısı verildiği belirtilir. Kız evladın mirastaki payı açık olarak anlaşılamaz. Hitit toplumunda soylu kadınlara "bağış" olarak verilmiş ve "ahfadlarına da geçecek olduğu" kaydedilmiş "Toprak Bağışı" belgelerinin varlığı, kadına ve kız evlada düşen miras payının erkeğe oranla yetersiz olduğunu akla getiriyor. Ayrıca bu belgeler, kadının ferdi mülkiyet hakkının, Asur ticaret kolonisi çağında olduğu gibi, Hitit toplumunda da var olduğunu kanıtlıyor.

Hitit kanunlarında yer alan Levirat, Anadolu'ya yabancı ve daha çok Sami'lerde görülen bir âdettir. Bu adetle kocası ölünce yalnız kalan kadın, bir erkek akraba tarafından eş olarak alınıp böylece aile servetinin el değiştirmemesi sağlanıyordu. Bu geleneğin Anadolu'ya MÖ 2. binyılının başlarında Asurlu tüccarlarla geldiği görüşüne katılıyoruz.

Özetle arkeolojik veriler bize eski Anadolu kadınının, kadın hakları ve özgürlüğü açısından, çağının dünyasından çok ileri bir düzeye erişmiş olduğunu kanıtlar. Burada Eski Ön Asya kraliçeleri hakkında da genel olarak bir kaç söz söylemenin yerinde olacağı kanısındayız. Kraliçelik mevkine yükselen kadınların yetkileri, Mısır da dahil, Hitit kraliçelerine nazaran son derece siliktir. Kraliçe, bu kavimlerde, evvela kralın karısıdır. Krallığın devlet protokolü gereğince durum Mısır'da biraz farklıdır. Mısır kraliçesi, saray hareminin baş kadınıdır ve Firavunun yanında, özellikle dini törenlere katılır. XVIII. sülale kraliçelerinden Hatçepsut'un yirmi bir yıl, erkek bir hükümdar gibi ülkesini yönetmesi de sınırsız ihtirası, saltanat sürme hırsı ve yeğeni III. Tutmosis'in çocuk yaşta kral olmasının yarattığı özel bir durumdur. Bu kadın hükümdarın biyografisi J. Tyldesley (Tyldesley 1996) tarafından kaleme alınmıştır.

Hatçepsut, Firavun I. Tutmosis ile baş kadın kraliçe Ahmes'in sağ kalan tek evladı, tahtın meşru vârisiydi. Erken ölümler nedeniyle evlendiği üvey kardeşi II. Tutmosis ve genç kral III. Tutmosis ile tahtı beraberce paylaştıkları sürece "gölge kral ve eş" olmaktan ileri gidemediler. Hatçepsut, saltanatına değinen büyük anıtlar bırakmış tek Mısır kraliçesidir, zaten ona "Dişi Firavun" demek daha yerindedir (Gardiner, Geschichte 1965: 197-202; Grimal ve bşk. 1965: 124-126; son yılların bu konuda en etkin eseri Tyldesley'in eseridir).

Samî bir etnik topluluğu oluşturan Asur'da, devletinin siyasi yaşamına girmiş sadece iki kraliçeyi, MÖ 1. binyıldaki Sammuramat (Semiramis) ve Mısır'ı fetheden Asur kralı Asarhaddon'un annesi, Aramî kökenli Nakiya'yı tanıyoruz (Grimal ay.: 212-214).

Yunan ve Romalılarda kadın, evinde, aile hayatı içinde kalır; evinin dışındaki siyasete, devlet işlerine karışamaz. Aile ve kadına tanınan birtakım sosyal hakların dışında özgürlüğü sınırlıdır. Bu toplumlarda sivrilip ünleri bize kadar gelen Aspasia, Cornelia (Grakusların annesi) veya Pergeli Plancia Magna gibi sağlam kişilikleri ve nüfuzlarıyla yakınlarına ve dolaylı yoldan çevresine etki yapan olağanüstü kadınlar, kendi toplumlarındaki hemcinslerinin sosyal yerini temsil eden örnekler değildir. Ortaçağ Avrupası'nın feodal toplumundaki büyük veya küçük krallıkların başındaki hükümdar ve senyör eşleri de politik ve idari yetkilerden resmen yoksundur; kendi evrenlerinde "zevce, eş" olarak sarayda birinci hanım mevkiini işgal etmişlerdir. Bunların arasında Fransa kralı IX.

Louis'in annesi, İspanyol asıllı Blanche de Castille gibi oğullarını şekillendiren, krallığa hazırlıyan kadınlarsa yine olağanüstü örneklerdir.

Bizans İmparatorluğu ve Anadolu Selçuk, Osmanlı egemenliğinde de teokratik devlet düzeni, dinin etkisi ve kurallarına uyma zorunluğu sonucu kadın daima toplum ve aile içinde erkeğin gerisinde, arka plandadır. Söz konusu uygarlıklarda hükümdar eşi olarak kendini belli eden, çevrelerinin sosyal düzenini çiğneyip aşan kişilik sahibi, zeki ve haris kadınlar Theodora, İrena, Anna Komnena ve Nilüfer Hatun, Hürrem Sultan, Turhan Sultan gibi isimler istisnadır.

Hitit toplumunda varolan kuvvetli bir "Kraliçelik Müessesesi" ve kraliçenin hak ve yetkileriyle krala eşit görevlendirilmesi, bütün Hitit kültüründe kendini belli eden eklektik karakterin diğer bir alandaki görüntüsüdür. Yukarıda söz ettiğimiz gibi Orta Anadolu'ya yerleşen ve bu toprakları yüzyıllar boyunca egemenlikleri altına alan Hititler, Anadolu'nun yerel ve özgün tanrılarını benimseyerek panteonlarına almışlardır. Sanat alanında da Anadolu'ya özgü nitelikleri uygulamış ve yeni vatanları Anadolu'da eskiden beri var olan, kadına hak tanıyan ve kadını ön plana alan, büyük olasılıkla anaerkil aile tipinin etkilerini işaret eden aile geleneklerini de belli ki benimsemişlerdir.

Egemen Kraliçe mevkine yükselen soylu kadına ve halk kadınına sınırlı da olsa verilen hak ve yetkilerin, Anadolu'ya göçlerle gelen Hint-Avrupa asıllı Hititlerin sosyal bünyesinde var olduğu kanısında değiliz. Hitit öncesi arkeolojik ve özellikle yazılı verilerin kanıtladığı gibi, Anadolu'da kadının özgürlüğü ve çeşitli yetkileri vardı. Çevresine uyma yeteneğine sahip Hititlerin kadın hakları konusunda da, yerli Anadolu toplum düzenine uydukları kuşkusuz kabul edilmelidir. Hititlerde mutlak hâkim kralın yanında, kraliçenin bağımsız kişiliği, memleketi yönetmek yükümlülüğü de böylece oluşmuştur. Hitit "Kraliçelik" müessesesini, MÖ 2. binyılı başlarında Asur koloni çağı Anadolulu *rubatum*'ların bir devamı olarak görmekte tereddüt etmiyoruz.

Eski Anadolu *rubatum*'larının ve Hitit kraliçelik müessesesinin ne evvelki ne de sonraki çağlarda bir benzerini tanıyoruz. Ancak Türklerin İslamiyeti kabul etmelerinden önceki evrelerde Hun, Uygur ve Oğuzların (Türkmenlerin) toplumda kadına yüksek ve değerli bir yer verdiklerini, kraliçeyi temsil eden "Hatun"un "Hakan"a eşit mevkiini ve yetkilerini hatırlayarak, Eski Türklerde paralel bir "Kraliçelik Müessesesi"'nin varlığını işaret etmemiz gerekir.[1]

1 Bu konuda bizi aydınlatan meslek arkadaşlarım Prof. Dr. Ş. Yetkin, Prof. Dr. İ. Kafesoğlu ve Prof. Dr. F. Sümer'e içtenlikle teşekkür ederim. Türklerde "kadın"ın sosyal statüsü hakkında bkz. Ebülgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, haz. Kononof, Moskova-Leningrad, 1958; M. Ergin, Dede Korkut Kitabı I-II, Ankara, 1958-1963; Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları, haz. M. Kaplan, İstanbul, 1972; F. Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı -Destanları, 2. baskı, Ankara, 1972; İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi, haz. R. Şeşen, İstanbul, 1975; Hun ve Sabar'larda kraliçe hakkında bkz. Moravcisk, Byzantinoturcica, II, 1943, s. 113, 154.

Yazar Biyografileri

Yrd. Doç. Dr. Şengül Aydıngün Hacettepe Üniversitesi'nde Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eğitimi aldı. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nde uzun süre Uzman olarak görev yaptı. İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Ayasofya ve Büyük Saray Mozaikleri Müzesi'nde küratörlük yaptı. Fransa Louvre Müzesi ve ABD Metropolitan, Los Angeles Paul Getty, Los Angeles County Museum Of Art'tan araştırma bursu aldı. Kocaeli Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Kurucu üyesi olarak 2004 yılında akademik hayata başladı. Aydıngün, halen Arkeoloji Bölüm Başkan Yardımcılığı ve Prehistorya Ana Bilim Dalı başkanlığının yanında İTA (İstanbul Tarih Öncesi Çağlar Yüzey Araştırmaları) ve Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Kazıları projelerinin başkanlığını yürütüyor. Kültür ve Turizm Bakanlığı Hizmet Ödüllü (2001), Tübitak Bilim Teşvik Ödülü (2007), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Ödülü (2009-2010) ve Kalamış Rotary Kulübü Yılın Bilim İnsanı (2011) ödüllerine sahiptir. National Geographic TV olmak üzere pek çok uluslararası ve ulusal belgesele danışmanlık yapmıştır.

Emine Çaykara İÜ Arkeoloji ve Sanat Tarihi - Klasik Arkeoloji Bölümü'nden mezun oldu. Efes Artemis Tapmağı ve Bergama Kestel Barajı kurtarma kazılarında çalıştı. *Kölelik, Eski Mısır, Ben Jane Tarzan'ı Arıyor, İnsanın En Güzel Tarihi* ve *Picasso'nun Sofrası* isimli kitapları çevirdi. *Panorama, Turkuvaz* ve *Tempo* dergilerinde gazeteci olarak çalıştı, *İstanbullu* ve *Sealife* dergilerinin yayın yönetmenliğini yaptı, farklı dergilerde arkeoloji, tarih ve İstanbul üzerine yazılar yazdı. *Melek Annem ve Ben (roman), Türk Aynştaynı-Oktay Sinanoğlu Kitabı, Arkeolojinin Delikanlısı-Muhibbe Darga* ve *Tarihçilerin Kutbu-Halil İnalcık Kitabı* (Nehir Söyleşi) , *Emanet Gölge/1915 Yeni Zelanda'dan Gelibolu*'ya (*The Entrusted Shadow/From New Zealand to Gallipoli 1915)* ve *Diyabetimi Seviyorum* kitaplarını yazdı. Taştaki Sır (cnnturk-arkeoloji) ve İstanbullu (TRT-aktüel belgesel) programlarını hazırlayıp sundu. İstanbul mon amour, Yeni Kapı ve İstanbul'a Açılan Kapı: Aydos isimli belgesellerin yapımcısı ve yönetmenidir.

Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar MSÜ, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden, "Urartu Mimarisi: Askeri ve Dini Mimari" adlı bitirme tezi ile mezun oldu. 1998'de İ.Ü.'nde "İmikuşağı 10. Yapı Katı (Eski Hitit Dönemi) Seramikleri" adlı teziyle yüksek lisansını, 2004'te "Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi"yle doktorasını tamamladı. Halen İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda görevli olan Konyar, çalışmalarını daha çok Doğu Anadolu tarihi ve arkeolojisi üzerine yoğunlaştırmıştır. 2006 yılından bu yana Kahramanmaraş Yüzey Araştırması'na, 2010 yılından bu yana ise Eski Van Şehri, Van Kalesi ve Höyüğü Kazıları'na başkanlık yapmaktadır. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi'nin Müdürlüğü'nü sürdüren Konyar'ın editörlüğünü yaptığı üç ve yazdığı bir kitabının yanı sıra 50'ye yakın yayımlanmış makalesi bulunmaktadır. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Muhabir Üyesi ve Arkeologlar Derneği Üyesidir.

Prof. Dr. Aygül Süel 1972 yılından beri AÜ DTCF'nde Hitit Dili ve Grameri, Tarihi Metinler, Enstrüksiyonlar, Hitit Sanatı, Hitit Kültürü, Hitit Tarihi ve Dini Metinler, Hitit Kanunları, dersleri vermektedir. Çiviyazılı Hitit Arşiv Projesi yöneticisi, Hitit Medeniyetini Araştırma Merkezi Derneği başkanıdır. Hitit Medeniyetini ve Şapinuva Antik Şehrini Araştırma Merkezi Derneği, Ulusal Eğitim Derneği, Müzeciler Derneği, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Derneği üyesidir. Ayrıca Anadolu Arşivleri / Archivum Anatolicum, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, Kubaba Dergisi, Seleucia ad Calycadnum Dergisi'nde hakemlik ve bilim kurulu üyeliği yapmaktadır. Edötürlüğünü yaptığı yayınlar arasında Sedat Alp'e Armağan, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri bulunmaktadır. Yayınları dışında, yurt içinde ve yurt dışında çeşitli bildiriler sundu, konferans ve seminerler veren Süel, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Müze Eğitim Birimi ve "Şapinuva'dan mektup var", "Adem ile Havva" belgesellerinin danışmanlığını yapmıştır. 1990'dan beri Ortaköy Şapinuva (Çorum) kazısı başkanlığını yürütmektedir.

F. Gülru Tanman Bilkent Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'den mezun olduktan sonra İngiltere-Birmingham Üniversitesi, Bizans, Osmanlı ve Modern Yunan Araştırmaları Merkezi'nde, "Retrospektif Bir Analiz: 4. - 15. Yüzyıllar Arasında Büyük Constantinus'un İkonografisi" başlıklı tezle yüksek lisansını tamamladı. Anastasius Duvarı Projesi, Assos ve Zeugma kazıları ile Küçükyalı Arkeopark Projesi'nde çalıştı, "Geçmişimiz İçin Bir Gelecek. Kültürel

Miras Kavramının Yeniden Tanımlanması ve Korunması İçin Uluslararası Sempozyum" ve "Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu"nda, bilim kurulu sekreteri ve koordinatör olarak görev aldı. John Freely ve Ahmet Çakmak'ın YKY tarafından Türkçesi yayımlanan, *Byzantine Monuments of Istanbul* (Cambridge, 2004) başlıklı kitabının çevirmenidir. Tanman, 2006'dan bu yana Suna ve İnan Kıraç Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü'nde Bizans Araştırmaları Bölümü Birim Yöneticisi olarak çalışmakta.

Prof. Hilke Thür 1941'de Frankfurt am Main'da doğdu. 1967 yılında Münih Teknik Yüksekokulu mimarlık bölümünden mezun olduktan sonra, Viyana Üniversitesi'nde başladığı klasik arkeoloji doktorasını 1980 yılında bitirdi. 1991 yılında profesör oldu. 1971-1985 arasında Pfaffenberg'deki Carnuntum buluntuları üzerinde çalıştı. 1975'ten bu yana Efes'teki Avusturya kazı ekibinin üyesidir. Kuretler Caddesi'ndeki Hadrianus Kapısı, Heroon, Oktogon, Heksogon, Helenistik Çeşme gibi anıtların yapı tarihi açısından incelenmesi çalışmalarını yönetmektedir. Kuretler Caddesi'ni resmi geçit yolu olarak ele alan araştırmaları vardır. 1996'dan beri Efes 2 no'lu Yamaç Ev'de bulunan C. Fl Furius Aptus'un 4 ve 6 no'lu oturma birimleri hakkındaki yayınlardan sorumludur. Viyana Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Thür, Koldewey Derneği ve Alman Arkeoloji Enstitüsü üyesidir.

Dr. Elisabeth Trinkl 1964 yılında Viyana'da dünyaya gelen Elizabeth Trinkl, Viyana Üniversitesi'nde Klasik Arkeoloji ve Eski Çağ Tarihi eğitimi aldı. 1998'de Viyana Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı. Üniversite yıllarında Avusturya'da ve yurt dışında (Türkiye, İtalya, Yunanistan) çok sayıda kazıya ve araştırma projesine katıldı. 1996 yılından beri *Forum Archaeologiae* (http://farch.net) adlı online derginin editörlüğünü yapıyor. 1998-2005 yılları arasında Viyana'daki Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nde çalışan Trinkl, 2005-2011 yılları arasında Avusturya Bilim Akademisi Antik Kültürler Çalışmaları Enstitüsü'nde görev yaptı. 2012 yılından beri Graz Üniversitesi'nde asistan profesördür.

Dizin

Acemhöyük 76, 82, 83, 84, 102, 117, 118, 341
Acemhöyük-Purušhattum 117
Aelia Eudoxia 336, 337
Aelia Flavia Flaccilla 336
Afyon 56
Agrippa 289
Agrippina (büyük) 289
Agrippina (küçük) 289, 290
Agrippina 290
Ağılönü 143
Aiolya (Aiolis) 282
Akropolis 312
Aktepe 262
Alacahöyük 25, 54, 56, 58, 59, 170, 171, 210, 211, 212
Alalah 222
Alıçlı Höyük 51
Alişar 75, 76, 79, 85, 86, 91, 196
Alişar Höyük (Ankuvar?) 76
Alişar Höyük 76, 86
Amuk 221
Anastasios I 335
Anikia Iuliana 339
Anitta 77
Ankuva (Alişar?) 86, 88
Anna Komnena 346
Antonina 338
Antonius Pius 291
Anum-hirbi 73, 76
Aphrodisias 321
Apollonis 313
Arami 231
Arcadius 336
Ariadne 335
Aristophanes 259, 277, 301, 302, 306
Arsinoe 270, 273
Arsinoe IV 269, 271, 272
Artemisia I 282
Artemisia II 282
Arzava 182
Aslantaş Kaya Anıtı 257
Aslantepe (eski Malatya Ordüzü) 227
Aslantepe 170, 227
Aspasia 346
Asur (Kal'at Şergat-Musul) 75
Asur 72, 73, 79, 95, 96, 97, 99, 100, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 117, 119, 120, 211
Aşağı Pınar 52
Aşıklı Höyük 23,24
Athenais Eudokia 337, 331
Atina 276, 277, 279, 280, 281, 282
Attalos I 312, 313
Attika 277, 282, 296, 302
Augustus 272, 285, 289, 311, 320
Ayasofya 336, 338
Azize Olympias 332
Azupiranu 93

Babaköy 61, 62
Bademağacı 22, 24, 51
Bafa Gölü 48, 50
Balıktaş Mağarası 51
Basmacı 262
Bayındır-Eymalı 258

Belisarios 338
Bergama 297
Beşparmak-Latmos Dağları 50
Bitik 209, 210, 218, 221, 223
Boa 314
Boetya 276
Boğazköy 130, 139, 148, 150, 151, 152, 155, 164, 168, 170, 178, 200, 222, 254, 255
Boğazköy-Büyükkale 256
Boğazköy-Hattuša 138, 168, 177, 198
Brassempouy 45
Brutus 288
Büyük Constantinus 327, 335
Büyük İskender 268, 281, 282
Büyükkale 152

Cafer Höyük 49
Can Hasan 20, 48, 52
Cicero 287, 288
Cl. Antonia Tatiana 321
Constantinus I 328
Constantinus II 329
Constantius Chlorus 335
Cornelia 346

Çatalhöyük 20, 22, 23, 24, 45, 46, 47, 48, 50, 53, 190, 220
Çayönü 21, 22, 46, 49
Çıkrık 56
Çukurkent 51

Damaskus 184
Delpi 281
Demircihüyük 56, 57, 61
Direkli Mağarası 46
Dordone 45
Drakon 276, 277
Düden 51

Efes 268, 269, 270, 271, 272, 273, 297, 309, 310, 311, 318, 319, 320, 321, 322, 323
eski Malatya Ordüzü 227, 229
Euripides 301
Fausta 335
Fraktin 170, 171, 172, 210, 212
Fransa 45

Galla Placidia 336
Gordion 195, 244, 245, 259
Göbekli Tepe 21, 23, 46
Göynüş Vadisi 257
Gritille 49
Gurgum 229
Güney Bug 58

Hacılar 20, 22, 24, 49, 51, 52
Hacınebitepe 52
Hadrianus 291
Hallan Çemi 46
Hannibal 286
Hantili 129
Hatipler 83
Hattuša 20, 79, 131, 132, 135, 141, 148, 150, 153, 156, 159, 162, 163, 166, 167, 168, 180, 181, 183, 185, 193, 197, 199
Hattuša-Boğazköy 75, 77, 85, 134, 166, 186, 240
Hattušili 79, 156, 157, 167, 169, 182
Hattušili I 129,I 237
Hattušili III 138, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 162, 166, 168, 171, 174, 175, 176, 178, 183, 184, 185
Havva 328
Herodian 297
Herodotos 259, 260, 261, 282, 283, 301, 306, 309
Hesychius 297
Hindikuş dağları 84
Homeros 275, 276, 297, 298, 300, 305, 314
Honorius 336
Horatius 285
Horoztepe 56
Höyücek 22
Höyücek 22, 51
Hürrem Sultan 346
Hüseyindede 218, 219, 220, 221, 222, 223
Hüseyindede Tepesi 219
Ilıca (Ayaş) 217

Ilıpınar 52
Ioustinianos 339
Ioustinianos I 330, 338
Ioustinos I 339

İkiztepe 25, 54, 55, 56, 57, 58, 262
İkiztepe, Resuloğlu 25
İmamoğlu 195
İnandık 189, 208, 209, 211, 218, 219, 221, 222, 223
İnandıktepe 204, 214, 215
İrena 346
İskenderiye 269, 270, 272, 273
İslahiye-Zincirli 252

Julia 289
Julia Domna 292
Julius Ceasar 288
Juvenal 291

Kadembastı 246
Kahramanmaraş 46
Kaklık 56
Kaleköy 75
Kanaan 184
Kaniš 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 86, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 180, 186, 208
Kaniš-Asur 113
Kaniš-Karum 75, 95
Kaniš-Kültepe 85, 87, 88, 115
Karagündüs 23
Karagündüz (Van) 23
Karataş-Semayük 61
Karataş-Semayük Mezarlığı 61
Karatepe 227, 232, 233, 234, 235
Karatepe Aslantaş/Asativattaya kale 232
Karatepe-Asativattaya 227
Karatepe/Asativattaya Kalesi 233
Kargamiš 229, 230, 235
Karmir-Blur 247
Karya 282, 283
Kaunos 297, 306, 307, 308, 312
Kırkağaç 262
Kilikya 166
Kilistepe 166
Kleopatra 269, 270, 291
Kleopatra VII 268
Knidos 297, 311, 312
Konstantinopolis 327, 332, 333, 334, 336, 337, 339
Korinth 281
Köşk Höyük 51
kral Erišum 75
Kraliçe Apollonis 312
Kroton 281
Ksenophon 276
Kudüs 336
Kula 311
Kumanni 156, 177
Kuruçay 22, 24, 51
Küllüoba 52
Kültepe (Karaev) 74
Kültepe 60, 74, 76, 77, 80, 87, 89, 90, 92, 93, 99, 107, 109, 113, 114, 115, 116, 118, 217, 341
Kültepe Höyüğü 71
Kültepe-Kaniš 20, 25, 71, 72, 76, 77, 82, 96, 106, 119, 186
Kyme 293
Kyzikos 313

Laodicea 297
Latmos Bafa Gölü 24
Latmos Dağları 21, 22, 50
Lavazantiya 171
Leo I 335
Lesbos (Midilli Adası) 276, 281
Lespugues 45
Letôon 283
Lokroi 276
Louvre 311

Macrina 332
Maraş 228, 229, 233, 235, 236, 238, 240, 244
Marcus Antonius 268, 269, 271, 291
Marcus Aurelius 291

Mari (Tell-Hariri) 75
Mari 75, 117
Maşat Höyük 163
Meherkapı 253
Meryem Ana 328, 331, 337
Messalina 289
Mezopotamya 75
Mezraa Teleilat 46, 49
Midilli Adası 276
Miletos 297, 305, 309
Muršili 192, 200, 238
Muršili I 129
Muršili II 148, 149, 150, 151, 152, 153, 182, 201, 237, 344
Muršili III 135, 166
Muvatalli 135, 149, 153, 156, 182
Muvatalli II 150
Mykale 309, 310

Neron 290, 291
Neša 71, 78
Nevali Çori 21, 23, 46, 48, 49
Nilüfer Hatun 346
Norşuntepe 52
Nurda 56
Nuzi (Yorgantepe) 75

Octavianus 268
Olybrius 339
Ordüzü höyüğü 229
Orman Fidanlığı 52
Orontes 292
Ortaköy 20, 135, 138, 139, 143, 156
Ortaköy-Šapinuva 138, 139, 341
Osman kayası 217
Ovidius 289, 304

Paflagonya 314
Panayırdağı 320
Pausanias 296
Pelagia 334
Pendik Temenye Höyüğü 51
Pergamon 300, 312, 313, 314
Perge 294, 295
Phile 282
Phryne 280, 281
Pittakos 276
Plancia Magna 294, 295, 346
Platus 286
Plinius 304
Plutarchus 269
Plutarkhos 304
Pompei 285
Popaea 289
Poppaea 290, 291
Priene 282, 297, 298, 308, 309, 310, 311, 312
Puduhepa 79, 135, 136, 138, 144, 146, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 185, 207, 209, 210, 212, 343, 344
Pulcheria 335, 337
Purušhattum-Acemhöyük (Aksaray) 102
Pušu-ken 86, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 107, 115
Pythagoras 281

Ramses I 166
Ramses II 138, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 178, 183, 184, 185
Ras-Šamra 168, 170
Resuloğlu 25
Rusa II 247, 251

Sabina 291
Safran 93
Salamis 282
Sapho 281
Šapinuva 139, 156
Sardes 259, 261
Sargon 93
Sarıkaya 83, 84, 117, 118
Šarišša 344
Serapias 321, 322
Servilia 288
Sezar 268, 269, 270
Side 292, 294
Smyrna 297
Sokrates 282

Soloi 166
Solon 276, 277, 278
Sparta 276, 280
Strabo 314
Suda 297
Šuppiluliuma 132, 149, 157, 180, 181, 182
Šuppiluliuma I 132, 139, 146, 147, 148, 151, 157, 160

Şemsiyetepe 195

Tacitus 291
Taduhepa 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 163
Tanuhepa 150, 153
Tarsus 167, 168, 179, 269
Taşçı 171
Taşçı Anıtı 172
Tel-Açana/Alalah 221
Tel-el-Amarna 134
Tel-Hariri höyüğü 117
Tel-Mişrife höyüğü 180
Telepinu 129
Tell Kurdu 52
Tell-Leilan 75
Tepelerarası 143
Terentia 287
Theodora 330, 338, 346
Theodosius I 336, 339
Theodosius II 331, 335, 337
Tiberius 289
Toprakkale 247, 250, 251
Toptepe 262
Trajan 291
Troia 61, 275
Troya 192, 193
Troya 193
Tulia 287
Turhan Sultan 346
Turhumit 110
Tuthaliya 142, 163
Tuthaliya II 130
Tuthaliya III 139, 140, 163
Tuthaliya IV 154, 157, 162, 165, 168, 169, 170, 178, 185
Tuthaliyas 230
Tülintepe 52
Türkoğlu 236

Ugarit (Ras-Şamra) 178
Ugarit 148, 151, 155, 165, 166, 167, 168, 185, 238, 240, 243
Ugarit-Ras Şamra 134
Ulutepe 61, 62
Upe 184
Uşak-Güre 262

Vahšušana 108, 110, 112
Valentinianus I 336
Valentinianus III 336
Valeria Messalina 290
Van-Derebey 252, 254
Varšama-Varšuma 73
Vašhaniya 102
Vergilius 285

Willendorf 45

Xanthos (Kınık) 283

Yarıkkaya 310
Yazılıkaya 173, 174, 209, 211, 213

Zaleukos 276
Zeno 335
Zile Maşat Höyük 131
Zincirli 233, 253
Zincirli-Sam'al (Fevzipaşa) 231

Teşekkürler

Haluk Abbasoglu
Safinaz Akbaş
Ali Akkaya
Feriştah Soykal Alanyalı
Melten Alpaslan
Metin Alpaslan
Alman Arkeoloji Enstitüsü
Melih Arslan
Ahmet Boratav
Vedat Çelgin
Ali Dinçol
Ayşe Ersoy
Gamze von Graeve
Volkmar von Graeve
Önder İpek
Nermin Karagöz
Zeynep Kızıltan
Erkan Konyar
Fikri Kulakoğlu
Ulrike Muss
Mihriban Özbaşaran
Nimet Özgüç
Hasan Peker
Jurgen Seeher
Nihal Tırpan
Aksel Tibet
Kazım Tosun
Troia Vakfı
Tunç Sipahi
Nurhan Özgenler
Tayfun Yıldırım

Kırklareli
Aşağı Pınar
İstanbul
MARMARA DENİZİ
Temenye Höyüğü
Üsküb
Gökırmak
Kastamonu
Osmancı
Çankırı
Çorum
İnandık
Resuloğlu
Hüseyindede
Alacahöyük
Eskiya
Yazılıka
Boğazköy-Hattuşa
Yozg
Troia
Bursa
İznik
Babaköy
Demirci Höyük
Şarhöyük
Eskişehir
Sakarya
Ilıca
Bitik
Akkuzulu
Etlik
Ankara
Hasanoğlan
Gordion
Gavur Kalesi
Pessinus
Pergamon
Thyateira
Aslantaş
Manisa
Uşak
Afyonkarahisar
Bayraklı
İzmir
Karabel
Sardes
Selçikler
Beycesultan
Akşehlı
Ilgın
Hacıbektaş
Topakl
Kızılırmak
TUZ GÖLÜ
Nevşehir
Aksaray
Acemhöyük
Aşıklı Höyük
Göllüdağ
Efes
Aydın
B. Menderes
Laodikeia
Denizli
Aphrodisias
Priene
Miletos
Didyma
Iasos
Muğla
Halikarnassos
Çömlekçiköy
Isparta
Burdur
Kuruçay
Hacılar
Eflatunpınar
Konya
Fasıllar
Çatalhöyük
Niğde
Bor
Ereğli
Ulukışla
Porsuk Höy
Bademağacı
Can Hasan
Karaman
Boubon
Kaunos
Kadyanda
Perge
Antalya
Knidos
Karataş
Semayük
Side
Alahan
Yumuktepe
Mersin
Tarsus
Solot
Xanthos
Limyra
Kilisetepe
EGE DENİZİ
AKDENİZ
KIBRIS

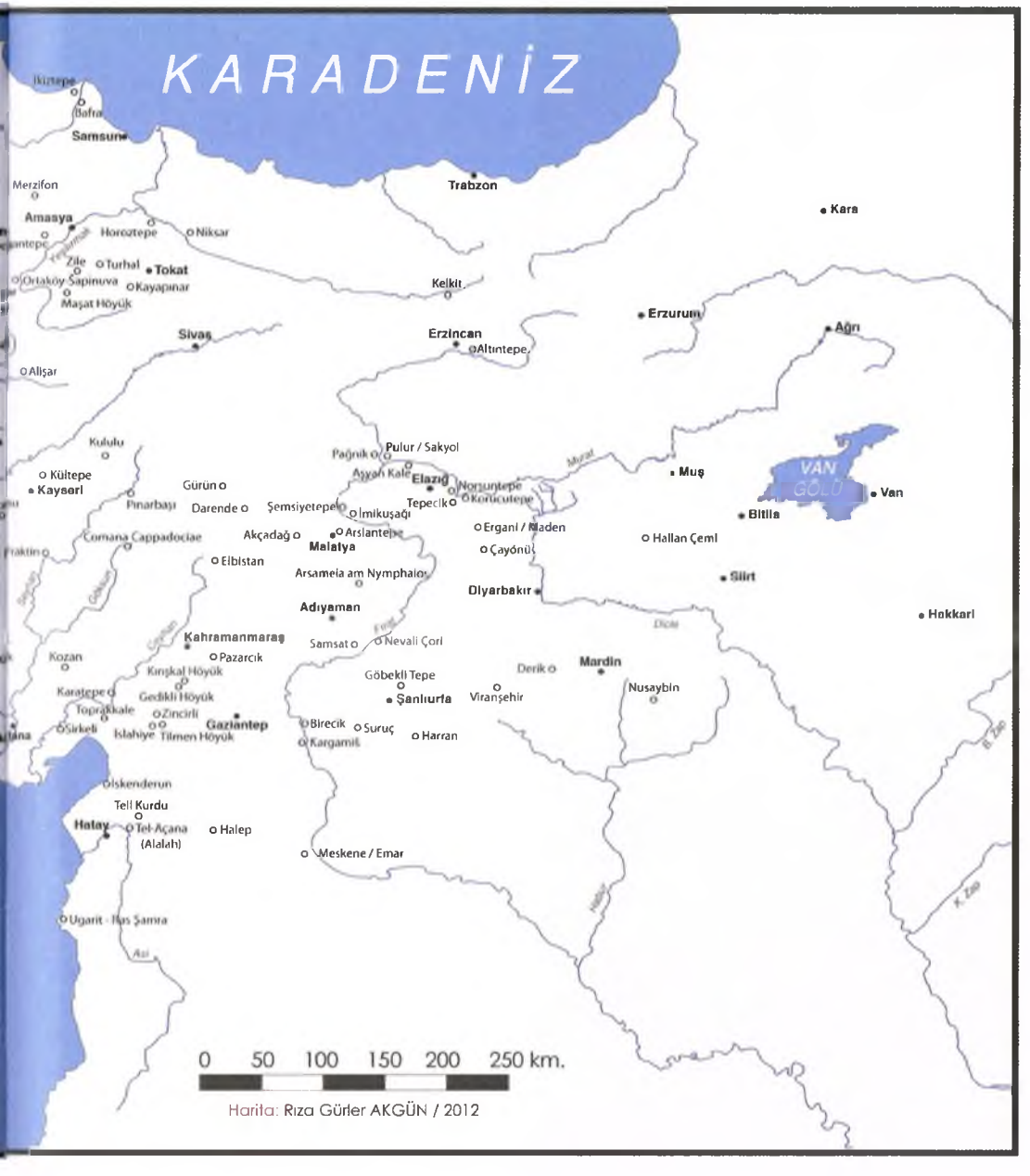

Harita: Rıza Gürler AKGÜN / 2012

Anadolu'da Kadın - On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe, prehistorik dönemden MS 7. yüzyıla uzanan zaman diliminde yaşamış kadınları anlatıyor. Tamamen bilimsel veriler ışığında kadını anlamaya çalışan bu kitap, ülkemizde bu alanda ilk çalışmayı yapan ünlü arkeolog, Hititolog ve dilbilimci Prof. A. Muhibbe Darga'nın kaynak eseri *Eski Anadolu'da Kadın*'ın genişletilmiş baskısı. Yeni keşiflerle ve konuk yazarlarla genişletilen bu eser, tarih öncesi dönemden Erken Bizans'a Koloni Çağı, Hitit, Urartu, Likya, Lidya, Helen ve Roma kadınlarının geçirdiği değişimleri gösterirken bu toprakların kadına bakış açısını anlamamızı da sağlıyor.

Bu kitap, birbirinden ilginç mektupları, takıları, giyim kuşamları, banyo/yemek kapları, gelenekleri, âdetleriyle bu topraklarda binlerce yıl yaşamış, gizemler yüklenmiş, gücüne güvenilmiş, erkeğin yanında mührünü basmış, sosyal faaliyetleriyle topluma kendini kabul ettirmiş bütün kadınlara bir armağan niteliğinde.

Her meslekten yeni ve genç okuyucularımız, öğrencilerimiz ilaveler katılmış, özellikle onlar için kaleme alınmış kitabımızı merak ve zevkle okur, Anadolumuzun zengin uygarlığını, ilgi çekici sosyal tarihini ve insan ilişkilerini biraz olsun algılayabilirlerse, bana meslek hayatımın son baharında, sonsuz bir mutluluk vermiş olacaklardır. Bu kitap onlar için tekrar yazıldı!

Prof. A. Muhibbe Darga

Kapak fotoğrafı: Maraş Arkeoloji Müzesi'nden

ISBN 978-975-08-2426-5

9 789750 824265

55 TL

KDV'den muaftır.